

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Олександр Терещенко

●

„СТРІЛЬЦІ” ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ

У статті розглядаються час та обставини появи терміну “стрільці” на сторінках давньоруських літописів; розкривається смислове навантаження терміну та регіональні особливості його вживання. На матеріалі писемних джерел подається короткий нарис історії військових формувань кінних лучників у воєнних кампаніях давньоруських князівств XI-XIII ст.

Для слов'янських народів лук і стріли були традиційною, відомою впродовж багатьох століть зброєю. Про це свідчать як археологічні, так і писемні джерела. Вістря сріл не є чимось рідкісним та надзвичайним з-поміж слов'яно-руських старожитностей доби формування державності¹. Про те, наскільки звичними речами у тогочасному суспільстві були лук та стріли, говорить уже навіть той факт, що даний різновид метальної зброї був покладений в основу виміру відстаней на місцевості: існувала міра відстані – „стреліще”². Враховуючи ж велику роль, яку грали лучники (арбалетники) у середньовічних війнах, не маємо дивуватись, що у військах домонгольської Русі існували специфічні загони воїнів-лучників. Літописи називають цей рід військ „стрільці”. Із семантики терміну та з літописних свідчень впливає і основна характеристика стрільців – ведення бойових дій за допомогою зброї дистанційного бою. З одного боку, поява стрільців у давньоруських військах є справою природною, що впливає з самої логіки середньовічних воєн, з іншого – писемні джерела спонукають до глибшого аналізу зазначеного явища.

По-перше, впадає у вічі момент появи терміну на сторінках літописів: найдавніший випадок використання слова „стрільці” відноситься до 1093 р. в оповіді про битву руських князів Святополка Ізяславича, Володимира та Ростислава Всеволодовичів з половцями на річці Стугні³. І це при тому, що факти використання русичами луків та стріл в умовах війни фіксуються ще з X ст. Згадаємо, війська русичів активно використовували стрілецьку зброю під час походу Ігоря на Візантію у 941 р.⁴ та під час балканської кампанії Святослава у боях за Преславу та Доростол⁵. У договорі Ігоря з ромеями стріли згадані одразу після щитів та мечів як зброя вищої кари за порушення умов договору⁶.

Факт такої пізньої (у порівнянні з моментом освоєння слов'янами лука та стріл) появи терміну „стрільці” можна було б вважати випадковістю, якби не інші, пов'язані з цією назвою, спостереження.

© Терещенко Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Під 1093 роком не лише фіксується поява стрільців. Битва на Стугні – це перша у вітчизняних джерелах згадка про використання лучників у сформованих бойових загонах. До цього моменту не зустрічаємо жодної згадки про лучників в умовах боїв на відкритих ландшафтах. Візантійські автори VI-VII ст. майже одногосно вказують на обмежене використання цієї зброї слов'янами у війнах з імперією, не всі з них взагалі згадують лук та стріли у переліку слов'янського озброєння⁷. В повідомленнях про похід 941 р. ясно сказано, що Ігореві вояки стріляли здебільшого у мирне населення або по нечисленних військових загонах місцевої охорони. Про участь лучників у польових боях з регулярною армією греків – ані слова. Подібна ситуація повторюється і при описі подій усобиць під 1016, 1019 та 1024 рр.⁸. Відомостям давньоруських літописів співзвучні й свідчення іноземців. Ібн-Міскавейх досить докладно описує зброю русів: це спис, щит, меч, дубина та щось схоже на кинджал (імовірно, йдеться про скрамосакс) – лук та стріли не згадані⁹. Згідно з даними Льва Діакона, русичі активно користувалися луком та стрілами *зі стін* Преслави та Доростола, відбиваючи приступи ромеїв, але до моменту вирішальної битви під Доростолом Діакон жодного разу не згадує лук та стріли у боях *під стінами*¹⁰. Причина виводу лучників на поле перед містом стає зрозумілою в контексті згадок про кавалерію русичів. Ібн-Міскавейх згадує про піший характер руського війська¹¹. В ході розповіді неодноразово говорить про незвичність русів до бою у кінному порядку і Лев Діакон¹². Лише остання, вирішальна битва змусила Святослава ввестися в дію абсолютно всі наявні засоби – тож на полі бою і з'явився нашвидкуруч зібраний загін кінноти, який, тим не менше, не зміг кардинально вплинути на хід подій. Імовірно, вихід лучників так само був ще однією „соломинкою”, за яку хапалися русичі, намагаючись врятувати становище.

Змальована тут картина може здатися надуманою: мовляв, відсутність (обмеженість) згадок про лучників пояснюється не унікальністю, а звичністю даного явища. І неувага літописців до їхньої участі в бою – від того, що сучасникам присутність лучників на війні здавалася самоочевидною, не вартою окремої згадки. Однак заперечимо, що Лев Діакон досить уважний до подробиць військового характеру: зокрема, він фіксує використання метальної зброї під час штурмів міст, участь візантійських лучників у польових діях, нелюбов русичів до ведення бою верхи тощо. Тож, на нашу думку, цілком можна довіряти автору у питаннях тактики русів під час балканської кампанії.

Загалом можна стверджувати, що в руських арміях середини X ст. не існувало окремих формувань лучників, здатних в умовах бою на відкритих ландшафтах взаємодіяти з піхотою і виконувати конкретні тактичні завдання.

Історія тогочасної Західної Європи, здається, так само не знає окремих стрілецьких загонів, принаймні, до епохи хрестових походів.

Використання метальної зброї при захисті укріплень зафіксовано протягом мало не всього довогнепального періоду в історії Старого Світу. Але піший лучник ефективний лише у випадках оборони або раптових нападів із засідок. Можна навести кілька показових прикладів з європейської історії. Під час завоювання Уельсу англійське рицарство наштовхнулося на нетрадиційні, „нешляхетні” методи ведення війни. Замість звичних масштабних битв та поєдинків англійці зустріли партизанську війну, під час якої валлійці, користуючись умовами малопроехідної місцевості, чи не вперше у Західній Європі продемонстрували можливість перемоги пішого війська над професійною важкою кавалерією. До речі, саме від валлійців англійці запозичили великий лук, за допомогою якого вдалося згодом виграти етапні битви Сторічної війни: Кресі, Пуатьє, Азенкур. Але навіть у цих, тріумфальних для європейських піших лучників, битвах англійці розпочинали бій з оборонних позицій. Вони займали стратегічно вигідну позицію і, користуючись погодними та ландшафтними умовами, розстрілювали атаки французьких рицарів.

Давньоруська військова машина часів балканської війни ще не була

приспосована до складних маніпуляцій особовим складом, не існувало самого поділу війська на окремі тактичні одиниці. У будь-якому випадку, такий висновок витікає з наявних джерел. Оптимальним бойовим порядком, придатним для ведення бою і з пішим, і з кінним супротивником, стала „стіна” (давньоруський варіант фаланги), яка значною мірою відповідала і суто військовим, і психологічним вимогам, забезпечуючи необхідні міць та міцність на полі бою¹³. За умов, коли великі армії набиралися лише на час походів і, значною мірою, з ополченців, не звиклих до суворої дисципліни, говорити про поділ за родами військ і пов'язану з цим організацію командування та підготовки не доводиться.

Ситуація геть змінюється, коли мова йде про кінних лучників, яскраві приклади застосування яких дали численні кочові народи.

Власне кажучи, саме з кінними лучниками і пов'язана перша згадка про давньоруських стрільців. У повідомленні про Стугненську битву термін використано по відношенню як до половецьких, так і до руських вояків¹⁴. Те, що половецькі стрільці – неодмінно кіннотники, випливає з факту традиційності у кочовому середовищі кінного війська. Оскільки один і той же термін використано для позначення загонів протидіючих військ, можемо припустити, що і смислове навантаження слова однакове для половецьких і для руських загонів: стрільці – лучники-кавалеристи. Описовою підтверджується таке розуміння літописної статті і обставинами, у яких битва відбулася. Це був цілеспрямований похід у степове прикордоння з метою дати генеральний бій і відігнати половців подалі від порубіжжя. Агресивний характер заходу диктував і умови його підготовки та проведення. Запорукою успіху мала стати кавалерія, здатна протистояти кочовикам. У випадку затягування битви чи відступу половців піші лучники не могли б переслідувати ворожу та підтримувати власну кінноту. Тож цілком вірогідно, що руські лучники (або певна їх частина) у Стугненській битві виступали як кавалерія.

Але навіть якщо у випадку з битвою на Стугні таке припущення хибне, то загалом для домонгольської доби складається враження, що терміном „стрільці” на Русі позначалися саме кінні лучники. За період з 1093 по 1232 рр. (останній домонгольський випадок використання терміну) стрільці згадані до 30 разів. У переважній більшості випадків прямо чи опосередковано можна простежити вказівки на кіннотність цього роду військ. І навпаки, є свідчення, що піхотинців стрільцями не називали. Під час облоги Луцька 1149 р. назується ворогу „**пешци вышедше из города и стреляющися**”¹⁵. Аналогічний випадок зафіксовано і три роки по тому під час облоги Чернігова військами Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича: Андрій, син Долгорукого, рушив битися з тими, хто „**вышедши пешим из города стрелятця**”¹⁶. Піші лучники стрільцями не названі – вони просто „пешци”.

Те, що стрільці давньоруських літописів – це кінні лучники, зрозуміло. Спробуємо тепер з'ясувати особливості тактичного використання цього роду військ.

Практично в усіх випадках стрільці – війська першого ешелону. Вони завжди складають авангард війська і виконують пов'язані з такою роллю функції. Найчастіше розпочинають битву, проводячи обстріл військ противника. Так було 1093 р. на Стугні, 1097 р. – під Перемишлем¹⁷, 1148 р. – під Любечем¹⁸, 1149 р. – під Переяславом¹⁹, 1150 р. – на р. Ольшаниці²⁰, 1151 р. – на Либіді²¹, 1154 р. – на Сулі²², 1176 р. – під Володимиром²³, 1177 р. – на Липиці²⁴ тощо. Галицько-Волинське літописання наводить приклади, коли на марші стрільців розміщували на флангах²⁵ або в авангарді і на флангах²⁶. У випадках, коли стрільці відривалися далеко вперед від основних сил, вони цілком були здатні і на самостійні дії. Хоча, здається, такі ситуації для домонгольської доби не були типовими. Принаймні перша і чи не єдина недвозначна згадка про це пов'язана з битвою на Калці: „**и оустретоша Татарове полкы Роускыя. Стрелци же роускыи победиша и и гнаша в поле далеце секоуще и взяше скоты их**”²⁷. Тут для нас важливою є ще й вказівка на склад екіпіровки стрільця. З даного повідомлення випливає, що, окрім металевих

зброї, на озброєнні стрільців була і клинкова чи короткодревкова зброя (русичі посікли татар). Іншу вказівку на комплект стрілецького озброєння зустрічаємо під 1186 р. під час бою Ігоря Новгород-Сіверського з половцями. Згідно з Лаврентіївським літописом, половецькі стрільці в очікуванні своїх головних сил упродовж трьох днів утримували русичів і не підпускали їх до річки – джерела води. Билися половці, „**копни ся не снимали**”. Суть цієї фрази стає зрозумілою в контексті військової історії євразійських кіннотників. Так, Мавркії²⁸, описуючи сучасних йому кочовиків Північного Причорномор'я, свідчить: багато хто зі степовиків мав у бою лук зі стрілами та списа, що носився за плечима. В залежності від ситуації воїн міг по чергово користуватися то одним, то іншим. Середньоазійські джерела монгольської доби містять зображення вояків, екіпірованих щитом, шаблею, луком зі стрілами та списом – до переходу на рукопашний бій спис утримувався за допомогою ремінних петель на нозі та плечі кавалериста²⁹; подібний спосіб носіння списа дожив до ХІХ ст. і був неодноразово зафіксований тогочасними художниками³⁰. Тож нічого дивного, що й половці використовували той же спосіб застосування списа, а вираз „не знімаючи списів” означає, що половці вели дистанційний обстріл і не вступали у рукопашний бій. На нашу думку, подібний комплекс озброєння мали і давньоруські стрільці. Чому ми вважаємо правомірним переносити цю половецьку реалію на руських стрільців? Тому що їхніми прототипами стали саме степові воїни, про що свідчать і логіка розвитку військових контактів між Руссю та кочовиками, і письмові джерела.

У цьому контексті багато дає географія використання терміну. Він відсутній у Новгородському Першому літопису. У Лаврентіївському літопису стрільці згадані 9 разів (за період з 1093 по 1223 рр.), 8 з яких пов'язані з подіями у Південній Русі³¹ і лише один – з подіями на Північному Сході (Липецька битва 1177 р.³²). Статистика Іпатіївського літопису значно багатша: на його сторінках починаючи з 1093 р. термін вжитий близько 26 разів (востаннє – під 1256 р.) і завжди – у зв'язку з подіями на Півдні та Південному Заході³³. Така статистика є свідченням південного походження терміну „стрільці”. Сам собою напрашується висновок про те, що загони стрільців створювалися як ефективна противага мобільній кінноті кочовиків, війни з якими стали нормальним проявом культурного обміну між степовою та осідлою цивілізаціями. Тож цілком логічно, що і зброю, і тактику руські стрільці запозичили у половців та адаптували до особливостей вітчизняної військової системи.

Тепер спробуємо зробити деякі припущення щодо соціального та етнічного складу стрілецьких загонів. Стрільці – кінні лучники, здатні до бою так само і древковою, і клинковою зброєю. Це бійці першої лінії під час битви і авангардний загін під час маршу. Така універсальність може досягатися лише за умов постійних тренувань та відповідного матеріального забезпечення. Тож одразу робимо висновок про приналежність стрільців до дружинного прошарку. Зазвичай стрільців бачимо на стадії зав'язки бою, після початку рукопашної літописець про них забуває і переносить увагу читача на представників князівсько-боярської еліти, нерідко називаючи їх поіменно. Така неувага до стрільців свідчить про їхній другорядний по відношенню до боярства статус, тобто можемо впевнено визначити стрільців як представників молодшої дружини. Аргументи „за” є і в джерелах. Під час нашестя половців на Переяславщину 1149 р. князь Ізяслав Київський „**Черныя Кловоуки и молодь свою пүститга напередь до Переяславля**”. Трохи нижче цей загін названо стрільцями: „**пришедши же стрелци от Изяслава и от Ростислава и възвнша ратныа от города**”³⁴. Ми схильні, принаймні у даному випадку, вважати поняття „молодь” та „молодша дружина” синонімами. Відповідно, визначення соціального статусу стрільців як молодших дружинників здається незаперечним.

Як видно зі щойно наведених цитат, київські князі до ролі стрільців залучали і кочовиків-федератів, можливо, навіть використовуючи їх у спільних з русичами загонах. Так, 1151 р. київська коаліція на озері Малий Рутець, бачачи відступ військ Юрія Долгорукого, „**пүстиша по нүх стрелци своя Черныя Кловоуки и**

Русь”³⁵. Подібний випадок зафіксовано і під 1190 р.: „поскочиша стрелци Руськыи и Чернии Клобуци”³⁶. Враховуючи численні свідчення літопису про спільні дії Києва та чорних клобуків, можемо впевнено говорити, що такі русько-чорноклобуцькі загопи на південному порубіжжі не були рідкісним явищем.

Вище ми вже згадували про відсутність терміну „стрільці” у Новгородському Першому літопису. У зв’язку з цим слід зазначити, що єдиним місцем у даному джерелі, де в описі битв XI-XIII ст. згадується використання лука та стріл, є розповідь про взяття Константинополя хрестоносцями 1204 р. Для давньоруського ареалу подібні згадки відсутні. На цьому ґрунті можна було б зробити висновок про нерозвиненість військово-стрілецької справи на теренах Новгородщини, якби не відомості Лівонської римованої хроніки. Орденовський хроніст кілька разів звертає увагу на велику кількість лучників у військах Пскова, Суздаля та Новгорода³⁷. Тому не можна заперечувати існування загонів кінних лучників у зазначеному регіоні. Але, оскільки метою нашої роботи є розкриття смислового навантаження південноруського терміну „стрільці”, а не історія використання лука та стріл на теренах усієї Русі, розгляд реалій північних князівств виходить за рамки даного дослідження.

Отже, можна зробити такі висновки.

До появи вітчизняної професійної кавалерії давньоруські лучники не відігравали якоїсь помітної ролі у польових боях. Лук та стріли були зброєю облог, засідок, а найширше застосування мали, ймовірно, під час полювання. Зміна ситуації спостерігається з другої половини XI ст., коли домінуючою силою у війську стає кіннота, а на південних рубежах держави з’являються половецькі племена. Момент першої фіксації стрільців літописцями (1093 р.) змальовує їх вже сформованими загонами. Стрільці набиралися з молодшої дружини і являли собою мобільні загопи кіннотників, озброєних як для дистанційного, так і для рукопашного бою. Образом-прототипом для них могли стати кочові воїни південних степів. Київські князі залучали до такої служби не лише місцеві, слов’янські контингенти, а й залежних від них чорних клобуків. Лучники-піхотинці під визначення „стрільці” не підпадали, можливо, через свою неналежність до дружинного прошарку. Термін має південноруське походження і жодного разу не вжитий у відомому сучасній науці новгородському літописанні. У володимиро-суздальському літописанні термін „стрільці” – теж рідкісне явище. У той же час дослідження регіональних особливостей давньоруських військових систем сприятиме глибшому розумінню не лише воєнної, але також соціальної, культурної та етнічної історії Давньої Русі. У цьому контексті характер стрілецьких формувань на теренах Північної та Північно-Східної Русі заслуговує на окрему наукову розвідку.

1. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // САИ. – Вып. Е1-36. – М.: Наука, 1966. – С. 35 – 48, 109 – 116.

2. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. I. – М.: Языки русской культуры, 1997 (Далі – Лавр.). – Стб. 109 („и ста Володимеръ в имени дали града стрелнице едено”), 384 („не дошедше стрелница оудниго...”); Ипатьевская летопись. // ПСРЛ. – Т. II. – М.: Языки русской культуры, 1998 (Далі – Ипат.). – Стб. 95 („и ста Володимеръ в имени вдале града стрелнице единого”).

3. Лавр. – Стб. 220; Ипат. – Стб. 211.

4. Лавр. – Стб. 44; Ипат. – Стб. 33.

5. Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 71, 80; Иоанн Скилица. О войне с Русью // Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 125.

6. Лавр. – Стб. 48.

7. Шувалов П.В. Оружие ранних славян // Культурные трансформации и взаимодействия в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – С. 254 – 260; Стратегикон Маврикия. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 190 – 191.

8. Лавр. – Стб. 142, 144, 148. Ипат. – Стб. 129, 131 – 132, 135 – 136.

9. Ибн-Мискавейх о походе русов на Бердаа в 943-944 гг. // „Откуда есть пошла русская земля...” – Т. II. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 576 – 578.

10. Лев Диакон. Вказ. праця. – С. 44, 57 – 59, 70 – 82.
11. Ибн-Мискавейх... – Там само.
12. Лев Диакон. Вказ. праця. – С. 70, 74, 75.
13. Терещенко О.В. Піхота та кавалерія у військах Давньої Русі X-XI ст. // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернівці: Сіверянська думка, 2006 – С. 187 – 191.
14. Лавр. – Стб. 220; Ипат. – Стб. 211.
15. Лавр. – Стб. 324, Ипат. – Стб. 389.
16. Лавр. – Стб. 339, Ипат. – Стб. 457.
17. Лавр. – Стб. 271, Ипат. – Стб. 246.
18. Ипат. – Стб. 361.
19. Ипат. – Стб. 381.
20. Ипат. – Стб. 401.
21. Лавр. – Стб. 332.
22. Лавр. – Стб. 343.
23. Лавр. – Стб. 376.
24. Лавр. – Стб. 381.
25. Ипат. – Стб. 813, під 1251 р.
26. Ипат. – Стб. 831 – 832, під 1256 р.
27. Ипат. – Стб. 743.
28. Стратегикон Маврикия. – С. 186.
29. Горелик М.В. Армии монголо-татар X-XIV вв. Военное искусство, снаряжение, оружие. – М.: Восточный горизонт, 2002. – С. 71, 73.
30. Валькович А. Лейб-казакам к Первомаю. Новые сведения о мундире гвардейских казаков в эпоху Отечественной войны // Цейхгауз. – 2006. – № 23. – С. 23 – 25.
31. Лавр. – Стб. 220, 327, 331 – 332, 343, 360, 376, 398, 507.
32. Лавр. – Стб. 381.
33. Ипат. 211, 331, 361, 378, 379, 381, 401, 436, 474, 558, 575 – 576, 601, 632, 639 – 640, 671 – 672, 725, 742 – 744, 756, 768.
34. Ипат. – Стб. 379.
35. Ипат. – С. 436.
36. Ипат. – С. 671 – 672.
37. Старшая ливонская рифмованная хроника // Ледовое побоище 1242 г. Труды комплексной экспедиции по уточнению места Ледового побоища. – М. – Л.: Наука, 1966 – С. 2110, 2215 – 2216, 2241 – 2245. Про те, що це саме лучники, а не арбалетники – С. 217.

В статье рассматриваются время и обстоятельства появления термина “стрельцы” на страницах древнерусских летописей; раскрывается смысловая нагрузка термина и региональные особенности его употребления. На материале письменных источников даётся краткий очерк истории формирования конных лучников в военных кампаниях древнерусских княжеств XI-XIII вв.

The article deals with the time and circumstances of the appearance of the term “striltsy” in the annals of Ancient Rus; the author investigates the semantic sense of this term and local peculiarities of its usage. Using the materials of the written sources, the author gives brief essay of the history of the units of mounted archers at the military campaigns of Ancient Rus principalities from XI to XIII century.

Петро Пиріг

ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТА ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО

У статті порушується проблема гетьманства Дем'яна Многогрішного. На основі використання широкого кола джерел, насамперед неопублікованих, висвітлено його політичну та соціально-економічну діяльність. Матеріали дослідження істотно доповнюють портрет гетьмана.

У 1668 р. влада Івана Брюховецького, який з 1663 р. утримував гетьманську булаву на Лівобережжі, стала досить хиткою і наближалась до свого завершення. Розпочавши війну з російськими воєводами [1], він програв її. Після невдалої боротьби гетьман, віддавшись під покровительство турецького султана й заручившись підтримкою татар, у травні 1668 р. разом із своїми козаками вирушив було під Котельву для боротьби з російським військом на чолі з Г.Г. Ромодановським. Він усе ще мріяв про успіх. Але на початку літа 1668 р. на Лівобережжі з'явився правобережний гетьман Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) [2], сподіваючись об'єднати його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини. І. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішнею. Як тільки П. Дорошенко наблизився до його табору, козаки І. Брюховецького повстали проти свого зверхника і вбили його. Гетьманом лівої й правої сторін Дніпра 8 червня 1668 р. було проголошено П. Дорошенка.

Дорошенкові здавалося, що він повністю досяг свого. Проте Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що Україна буде під протекторатом султана.

У цей час із Правобережжя долинули тривожні відомості про напад татар, і П. Дорошенко негайно вирушив туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом давнього приятеля, чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного.

Останій походив із роду селян. Таким застала його в 1648 р. Визвольна війна українського народу. У ході цієї величної події сотні й тисячі селян, міщан поспішали поповнити ряди борців за визволення. Прагнучи здобути привабливі вольності, вони ставали козаками [3]. Серед них був і Д. Многогрішний.

Про хоробрість, сміливість, відвагу й кмітливість молодого козака стало відомо головному сподвижникові українського народу Богдану Хмельницькому. Невдовзі гетьман призначив його військовим осавулом. У цьому чині Многогрішний увійшов до відомого козацького реєстру 1649 р.

У горнілі війни ще більше зміцнювався характер та загартовувалась воля бійця. В її буремні роки він відчайдушно боровся з ворогом. Крім того, щедро ділився своїм бойовим досвідом з іншими, вміло забезпечував навчання військової справи, займався організацією військових формувань, постачанням їх зброєю, боеприпасами тощо.

Круговорот подій виніс Многогрішного на гребінь слави, зробив його справжнім героєм, значно зміцнив його становище. Певний час він очолював чигиринський полк, а згодом став чернігівським полковником.

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор, викладач Чернігівського інституту МАУП.

Д. Многогрішний тримався російської сторони. Невдовзі він налагодив дружні стосунки з князем Григорієм Григорійовичем Ромодановським, якому продемонстрував своє бажання вступити в підданство московському цареві Олексію Михайловичу. Крім власного бажання, до цього кроку його схилили колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка, стародубський полковник Петро Рославець, а також брат Василь. Зібравшись у Седневі, вони вмовили таки Д. Многогрішного визнати царську владу. Переговори посланців Многогрішного до Ромодановського в кінцевому рахунку завершилися присягою наказного гетьмана на вірність цареві. Під час його зустрічі з Г. Ромодановським, що проходила в Салтиковій Дівиці, мова йшла про відновлення російських гарнізонів у містах України.

Д. Многогрішний дбав про подальше зміцнення свого становища і був налаштований відстоювати автономію України у складі Російської держави. Свою думку щодо союзу з Росією він виразив у листі до чернігівського єпископа Лазаря Барановича так: «Порадившись з полками цього боку Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государь нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славного пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх – Переяслава, Ніжина, Чернігова – вивести, тоді, ваше преосвященство, напиши царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вільності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить... то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитись і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашу службу не прийме, то ми за вільності свої вмерти готові; якщо воеводи залишаться, то хоч один за одним померти, а їх не хочемо» [4].

Невдовзі старшинська рада обрала Д. Многогрішного «гетманом северским» [5]. Він визнавав зверхність російського царя й був володарем частини Лівобережної України.

П. Дорошенко, прибувши після поразки І. Брюховецького до Чигирина, не знайшов там спокою. Перебуваючи в хиткому становищі, він лавірував між Москвою, Туреччиною, Кримом та Польщею, хоч присягу вірності жодній із цих держав так і не виконав. Заручившись підтримкою турецького султана, Дорошенко виразив готовність підкорятися йому. Султан вимагав, щоб за це гетьман посадив у Чигирин і фортецю Кодак по тисячі яничар. Дорошенко погоджувався посадити 3 000 яничар у Кодак, а Чигирин зробити вільною гетьманською столицею. Тим часом до П. Дорошенка надійшов лист від кримського хана, у якому він закликав гетьмана приборкати запорозьких козаків, які «большие убытки и разорения татарам чинили», а також зажадав від нього повернення награбованого запорожцями. У відповідь на лист до останніх Дорошенка сповістили, що на Запорозжі є свій гетьман, а його за гетьмана вони не визнають [6].

Запорозжці проголосили гетьманом кошового писаря Запорозької Січі «досужего и ученого человека» Петра Суховієнка (Суховія). Його підтримали понад 6 000 запорожців, а також козаки Переяславського, Лубенського, Миргородського, Полтавського і Прилуцького полків. Як стверджує Т. Чухліб, підтримку лівобережних козаків Суховієнко забезпечив у результаті присутності в Україні згідно із запорозько-татарською домовленістю майже стотисячної татарської орди [7].

Невдовзі новий гетьман зажадав від П. Дорошенка, щоб той «не писался отнюдь Запорозским гетманом» [8] і повернув булаву й бунчук. А запорожці й татари тим часом «стали воевать города Дорошенка, разорять и жечь села и деревни, людей сечь и в полон брать» [9].

Орди „бусурман“, які допомагали П. Суховію, „спустошив тот край Заднепрскій (Лівобережжя. – П.П.) долгим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)“, сподіваючись завоювати „самый Чигирин“ [10].

П. Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу із

П. Суховієнком, яка тривала більше року. За цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя [11]. А Д. Многогрішний вдало використав цей момент для зміцнення свого становища.

Наприкінці 1668 р. в Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків та представників ряду лівобережних міст. Обгороджений високим парканом двір, де вона проходила, за наказом Д. Многогрішного наглухо закрили й оточили озброєною вартою. Тривалу тишу раптом порушив голос Лазаря Барановича. Архієпископ виніс пропозицію обрати гетьманом Д. Многогрішного. Всі раптом заговорили, виражаючи свою згоду. Погодився взяти булаву й сам Многогрішний, який став відтоді „совершенным гетманом” Лівобережжя (1668-1672 рр.) [12]. Москва теж визнала це. Становище в Україні склалося таким чином, що „одни к сему гетману (Многогрішному. – П.П.), другіє к Дорошенку, а третьи к Суховею”.

Лівобережний гетьман заходився налагоджувати відносини з Росією, прохаючи її прийняти Україну під свою „державну руку”. З цією метою в січні 1669 р. він відправив до Москви посольство, до складу якого ввійшли обозний Забіла, суддя Домонтович, осавул Гвинтівка, а також військовий підписар, шість сотників, два отамани й 46 козаків; духовенство представляв ігумен Максаківського монастиря Є. Ширкевич. Прохаючи царя підтвердити права й вольності Запорозького Війська, посольство заявило: „Військо Запорозьке часто рокоші робило тому, що після смерті Богдана Хмельницького гетьмани, заради маєтностей, Війську зменшували вольності. Хоч за статтями Богдановими і повинні бути воеводи в Переяславі, Ніжині і Чернігові для оборони від ворога, однак вони замість оборони велику шкоду нам заподіяли; ратні люди в наших містах кражами частими, пожарами, вбивствами і різними муками людям дошкуляли; понад те наших звичаїв не вивчили; коли кого-небудь з них на злomu ділі спіймають і воеводам чолобитну подадуть про покарання, то воеводи справу затягували. Нинішня війна і почалася з цього. Щоб наказав великий цар своїх людей з наших міст вивести, а в казну податок ми самі будемо давати через своїх людей, яких військо вибере ... Ті ж воеводи, незважаючи на прийняті статті, в козацькі права і вільності вступалися і козаків судили, чого ніколи в Війську Запорозькому не бувало. А коли Військо Запорозьке буде свої мати, то ніколи зради не буде ...” [13].

Реально обставини склалися таким чином, що постійні вторгнення на українські землі турків і татар, безконечні бойові дії вкрай виснажили населення України. Давно вже воно чекало спокою, мирного, розміреного життя. У той час, як на Правобережжі тривала боротьба за оволодіння гетьманською булавою, на Лівобережжі, завдячуючи Москві, обстановка залишалася більш або менш спокійною. І не дивно, що Пилип Костянтинович у листі до ніжинського вїйта й бурмистрів від 14 січня 1669 р. переконливо просив: „Припадайте к степени ног престола государева, чтоб кроме власти государевой ни едина власть власти не имела над нами ... чтоб нас бедных поврежденных в конец сирот своих из под пресветлые своеє царские руки никому иному властителствовати над нами не допушал”. А „казаки умные ... мещане и вся чернь говорят вслух: буде вы великий государь изволите вывести своих ратных людей из Малороссийских городов, селитися не хотят, а хотят бежать врознь” [14].

Виражаючи настрої й прагнення широких народних мас, ніжинський протопоп Симеон Адамович у листі від 16 січня 1669 р. до Лук'яна Голосова писав: „Пусть великий государь не велит своих государевых ратных людей из Малороссийских городов выводит; и так худо, а то и хуже будет, нет ныне ничего доброго, не на что глядеть, отсюда выводит, лутче бо еще прибавить, а нежели сих выводит; а люди старшие плачут все о том разных городов, чтоб житии с государскими людьми, а не под казацкою властью, толко попржежнему под государскою” [15].

Це питання було вирішене на раді, яка відбулась у м. Глухові на початку березня 1669 р. за участю князя Г. Ромодановського, стольників Г. Богданова й А. Матвєєва, архієпископа Лазаря Барановича, а також старшини, рядових козаків і міщан.

Згідно з підписаними між старшиною й московським урядом Глухівськими договірними статтями, інститут російських воевод в Україні продовжував функціонувати й надалі. „Назавжди” залишався воевода в Чернігові. Передбачалося „бити воеводам и ратным людем” у Переяславі, Києві, Ніжині, Острі. Свалілля їх і ратних людей обмежувалися: „В права их (міщан, козаків. – П.П.) не входитъ ... а имети начальство над ратными людьми”; „дается гарантия, что за обиды от ратных людей те будут судими воеводами с участием знатных малороссийских жителей”; „а о поборех Малороссийских городов быть по их обыкновению”. Головним завданням російських воевод в Україні залишалося „быть для обороны от неприятелей” [16].

Д. Многогрішного постійно хвилювала доля Києва, і він прикладав багато зусиль, аби місто не потрапило до рук Речі Посполитої. „Це престольний город, царствующий із давніх часів, звідки на весь світ благодать Божа зросла і засяяла ... Великий государ преславний город Київ і всі українські города не шаблею взяв, а Запорізьке Військо піддалося йому добровільно. Коли ж Київ і все Запорізьке Військо великому государеві тепер непотрібні і він віддає їх королеві, то нехай би наказав воевод і ратних людей вивести з Києва та інших міст, а вони знайдуть собі іншого володаря!” – зазначав Многогрішний [17]. У кінцевому рахунку він добився, що Київ разом із округою приєднали до Лівобережжя.

На Глухівській раді було підтверджено гетьманство Д. Многогрішного. Спочатку він відмовлявся від нього „як старая дивка от жениха”, але згодом погодився і присягнув на вірність цареві [18]. Це значною мірою зміцнювало позиції Многогрішного на Лівобережжі.

У той час надій на оволодіння Лівобережною Україною не покидав П. Дорошенко. По всіх містах, „которые под его властью”, Дорошенко розіслав універсали, в яких закликав старшину об’єднатися навколо нього й готуватися до походів з допомогою турків і татар на Білу Церкву і Київ. Ще раніше гетьман закликав населення Баришполя, Воронкова й Гоголева (Переяславський полк) підтримати його. В універсалах жителям міст Дорошенко повідомляв, щоб „отнюдь гетману Демьяну Многогрешному ни в чем послушны не были, а ожидали б на помощь к себе его Дорошенка”. Разом із тим у листі від 5 лютого 1669 р. Дорошенко переконував Дем’яна Ігнатовича стояти заодно з ним проти Москви, хоч „през посланцев своих удается и желает себе получить милость” від Олексія Михайловича [19].

Таким чином, П. Дорошенко вів гру. Політика його була досить витонченою й хитрою. На раді в Корсуні, що відбулась у березні 1669 р., турецькі послы нагадали йому про те, що гетьман „в присяги своей непостоянен и великому государю московскому и королю полскому и салтану турскому изменил”. На Корсунській раді робилася спроба обрати на гетьманство постриженого в монахи Юрія Хмельницького. Однак останній від пропозиції стати гетьманом спочатку скромно відмовлявся: „Как де будет чернецкая рада, и в той раде снимут с него, Юраска, черное платье, и он де тогда гетманом будет”. Але Хмельницький взагалі не хотів бути гетьманом. Зайнявши чітку, непохитну позицію, він заявив турецьким послам: „На гетманство не хочет, а будет ево оберут гетманом силою, и он де Юраско великого государя против ратных людей стоять и битца не будет и на украинные города войною не пойдет, а пойдет в Запороги и будет татар воевать”. На Корсунській раді обрали „гетманом совершенным Петра Дорошенка, что быть ему на обоих сторонах реки Днепра одному гетману” [20].

Хоч митрополит Й. Тукальський і говорив, що Дорошенко „его царского пресветлого величества за премога государя имети” хоче, і сам гетьман заявляв, що хоче бути „под единым православным монархом”, але насправді плани в нього були зовсім інші. Разом зі своєю старшиною гетьман „у полского де короля в подданстве... обох сторон реки Днепра з городами и с людьми быть хочет”. У той же час на раді „приговорили, что с турским салтаном и с крымским ханом в приязни быть” [21].

Турецькі послы пообіцяли Дорошенку відправити на допомогу до свята Пасхи 20 000 турків „да яначен волницы разных земель дватцать тысяч”. „А как де те войска придут, и Дорошенко де с теми войски пойдет великого государя украинные города войною ... а в малоросийском заднепрском крае, которые города ему, Дорошенку, ныне не послушны и не будут здаватца, и ему де Дорошенку города доставать и людей посевать и отдавать в полон татарам, а есть ли будут здаватца, и их душами даровать, а животы и пожитки иматъ на войско” [22].

Схиляючи на бік Дорошенка переяславського полковника Дмитра Райчу, писар Лукаш Буксеєвич писав: „Пан гетман по се время на тебя никакова гневу не имел, но во всем яко человека в войске потребного в добром хранил желательстве”, заявляв, що й Дем'ян Многогрішний „разнитися” і з-під начальства П. Дорошенка „выступати не мыслит”. Насправді Д. Многогрішний клявся „жадному неприятелю, наступающему на ваше царское пресветлое величество скипетра и на великое государство Московское, готови ораз посполу изо мною, не щадячи голов своих, на кождых плячах рицерских ловити и кровь проливати без всякого сумнителства и в постоянстве непременно и непоколебимо зоставатимут счире и верне, то вам, великому государю нашему царскому пресветлому величеству, додержати обещуем”. Олексій Михайлович обіцяв у випадку необхідності надати Многогрішному військову допомогу для боротьби з ворогами [23].

Д. Многогрішний почав готуватися до відкритої боротьби з Дорошенком. 10 липня 1669 р. він писав цареві так: „Маючи точні дані з тієї сторони Дніпра від корони польської і великого князя литовського гетьмана Дорошенка, який, незважаючи на прийняті договори з вашою царською пресвітлою величністю, які з її королівською величністю і Річчю Посполитою в Андрусові прийняли, і не задовольняючись над тією стороною своїм старшинством гетьманським, але і на цю сторону Дніпра війська свої кінні з Іваном Канівцем і з Носом, і з Перебийносом більше тисячі з тієї сторони Дніпра, і Сіркового війська частину ж переслав, щоб кровопролиттям привід до війни давали нам, і в міста Лубни, в Лохвицю і в Ромни піхоту середняцьку і козаків посилав і наказав їм, щоб „задор” до війни робили” [24].

Наприкінці весни 1669 р. на боротьбу з Дорошенком піднявся правобережний гетьман Суховій. Козаки останнього з 40 000 татар підійшли до Чигирина. Після пасхальних свят татари вже тричі „подбегали с казаками Запорожскими и ... великіе убытки в скоту и в лошедах и людей много поимали в неволю”. Суховій „постановил с ордою на том, что около Чигирина чрез все лето стоятъ и воевать”. Після поразки П. Дорошенка він планував піти весною на Лівобережжя, „чтоб де у них был за Днепром на сей стороне Днепра один гетман” [25].

За свідченням джерел, „с гетманом Петром Дорошенком под городом был бой, и на том бои многих казаков Татарова побили и преранили, и в полон поимали”.

Але на цьому татари не припинили боротьбу з Дорошенком. Зокрема, один із козаків, який прибув 11 липня 1669 р. до Білої Церкви з Чигирина, розповів, що „сильная Орда вышла и под Чигирин подступила, против которых вышло войско гетмана Дорошенка, хотячи им отпор дати, только ничего не учинили, и назад уступили для многих сил татарских и великій урон отнесли” [26].

У велике оточення козаків Суховія й татар Дорошенко потрапив біля села Конончі (на річці Рось). У гетьмана було лише 2 000 козаків, і йому загрожувала небезпека полону. Лише воля випадку врятувала його від повної поразки. Турецький посол, який наближався до місця подій, наказав татарам припинити дії, направлені проти Дорошенка [27].

Хоч Дорошенко й отримав від царя наказ „на сей стороне Днепра (Лівобережжі. – П.П.) никакова начальства не имеет и ни во что не вступатца”, подальші події були наповнені боротьбою його з давнім суперником Многогрішним. В опозицію до останнього стали Полтавський, Лубенський, Миргородський полки. Вступивши в змову із Дорошенком, полтавський полковник Гаркушенко писав Дем'яну Ігнатовичу, щоб той навіть не називав себе гетьманом. Крім того, він погрожував,

що „в Полтаве изготовили десять тысяч сабель и болши будет ... и ни мысли, чтоб мы тебе поклоняться имели” [28].

Після поразки Суховієнка (Суховія) його козаки зібралися на раду в Умані й проголосили гетьманом Михайла Ханенка, який перед тим був уманським полковником. „Учинили з Уманським, Кальницьким, Паволоцьким, Корсунським та іншими полками Раду під Уманем і вибрали Гетьманом уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія”, - повідомляла цареві Олексію Михайловичу канцелярія гетьмана Дем'яна Многогрішного 8 вересня 1669 р. [29]. Він був ставлеником Речі Посполитої, яка ще в 1662 р. вважала його одним із претендентів на гетьманську булаву [30].

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника в боротьбі з ним він бачив у особі Дем'яна Многогрішного. У листі від 30 липня 1669 р. Ханенко закликав лівобережного гетьмана „с теми полковники заднепрскими совокупясь, к берегу Днепра под Чигирин приходити”, щоб спільними силами виступити проти Дорошенка, який, за його словами, „за чин стоячи, чтоб не отдать никому, а выправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников, подписал руку турецкому салтану, добиваючись панства, в подданство ... Украйну поддал” [31]. Наступного разу (26 серпня 1669 р.) гетьман писав Д. Многогрішному: „Сам, милість твоя, розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не було, щоб гетьмани (Дорошенко. – **Авт.**) на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш отчизну, зволь зібрати всі ті задніпровські полки, поспішно до Чигирина йти, а я з цієї сторони з Військом Запорозьким, щоб ми того не приятеля могли попередити, щоб як в нашій Україні знаків турецьких не було” [32].

Многогрішний не підтримував дій Дорошенка, але допомагати Ханенку не став: „А что меня Ханенко, гетман тое стороны (Правобережжя. – **П.П.**), просит, чтоб я ему на Дорошенка помочи подал, то я о том и не мышлю, пусть сами меж собою управятся”, - писав він цареві. Дем'ян Многогрішний невдовзі сам вступив у боротьбу, зібравши „царского величества ратных людей, пехоты нежинской 300 человек, да полки: нежинской, черниговской, переясловской, прилуцкой, стародубской”, вирушив під Смілу для нанесення удару одному із соратників Дорошенка лубенському полковнику Гамалію.

Останній, з'єднавшись із наказним гетьманом Дорошенка Я. Корицьким, Є. Гоголем і „частію орды”, сподіваючись на свою силу, кинувся в погоню й розпочав було переслідувати військо Многогрішного. Але через певний час воно „на них нашедше ... до самые Лохвицы секши гонили, которые не улучили, протчіе в город, но розно, куды возмогли, уходили”. 12 жовтня 1669 р. поблизу Лохвиці відбулася вирішальна битва, під час якої Многогрішний розбив Дорошенка, а „Гоголь з іншими утік за Дніпро”.

Населення Городища, Куренки, Лубнів та інших міст Лубенського полку „склонились под его царское пресветлое величество в подданство”. Також і „роменцы, как наш приход увидели, тотчас нас (Многогрішного. – **П.П.**) с хлебом и солью встретили”. До зими 1669 р. майже все Лівобережжя було в руках Многогрішного. І він був дуже стурбований тим, що в запрошенні на сейм Речі Посполитої з нагоди коронації на королівський престол Михайла Вишневецького, що мав відбутися у Варшаві восени 1669 р., П. Дорошенко був названий „обоих сторон Днепра гетманом, а он де в том листу нигде гетманом не имянован”. „И говорите де мне то, чтоб я ехал к королевскому величеству на сейм; и того де никогда не будет”, – обурювався Д. Многогрішний.

Одночасно на Дорошенка вів наступ „с ордами и с войском” і Ханенко [33]. Боротьба між ними точилася протягом декількох років. У 1670 р. владу Многогрішного визнали запорожці. Через нього вони „стали бить челом великому государю, царю московскому, принять их по-прежнему в подданство и гетману в послушание” [34].

Однак повної згоди про мир і злагоду між лівобережним гетьманом і запорозькими козаками так і не було досягнуто. Многогрішний скаржився царському уряду, що вони під час листування не називали його „гетьманом”, крім того, хотіли „вибрати гетьмана в самому Запорозжжі, бо вибраного в містах не вважають справжнім гетьманом” [35].

У свою чергу запорожці не були задоволені діями Многогрішного, зокрема тим, що його застави не пропускали на Запорозжжя населення з Лівобережної України. „Такого порядку от древних лет на Украине не бывало, - писав гетьману М. Ханенко, - прежде не только по одному или по два человека, но целыми полками козаки из городов в Запорожье ходили и ни от кого в том запрещенія не имели” [36]. Підтриманий запорожцями, Ханенко започаткував дипломатичні відносини з Росією і просив царя, „аби твоїм бажанням Військо Запорозьке під руки царські могло знаходитись” [37]. На думку Т. Чухліба, гетьман вдався до цього, щоб вберегти себе від нападу лівобережних козаків і російських військ [38].

Водночас через відправлених послів до Д. Многогрішного бажання „быть в единении и дружбе с ним” виразив П. Дорошенко. Дем'ян Ігнатович дав повну згоду на це. І відтоді його політичний курс зазнав кардинальних змін. Лівобережний гетьман почав відкритий виступ проти царського уряду, розгорнув критику його політики щодо Речі Посполитої, зокрема, умов російсько-польського миру. Так, у 1671 р. Многогрішний заявив піддячому Савіну: «Якщо царська світлість дозволить наші землі потроху віддавати королю, то нехай би він віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але у нас є на цьому боці (Лівобережжі. – П.П.) війська тисяч з сто, будемо боронитися, а землі свої не уступимо. Чекав я до себе царської світлості милості, а царська світлість дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва пюндрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно поляки б нас у неволю взяли, а на захист московських людей сподіватися нічого» [39].

Д. Многогрішний розділив погляди Дорошенка й став на шлях протурецької орієнтації. Як зазначав Ханенко, вони „постановили, щоб ни под вашею (королівською. – П.П.) милостію, ни под Москвою, но под Турком были” [40].

Навесні 1672 р. спалахнула велика війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. У похід вирушив сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. До нього приєдналися 50 000 татар на чолі з ханом Селім-Гіреєм і 1 200 козаків під керівництвом Дорошенка. Незважаючи на стійкий опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка, які протистояли йому. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селім-Гірей незабаром зайняли цю, на перший погляд, неприступну фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. В кінцевому рахунку були вироблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за яким Польща повністю відмовилась від своїх претензій на Поділля, що стало провінцією Туреччини, і Правобережну Україну, яка повністю переходила під султана.

П. Дорошенко повернувся до Чигирин, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його теж були вкрай виснажені. Дорошенко змушений був задовольнитися лише напівспустошеними Брацлавщиною й Київщиною. Незабаром гетьмана охопив розпач щодо турецького протекторату [41].

На Лівобережжі тим часом відбулися серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний за підбуренням старшини був звинувачений у зраді. Проти нього висунули 38 звинувачувальних пунктів. Основний із них полягав у тому, що гетьман „безпрестанно ... списывался и братство и дружбу имел великую с Петром Дорошенком, и хотел он же поддаться турецкому салтану”. Останній пункт мав відношення й до запорозьких козаків: „Посланному гетмана Многогрешнаго приказано было говорить от Петра Дорошенка о запорожцах особо: когда мы

(гетманы) с ляхами имеем воинскую забаву, чтоб он (Многогрешный) не допущал им с Низу в городаы выходить, и как на сей, так и на той стороне Днепра возмущения чинить» [42]. Невдовзі Д. Многогрішного заарештували й відправили до Сибіру.

У другій половині XVII ст. одним із привілейованих станів суспільства було духовенство. Його панівне становище під впливом Визвольної війни ставало ще міцнішим. Виражалось воно насамперед через експлуатацію народних мас, передусім селянства, яке в численних монастирських маєтностях поставало як головний виробник матеріальних благ.

При Д. Многогрішному на монастирських селян накладались великі повинності й податки. В маєтностях широко впроваджувалось послушенство. Так, наприклад, 11 липня 1669 р. (іншого разу копія джерела датована 1664 роком) [43] Дем'ян Ігнатович підтримав задум ігумена Ширкевича обнести Максаківський монастир «докола валом и парканом обваровати, и фортецу ... учинити». Цю складну роботу мали виконувати монастирські піддані. Многогрішний, звертаючись до начальства Ніжинського й Чернігівського полків, наказував, щоб «в обворовану монастирском найменшою неважилися быти перешкодою ... селяне абы не были противными приказуем» [44].

Згідно з указом Д. Многогрішного селян Величківки, Киселівки, Хвесківки, Кувочич і Домишлина зобов'язували, «як час и потреба укаже», гатити Величківську греблю, на якій ігуменні Макошинського Покровського монастиря Анастасії Бобурчанській «надалося млин» [45].

У Стародубському полку селяни села Спаського, що входило до володінь Новгород-Сіверського монастиря, на підставі укладеної з архімандритом у 1670 р. угоди за користування монастирськими землями зобов'язувались «десятину его милости звичайную давати, без жадных споров и вимовок даруючи».

Становище підданих монастирських сіл ускладнювалось тим, що часто їх намагалася використати в своїх цілях та інтересах козацька старшина. Зокрема, в маєтностях монастирів «брали стацію» й десятину, залучали до різноманітних «годових ... работизн» [46].

У Чернігівському полку старшина примушувала монастирських селян працювати в своїх господарствах. «Много кривд селам до монастиру (Максаківському. – П.П.) належачим» чинив шаповалівський сотник [47].

Жителі Хвесківки й Сосниці, що належали Макошинському монастирю, сосницькою, менською й макошинською старшиною «до повинностей всяких тяглых потяганы бывають» [48].

Втручання старшини в справи монастирських маєтностей було настільки значним, що вживались навіть певні заходи щодо виправлення ситуації. Так, наприклад, ще будучи чернігівським полковником, Дем'ян Многогрішний у 1668 р. наполягав, щоб «в належачих до Максаковского монастира маєтностях в людей жадных выбирств и кривды не важилась чинить» [49]. Аналогічно полковник Яків Лизогуб на початку 1668 р. заборонив сосницькій, макошинській та менській старшині вимагати будь-які податки й повинності з жителів м. Сосниці й с. Хвесківки, що належали Макошинському монастирю. Аналогічно полковник Яків Лизогуб на початку 1668 р. заборонив сосницькій, макошинській та менській старшині вимагати будь-які податки й повинності з жителів м. Сосниці й с. Хвесківки, що належали Макошинському монастирю [50]. А ніжинський полковник Матвій Юревич наприкінці літа цього ж року забороняв старшині причиняти монастирським підданим кривди, „здирства“, „станції брати албо под свое послушенство прихияти” [51]. Поряд із тим Д. Многогрішний улітку 1668 р. виражав стурбованість із приводу того, що жителі Менської й Киселівської сотень самоправно зорали монастирські землі.

При Д. Многогрішному великим землевласником була старшина. Отримуючи у володіння села, вона одночасно отримувала й право на повинності селян цих сіл [52]. Не маючи юридичного обґрунтування, воно визначалось відповідними вказівками й розпорядженнями з боку вищих адміністративних органів влади.

У практиці гетьманату таке право фіксувалося в універсалах. Царський уряд видавав грамоти. У восьмому пункті статей Богдана Хмельницького зазначалось, що „кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыкную его величеству воздавать ...” [53].

Дем'ян Многогрішний накладав на селян старшинських маєтностей великі податки. Зокрема, досить важкою була для них так звана медова данина. За повідомленням 1669 р., гетьман „безмерно побрал на себя во всем Севери дани великие мядовые – из винного котла у мужиков по рублю” [54].

За виробництво горілки з „посполитих обывателей городских и селских” збиралася показанщина, що йшла на користь Військового скарбу. При гетьмані Д. Многогрішному розмір її становив 80 коп. за рік, а при І. Самойловичі – 1 руб. 40 коп. [55]. Населення Чернігівського полку за часів Д. Многогрішного давало щорічно 8 гривень з кожного казана. І. Самойлович визначив суму показанщини в один рубель, а згодом – 4 руб. з казана [56].

Поряд із міщанами селяни деяких маєтностей розділяли долю так званої постійної повинності, яка здійснювалася насильницькими методами [57]. У досить скрутному становищі перебувало населення тих місцевостей, де розквартирувалися козацькі полки, а особливо загони найманого війська, так звані компанії [58].

Так, у відписці сосницького воєводи Василя Лихачова зазначалося, що козаки „кошевого Васильева полку Многогрешного”, які прибули 25 липня 1667 р. на постій у Сосницький і Менський повіти, „мещаном и уездным людем чинят налоги и разоренье и убытки больше, емлют с них денги и хлеб и сухари и сала и соль, и всякие тягости на них накладывают”. Великі незручності терпіли мешканці Менського й Сосницького повітів, а також Мени від козаків, яких прислав туди Д. Многогрішний. Ці козаки „сбирают денги и хлеб и шубы и шапки и рукавицы и чулки” [59]. А прислані Дем'яном Ігнатовичем в м. Мену „на лежу” челядь і „поляки из Заднепрских городов” „емлют на неделю денег по дватцати по осми рублев, и того на месяц по сту по двенатцати рублев, да конского корму по тритцати по шести осмачок овса, на месяц по сту по сорока по четыре осмачки, а сена ... емлют без счету” [60].

Міщан не обходили стороною інші повинності й податки. Зокрема, «в великую тягость и несносное терпение» була для них підводна повинність [61]. Вона не знала чіткої регламентації, хоч адміністрація інколи й приймала певні заходи щодо її врегулювання. У Стародубі, наприклад, виділялися спеціальні десятники, які слідували за встановленою чергою у відбуванні населенням зазначеної повинності [62].

У 1660 р. російський цар Олексій Михайлович забороняв брати підводи у жителів Чернігова. Міщани повинні були давати їх лише „всяких чинов людем”, які проїздили через місто, маючи спеціальні грамоти й листи. Таким „города Чернигова мещаном подводи и корми давати почему доведется” [63].

Грамотою Чернігову від 30 листопада 1666 р. передбачалося „посланников и приезжих людей кормить и поить по своему разсмотрению” і „подводи имати с уезду по очередно”. У посадських людей Чернігова брати підводи не передбачалося [64]. Згідно ж із грамотою від 5 червня 1667 р., у місті заборонялося „подвод і корму имать” без дозволу царя [65].

У 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний у зв'язку із тим, що Чернігів „през теперешнюю войну до великого знищенья прійти мусел”, звільняв його мешканців від підводної повинності: „увольняем от тих подвод целком абы некому недали”. Щоправда, як російським, так і своїм „посланником” брати в чернігівців коней іноді, на випадок крайньої необхідності, все-таки дозволялося. Щодо корму для коней, а також хліба, солі й напоїв, то гінці мали задовольнятися тим, „що принесут” [66].

Розміри підводної повинності залежали, насамперед, від певних обставин і визначити їх інколи було досить складно. Велику кількість підвід із Ніжинського

й Чернігівського полків Дем'ян Многогрішний відправляв у 1670 р. для вивозу хліба в Київ [67].

З міського населення податки збирала полкова й сотенна старшина, якій воно мало відбувати послушенство. Наприклад, за свідченням джерел, у Любечі місцевий сотник Сава Кононович Посудевський-Внучко „мещан под свой реимент притягаєт и пожиток себе меєт”. Дем'ян Многогрішний, дізнавшись про це, 4 січня 1669 р. заборонив Внучку втручатись у будь-які справи міщан і під свій „реимент” їх „привлащат”. У той же час гетьман ставив у залежність любецьких міщан чернігівському війту, зобов'язавши їх відбувати на користь останнього „всякое послушенство”. Крім того, Многогрішний радив війтові навідати разом із двома представниками від міщан „вкупі ... а не розно” чернігівського воеводу, щоб вклонитися йому напередодні новорічних свят [68].

Слід зазначити, що під час Визвольної війни середини XVII ст. загалом потерпіли розруху більше третини населених пунктів України [69]. До їх списку потрапив і Ніжин. За свідченням джерел, „волость Нежинская огнем и бусурманскою войною вся запустошена” була [70]. 15 липня 1669 р. Олексій Михайлович дозволив усьому населенню Ніжина, крім козаків, запасати й возити ліс, необхідний для відновлення міста [71]. Ніжинці просили царя „милости к разоренному городу” й звільнення від податків міста на 15, а волості на п'ять років [72]. І з часом Ніжин отримав привілеї, хоч, правда, не на 15, а на 10 років. На такий же час звільнялося від податків населення Любеча, Кролевця, інших зруйнованих міст України. Остру й Чернігову такі пільги надавались на сім років, а „местам, местечкам и селам – на три лета” [73].

Певні пільги надавались населенню й царськими грамотами на підтвердження самоуправління міст і містечок. Однак усі ці грамоти закінчувалися приблизно однаковими словами: „А доходы належачие денежные и хлебные збирать на нас великого государя и отдавать воеводам нашим и приказным людям по нашему великого государя нашего царского величества указу” [74].

Видаючи універсали містам [75], Дем'ян Многогрішний підтверджував права міщан, надавав їм дозвіл щодо занять ремеслами й промислами. Поширеним був, зокрема, борошномельний промисел. Дбаючи про його розвиток, Многогрішний дозволяв міщанам мати млини. Так, наприклад, 9 березня 1669 р. він дозволив жителям Погара користуватися млином на річці Бойні в селі Севастяновичах, „з каменми двома стоячим” [76]. Купчий запис від 9 червня 1673 р. засвідчував факт спільного користування млином на річці Волюях під Конятином міщанами А. Русаковичем, О. Кортавенком і Сухацьким. Вони продали його за сто золотих лічби литовської конятинському міщанинові Шаренку [77].

Слід зазначити, що Визвольна війна XVII ст. загалом відкривала міщанам значні перспективи для занять борошномельним промислом. Із зафіксованих переписувачами в 1666 р. 285 млинів на Лівобережній Україні 195 (68%) належали міщанам.

У містах і містечках Чернігівщини нараховувалося 136 млинів. Міщанських млинів тут було 86 (62%). Це дає змогу говорити про провідну роль у борошномельному промислі другої половини XVII ст. міщан.

Надалі ж у зв'язку із зміцненням старшини і посиленням нею експлуатації народних мас у складі власників млинів сталися істотні зміни. Так, із 350 млинів, зафіксованих у 1754 р. на річках Чернігівського полку, міщанам належало всього два млини, в той час, як старшині – 309 [78].

Становище мешканців міст і містечок, незважаючи на періоди певного покращення, залишалося загалом важким.

Під час Визвольної війни XVII ст. відбувалося бурхливе покозачення українського населення. Реєстр 1649 р. зафіксував переважно „нових козаків”, які становили 3/4 усіх його представників [79]. У 1654 р. козаки становили 77,9% мешканців Канівського, 82,3% Корсунського, 64,4% Миргородського, 55,5% Ніжинського полків [80]. Цей процес тривав і надалі.

Козацькі вольності прагнули здобути міщани. Та насамперед ряди козаків поспішали поповнити селяни. Але перехід останніх до козацького стану негативно впливав на розвиток міст, скорочував чисельність селянства. Дем'ян Многогрішний, як й інші гетьмани, ставився до цього явища недоброзичливо. Так, наприклад, у листі до наказного чернігівського полковника Костянтина Стрієвського від 4 січня 1669 р. він суворо застерігав: „А що сотники приймають ново казаков и в реестр уписуют, постерегай себе того, щоб твоя шия на язвах оставала в целости” [81].

Хоч Визвольна війна і внесла деякі зміни й корективи в життя українського козацтва, певною мірою покращивши його соціальне становище [82], проте воно також не було позбавлене гніту та утисків.

Одним із привілеїв козацтва було завойоване ним право вільно курити горілку. Але згодом цей промисел став оподатковуватись. Юрій Хмельницький увів оренди на продаж горілки.

У 1666 р. цар Олексій Михайлович заборонив у Чернігові роздрібну торгівлю спиртними напоями (в першу чергу це стосувалося козаків), категорично заявивши, що „козаки и солдаты і стрелцы шинковать вином не будут”. Домовленість щодо цього була досягнута з полковником Дем'яном Ігнатовичем. У ній також підкреслювалося, що „козаки впред шинкуват вином не будут для того чтоб статей договорных тем нарушить” [83]. Порушників передбачалося залучати до суворой відповідальності. Торгувати спиртним заборонялося козакам і в інших містах.

У період гетьманування Д. Многогрішного козакам дозволялося курити й продавати горілку. Але за це з них брали відповідний податок – показанщину: по 50 копійок від казана. Старшинський з'їзд, що відбувся 1669 р. в Батурині, ухвалив рішення про оренди на продаж, крім горілки, дьогтю й тютюну [84].

За гетьманування Д. Многогрішного власники маєтностей часто порушували здобуті козаками права й привілеї, відбирали в козаків землю, насильницьким шляхом залучали їх до свого підданства, накладали на них великі повинності й податки. Звичайно, така політика не могла подобатися козацтву. З приводу цього гетьман якось слушно зауважив: „Доходят до мене чутки, що козаки мало мене люблять; якщо це правда, нехай пишуть до царя про вибір нового гетьмана – я передам клейноди тому, кого вони собі гетьманом оберуть; але поки я гетьманом, поти буду приборкувати свавільників, скільки маю сили” [85].

Будучи гетьманом, Дем'ян Многогрішний вів себе самовладно. Зокрема, без згоди й участі старшини він відбирав і роздавав військовій уряди. Як правило, вони діставались особам із найближчого оточення гетьмана, насамперед його родичам. Д. Многогрішний „во всех полках учинил полковников и иных старшин братьев и зятев и друзей и единомышленников своих” [86].

Відомі випадки, коли Многогрішний позбавляв старшин належних їй майна та скарбів. Так, наприклад, він вчинив із Романом Ракушкою-Романовським, у якого відібрав будинок, 400 осьмачок хліба, 150 свиней, чотирьох коней, 500 золотих тощо [87].

Подібними діями Многогрішний скомпрометував себе в очах старшини, яка в кінцевому рахунку доклала зусиль, щоб позбавити його гетьманської булави.

1. Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003. - № 2. – С.162-168.

2. Пиріг П.В. Російські воеводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2001. – Випуск другий. – С.21-28.

Пирог П.В. Из истории Черниговщины во второй половине XVII века. – Чернигов, 2008.

2. Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С.118-126.

Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.

3. Пиріг П.В. Покозачення населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.79-85.
4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1991. – Т.II. – С.362-363.
Див.: Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська Старовина. – 1992. - № 4. – С.45.
(Далі: Дем'ян Многогрішний).
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.II. (Від половини XVII століття). – С.79-80. (Далі: Нарис історії України).
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб: Типография В.В. Працц, 1872. – Т.VII. – С.154. (Далі: АЮЗР).
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С.304.
7. АЮЗР. – Т.VII. – С.82, 98.
АЮЗР. – СПб, 1875. – Т.VIII. – С.109, 154.
Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – С.95.
8. Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.218.
9. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.305.
10. АЮЗР. – Т.VIII. – С.6-7.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.80.
12. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. – С.46.
13. АЮЗР. – СПб: Типография М. Эттингера, 1877. – Т.IX. – С.32.
Див.: Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. – С.46.
14. АЮЗР. – Т.VIII. – С.8, 10-13.
15. Там же. – С.15.
16. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т.I.
Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С.26.
Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание / Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К.: В университетской типографии, 1856. – Т. 1. – С.79.
17. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Видавництво «Світ», 1992. – С.222-223.
18. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.309.
19. АЮЗР. – Т.VIII. – С.126-127.
20. Там само. – С.137, 138, 145.
21. Там само. – С.141, 145, 152.
22. Там само. – С.138.
23. Там само. – Т.VIII. – С.141, 142, 128, 157.
24. Там само. – Т.IX. – С.182.
Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.47.
25. АЮЗР. – Т.VIII. – С.161, 165, 169.
26. Там само. – С.267-268.
27. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.82.
28. АЮЗР. – Т.VIII. – С.246, 259, 271.
29. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.109.
30. Чухліб Т. Вказ. праця. – С.105.
31. АЮЗР. – Т.IX. – С.43, 44.
32. Там само. – С.46-47.
Чухліб Т. Вказ. праця. – С.106.
33. АЮЗР. – Т.IX. – С.69, 71, 72, 81, 147.
34. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.316.
35. Там само. – С.317-318.
36. Там само. – С.321.
37. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Т.1. – С.230-232.
38. Чухліб Т. Вказ. праця. – С.107.
39. Див.: Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.49.
40. АЮЗР. – Т.IX. – С.314.
41. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.84-85.
42. АЮЗР. – Т.IX. – С.751, 759.

- Див.: Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.330.
43. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. VIII. – Спр. 255/154. – Арк.51 (зв.). (Далі: НБУ. ІР).
44. Там само. – Арк.46.
45. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф.152. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1. Спр.13. – Арк.1. (Далі: ЦДІА України).
46. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.47 (зв.), 52, 54 (зв.).
47. Там само. – Арк.47 (зв.).
48. ЦДІА України. – Ф.152. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1.
49. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.47.
50. ЦДІА України. – Ф.152. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1.
51. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.46 (зв.).
52. Там само. – Ф.І. – Спр.50 924 (Лаз 63). – Арк.42. Спр.52 812 (Лаз 125). – Арк.1, 1 (зв.), 3. Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.45 (зв.).
- ЦДІА України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.1.
53. Екстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – Ноябрь. – Приложения. – С.279. (Далі: Екстракт ...).
54. АЮЗР. – Т. XIII. – С.11.
- Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницы до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С.213.
55. Киевская старина. – 1885. – № 5. – С.8.
56. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.55 587 (Лаз 415). – Арк.11-11 (зв.).
57. АЮЗР. – Т. VIII. – С.38.
58. К истории компанейских полков // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1915. – Вып. XI. – С.183. (Далі: ТЧГУАК).
59. АЮЗР. – Т. VII. – С.13.
60. Там само.
61. Див.: Швидько Г.К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.85.
62. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1914. – С.11.
63. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 495 (Лаз 33). – Арк.82 (зв.), 83.
64. ЦДІА України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1-1 (зв.).
65. Рукописи Черниговской Городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – С.75. (Далі: ТЧПК).
66. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 497 (Лаз 33). – Арк.91 (зв.), 92.
67. АЮЗР. – Т. IX. – С.178.
68. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 497 (Лаз 33). – Арк.92 (зв.).
- К истории словесных отношений // ТЧАК. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1913. – Вып. X. – С.180-181. (Далі: К истории словесных отношений).
69. Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницы до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – С.26.
70. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 596 (Лаз 33). – Арк.364.
71. Там само.
72. Там само. – Ф. VIII. – Спр.225/97. – Арк.275-280. Спр.223/96. – Арк.279.
73. Екстракт ... // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1901. – Август. – Приложения. – С.120.
74. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 537 (Лаз 33). – Арк.210. Спр.54 515 (Лаз 33). – Арк.165 (зв.). Спр.54 535 (Лаз 33). – Арк.203 (зв.). Спр.54 509 (Лаз 33). – Арк.147 (зв.) – 148. Спр.54 495 (Лаз 33). – Арк.83.
- ЦДІА України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.4.
- Рукописи Нежинской Городской Думы // ТЧПК. – С.74.
75. Див.: Пиріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007. – С.20.
76. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 539 (Лаз 33). – Арк.215.
77. ЦДІА України. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1.
78. Пиріг П.В. Борошномельний промисел на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Проблеми розвитку підприємництва і бізнесу в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-

практичного семінару (7 травня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С.41-42.

Описание рек и речек Черниговского полка // ТЧГАК. – Чернигов, 1906-1908. – Вып.VII. – С.3-52.

Див.: Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1985. – С.68-72.

79. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – С.75, 77.

80. Див.: Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.81.

81. К истории сословных отношений. – С.180-181.

Рукописи П.Я. Дорошенко // ТЧПК. – С.29.

82. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Випуск 3. – С.106-110.

83. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С.72.

84. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.120.

85. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – С.223.

86. Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С.30.

87. Див.: Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.48.

В статтє затрагивается проблема гетманства Демьяна Многогрешного. На основании использования широкого круга источников, прежде всего неопубликованных, освещено его политическую и социально-экономическую деятельность. Материалы исследования существенным образом дополняют портрет гетмана.

The article is about a hetmanate problem of the Demjan Mnogogreshniy. His political and socio-economic activity is taken up on basis of using wide range of published and unpublished sources. Materials of research supplement the portrait of hetman with important shape.

УДК 929. 6

Олег Однороженко

ГЕРБ КНЯЗІВ ПОЛУБЕНСЬКИХ

Герб князівського роду Полубенських, хоч і був відомий з річпосполитських гербовників, так і не став предметом окремого дослідження. Разом з тим, доступний сфрагістичний матеріал дозволяє простежити його еволюцію від кінця XV ст. Характер геральдичних зображень на тогочасних князівських печатках дозволяє не лише підтвердити самотутнє походження родового герба Полубенських, але й спростувати версію про приналежність цього роду до Гедиміновичів. Практично повна подібність в конструкції найдавнішої видозміни родового герба князів Полубенських з геральдичними знаками князів Козельських дозволяє зробити припущення про їхнє спільне походження від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів.

© Однороженко Олег Анатолійович - кандидат історичних наук,
докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені
М. С. Грушевського НАН України.

Походження князів Полубенських є одним з найзаплутаніших питань князівської генеалогії Литовсько-Руської держави. В середині XVII ст. гербовники Окольського¹ та Кояловича² подавали інформацію, що спиралася на тогочасну генеалогічну традицію князів Полубенських,³ про походження цього княжого роду від великого князя Полоцького (1342-1376, 1386-1399) Вінгольта-Андрія Ольгердовича, сина великого князя литовського і руського Ольгерда Гедиміновича.

Ю.Вольф заперечував подібну версію, вказуючи на недостатню кількість автентичних джерел для остаточних висновків, хоч і не заперечив можливість походження Полубенських від Гедиміна.⁴ Князі Полубенські мали землеволодіння у Віленській та Берестейській землях, від назв одного з яких походить їхнє прізвище (село Полубники поблизу Ліди та село Полубиця в Берестейській землі). Більшість з наявних у розпорядженні князів Полубенських маєтків були господарськими наданнями, а не родовими володіннями, що дозволяє зробити висновок про немісцеве походження цього роду.

Очевидно, в західну частину Литовсько-Руської держави Полубенські мали потрапити зі східного прикордоння в кінці XV ст., після окупації сіверсько-смоленських земель Великим князівством Московським, як це сталося з цілим рядом сіверських та верхівських князів, що не побажали потрапити під владу Москви, а тому залишили родові уділи, одержавши як компенсацію надання в західній частині держави.⁵ Характерно, що власне з кінця XV ст. походять найдавніші достеменні відомості про князів Полубенських,⁶ які невдовзі набувають вагомого значення в державі.

Зокрема, князі Полубенські мали право виступати в господарському війську під власною хоругвою,⁷ у 1528 р. вони виставляли 43 вершники під власною хоругвою, вісім – у складі Полоцької та ще два – у складі Берестейської хоругви,⁸ а починаючи від 1-ої пол. XVI ст. представники роду обіймають важливі посади в місцевій та загальнодержавній адміністрації. Подібний швидкий злет княжого роду робить неможливим пояснення причин повної відсутності відомостей про його представників аж до самого кінця XV ст., якщо не брати до уваги припущення про походження роду не із західної, а зі східної частини Литовсько-Руської держави, адже джерельна база з історії Литовської землі та зв'язаних з нею політично та адміністративно руських земель (Підляшшя та Полісся) є незрівнянно повнішою за аналогічні відомості з історії Сівера та Смоленська XV ст.

Подібне припущення знаходить своє підтвердження у сфрагістично-геральдичному матеріалі. На найдавнішій серед відомих на сьогодні печаток князів Полубенських, що належала князю Василю Андрійовичу і походила з кінця XV ст. (найдавніший відбиток бачимо при акті від 1 листопада 1498 р.⁹), в готичному щиті було зображено родовий знак у вигляді літери **П** із загнутими вбік долішніми кінцями, горішню перекладину перетинає стовп з подвійним розгалуженням згори у вигляді ламаного пояса і подвійним розгалуженням здолу у вигляді літери **П**.¹⁰

Якщо порівняти дану печатку, що мала круглу форму, розмір 27 мм та довколавий напис: + ПЕЧАТЬ КНЗА БАСИЛЬЪ ОНДРЕЄВИЧ, з іншими руськими геральдично-сфрагістичними пам'ятками тієї доби, то не може не впадати у вічі різоча подібність у конструкції родового герба Василя Андрійовича Полубенського та знака з печатки Івана Івановича Пузини Глушонка, князя Козельського, від 1499 р.¹¹ Останній був засновником роду князів Пузин, що вели свій родовід від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів.¹²

Ми виключаємо можливість випадкового збігу в конструкції обох знаків, з огляду на їх доволі складну іконографію та подібності у найменших деталях: єдиною розбіжністю є відсутність перехрестя у подвійного розгалуження на гербі князя Василя Андрійовича, що пояснюється еволюцією княжого знака в рамках одного роду (закономірність надзвичайно поширена в руській родовій геральдиці). З огляду на це, єдиний висновок, який можемо зробити з наявної геральдичної

інформації, – князі Полубенські, ймовірно, вели свій родовід саме від чернігівських Ольговичів і скоріш за все мали близьке споріднення з князями Козельськими, Пузинами та Огінськими, оскільки, скажімо, князі Мосальські, що також були одним з відгалужень князів Карачівських, використовували як герб дещо іншу конструкцію родового знака, щоправда, на основі все того ж хреста з двозубом Ольговичів. Варто відзначити також ту обставину, що імена, які бачимо у представників перших трьох відомих нам з автентичних джерел поколінь князів Полубенських (Андрій, Федір, Лев, Іван, Василь, Олександр, Михайло, Петро),¹³

Печатка князя Василя Андрійовича Полубенського від 1498 р.

практично всі зустрічаються у князів Козельських, що жили в кінці XV – на початку XVI ст.¹⁴

На зв'язок із землями колишнього Великого князівства Чернігівського вказує зображення і на наступній печатці князя Василя Андрійовича Полубенського, яку той використовував упродовж 1546-1550 р. р. У її полі овальної форми розміром 19x16 мм було розташовано фігуру орла, на грудях якого розміщено німецький щит, на якому підкова кінцями догори, в колі якої хрест.¹⁵ Як бачимо, в гербі відсутнє зображення родового знака, використання котрих було

Печатка князя Василя Андрійовича Полубенського від 1546 р.

найхарактернішою рисою руської геральдичної традиції, натомість використано фігури, характерні для західно-європейської та польської геральдики. При цьому безсумнівно, що фігура підкови та хреста є переосмисленням старого родового знака, який “розшифровано” за посередництвом гербових фігур. Відмовившись від використання родового знака, князь Василь, очевидно, водночас прагнув заманіфестувати зв'язок зі старими родовими землями в Сіверській землі, використавши як головну гербову фігуру нової видозміни родового герба зображення орла, яке пізніша геральдична традиція називає гербом Великого князівства Чернігівського.¹⁶

У подібний спосіб цей своєрідний “герб пам'яті” (зображення орла), що апелював до втрачених удільних володінь та підкреслював династичний зв'язок з великими князями чернігівськими, використовували також князі Мосальські. На печатці князя Андрія Петровича Мосальського замість родового знака Мосальських, також похідного від родового знака чернігівських Ольговичів, бачимо половину двоголового орла.¹⁷ Останній нарівні з одноголовим орлом¹⁸ фігурує в пізніших геральдичних творах як герб Великого князівства Чернігівського.¹⁹

Печатка князя Івана Андрійовича Полубенського від 1534-1538 р.р.

Як бачимо, для обох галузей князів Карачівських (князів Полубенських та Мосальських) у XVI ст. було характерним використання відразу двох гербових зображень – родового знака та чернігівського великокнязівського орла. Варто відзначити, що князі Пузини та Огінські також користувалися двома гербовими зображеннями, але другим гербом, поруч з родовим знаком, фігурувало зображення Погоні руської (рицар на коні, що влучає списом у змія),

Печатка Івана Івановича Пузини Глушонка, князя Козельського, від 1499 р.

Печатка князя Івана Андрійовича Полубенського від 1534 р.

Печатка князя
Івана
Андрійовича
Полубенського
від 1541 р.

яке вважалося династичним гербом Рюриковичів.²⁰

На трьох печатках брата Василя Полубенського – князя Івана Андрійовича, що походять від 2-ої чверті XVI ст., також незмінно бачимо зображення орла. Певні відмінності полягають лише в другорядних деталях та зображенні в щитку на грудях орла. На першій з них, відбиток якої бачимо при документі від 1 липня 1534 р., в щитку німецької геральдичної форми вміщено підкову кінцями догори, в колі якої перехрещена стріла вістрям угору.²¹ Як спостерігаємо, переосмислення родового знака могло набувати й інших форм, ніж те, яке бачимо на другій печатці князя Василя Андрійовича.

Наступна печатка Івана Андрійовича Полубенського від

Печатка князя
Івана
Васильовича
Полубенського
від 1546 р.

1534-1538 рр. містить у своєму полі укоронованого орла з щитком на грудях, на якому зображено підкову кінцями догори, в колі якої кітвopodobний хрест.²² Третя печатка від 1541-1556 рр. має подібне зображення, лише хрест є не кітвopodobним, а лапчастим. До того ж в долішній частині видно хвіст і лапи орла, чого не було на двох попередніх печатках князя.²³

Печатка князя
Івана
Васильовича
Полубенського
від 1536 р.

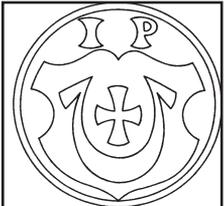
Дещо відмінне зображення спостерігаємо на печатках сина Василя Андрійовича – князя Івана Васильовича Полубенського. Якщо на першій його печатці від 1536 р. бачимо звичне зображення орла, на грудях у якого німецький щиток з підковою кінцями догори, в колі якої лапчастий хрест,²⁴ то на наступних двох печатках від 1546-1549 рр.²⁵ та 1553 р.²⁶ фігура орла відсутня, а герб складається з самого лише щита з підковою та хрестом, причому на печатці від 1546-1549 рр. хрест має похилене поزمة рамено.

У свою чергу старший син Івана Андрійовича – князь Олександр Іванович Полубенський мав

Печатка князя
Олександра
Івановича
Полубенського від
1571 р.

на своїх печатках значно складнішу геральдичну конструкцію. Якщо перша його печатка від 1571 р. містила в своєму полі звичне вже зображення орла зі щитком на грудях, з підковою та лапчастим хрестом на ньому,²⁷ то на наступній печатці бачимо зображення повного герба: фігуру орла вміщено в ренесансовому щиті, в оточенні шолома під шоломовою короною, птаха в нашоломнику та намета. Супроводжує зображення напис по колу: **ALEX • POLVB • KA • NOWO • ...**²⁸

Печатка князя
Івана
Васильовича
Полубенського від
1553 р.

Печатка князя
Андрія Івановича
Полубенського від
1558 р.

Молодший брат Олександра Івановича – князь Андрій Полубенський 1558 р. користувався печаткою з надзвичайно стилізованим зображенням орла, на грудях у якого розміщувалася підкова кінцями догори з лапчастим хрестом.²⁹

Його племінник – князь Михайло Іванович Полубенський на своїй печатці зобразив повний герб, що складався з ренесансового щита з родовим гербом на ньому, шолома під

Печатка князя
Олександра
Івановича
Полубенського від
1586 р.

Печатка князя Михайла Івановича Полубенського від 1584 р.

шоломовою короною, нашоломника у вигляді птаха, що тримає в дзьобі кільце, та намета.³⁰ Нарешті, двоюрідний брат останнього – Матвій Федорович, князь Полубенський, користувався печаткою із зображенням німецького щита, на якому орел тримає на грудях підкову кінцями догори, в колі якої лапчастий хрест.³¹

Відомості про кольористику родового герба князів Полубенських подають пізніші річесполитські гербовники. Коялович,³² а слідом за ним і Несецький³³ зазначали, що поле щита в гербі Полубенських червоне, орел – чорний, щиток – блакитний, підкова та хрест – золоті. Ці відомості узгоджуються із забарвленням герба князів Полубенських на майоліковій плитці, що походить від 1670 р. з Глуського замку,³⁴ з тією лише відмінною, що підкову на плитці зображено срібною, а саме зображення герба оточено галузками під короною.

Печатка князя Матвія Федоровича Полубенського від 1601 р.

Джерела та література:

1. Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus II.- Cracoviae, 1643.- С.43, 492.
2. Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego zwany Compendium.- Kraków, 1897.- С.193.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.313.
4. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do konca czternastego wieku.- Warszawa, 1895.- С.368-369.
5. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.200.
6. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.369.
7. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства.- М., 1901.- С.472.
8. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.523 (1528). Vierpjiņi reikalai knyga 1.- Vilnius, 2006.- С.26, 83, 139.
9. Muzeum Narodowe w Krakowie, Perg.46.
10. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłow, Dz.XI, Sygn.18, st.1 (1515 р.).
11. MNK, Rkps 892, Tom 2, st.2.
12. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.184.
13. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.375.
14. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.199-200.
15. AGAD, Archiwum Radziwiłłow, Dz.X, Sygn.1; st.2; Sygn.55; st.12; Archiwum Panstwowe w Krakowie, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Teka VI, Plik 16; Plik 41, st.196, 201; Plik 42, st.205, 210; Teka VII, Plik 18; Plik 31; Plik 34; ZR, Rkps 68, st.123.
16. Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.- С.39.
17. Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.44, оп.1, спр.1, арк.146.
18. Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.- С.200-201, 234.
19. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том I.- Lipsk, 1839.- С.229-230; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.- Киев, 1851.- С.246); Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1852.- №11.- С.99.
20. Дворянские роды Российской империи.- Том I: Князья.- СПб., 1993.- С.130; Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах.- Том I.- Мінск, 2005.- С.202.
21. APK, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Perg.185 (овальна, розмір 16x14 мм).
22. AGAD, Perg.4798; Perg.4801; Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.59; мал.16 (овальна, розмір 16x14 мм).
23. APK, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Teka IV, Plik 39; Plik 87; Teka VIII, Plik 56 (овальна, розмір 17x15 мм).

24. AGAD, Perg.7590 (кругла, розмір 17 мм).
25. AGAD, Archiwum Radziwillow, Dz.X, Sygn.1; st.9; Sygn.55; st.12 (овальна, розмір 17x15 мм).
26. АРК, Archiwum Ksiazat Sanguszkow w Slawucie, Teka VIII, Plik 15 (кругла, розмір 16 мм).
27. АРК, Zbiąg Rusieckich, Rkps 124, st.283 (восьмикутна, розмір 15x13 мм).
28. AGAD, Archiwum Radziwillow, Dz.X, Sygn.18, st.5, 10, 44, 52, 54, 56, 60, 68, 94 (кругла, розмір 26 мм).
29. ЦДІАК, ф.256, оп.1, спр.1, арк.13 зв., 22 зв.; MNK, Rkps 892, Том 1, st.10 (кругла, розмір 17 мм).
30. АРК, Archiwum Ksiazat Sanguszkow w Slawucie, Teka XVI, Plik 13 (овальна, розмір 22x20 мм).
31. Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.59; мал.17; Пузына J. Niektore pieczęcie litewskie z XVI i XVII wieku // Miesiecznik heraldyczny.- Том XII.- Lwow, 1933.- С.57, мал.11 (овальна, розмір 20x17 мм).
32. Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego zwany Compendium.- Кракѡв, 1897.- С.193.
33. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том VII.- Lipsk, 1841.- С.366.
34. Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах.- Том II.- Мінск, 2007.- С.393.

Герб княжеского рода Полубенских, хотя и был представлен в речпосполитских гербовниках, так и не стал предметом отдельного исследования. Вместе с тем, доступный сфрагистический материал позволяет проследить его эволюцию от конца XV в. Характер геральдических изображений на средневековых княжеских печатях позволяет не только подтвердить самобытное происхождение родового герба Полубенских, но и опровергнуть версию о принадлежности этого рода к Гедиминовичам. Практически полное сходство древнейшего варианта родового герба князей Полубенских с геральдическими знаками князей Козельских позволяет сделать предположение о их общем происхождении от князей Карачевских – одной из ветвей черниговских Ольговичей.

The coat of arms of the princely kind Polubensky, although submitted in rchpospolitskih armorial, never became the subject of a separate study. However, available sfragistichesky material allows us to trace its evolution from the end of XV century. The nature of heraldic imagery in the medieval princely seals not only confirm the origin of the original coat of arms descent Polubensky, but also to refute the hypothesis of that kind to Gediminovich's. The virtual version of the similarity of ancient ancestry coat of arms with heraldic Polubensky Princes trademarks Kozelsky suggesting their common origin from the princes Karachevsky - one of the branches of Chernigov Olgovichy.

Іван Дзира

ДО ПИТАННЯ ПРО ОФІЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ ЗА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

У статті розглядається питання щодо причетності офіційних органів влади до появи історичних творів на Лівобережній Україні в середині XVIII ст. Автор доводить, що "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П. Симоновський скоріш за все створив за особистим дорученням гетьмана К. Розумовського.

10-80-і рр. XVIII ст. характеризуються посиленням наступом російського централізму на українську автономію, що врешті-решт завершився скасуванням гетьманства, зруйнуванням Запорозької Січі, закріпаченням селянства, знищенням решток державного устрою й перетворенням Гетьманщини на звичайну провінцію імперії.

Такі зміни в суспільно-політичному житті неминуче повинні були відобразитися на різних сферах національної культури. Хоч високий культурний потенціал українського народу у XVIII ст. активно використовувався для розбудови та європеїзації Російської імперії, проте, з іншого боку, розквіт української культури та розвитку української мови примусили петербурзький уряд розгорнути цілеспрямовану й послідовну політику, скеровану на русифікацію нашої нації. Так, 5 жовтня 1720 р. Петро I видав указ в Києво-Печерській і Чернігівській друкарнях "вновь книг никаких, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія с Великороссійскими, с такими ж церковными книгами справливать прежде печати...дабы никакой розни и особаго нарѣчія во оныхъ не было"¹. У 1724 р., коли Києво-Печерська лавра надрукувала "Тріодь цветную", архімандрит Іоаникій Сенютювич запевнив синод, що книга видана "слово в слово" з великоросійським оригіналом. Однак доскіпливі московські "справщики" виявили, що "та книга с московскою печатью в реченіяхъ не согласна", і на архімандрита накладено величезний штраф у сумі 1500 карбованців². Загалом у XVIII ст. було прийнято ряд законів про заборону видання книг і викладання українською мовою. Через протидію Катерини II на території Гетьманщини не вдалося створити систему вищої освіти, а 1800 р. Павло I заборонив будівництво церков у стилі українського бароко.

Централізаторська політика царату викликала і зворотну реакцію – посилила автономістичні патріотичні переконання в середовищі лівобережного козацтва і шляхти. "Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовно Запорізьку Січ тощо, – писав М. Грушевський, – справді не могла не спричинитися до могутніх поштовхів для історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої... Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним

© Дзира Іван Якович – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського педагогічного університету технології та фізики.

ворогом”³. Активне зацікавлення вітчизняним минулим спричинило розшуки джерел, призвело до створення цілого ряду історико-літературних праць, авторами яких були переважно військові канцеляристи. “Характерною рисою української історіографії XVIII ст., – підкреслював М. Марченко, – є той факт, що вона більшою мірою, ніж будь-які інші жанри літератури цього періоду, порвала з середньовічною схоластикою і стала галуззю, що служила виключно громадським інтересам”⁴.

У даній статті нас цікавитиме, чи до поширення так званого козацького літописання були якоюсь мірою причетні офіційні органи влади, чи воно велося з приватної ініціативи і його слід розглядати як реалізацію авторами виключно власних творчих задумів.

На перший погляд, беззаперечне право на існування має остання версія. Адже у текстах самих пам’яток відсутня інформація про те, що вони уклалися на замовлення полковників, генеральних старшин чи гетьманів. По-друге, деякі автори чітко вказують, що до написання творів вони бралися з власної ініціативи.

Зокрема, у передмові до своєї праці Григорій Граб’янка окреслює мету “Дѣйстви́й презѣльной брани”, викладає причини, що змусили його приступити до історичних студій. Щоб героїчні подвиги козацтва, особливо за гетьманства Богдана Хмельницького, “не пішли в забуття”, він і “замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам”⁵. Хто б нині знав про життя та діяльність знаменитих героїв минулого, якби не історики? Тому автор наголошує, що ним керувало не прагнення до слави, а суспільна користь, яка й спонукала його не залишати в попелі мовчання, а явити всім народам героїчну історію рідної Вітчизни⁶.

Проходячи з козацьким корпусом, що вирушив у 1702 р. на допомогу польському королю Августу II, Правобережжя, Волинь, Галичину, лівобережечь Самійло Величко проймався болем за долю цих регіонів України. Страшні картини руїни та запустіння змусили його замислитись не лише над причинами, а й над наслідками поразки Національно-визвольної війни для своєї Батьківщини. “Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, – писав у передмові цей “правдешній Малої Росії син”, – повболівав серцем і душею – бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь поселці її, славні предки наші! Попитав я тоді багатьох старих людей, чому це так, через що і через кого спустошено тую землю нашу”⁷. Не задовольнившись отриманою інформацією, Величко був змушений звернутися до писемних джерел. Козацький канцелярист гостро звинувачував вітчизняних істориків, які про “гідні похвали подвиги наших козако-руських предків” “нічого не написали і не розтлумачили...”⁸. Отже, Величко розпочав писати свою працю під впливом патріотичних почуттів, усвідомлюючи необхідність створення систематичної історії України.

“Чтоб напрасно и бездѣльно времени не терять но какою-нибудь прислугу обществу дѣлать”, вирішив взятися за перо і відставний прилуцький полковий обозний Степан Лукомський⁹.

І, нарешті, як намагаються довести деякі дослідники, “відсутність належної культурної інфраструктури на теренах України другої половини XVIII ст. не сприяла розвитку історичних студій, а тому написанням історичних творів займались поодинокі аматори, що прагнули зафіксувати плин часу хоча б на сторінках, за словами Величка, “щуплих реєстриків...”¹⁰.

Але поява у 1765 р. синтетичного “Короткого опису про козацький малоросійський народ” Петра Симоновського і близькі взаємини його автора з Кирилом Розумовським дозволяють засумніватись у подібних твердженнях і визнати їх дещо спрощеними.

Прагнучи використати кращі досягнення досвіду західноєвропейського Просвітництва для стрімкого розвитку інтелектуального потенціалу козацької держави, уряд останнього гетьмана розробив спеціальну програму заходів у сфері освіти й науки. Вихованець кількох західноєвропейських університетів, президент Петербурзької академії наук К. Розумовський добре усвідомлював, що лише

високоосвічене й культурне суспільство може гарантувати процвітання держави та забезпечити добробут її народу. Запланована гетьманом реформа полягала в секуляризації системи освіти, яка повинна була б складатися з університетів і гімназій¹¹. У 1760 р. за тогочасними західноєвропейськими стандартами було розроблено проект Батуринського університету. В ньому передбачалося функціонування дев'яти кафедр, зокрема кафедри історії. Фундатором і протектором цього вищого навчального закладу повинен був стати особисто К. Розумовський. Другий університет планувалося відкрити на основі Києво-Могилянської академії, котра мала ввійти до його структури на правах богословського факультету. “З огляду на абсолютно незадовільне становище книгодрукування в Україні, – пише О. Коваленко, – неабиякого значення набувала пропозиція заснувати при університетах, “а где запотребно судится, и при гимназиях”, друкарні “для печатания как церковных, так и гражданских книг”¹².

Відомо, що К. Розумовський цікавився літописними пам'ятками й поповнював ними свою бібліотеку, що вважалась у той час однією з найбільших в імперії. Так, до складу одного збірника, котрий особисто належав Кирилу Григоровичу, крім ряду офіційних документів, входили “Короткий опис Малоросії” та “Описание кратчайшее знатнѣйшихъ действий и случаев, что в которомъ годѣ дѣялось в Украинѣ Малороссійской и около Украины и кто имянно когда былъ гетманомъ козацкимъ”. Як припускає О.М. Апанович, імовірно, що цей компакт було складено спеціально за наказом новообраного гетьмана¹³. У 1752 р. власник наказав зробити з протографа дві копії. Наступного року він подарував одну рукописну книгу Петербурзькій академії наук, а іншу залишив для себе. Останню внучка гетьмана подарувала Миколі Маркевичу. Через це історик і називав “Короткий опис Малоросії” “Летописью Разумовского”¹⁴.

Існує кілька незаперечних фактів створення рукописних збірників за особистим розпорядженням Розумовського. Наприклад, за наказом гетьмана від 30.04.1750 р. у Генеральній військовій канцелярії було складено спеціальний “Екстракт” (датується 9 червня цього ж року, обсяг 87 аркушів). Цей збірник містить копії 21 документа “с имеючимися великихъ государей царей и великихъ князей, императоровъ-самодержавцевъ всероссійскихъ грамотъ, а также с привилегіями королейъ полскихъ и великихъ князей литовскихъ на волности, права и преимущества Малороссіи и прочихъ чинов”¹⁵.

Отримавши від генерального хорунжого Миколи Ханенка збірник, Розумовський через деякий час попросив зібрати додаткову інформацію про малоросійські “права і вольності”, а також “что принадлежное до преимущества и чести высокаго достоинства Гетманского”¹⁶. Після одержання гетьманського ордеру генеральні старшини 13 і 18 липня 1750 р. надіслали відповідні рапорти. Третій рапорт, по суті, є супровідним листом до складеного в Генеральній військовій канцелярії чергового екстракту. Дана збірка значно менша за попередню, оскільки її обсяг становить всього 11 аркушів. Вона містить не копії документів, а стислий виклад змісту першоджерел відповідно до завдань, які стояли перед упорядниками.

У першій частині збірника зроблено коротенькі виписки з 10 царських грамот та указів про підтвердження прав і вольностей, якими користувалися українці ще за Литовсько-Польської доби. Сюди ж входять і обіцянки, котрі Петро I давав Івану Скоропадському. Потім укладачі зазначили, що, на жаль, їм не вдалося виявити оригінальних грамот великих князів литовських і королів польських, “однакож нынѣ сыскана книга печатная на полскомъ языкѣ, называемая статуты права и конституции коронныя, в которой точные Малой Россіи всѣмъ станамъ служащие права и королевские привилегіи напечатаны”¹⁷. Далі йдуть цитати з цього джерела, які мали генетично пов'язувати політико-правове становище Гетьманщини зі статусом Київського князівства у складі Великого князівства Литовського, доводити її право на автономію в межах Російської імперії.

Друга частина компакту присвячена визначенню статусу гетьманської посади. Тут автори доповідної записки зазначають, що “о томъ хотя и были в прежныхъ

архивах Генеральной канцелярии різні писемні документи, а нїкаторіє и при гетмане Скоропадском были ж в собрании, то и тї по болшей части в бывшем в 1748 году в Глуховї пожарї...изгорїли...”¹⁸. Через це упорядники, крім документів, мусили використовувати також свідчення ряду генеральних старшин і “знатних малоросіян”. Представники національної еліти вважали, що гетьман, “яко той земли по милости государевой главный властитель”, має відповідати за справи “военные” і “росправные”, “воинские и гражданские”¹⁹. У витягах зазначено, що Богдану Хмельницькому за Березневими статтями було дозволено приймати іноземних послів. Відносно багато місця відведено особливостям дипломатичного й службового етикету часів Івана Скоропадського й Данила Апостола.

Однак у супровідному листі генеральні старшини повідомили адресата, що вважають за недоцільне вносити в “Екстракт” інформацію про те, що Іван Мазепа мав титул князя священної Римської імперії. Також вони “разсудили за сумнително” давати інформацію і про ті “чести и преимущества”, які Україна отримала за Гадяцькою угодою, оскільки “Выговский тот договор чинил когда Малая Россія была уже под высочайшою державой Российской отступя от самой высочайшей Российской державы...”²⁰

У 1750 р. бунчуковий товариш Федір Чуйкевич уклав “Ексерпт з прав малоросійських”, а 1 травня 1752 р. присвятив його К. Розумовському. У своїй праці автор, спираючись на юридичні джерела, обґрунтував незалежність української судової системи і права.

Розглянемо тепер питання, чи знайшла якесь відображення боротьба К. Розумовського за зміцнення української автономії в історичній концепції та фактичному матеріалі “Короткого опису про козацький малоросійський народ” П. Симоновського.

Відомо, що після обрання К. Розумовського гетьманом між ним та імператрицею не було укладено ніякої угоди, котра містила б якісь взаємні зобов’язання суб’єктів. Більше того, 13 березня 1751 р. у Петербурзі він урочисто присягнув Єлизаветі Петрівні “верным, добрым и послушным рабом и подданным быть...чин гетманства над Войском Запорожским и над народом малоросійским верно и постоянно содержать и всё то войско и народ малоросійский к верности, к службе и послушанию приводит и ни с которыми посторонними государи без ведома и без указу е. и. в. никакой переписки и пересылки собою не имеют...”²¹ Як бачимо, текст цієї присяги “однозначно засвідчував повну залежність гетьмана України від Росії”²². Однак, незважаючи на це, до кінця існування автономної козацької держави орієнтація на договірність продовжувала виступати важливою складовою політичної культури української еліти, набуваючи більшої чи меншої актуалізації залежно від обставин. Так, під час проведення К. Розумовським скликання наприкінці 1763 р. старшинської ради було сформульовано 23 спеціальні пункти, які пізніше лягли в основу чолобитної на ім’я Катерини II. В одному з них українська сторона просила відновити започатковану Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем традицію укладання між новообраним гетьманом і монархом “договірних статей”.

Щоб утвердити себе носієм верховної влади в межах Лівобережної України, К. Розумовський після одержання булави почав особисто призначати полковників, хоча ще з часів І. Скоропадського гетьман міг тільки добирати кандидатів на цю посаду. Прагнучи підпорядкувати всі соціальні суб’єкти Гетьманщини українському законодавству й органам влади, К. Розумовський ще 25 вересня 1750 р. розпорядився більше не надсилати апеляційних справ до Сенату, тому що “оніє собственно уже к Нашему принадлежат рассмотрению; і тако до прибытия Нашего в Малую Россію, по таким дїлам никому з малоросійских обывателей в Москву и в Санктпѣтербург ездить уже не следует, а без дїл и паче не должно”²³.

Одним із перших кроків володаря булави стало виведення з України російських чиновників. Після ліквідації Комісії економії, яка тримала під контролем вільні військові маєтки та поклала око на рангові, він став роздавати маєтки старшинам

“на вѣчное и потомственное владѣніе”. Зі штату Канцелярії малоросійського скарбу було виведено російського підскарбія, а з Генеральної лічильної комісії – російських калькуляторів. У п'ятому пункті вищезгаданої чолобитної висловлено прохання “впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких, которые, поселясь в Малой России, знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут...”²⁴

“Немає сумніву і в тому, – переконаний О. Путро, – що під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства з боку будь-кого”²⁵. Без дозволу К. Розумовського було заборонено й арештовувати мешканців Лівобережної України, за винятком кримінальних злочинців²⁶.

За правління К. Розумовського було проведено й реформу судочинства, котра завершилася наприкінці 1763 р. створенням на території кожного полку станових шляхетських судів: двох земських, двох підкоморських і одного гродського. Її метою було розмежування повноважень гілок виконавчої та судової влади, а також зменшення судової тяганини. Гетьман писав, що необхідно “приводить малоросійські судніє места в порядок, согласно утвержденному в Малой России праву и скорѣйшому доставленію каждому обиженному правосудія”²⁷.

Під час останнього гетьманства здійснено й ряд реформ у війську – запроваджено для особового складу уніформу (козаки носили темно-сині жупани з червоними вилогами й білі суконні штани на польський лад, а компанійці – зелені мундири)²⁸, введено науку “военної екзерциції” для старшинської молоді, удосконалено артилерію. Кирило Григорович також намагався звільнити співвітчизників від участі у бойових діях за межами України.

Незважаючи на неможливість за тогочасних обставин реалізувати ідею соборності українських етнічних територій, К. Розумовський принципово титулував себе як “Малія Росіи обоих сторон Днѣпра...гетман”²⁹. Як вважають історики держави і права, за допомогою такого самотитулування І. Скоропадський, Д. Апостол і К. Розумовський демонстративно підкреслювали, “що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя”³⁰.

Відоме також і прагнення останнього гетьмана проводити закордонну політику. Однак його діяльність у цьому напрямі була рішуче заборонена царським урядом.

Така самостійницька політика К. Розумовського була спрямована на зміцнення гетьманської влади, українського судочинства, центральних і місцевих органів управління, фінансово-бюджетної системи краю, а отже, й автономії Гетьманщини в цілому.

Як і автори інших історико-літературних пам'яток XVIII ст., П. Симоновський обстоював право козацької держави на збереження автономії під протекторатом російського царя. Колишній канцелярист висловлював тверде переконання, що політико-правові взаємини України з Московією повинні базуватися на основі угоди 1654 р. Оскільки вона визнавалася наступними поколіннями патріотичної еліти “найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України”³¹, то історіограф приділив їй велику увагу на сторінках своєї праці. Розповівши про хід Переяславської ради, він процитував лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича з проханням затвердити “права і вольності” України, 3 царські жалувані грамоти на вольності козацькі, шляхетські й маєтності гетьманські та “Пункти гетьмана Богдана Хмельницького, затверджені царем”. Очевидно, історик вважав, що сукупність останніх 4-х документів і становить власне текст угоди. Насправді ж петиція з 23-х (у П. Симоновського з 22-х) пунктів була пізніше відредагована в Москві. Під час переговорів зміст проекту було викладено в 11 пунктах, на які цар наклав відповідні резолюції. Остаточна їх редакція й називається “Березневими статтями” або “Статтями Богдана Хмельницького”. Але оскільки цей документ, що мав доповнювати жалувані грамоти, був своєрідним витягом з попереднього українського проекту, то матеріали “Короткого опису про козацький

малоросійський народ” у цілому давали повне уявлення про зміст Московського договору 1654 р. Ратифікована угода гарантувала територіальну цілісність козацької республіки, офіційно узаконювала існуючу форму управління, суспільно-економічні відносини, територіально-адміністративний устрій, особливості законодавства й судової практики, передбачала наявність 60000 війська, надавала незалежність у проведенні внутрішньої політики. Певним обмеженням державно-політичної автономії був контроль Москви за дипломатичними зносинами з Річчю Посполитою й Османською імперією та обов'язок сплачувати протекторові данину за оборону від зовнішніх ворогів.

Як зазначає О. Струкевич, “завдяки березневим статтям Б. Хмельницького статусу договірних у сприйнятті старшини XVIII ст. набували й “договірні статті” усіх інших гетьманів...”³²

Оскільки, окрім інформації про договірність, дані документи містили ще й посилання на “права та вольності”, то П. Симоновський активно використовував їх для захисту суспільно-політичної окремішності козацької держави. Причому відповідно до вимог жанру свого історико-літературного твору робив він це не лише як історик права, а і як письменник.

На нашу думку, не випадково в “Короткому описі про козацький малоросійський народ” немає ніякої інформації про “Переяславські статті”, які 17 жовтня 1659 р. підписав Юрій Хмельницький. Адже внесені до них під тиском Кремля зміни були явно не на користь українській стороні. Так само П. Симоновський “забув” згадати і про те, що 1665 р. в Москві І. Брюховецькому нав'язали договір, котрий значно обмежував політичну автономію Лівобережжя за рахунок збільшення адміністративної та фінансової залежності від царського уряду. Внаслідок цього всі негативні нововведення якоюсь мірою втрачали своє легітимне мотивування, оскільки не вказувалося ратифіковане обома сторонами конкретне правове джерело, що мало б бути законною підставою для їх запровадження. З 27 пунктів укладеної в березні 1669 р. Глухівської угоди П. Симоновський передав лише найважливіші та найкорисніші для Української держави положення, що стосувалися виводу воевод з міст Лівобережжя (крім 5 основних центрів) та прерогатив гетьманської влади. Розповідаючи про трагічний кінець правління Д. Многогрішного, наш автор зарахував до заслуг цього гетьмана й те, що “он...Статтям Богдана Хмельницького підтвердження... исходатайствовав...”³³

До тексту своєї праці історик включив також 2 маніфести Петра I від 8 листопада 1708 р. і від 21 січня 1709 р. Як підкреслював П. Симоновський, перший документ засвідчив “пред цѣлымъ свѣтом” урочисту обіцянку царя непорушно зберігати українські права і вольності, виявляти до України свої “милости та щедроти”. У ньому монарх запевняв адресатів, що “как сначала Отец Наш...при принятии под высокодержавную свою Царскаго Величества руку Малороссійскаго народу, по постановленнымъ пактам, оному привиліи и вольности позволил и утвердил, тако оныя и донынѣ от Нас, Великаго Государя, им, без всякаго нарушения и ущербу, свято содержаны бывають...” (С. 134). П. Симоновський зазначив і про те, що українська делегація, яка на чолі з Д. Апостолом у 1728 р. прибула до Москви на коронацію Петра II, привезла з собою петицію з проханням повернути й підтвердити національні права на основі “Статей Богдана Хмельницького”.

Через те, що в політичній культурі XVIII ст. “права і вольності” в сукупності сприймалися як символ автономного статусу гетьманської держави, то П. Симоновський цитує і грамоту Єлизавети Петрівни про обрання гетьмана, де цариця дає урочисту обіцянку “тому новоизбранному Гетьману, и всѣмъ вам, Нашимъ вѣрнымъ подданнымъ, Малороссійскому народу, всѣмъ вольности, и права, и привилегіи, которыя вы от времени принятия под державу Всероссійскую Гетьмана Богдана Хмельницкаго с войскомъ Запорожскимъ, и со всѣмъ Малороссійскимъ народомъ, и потомъ при Государствованіи Нашего Родителя...имѣли, свято ненарушимо и цѣло содержать...” (С. 154)

У всіх без винятку історико-літературних пам'яток XVIII ст. робився наголос на литовсько-польському походженні українських прав і вольностей. Як й інші козацькі канцеляристи, П. Симоновський намагався включати до тексту історичні матеріали, які б проливали світло на природу автономії Гетьманщини. За допомогою джерел він генетично пов'язував політико-правове становище автономної козацької держави під царським протекторатом зі статусом Київського князівства і його мешканців у складі Великого князівства Литовського.

Історик відзначає, що навіть після ліквідації Київського князівства й поділу його земель на воєводства Казимир IV “учредил в них вездѣ воевод, старост, каштелянов, судей и прочих чиновников всѣх с Малороссійскаго народа, и, чтоб таковое учреждение содержано вѣчно и ненарушимо было, обовязал и наследников своих...” (С. 3). Давши розгорнуту “канонізовану” розповідь про Баторієву реформу, історик окреслив у дещо узагальненій формі основний принцип козацького імунітету: “Поляки же ни до них самих, ни до их земель, кои им от Королей наданы были, ни какова дѣла не имѣли, и в правление их никогда не мѣшались...” (С. 9).

Причинами польсько-українського конфлікту, на думку П. Симоновського, були грубі порушення магнатами та шляхтою попередніх договорів, укладених при добровільному об'єднанні України з Польщею, привілеїв козацького стану та творення унії. Таким чином, брутальне нехтування правлячими колами Речі Посполитої державних правових норм, зокрема своїх офіційних зобов'язань щодо всіх станів української нації, справедливо розглядалося як вияв національного гноблення. Початок цієї епохи П. Симоновський, як і всі без винятку автори так званих козацьких літописів XVIII ст., пов'язував з правлінням Сигізмунда III: “...когда Сигизмунд Третій вступил на престол, начала быть Козакам отменность: разные Польскіе магнаты на опредѣленной Козакам земле в Малой Россіи позанимали себѣ села и деревни и тѣм Козаков в разных случаях утѣснять и в подданство их привлечь начали; самага же Козацкаго Гетьмана под вѣдѣніе и власть Коронному Гетьману отдали и знатнѣйшія урядовыя места в Малой Россіи природным полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они, снести сего будучи не в состояніи и вида себѣ нѣсколько в силѣ, всему тому воспротивились...” (С. 9). За авторським задумом процитовані рядки мали виконувати не лише роль історичної довідки. Наведену інформацію, в першу чергу, слід було екстраполювати на ситуацію, в якій опинилась Гетьманщина під пресом московського імперіалізму в 10-40 рр. XVIII ст. На підставі зображених у “Короткому описі про козацький малоросійський народ” фактів П. Симоновський приходить до висновків про повне право гетьмана та місцевого адміністративного апарату здійснювати управління в межах політичного тіла козацької держави, а також про рівність української та російської еліти. Тому особливе обурення у Петра Івановича викликає поширення правових норм метрополії на теренах Гетьманщини та свавільні дії іноетнічних урядовців.

Перше грубе втручання Московії у внутрішньо-політичні справи Лівобережної України відбулося, на думку П. Симоновського, 1666 р. Після повернення гетьмана Івана Брюховецького з Москви в усі найважливіші міста Лівобережжя були введені російські гарнізони з воєводами, “которые в протчія мѣстечки посылали от себя прикащиков, цѣловальщиков и зборщиков для сбора торговаго и ярмарковаго, також и для сбора наложенных до тѣх пор небывалых, податей на мѣщан и посполитых людей, кои принуждены были от плуга, волов и от конной сохи хлѣбom и деньгами платить...” (С. 92). Отже, в руках воєвод зосереджувалися не тільки військово-поліцейські, а й фінансові повноваження. Крім цього, спеціально прислані чиновники провели перепис населення і його нерухомого майна. П. Симоновський справедливо вважав, що завдяки великому значенню, яке мало в суспільній свідомості поняття “прав і вольностей”, українці не могли не виступити на захист своїх національних інтересів. “Однако сіе не долго продолжаться могло, яко в таком народѣ, который вольностями своими всегда пользоваться желает,

для сохранения которых и для недопущения себя к малѣйшему утѣсненію из под ига Лядскаго вооруженною освобождена рукою” (С. 92), – із задоволенням констатував історик, приступаючи до оповіді про дальше загострення українсько-російських взаємин, що врешті-решт призвело до збройного конфлікту.

П. Симоновський вважав, що допущені помилки були виправлені царським урядом у Глухівських статтях Д. Многогрішного, які, зокрема, передбачали, щоб “навперед...никто бы из Великороссійских в Малороссійскія дѣла не мѣшался...” (С. 95).

Не визнаючи права на урядування в Гетьманщині іноетнічного чиновництва, Петро Іванович намагався зафіксувати побільше випадків, коли українській стороні вдавалося обмежувати вплив чужорідного елемента в політичному тілі козацької держави. Так, він, зокрема, повідомляє, що невдовзі після обрання К. Розумовського гетьманом було наказано “Великороссійским Членам в Генеральной Канцелярії, в Судѣ Генеральном, в Коммисіи Экономіи, в счетной и Коммисіи об обидях, впредь уже не быть...” (С. 155)

Подібно до вихованого в душі Просвітництва К. Розумовського, П. Симоновський, котрого у другій половині XVIII ст. визнавали одним з кращих юристів Лівобережжя³⁴, вважав, що головною метою судового процесу має бути не встановлення покарання, а торжество справедливості. Петро Іванович був прихильником провідної ролі права у розв’язанні конфліктних питань між суб’єктами політичного життя. Через це він виразив обурення перебігом судового процесу над Іваном Самойловичем. Адже звинувачення у зраді царів було пред’явлено заарештованому гетьману без будь-якого попереднього розслідування, а перед оголошенням вироку підсудному не надали слова для виправдання.

Роздумуючи над недавнім минулим, переконаний патріот висловлював протест проти винищування козацтва на будівництві каналів, особливо Ладозького, доводив “ненадобность несчастных Малороссіян” у персидських походах.

У витлумаченні сутності гетьманської влади погляди П. Симоновського збігалися з уявленнями більшості старшин середини XVIII ст. Для Петра Івановича гетьман – це “главный Малороссійскій командир, состоящій в единственном вѣдѣніи Его Царскаго Величества, которому долженствует он вѣрныя по прежней своей должности оказывать службы” (С. 95 – 96). Щоб познайомити читача з владними повноваженнями останнього володаря булави, історик повністю процитував конфірмаційну грамоту Єлизавети Петрівни від 22 травня 1751 р. У ній цариця дозволяла гетьману “воинскія, гражданскія и всякія в Малой Россіи дѣла управлять по войсковым правам, по прежним обычаям и постановленным пунктам, на которых приступил под Державу Деда Нашего...Гетьман Богдан Хмельницкій со всѣм войском Запорожским и народом Малороссійским, и по Нашим Императорскаго Величества Указам опредѣленным, и впредь опредѣляемым, и к ему присылаемым, без нарушения прав и вольностей стародавних народа Малороссійскаго” (С. 158 – 159). П. Симоновський наголосив, що К. Розумовський отримав звання фельдмаршала, а його попередники “не инако были почитаемы, как Фельдмаршалы, ибо они в бытность свою у Государей имѣли всегда мѣсто выше Генералов Аншефов, а сверх того и сію от протчих, как иностранные, имѣли ж отличность, что когда они бывали в Москвѣ, или Петербургѣ, то опредѣлялась им для чести их на караул цѣлая рота солдат, Капитан и Поручик с знаменем и барабаны стояли и зорю порядочно отбивали, хотя и в присутствіи самага Государя” (С. 156).

Знайомство з “Коротким описом про козацький малоросійський народ” свідчить, що на його сторінках знайшла відображення орієнтація на соборність – політико-культурну єдність усіх українських етно-історичних територій. Причому введений до складу пам’ятки текст Білоцерківського універсалу Богдана Хмельницького дає підстави стверджувати, що для П. Симоновського соборність не виступала як абстрактне поняття, а містила конкретне номенклатурне наповнення. Адже автор стилізованого документа розглядав Київську Русь як

праукраїнську державу, котра обіймала “истинныя с древних вѣков земли и провинціи наши Сарматскія и поселенія наши ж Рускія от Подолья и Волох по Вислу и аж до самага Вильна и Смоленска долгія и обширныя свои границы имущія, а именно: Кіевскую, Галицкую, Львовскую, Хельмскую, Бельзскую, Подольскую, Волынскую, Перемышлевскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую...” (С. 15).

Що стосується міжнародних відносин, то, на думку П. Симоновського, вони повинні були регламентуватися відповідною статтею українсько-російського договору 1654 р., хоч за нею український уряд втрачав право на самостійні дипломатичні контакти з Річчю Посполитою й Османською імперією, а також мусив повідомляти Кремль про зміст переговорів з іноземними посольствами.

Використовуючи прийоми літературної роботи з першоджерелом, Петро Іванович не згадав про той пункт Гадяцького трактату 1659 р., який забороняв гетьману підтримувати відносини з іноземними державами. Аналогічну статтю історик свідомо опустив і, розповідаючи про зміст Глухівської угоди 1669 р.

Щоб звеличити К. Розумовського, автор вирішив детально зобразити події, пов'язані з відновленням гетьманства в 1750 р., показати читачам, “сколь... великолѣпное и славное сего Гетьмана как избраніе, так и вступленіе его на правленіе” (С. 159). На сторінках “Короткого опису про козацький малоросійський народ” останній володар булави виступає як “природный Малой Россіи сын” (С. 150), “природный Малоросійский патриот” (С. 154), головною метою діяльності якого було зміцнення автономії Лівобережної України та турбота про благо її мешканців. Будучи автономістом і виявляючи особисті симпатії до К. Розумовського, історик вважав “окончаніе онаго Гетьманскаго уряду Малой Россіи бесполезное” (С. 159).

Факт особистого знайомства П. Симоновського з К. Розумовським також дає підстави припускати, що “Короткий опис про козацький малоросійський народ” було створено на особисте замовлення гетьмана.

Ще в 1750-х рр. П. Симоновський через бреславську книгарню Корна забезпечував багатьох своїх знайомих різноманітними книжками, що були надруковані в країнах Західної та Центральної Європи. Багато видань призначалося, зокрема, “для полкового лікаря Фелькнера, довіреної особи гетьмана Кирила Розумовського, аптекаря Беттгера у Глухові, відомого механіка Гіршбергера в Батурині, що збудував чимало промислових закладів на Україні, в тому числі й фабрики К. Розумовського в Батурині...”³⁵ У 1756 р. за посередництвом П. Симоновського придбав роман Алена-Рене Лесажа “Пригоди Жиля Бласа” бунчуковий товариш Іван Скоропадський (останнього у 1762 р. було призначено на уряд генерального осавула. – І.Д.). Як бачимо, вже після повернення із закордонного навчання Петру Івановичу вдалося встановити зв'язки з людьми, котрі належали до близького оточення правителя України.

Весною 1755 р. П. Симоновський склав клопотання на ім'я К. Розумовського, в якому просив призначити себе дійсним перекладачем і встановити відповідне до цієї посади жалування. Адресант зазначав, що в останніх числах серпня 1753 р. він був “опредѣлен при Войсковой Генеральной канцелярії в должность переводческую”, в якій “вѣрно и радительно пребывав и приключаящіеся по званію моему дѣла на разных языках прилѣжно мною отправляеми о которой моеї исправности в Войсковой Генеральной канцелярії довольно извѣстно... как от природного и вѣрного сына прошу всенижайше... ясневельможности вашей жаловать меня в настоящего действѣтельно Войсковой Генеральной канцелярії переводчика и по оному званію моему настоящее ж произвести жалованіе, или по усмотренію, дабы мне здесь безнужно прожить можна было другое какое обо мнѣ для будущей моеї впредь вѣрной отечеству службы учинить опредѣленіе”^{36 37}. Отримавши документ, генеральний обозний Семен Кочубей повідомив про його зміст гетьмана і написав, що П. Симоновському встановили платню в 100 рублів на рік. Генеральна військова канцелярія відзначала “особливую его к службе ревность и с постоянным его обхожденіем к оной впредь способности оныя его

Симоновського под високе Вашей ясневельможности рассмотрение представляет с прошением резолюции об определении его Симоновского в настоящие переводчики с положением надлежащего жалования или иного определения по высокому Вашей ясневельможности усмотрению”³⁸.

У січні 1763 р. кобижчанський сотник П. Симоновський був призначений маршалком до двору К. Розумовського з окладом 400 рублів річно. У березні того ж року він подав до військової похідної канцелярії донесення, де писав, що “по высокому повелѣнію его ясневельможности отъезжает он Симоновский в Москву, в дом его сиятельства московский для исправления должности его маршалкой и просил от канцелярии малороссийского скарбу о выдаче ему жалования за исходящую треть года”³⁹. Загалом Петро Іванович розраховував отримати сто тридцять три рублі тридцять три копійки з третиною. У своїй резолюції гетьман наказав генеральному писарю Василю Туманському “Выдать Симоновскому жалования із записом в зашнурную книгу”⁴⁰.

Немає сумніву, що під час виконання обов’язків дворецького в гетьманському домі П. Симоновський став наближеною особою до К. Розумовського. В “Короткому описі про козацький малоросійський народ” Петро Іванович в опосередкованій формі не забув похвалитися успіхами своєї служби. Зокрема, він підкреслив “великолѣпное и славное...содержаніе всего не против протчих Гетьманов дому” К. Розумовського, “что иных ко удивленію, а других в зависть приводило...” (С. 159).

Як уже згадувалося вище, в грудні 1763 р. на старшинському з’їзді в Києві було складено “Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии”. Виражені в документі автономістичні устремління старшини, а також прохання встановити спадкове гетьманство в роді Розумовських налякали Катерину II. Налаштована в дусі централізму, цариця використала це як привід для ліквідації самого інституту гетьманства. На початку січня 1764 р. до Глухова прибув кур’єр з негайним викликом К. Розумовського до Петербурга. Під час аудієнції імператриця запропонувала Кирилу Григоровичу зректися булави. Однак, незважаючи на загрозу опали, гетьман протягом майже дев’яти місяців не підкорявся цій вимозі. На нашу думку, саме тоді він дав П. Симоновському завдання написати наукову працю для історичного та правового обґрунтування висунутих у “Прошении” домагань української сторони. Але оскільки П. Симоновський закінчив роботу над своїм твором у 1765 р. і засудив у ньому скасування гетьманства, то, зрозуміло, що “Короткий опис про козацький малоросійський народ” не міг бути надрукований за тодішніх обставин.

Про те, що в першій половині 60-их рр. XVIII ст. гетьманський уряд міг залучати істориків і письменників для захисту національних інтересів автономної Української держави, свідчить і цікава гіпотеза Олександра Оглоблина. Він висловив припущення, що знаменитий “Разговор Великороссии с Малороссией” Семен Дівович створив у 1762 р. “під впливом, а може, й на доручення гетьмана Кирила Розумовського. “Разговор” написаний якраз на початку царювання Катерини II, коли керівні українські кола мали поважні підстави побоюватися нового курсу імперської політики – замість сприятливої для України політики цариці Єлизавети і Петра III.”⁴¹ На жаль, відомий історик спеціально не зайнявся детальним дослідженням цього питання.

“З посиленням у XVIII ст. імперського тиску на українську автономію, – зазначає О. Струкевич, – втрачаючи можливості захищати права на якнайширшу політичну окремішність та суб’єктність у поточному політичному житті правовими й політичними засобами, українська політична еліта все ж не відмовлялася від ідеї суверенітету. Правда, дана цінність з галузі практичної політики все більше переходила у сферу ідеального – зокрема, в літературу військових канцеляристів. Вони ж, використовуючи свої твори як засіб історичної легітимації сучасних їм соціально-політичних потреб України-Гетьманщини, серед іншого зверталися до

тем, більшою чи меншою мірою пов'язаних з ідеєю суверенітету, і таким чином продовжували відтворювати відповідні політико-культурні орієнтації у політичній свідомості представників української політичної еліти»⁴². Однією з типових праць цього жанру є і «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П. Симоновського, який, скоріш за все, було створено на замовлення гетьмана К. Розумовського. Його поява свідчить про процес формування (який через несприятливі об'єктивні обставини припинився ще в зародковій стадії. – І.Д.) офіційних ідеологічних творів історичної літератури, що відповідали актуальним соціокультурним та політичним запитам провідних верств українського суспільства XVIII ст. Виникнення подібних праць потрібно розглядати також як наслідок поступу в духовному житті нашої нації, зокрема, й успіхів історичної науки, що стали можливими завдяки існуванню автономної Української держави.

1. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.VI. - №3653. – С. 245.
2. Див.: Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб., 1890. – Т. IV. – С. 112.
3. Грушевский М.С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. – 1934. – С. 219 – 220.
4. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 66 – 67.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.11 – 12.
6. Див.: Там само. – С. 12.
7. Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. I. – С. 27.
8. Там само. – С. 26.
9. Лукомский С. Собрание историческое // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.323.
10. Бовгиря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. Дис...канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 123.
11. Див. Коваленко О.Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку /Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань/. – К. – Черкаси, 1994. – С. 186 – 192.
12. Там само. – С.190.
13. Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – С. 189 – 190.
14. Див.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1843. – Т. 5. – С. 91, 93.
15. Див.: Апанович Е.М. Указ соч. – С. 190.
16. «Экстракт в Войсковую генеральную канцелярию...на вольности, права и преимущества Малой России...» Складено козацькою старшиною в 1750 р. з додатком листа до гетьмана К. Розумовського. – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 927. – Арк. 1.
17. Там само. – Арк. 6 зв.
18. Там само. – Арк. 8.
19. Там само. – Арк. 5, 9 зв., 10 зв. – 11.
20. Там само. – Арк. 1 зв.
21. Цит. за: Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. - №2. – С.43 – 44.
22. Там само. – С. 44.
23. Універсал гетьмана К. Розумовського від 25.09.1750 р. «О не дачи пашпортов малороссіанам в Петербург и Москву». – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 53833. – Арк. 154.
24. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. – №7,8. – С. 93.
25. Путро О. Цит. праця. – С. 45.
26. Див.: Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XIV. – №10554. – С. 568.
27. Рукописный сборник договорных статей русского правительства с гетманом Юрием Хмельницким, императорские указы об учреждении Малороссийских коллегий и об изменениях в системе судопроизводства на Украине и др. – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 30. – Од. зб. 77. – Арк. 108 зв.
28. Див.: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей наместничество составлено. – К., 1851. – С. 66.
29. Див. наприклад: Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 53764, 53766 – 53878; Ф. 30. – Од. зб. 77 тощо.

30. Музиченко Т. Історія держави і права України. – К., 2000. – С. 224.
31. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. – Нью-Йорк, 1964. – С. 86.
32. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 216.
33. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – М., 1847. – С. 98. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
34. Див.: Архив князя Воронцова. – М., 1879. – Кн. XIII. – С.66.
35. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 221.
36. Дело о назначении жалования переводчику Генеральной войсковой канцелярии П. Симоновскому // ЦДІАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1760. – Арк. 3 – 3 зв.
37. Автор висловлює подяку О.М. Дзюбі за надання матеріалів із ЦДІАК.
38. Там само. – Арк. 2.
39. Дело о выдаче жалования Петру Симоновскому, маршалку К. Разумовского // Там само. – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 4550. – Арк. 2.
40. Там само. – Арк. 4.
41. Оглоблин О. Цит. праця. – С. 16.
42. Струкевич О. Цит. праця. – С. 153 – 154.

В статье рассматривается вопрос о причастности официальных органов власти к появлению исторических произведений на Левобережной Украине в середине XVIII в. Автор доказывает, что "Краткое описание о казацком малороссийском народе" П. Симоновский скорее всего создал по личному поручению гетмана К. Разумовского.

The paper deals with the problem of participation of the official organs of power to the appearance of historic works at the Left Bank of Ukraine in the middle of XVIII century. The author proves that "The brief description of Cossack Little Russian people" P. Simonovsky created first of all on personal instructions of Hetman K. Razumovsky.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477) «17»: 321

Ірина Кривошея

НЕУРЯДОВА СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ І МІЩАНСЬКА ВЕРХІВКА В СЕРЕДИНІ XVIII ст. (НА ПРИКЛАДІ м. СТАРОДУБА)

У статті розглядається питання діяльності, життя неурядової старшини та міщанської верхівки м. Стародуба у середині XVIII століття.

У середині XVIII ст. становище неурядової козацької старшини визначалося низкою чинників політичного, соціального та економічного характеру. Значні зміни в обставинах її існування пов'язані, перш за все, з намаганням російської бюрократичної системи в 30-х роках впорядкувати козацьку ієрархію. Проте ці спроби так і не були доведені до логічного завершення. Генеральна військова канцелярія діяла звичними для Гетьманщини методами, що було несумісним з прагненням російської бюрократії. Замість чіткого розмежування неурядової старшини на бунчукове і значкове товариство, як того домагалися з Петербурга, на початку 40-х років XVIII ст. відновлюється надання звання військового товариша. Найчастіше його отримують як підвищення військові канцеляристи. Також це звання отримували, ідучи у відставку, значкові товариші та дрібна урядова старшина.

Відновлення гетьманства кардинально не вплинуло на становище неурядової старшини, хіба що трохи урізноманітнили її соціальні функції, пов'язані з супроводом гетьмана. Значну кількість серед неурядової старшини починає становити категорія абшитованих товаришів усіх рангів. В основному, ці звання при відставці як нагороду отримувала козацька урядова старшина. Та до 60-х років XVIII ст. звання абшитованих значкових та військових товаришів усе частіше отримували представники багатой міщанської верхівки.

Проблема соціальної замкненості неурядової старшини в різні історичні періоди цікавила, передусім, Л. Окиншевича. Розглядаючи питання про замкненість зверхнього стану в Гетьманщині і шукаючи відповідь на питання, чи не проходили до зверхнього стану всі, хто наближався до нього за економічним становищем, Окиншевич зауважував потребу диференційованого підходу з хронологічної точки зору: доволі легкі соціальні переходи в середині XVII та дуже обмежені в середині XVIII ст.¹ Він вказував на незамкнені соціальні межі у цей пізній період на прикладі входження до складу товариства, особливо до значкового, представників торговельного і лихварського капіталу. Також вчений зауважував, що це явище перепліталось з бажанням українського панства займатись торговельними операціями. Пояснював такий стан речей слабшими зв'язками

© Кривошея Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Уманської філії Європейського університету кафедри соціально-гуманітарних дисциплін.

українського шляхетства зі старими феодальними традиціями, порівнюючи із Західною Європою². Свою увагу Л. Окиншевич зосереджував на торговельній і лихварській діяльності значкового товариства. Про військових товаришів він писав, що даних таких значно менше, а про бунчукових зовсім немає. Грунтуючись на наявному матеріалі, вчений доходить висновку, що торговельний капітал для проникнення в межі зверхнього стану мав починати зі значкових товаришів³.

Аналізуючи факти, Л. Окиншевич спостеріг, що більшість даних про значне товариство у ролі торговців, лихварів і відкупників стосується південних полків. Пояснюється це, на його думку, більш усталеними відносинами і феодальними традиціями в північних полках, де ті ролі виконували члени міщанського стану. А на півдні міщанства було мало, і його верхівка намагалася пройти до зверхнього стану. Випадки, коли міщанин чи посполитий завдяки торгівлі чи промислам вибивається до значкового товариства, Окиншевич вважав випадковими і пояснював їх виключною спритністю та великими хабарами. Зауважував дослідник у лавах товариства власників тогочасних фабрик і підприємств, на яких працювали піддані (на прикладі володіння селітерними заводами значкових товаришів Ткаченків)⁴.

В. Панашенко у питанні ставлення неурядової старшини до «не шляхетських» занять торгівлею, промислами і лихварством дотримується усталеної нині в історичній науці позиції. Дослідниця вважає, що українські пани, на відміну від польського шляхетства з гоноровим ставленням до торгівлі, охоче примножували свої багатства за рахунок торговельних операцій і промислів. Вони володіли млинами, винокурнями, продавали горілку, влаштовували рудні, буди і гути, займались бортництвом⁵.

Проблема проникнення міщанської верхівки до рядів неурядової старшини у поєднанні з розглядом торговельної та лихварської діяльності товариства ще не ставала предметом окремого розгляду. Доволі цікавою видається можливість розглянути вказані проблеми на прикладі найпівнічнішого козацького регіону – полкового міста Стародуба.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігається частина оригіналу Румянцевського опису м. Стародуба, а в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського неповна (останній описаний двір № 650, тоді як в оригіналі останній двір № 691) рукописна копія даного документа, підготовлена до друку О. Лазаревським⁶. Оскільки перша сторінка в оригіналі не збереглась, невідома точна дата проведення опису. У документах іноді згадується 1768 р., що свідчить про продовження опису протягом того року. Всього у оригіналі описаний 691 двір (О.Лазаревський фіксує 1341 двір у м. Стародубі на час проведення Румянцевської ревізії⁷), з вказівкою на розміщення (вулиця, провулок, передмістя, ближче до яких воріт, з якого боку вулиці). Згадані дамби і млини. До кожного двору окремо описані належні угіддя та промисли. Зрозуміло, що ми маємо лише менше половини оригінального документа (691 двір на 610 аркушах з 1341 двору на час проведення опису на 1164 аркушах). Проте збережений документ дає можливість зробити підрахунки і певні висновки.

У збереженому оригінальному рукописі згадуються володіння 21 бунчукового товариша, 2 абшитованих бунчукових товаришів, 5 вдів бунчукових, 11 військових товаришів, 5 абшитованих військових товаришів, 17 значкових товаришів, 3 абшитованих значкових товаришів, 3 вдів значкових товаришів. В основному описані житлові та приїжджі двори з належними до них угіддями, торговельні комори, винокурні, browарні та млини.

Серед дворів, якими у м. Стародубі володіла неурядова старшина, виділяється значна частка тих, в яких самі не проживали, а здавали міщанам і купцям з Калуги. Наприклад, бунчуковий товариш Антон Жоравка здавав міщанам двір, суміжний зі своїм житловим, за 2 карбованці на рік, ще один – в іншому кінці міста також за 2 карбованці⁸. Військовий товариш Іван Стахович свій житловий двір у Стародубі

(на 4 покої, 2 людських, 1 комору, 1 конюшню, 1 сарай, 1 льодовню) здавав міщанці за 2 карбованці на рік. Двір побудований на козацькому місці. Дістався у спадок його дружині, доньці померлого писаря полкового стародубського Стефана Максимовича (дружина Стефана Євпраксія Опанасівна), який він купив 22 серпня 1725 р. у козака полкової сотні, стародубського жителя Івана Яковича Човпнянського за 400 золотих, на що з урядового випису є копія. До двору нічого не належало⁹. Вдова бунчукового товариша Стефана Березовського Марфа володіла двором у Стародубі: житлових 2 хати, 2 комори, 1 конюшня, 2 сараї, при хаті 1 кімната, кладова з дощок у дворі 1, льодовня 1. Цей двір наймав купець Калина Черніков за 30 карбованців на рік. Двір куплений в 1755 р. Березовським у бунчукового товариша Петра Іскрицького за 220 карбованців¹⁰. Значковий товариш Стародубського полку Петро Іванович Плотний мав двір у Стародубі: 2 житлових хати, 2 комори, 3 сараї, 1 сіни з кладовою, 1 погріб ходовий дерев'яний старий. У дворі жив міщанин Томашевський за 10 карбованців на рік. Дістався він батькові Плотного, значковому товаришу Івану, разом з іншим двором № 223 (3 хати людських, 2 комори, 1 конюшня, 1 сарай з кімнатою, 1 льодовня, на городі 1 баня, теж винаймали три сім'ї, одна – за 16 карбованців на рік, дві платили по 3 карбованці на рік), що біля цього суміжний, дістався у вересні 1709 р. купівлею від вдови райці магістрату стародубського Євгенії Кузьмінічни за 150 карбованців¹¹.

Загалом двори у м. Стародубі здавали міщанам і купцям за платню від 2 до 30 карбованців на рік 7 бунчукових товаришів, 1 вдова бунчукового товариша, 4 військових товариші та 7 значкових товаришів, що становить 31% від усієї неурядової старшини, яка мала двори у Стародубі згідно зі збереженою частиною опису.

В описі зафіксована інформація про спосіб отримання у володіння того чи іншого майна, в тому числі згадуються двори, які дісталися власникам за борги. Тобто неурядова старшина позичала гроші під заставу нерухомості. Таких виявлено троє, що є незначною часткою від загальної кількості. Перший з них, бунчуковий товариш Петро Савич, володів у той час двором у Стародубі, в якому жили дворові. В ньому 1 житлова хата з сіньми, 1 комора. Двір міщанський дістався за борг міщанина Лаврена Бутовича в 15 карбованців від магістрату стародубського у 1759 р. При дворі сад і город¹². Бунчуковий товариш Іван Валкевич мав у Стародубі двір: 1 житлова хата, 1 людська, 2 комори, 1 сарай, 2 сіней, 2 кладові, 1 баня. Наймав за 10 карбованців на рік колишній власник Яків Худчинин, який розорився від торгівлі пенькою. Двір Валкевичу дістався від магістрату у 1764 р. за борг 236 карбованців від Худіна. До двору належали 12 загонів орної землі біля Стародуба в різних урочищах «засівом ржи 15 четвертей з половиною»¹³. Абшитований військовий товариш Іван Андрійович Белоровський мав недобудований двір у Стародубі (1 житлова хата і 1 комора), який дістався йому від магістрату стародубського за борг міщанина Петра Якимова Крухмалина за 83 карбованці і 15 копійок (Крухмалин з міста втік невідомо куди)¹⁴.

Значний прибуток отримували власники комор у торговельних рядах. Найбільшою кількістю таких комор володіли представники роду Ширайів. Бунчуковий товариш Іван Федорович Ширай мав двір у Стародубі: 4 покої житлові, 1 людський, 1 конюшня, 3 кімнати, 1 кладова, 2 сіней, 1 льодовня, 1 погріб дерев'яний ходовий. Двір на землі, куплений ще його дідом бунчуковим товаришем Степаном Спиридоновичем Шираєм 21 березня 1703 р. у Марії Римашихи, жительки стародубської, за 800 золотих. До двору в крамному ряду належали 22 комори, збудовані на дворовому місці. Вони здавалися місцевим і приїжджим купцям¹⁵. Фактично, на основі володіння коморами (на які часто відсутні документи, що засвідчує давність володіння) складався далі значний господарчий комплекс і не лише в цій родині. Шираю належав у Стародубі ще один двір на 7 житлових хат, 2 людських, 2 комори, 1 конюшня, 1 баня, 1 хата людська стара, 1 льодник. Біля цього двору в іншому: 2 хати людських та 1 комора.

У дворі жив його робітник. Двори збудовані на землі, яка дісталась Івану спадково по розділу його з братами. До двору належали: млин на р. Петрашинській на 2 камені, який мовов навесні, коли піднімається вода. В озері Петрашинському рибна ловля з обох боків, риба дрібна використовувалася для дому і не продавалася. Винокурня при дворі, в якій вино гаряче щидилося, залежно від хлібного врожаю. Вино споживалося і продавалося. Город біля двору конопляний, який він купив у різних людей, коноплі висівалось чотири чверті і три чвертка. В полі орна земля на 2 загони, які дістались купівлею: 1-ий у 1758 р. від міщанина Терентія Олійника, 2-ий 1759 р. від осавула Якова Горелки, земля непридатна і тому запущена й заросла. Ліс сосновий і березовий від Стародуба за 6 верст, в якому сінокіс на 20 возів сіна поганої трави. Другий ліс сосновий поблизу на дрова і при ньому сінокіс з поганою травою, тому також запущений. Третій ліс із сінокосом за 10 верст від Стародуба дубовий і березовий на дрова і сінокіс на 15 возів сіна посередньої трави. Перший з них дістався Шираю купівлею у 1753 р. від доньок козака другої полкової сотні Пилипа Янченка Домінікії і Євдокії, другий – у 1755 р. від міщанина Артема Ніжинця, третій був заставлений йому за 25 карбованців від померлого козака полкової сотні Федора Шатковського¹⁶. Бунчуковий товариш Данило Федорович Ширай мав двір у Стародубі: 2 житлових хати, 3 сіней, 3 кладовки. Двір наймали різні люди. Збудований на землі, купленій його дідом, писарем полковним стародубським Гордієм Носикевичем 7 жовтня 1701 р. в ігумені Києво-Печерського дівочого монастиря Магдаліни Мазепиної за 1000 золотих. До двору належали володіння спадкові батьківські, на які не було документів. У місті в крамному ряду комори: 1 кам'яна, 5 дерев'яних, які для торгівлі заставлялися різним купцям і прибутку з усіх на рік виходило до 20 карбованців¹⁷. Підкоморій, бунчуковий товариш Михайло Стефанович Ширай мав у Стародубі в 1768 р. двір на 1 покій господаря, 2 людських, 2 комори, 1 конюшня, на кам'яних погрібах 3 сараї, 1 кухня, 1 конюшня стара, погріб кам'яний, в ньому 9 «спрятов». У нього було 4 найманих робітники. Двір збудований на шляхетській землі, яку купив у полковника Миклашевського його дід, війт стародубський Спиридон Ширай 16 липня 1696 р. за 1200 золотих. Михайло володів у спадок і уступив двір полковнику стародубському Якимі Борсукову, а після смерті полковника Ширай у спадкоємців Борсукова (судді полкового київського Зіновія і абшитованого б.т. Тихона Борсукових та судді переяславського Якіма Каневського) 4 липня 1759 р. викупив двір за 1400 карбованців. До двору належали: в Стародубі на р. Бабенці третина млина, яка дісталась батьку його, бунчуковому товаришу Стефану Спиридоновичу Шираю, і на неї не було «крепостей»; ставок з рибною ловлею, з якої риба жилалася в його дворі; 2 сіножаті, з них одна за 7 верст в урочищі, куплена 31 червня 1697 р. від міщанина стародубського Якова Васильєва за 40 коп., трава посередня, накошувалося 30 возів. Міра сіножаті в довжину і ширину по 130 саженив. А друга в урочищі Ржавому за 5 верст від Стародуба, куплена у 1763 р. у козака другої полкової, який у 1768 р. вже був значковим товаришем, Михайла Войскобойника за 400 карбованців. На ній ліс березовий і сосновий, вживаний на дрова, сіна накошувалося 70 возів, міра її в довжину і в ширину по 1 версті. До двору належала комора в передмісті, куплена 3 липня 1760 у міщанина Івана Злотника за 30 карбованців. Комору Ширай заставляв різним обивателям за 7 карбованців на рік¹⁸.

Проте більшість неурядової старшини володіла коморами, які розміщалися у власних дворах, нікому їх не здавали, а торгували самі. Торговельний промисел товариства був тісно пов'язаний з винокурним. Згідно з давнім правом, старшина займалась винокурінням, продукт якого або споживався, або продавався з власного двору. Значним винокурним і торговельним промислами у Стародубі, згідно з описом, займалися 2 військових, 5 значкових товаришів та 1 вдова, що становить 12% від загальної кількості товариства, зафіксованої документом у місті. Частина з них володіла власними винокурнями і орендувала додаткові (військові товариші Лайкевич, Гуриновський та значковий З. Ширай). Так, Петро Романович

Лайкевич, військовий товариш (а в наступному документі вже абшитований бунчуковий товариш), володів порожньою винокурнею і при ній 1 хата, 5 комор, саж «бервенний» 1. Винокурню він збудував на місці, купленому у 1761 р. в бурмістра стародубського Григорія Гуриновського за 60 карбованців. Жив у хаті різночинець Новіков з милостині¹⁹. Лайкевич мав торговельний промисел, продавав з іншого свого двору гаряче вино, яке кури в винокурні на 4 котли бурмістра Євстафія Гафарова «по родству без оплати», хліб на це купував. Виціджував 600 відер вина, яке продавав в Стародубі. Військовий товариш Іван Андрійович Белоровський мав промисел: торгував пенькою та гарячим вином з шинкового двору. Вино курили в його хуторі у винокурні на 3 котли, хліб уживав зі свого ґрунту. В рік виціджував до 500 відер²⁰. Абшитований військовий товариш Григорій Гуриновський продавав з двору та на базарі з комор гаряче вино, яке кури в винокурні на 8 котлів поблизу Стародуба, найманій в жительки Параски Трохимівни Рижкової за 6 карбованців на рік. У рік виціджував до 1000 відер, хліб для цього скуповував у Орлі. Торгував, крім того, пенькою²¹. Значковий товариш Захар Ширай мав промисел «пенечний», торгував гарячим вином, яке виціджував у найманій винокурні на 7 котлів за 5 карбованців на рік у бунчукового товариша Івана Ширая на хуторі біля Стародуба за три версти по ніжинській дорозі. Виціджував по 1200 відер на рік, хліб купував у Орлі²². Значковий товариш Михайло Васильович Воскобойник на хуторі під Стародубом на Коростильовці, спадковому дідівському, мав винокурню на 4 робочих котли та 1 заторний. Вина в рік виціджувалося 1500 відер, хліб на це вино живив свій і докуповував у російських містах Орлі та Трубецьку. В тому хуторі на городі було також 20 вуликів з бджолами, мед продавав з двору, а віск використовували на церковні свічки. Меду мав у рік 30 пудів, бив віск і продавав пеньку²³.

Дехто з товариства лише скуповував «гаряче вино у різних обивателів» і продавав з двору. Вдова значкового товариша Ничипора Писоцького Параска володіла двором, в якому було 3 житлових хати для господаря, 1 людська, 3 комори, 2 конюшні, 2 сараї та прибудови: сіни 1, льодник 1, окремо у дворі покій з сіньми 1, погріб дерев'яний ходовий 1, для худоби хлів рублений 1. З нею жили робітниці. Дім їй дістався за померлим чоловіком, «крепостей» не було. Частину двору він прикупив у сотника новоміського Андрія Силевича у 1753 р. за 333 карбованці. Мала промисел шинковий у дворі, продавала гаряче вино в чарки і мед «питейний гарцями», купувала куфами у жителів стародубських²⁴. Абшитований значковий товариш Стародубського полку Мина Криниця мав двір у Стародубі: житлових 2 хати, 3 комори, 1 сарай, при них 1 кімната, 1 сіни, 1 льодовня, 1 людська хата стара, 1 погріб старий ходовий дерев'яний. Двір куплений у 1745 р. у сина померлого сотника новомлинського Данила Тимофійовича Силевича за 230 карбованців. До двору належали: два сінокоши, перший – куплений у 1755 р. у козачки Андрієхи Ширайки за 70 карбованців на 20 возів сіна, другий – у тому ж урочищі Ананчику за 8 верст від Стародуба, куплений у козака Зіновія Семєки в 1759 р. за 17 карбованців і чвертку жита. Мав у дворі промисел шинковий, продавав гаряче вино у чарки і кварта, і мед питейний у чарки. Вино і мед купував у стародубських обивателів²⁵.

Отже, бачимо на прикладі Стародуба, як значна частина неурядової старшини, в тому числі і бунчукового товариства, була пов'язана з торговельною та лихварською справами, даючи гроші в борг, здаючи пустуючі двори, комори, винокурні та броварні. Проте загальна картина виглядає дещо інакше, якщо перейти до розгляду другої частини заявленої на початку статті проблеми. Мова про частку вихідців з міщанської верхівки серед неурядової старшини.

Уже згадуваний вище військовий товариш Петро Романович Лайкевич – це колишній райця магістрату стародубського²⁶. Мав у Стародубі ще й власний житловий двір: 3 хати господаря, при них добудовані 1 дитяча світлиця, 2 кімнати, 2 сінєй, 2 кладових, 7 комор, 1 конюшня, 3 сараї, 1 льодник, 2 для худоби при коморі приміщення, 1 погріб, 1 баня в саду з льодником. Двір куплений частинами:

1-а у 1742 р. у міщанина Черняка за 60 карбованців, 2-а – у канцеляриста полкового Підлузку у 1745 р. за 80 карбованців, 3-я – в обивателя Василя Моляра в 1750 р. за 80 карбованців, 4-а – в тому ж році у Івана Нестерова за 50 крб., 5-а – в 1760-ому у бурмістра Григорія Гуриновського за 120 карбованців. До 1763 р. платив з двору в магістрат, а у 1763 р. отримав від гетьмана чин військового товариша і вже далі не платив. До двору належали: ліс з сінокосом за 8 верст від Стародуба в урочищі Песочинці по соловській дорозі за плоским болотом, частина його дісталась у 1757 р. по заставному запису від міщанина Григорія Тимофієва за 30 карбованців, друга куплена у жителя стародубського Пилипа Побожича за 110 карбованців у тому ж році. Там соснове і березове дерево, сіна на 40 возів, гарна трава²⁷. Його батько, померлий значковий товариш Роман Васильович Лайкевич, залишив двір на 2 господарських хати (при них дві кімнати холодні, 1 людська, 1 комора, 1 конюшня, 2 сараї, 1 льодовня), куплений частинами: 1-а – у 1735 р. у священника с. Медведєва Марка Фоміна за 19 карбованців, 2-а – в 1737 р. в міщанна Петра Чалого за 26 карбованців, 3-я – 1739 р. у вдови козачки Катерини Василівни Ротиної за 30 карбованців²⁸ ще одному сину, лавнику стародубського магістрату Роману Романовичу Лайкевичу (1732-1768 –?).

Ще один абшитований військовий товариш Григорій Гуриновський був у 1760 р. бурмістром стародубським. Його володіння у Стародубі: 1. Двір на 6 хат людських, 6 комор, 1 конюшня, одна з хат з кімнатою і двома кладовими. Двір влаштований на землі, яку Гуриновський частинами купив і частина по заставі: одна у 1744 р. заставлена козаком сотні Новоміської Миколою Калинченком за 100 карбованців, друга куплена у 1745 р. у Києво-Печерської лаври управителя ієромонаха Галактіона і писаря Логвина Виноградського за 50 карбованців, третя куплена у паламаря церкви св.мученика Симеона Івана Каменського у 1750 р. за 23 карбованці. Жили в дворі підсудки козаки²⁹. 2. Двір, в якому 2 житлових хати, 2 людських, 3 комори, та перегороджений новий недобудований двір – в ньому 2 хати людських з 2 сіннями. Двір на купленій частинами землі. 1-а – у міщанки за 80 карбованців у 1738 р., 2-а – в економа графського Василя Воробйовського за 70 карбованців у 1750 р. При дворі сад³⁰. 3. Двір на передмісті біля брами Семенівської на 3 хати житлових, 2 людських, 8 комор, 1 конюшня, 3 сараї, прибудовані: 1 баня, 1 дерев'яна кладова, 1 кладова, 1 кам'яна кладова, під кам'яною 3 погребі, 2 льодовні, 1 сінник, 1 пуста винокурня. Двір збудований на різних землях, які йому дісталися від батька. А батько їх купив у різних власників: 1 – у 1718 р. від священника Івана Яковлева за 40 талярів і 50 золотих, 2 – по заміні на його дворове місце у полковника стародубського Лук'яна Жоравки 9 червня 1718 р., 3 – того ж року знову по заміні з полковником на двір, куплений батьком у козака Федора Дангени за 12 карбованців 8 квітня 1736 р., 5 частина – у сина померлого значкового товариша Федора Івановича Колчевського по заміні на двір Гуриновського в 1742 р. 6 частина куплена у міщанина Сави Ніжинця за 300 карбованців в 1747 р. 7 частина куплена у козака Олексія Булавки по заміні на його двір у 1750 р. 8 частина – від вдови Марини Григорієвої і сина її, священника вакансового, по заміні на двір Гуриновського в 1751 р. Мав промисли винокурний та торговельний. До двору належали 4 сінокоси в різних урочищах на відстані 10 верст від Стародуба, куплені у різних власників на 80 возів сіна³¹.

Значковий товариш Стародубського полку Михайло Васильович Воскобойник раніше був бурмістром магістрату стародубського. У 1768 р. мав двір у Стародубі, в якому й проживав: 2 житлових хати, 1 людська, 5 комор, 3 сараї, 1 сін, 1 погріб кам'яний, 2 хати людських порожніх, 1 порожня винокурня, 1 саж, 1 воскобойня, 1 баня з сіннями, 1 погріб дерев'яний. У нього працювали: робітник посполитий з володіння значкового товариша Михайла Романовського (с. Новосілки), другий з с. Лялич, володіння бунчукового товариша Михайла Борозни, і ще 3 робітники, які наймалися порічно. Двір збудований на землі, купленій ним частинами: 23 квітня 1740 р. у жительки стародубської Марії Михайлової Войтечихи за 60 карбованців, того ж року в диякона соборної церкви Тимофія Івановича Сухоти

за 45 карбованців, у козака стародубського Федора Жоравки в 1752 р. за 50 карбованців та у рідного брата Олександра Воскобойника 15 травня 1752 р. за 67 карбованців. З двору магістратські повинності і плати відбував до 1763 р., а з того року жалуваний значковим товаришем і більше магістрату ніяких плат не здавав. До двору належали: орна спадкова земля за померлим батьком міщанином Василем Воскобойником, на яку не було «крепостей», загонів чотири в різних урочищах на відстані від Стародуба за 3 версти і менше, куплені у різних людей; поле орне з невеликим сінокосом, двома дібровами, 5 загонів та ще один загін з сінокісною дібровою, спадкових його дружини, на які не було документів, що в урочищі Спаському за 2 версти від Стародуба. У 3-х дібровах накошувалося 25 возів гарної трави. Ще сінокіс з лісом на дрова в урочищі Ананчику за 12 верст від Стародуба возів на 15 середньої трави. Хутір під Стародубом на Коростильовці, який йому дістався спадково від діда і батька без «крепостей»; в хуторі винокурня на 4 робочих котли та 1 заторний. Вина в рік виціджувалося 1500 відер, хліб на це вино використовував свій і докуповував у російських містах Орлі та Трубецьку. В тому хуторі на городі 20 вуликів з бджолами, мед продавав з двору, а віск використовували на церковні свічки. На хуторі худоба: 5 коней, 2 дійних корови, 2 телят, 50 великих свиней та 30 молодих. Город при хуторі куплений у міщан Лаврентія і Тимофія Злотників у 1765 р. за 20 карбованців, на ньому висівалося 4 чверті конопель. Меду мав в рік 30 пудів, бив віск і продавав пеньку³².

Ще один абшитований військовий товариш Семен Антонович Коменко був сином війта стародубського магістрату Антона (? – 1736 – 1752 – ?). Від померлого батька він отримав не лише значні володіння, а й високий соціальний статус. У Стародубі на час ревізії Семену Антоновичу належали: двір спадковий батьківський, в якому 1 житлова хата, 1 людська, 5 комор, 1 конюшня, 4 сараї, 1 сіни, 2 кладових, 1 льодовня, 1 погріб улазний, 1 баня, там же 2 порожні житлові хати з 2 кімнатами. Двір винаймав калужський купець Опанас Іванович Морщаков за 10 карбованців на рік. При дворі город овочевий. Трохи далі по вулиці був ще один двір Коменка: 1 людська хата, 1 сіни. Дістався від батька³³. Також йому належав двір на 2 житлових хати, 2 комори, 1 сіни, 1 кладова, 1 погріб походний, 1 льодовня з ганками, який наймала вдова Устина Каралкевич³⁴. Про заможність колишнього війта свідчить факт купівлі-продажу ним шляхетського володіння. У 1736 р., будучи війтом, він купив за 50 карбованців у дружини бунчукового товариша Івана Завадовського Гафії двір на 9 житлових покоїв, 2 людських, 1 комору, збудований на шляхетській землі. В тому ж році він продав його за 55 карбованців осавулу генеральному Петру Валькевичу. В ревізію цим двором володів за дружиною генерал-майор і камергер Михайло Власович Будлянський³⁵. А у 1752 р. війт Антон Коменко продав землю міщанську в Стародубі за 233 карбованці Івану Андрійовичу Белоровському (у 1768 р. він військовий товариш).

Військовий товариш Василь Воробійовський збудував двір у Стародубі (3 хати господарських, одна з кімнатою на горі, 1 людська, 4 комори, 1 конюшня, 1 сарай, 1 баня з сінми) на землі, яка дісталась йому від тестя, міщанина стародубського Артема Ніжинця у 1744 р., а у 1767 р. продав його священику Михайлу Масловському за 300 карбованців. До двору належали орна земля та город, які залишились після продажу Воробійовському: у місті біля Михайлівської церкви сад з городом та орне поле в 6 загонів у різних урочищах від Стародуба за 3 версти. Землю Воробійову разом з городом передали по указу полкової канцелярії від першої сотенної полкової канцелярії за борг козака цієї сотні Трохима Тумаши – 100 карбованців до уплати. На полі висівалося 7 четвериків з половиною³⁶. Звертає на себе увагу факт подачі у кожному документі «сказки» про бажання вказаного товариства продовжувати описані заняття. «Сказки» подавалися до певного цеху, і їх теж варто розглядати як підтвердження давніх міщанських коренів цих родів. Та й місце у цехах більшість із неурядових старшин займала далеко не останнє, що також забезпечувало значні прибутки.

Як бачимо на цих прикладах, частина неурядової старшини у Стародубі (10%

від зафіксованої збереженим описом), яка займалася торговельною та лихварською діяльністю в значних розмірах, – це вихідці з міщанського стану. Більшість з них отримала доступ у лави товариства досить пізно, в кінці 50-60-х років XVIII ст. Наведені вище документи, часто із вказівкою «без крепостей», свідчать про давність володінь роду. Отже, закладені попередніми поколіннями, в основному міщанами за походженням, статки дозволяли представникам багатьох стародубських родин проникати до лав неурядової старшини. Варто також зауважити, що ті 10% – це старшина з чітко зафіксованою документами вказівкою на міщанське походження. Проте, якщо подивитись уважніше на попередні покоління описаної стародубської неурядової старшини, то виявимо майже в кожній з них у жіночій чи й чоловічій гілках вихідців із багатого міщанства. Часто вони родичалися зі старшинсько-шляхетськими родинами, об'єднуючи таким чином капітали. Причому ці процеси були нормальним явищем як в XVII, так і у XVIII ст. Прикладом може слугувати родина Шираїв, яка мала міщанське походження від вйта стародубського (? – 1681 – 1708 – ?) Спиридона Яковича Ширая³⁷. Входження їх до складу товариства відбулося ще на початку XVIII ст. завдяки шлюбу (1705 р.) Степана Спиридоновича з донькою полковника стародубського Михайла Миклашевського³⁸.

Фактично нема мови про якусь соціальну замкненість, який би хронологічний відрізок ми не взяли. У середині XVIII ст. процеси розмивання неурядової старшини за рахунок міщанської верхівки стали лише інтенсивнішими. Особливо після 1764 р., коли Малоросійська колегія почала масово надавати звання абшитованого товариша (різного гатунку) вйтам і бурмістрам великих міст.

Отже, проникнення міщанського стану до складу неурядової старшини в середині XVIII ст. носило ніяк не поодинокий характер і у північних полках було таким же характерним явищем, як і в полках південних, що суперечить висновку Л. Окиншевича. Також дані по м. Стародубу не підтверджують ще одну тезу дослідника про проникнення міщан лише до лав значкового товариства. Бачимо їх у Стародубі в основному серед військового товариства, хоча й абшитованого. Варто відмітити й значну частку бунчукових, військових та значкових товаришів серед власників промислів та осіб, що займалися лихварством. Тобто процеси, пов'язані з проникненням міщанства до складу неурядової старшини та із намаганням старшинської верстви збагатитися за рахунок занять торгівлею і різноманітними промислами, були набагато складнішими, ніж їх бачив Л. Окиншевич. Особливо в плані географічно-територіальних відмінностей. Факти засвідчують приблизно однакову інтенсивність указаних соціальних процесів на всій території Гетьманщини.

1. Окиншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – С.164.

2. Там само. – С.67.

3. Там само. – С.69.

4. Там само. – С.70

5. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII- XVIII ст.). – К., 1995. – С.68

6. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі ЦДІАУК). – Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – 610 арк., Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.8481. – 644 арк.

7. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С.395

8. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.11, 134

9. Там само. – Арк.14

10. Там само. – Арк.254

11. Там само. – Арк.256

12. ЦДІАУК.– Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – Арк.609

13. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.201-202

14. ЦДІАУК.– Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – Арк.243

15. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.97

16. Там само. – Арк.610-613
17. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.195
18. Там само – Арк.15-16
19. Там само. – Арк.133, 210
20. ЦДІАУК.– Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – Арк.268
21. Там само. – Арк.262
22. Там само. – Арк.227
23. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.137-138.
24. ЦДІАУК.– Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – Арк.192
25. Там само. – Арк.191
26. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.133
27. ЦДІАУК.– Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – Арк.210
28. Там само. – Арк.214
29. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.134-135.
30. ЦДІАУК.– Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – Арк.245
31. Там само – Арк.262
32. ІР НБУ. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.137-138.
33. Там само. – Арк.230-231,233
34. Там само – Арк. 304
35. Там само – Арк.17-18
36. ЦДІАУК.– Ф.57. – Оп. – Спр.148а. – Арк.194
37. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.V. – Випуск 5. – Київ-Санкт-Петербург, 2004. – С.7.
38. Там само. – С.9.

В статье рассматриваются вопросы деятельности, жизни неправительственной старшины и мещанской верхушки г.Стародуба в середине XVIII столетия.

In the article there is considered the problem of life and activities of and petty bourgeois head in Starodub city in the middle of XVIII century

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 271 (477.51)

Сергій Акименко

●

СТАРООБРЯДНИЦЬКІ МОНАСТИРІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті розкривається проблема старообрядницьких монастирів на Чернігівщині у XVIII – XIX століттях. На основі історичних джерел і наукових праць досліджено час та умови заснування монастирів, їх зв'язки з старообрядницькими центрами та визначено місце їх і роль в старообрядницькому світі.

За останні роки тема старообрядництва в Україні та на Чернігівщині зокрема стає все популярнішою. Даною проблематикою активно займаються такі науковці, як Ю. Волошин, В. Мордвінцев, Г. Станкевич, С. Таранець та С. Мащенко. Вводяться до наукового обігу нові джерела, що стосуються переважно подій XVIII ст. Проте цілий ряд аспектів даного питання все ще залишається малодослідженим. Зокрема, це стосується будівництва старообрядницьких монастирів на Чернігівщині. Незважаючи на те, що практично кожен дослідник торкався даного питання, воно мало епізодичний характер.

Спираючись на вже введені до наукового обігу джерела, а також матеріали Чернігівського обласного державного архіву, автор у своїх дослідженнях ставить за мету проаналізувати питання духовного життя стародубсько-чернігівських старообрядців. Заселення старообрядцями Чернігівського та Стародубського полків розпочалося з 80-х рр. XVII ст. Разом з тим через відсутність джерельних даних говорити про масову появу старообрядницьких молитовних будівель немає підстав. Слід мати на увазі, що до 60-х рр. XIX ст. політична ситуація для старообрядців залишалася складною. Будівництво справжніх монастирів з церквами чи каплицями за тих умов було справою не тільки складною, але й небезпечною. Проте в часи правління Катерини II політичний курс для старообрядців змінився на краще. Як зазначає В. Мордвінцев, на початку 60-х рр. XIX ст. обер-прокурор Синоду І. Е. Меліссіно пропонував навіть дозволити старообрядцям мати відкриті церкви, «даби они еще худших сект вновь не заводили»¹. Таку думку підтримували далеко не всі можновладці. Тому вже 1786 р. вийшов указ про заборону старообрядцям будувати церкви і каплиці, «поводом к этому послужили церкви, построенные в Киевской губернии, в слободах Климове и Злынке и часовни на реке Иргизе»². У 1778 р. цей указ був підтверджений. Та укази практично не виконувались, про що свідчить велика кількість старообрядницьких церков, каплиць і монастирів Чернігівщини, корі почали особливо активно будуватися з другої половини XVIII ст. Як не дивно, але цьому

© Акименко Сергій Миколайович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

процесу досить сильно посприяли розорення так званих «вигонок» з Ветки в 1735-ому та особливо в 1764 рр., у результаті чого центр поселення перемістився до Стародубщини.

Розпочалося заселення цих територій старообрядцями. Ветка, розташована за польським кордоном, була значно безпечнішим місцем для втікачів від царської влади, ніж північні землі Гетьманщини. Українська ж держава, хоч і зберігала ще права автономії, все ж була частиною Російської держави і мусила певною мірою зважати на вказівки царського уряду. Після стрілецького повстання московський уряд зажадав від гетьмана І. Самойловича застосування репресивних заходів щодо старообрядців, котрі втекли в чернігівські ліси. Тоді й почалася еміграція старовірів за польський кордон. Активно на територію Польщі йшли священнослужителі, котрі не прийняли реформи патріарха Никона, адже проти них особливо жорстоко застосовувалися репресивні заходи російського уряду. Крім того, як зазначає М. Нікольський, один із польських землевласників Ходкевич в «осадчому листі», виданому стародубцям, які поселилися в його землях, крім звільнення від податків, свободи переміщення і права торгівлі нарівні з місцевим міщанством, дав право вільно мати священників, будувати церкви, каплиці, скити та монастирі у всіх його володіннях. За таких сприятливих умов, а також за наявності значної кількості старообрядницького священства, Ветка швидко стає одним із головних центрів повівщини, поширюючи свій вплив на землі Російської імперії.

У той же час старообрядницькі поселення на території Чернігівської єпархії дещо відставали в своєму розвитку від ветківської колонії. Період до першої «вигонки» з Ветки в стародубсько-чернігівських слободах яскраво охарактеризував єдиновірський священник Андрій Журавльов, вказуючи, що їх мешканці не мали: «ни какого молитвенного дома, ни пастыря духовного. Если был новорожденный младенец, то великое счастье его буде прилучался какойнибудь ветковский поп, или монах. В праздники и воскресение дни коли кто помолится Богу дома, то и ладно, другой не умел, так сказать и лба перекрестить»³.

Проте слід зазначити, що в цей період існували так звані келійники та келійниці. Це були люди, котрі присвятили себе духовному життю, але зазвичай не входили до числа чорного священства. Вони, як правило, поселялися в окремих житлах – «келіях» поза помешканням «мирських людей». То були досить обізнані в духовній сфері люди, і тому за браком священників вони здійснювали певні таїнства, необхідні для старообрядців, зокрема хрещення та поховання. Їх авторитет серед старообрядців був достатньо високим – при гострому дефіциті рукоположеного священства вони виконували роль духовних наставників. У частково опублікованому Г. Станкевичем переписі старообрядницьких слобод капітана І. Бранчанинова 1729 р. вказано, що в Добрянці келій «4, в них старцев 2, стариц 4», а в Радулі – одна, «в ней стариц 2»⁴. Можна припустити, що такі келії були і в інших місцях розселення старообрядців на Чернігівщині. Про внутрішній устрій і спосіб життя мешканців цих келій можна судити з указу Синоду за 1735 р., де зафіксовані показання дяка з Курська Олексія Афанасієва, котрий мандрував до Новгород-Сіверського в 1728 р. Він вказує на існування каплиці в густому лісі за 15 верст від Стародубського форпосту. Біля тієї каплиці побудовані 4 келії, в яких проживало близько 10 стариць, а навпроти них ще одна, де жили 2 старці. Усі разом вони в каплиці «поют часы, вечерни и утрени книгами и отправляют сами без попа. А временем с Ветки и поп приходит, для которого и епитрахиль с ризами имеется, и оные старицы и мужики крестятся двуперстным сложением». У вільний же час мешканці келій «ходили для работы в лес и на пашню»⁵. Вірогідним є те, що саме з таких келій і виростали справжні монастирі, особливо після остаточного розорення Ветки і лібералізації політичного курсу влади щодо старообрядців, коли ветківське чернецтво активно переселялось на Чернігівщину.

Ю. Волошин припускає, що саме біля Добрянки був заснований перший монастир на Чернігівщині, куди у 1717 р. з-за польського кордону прийшов чернець Сергій з братією, які до кінця осені збудували вісім келій, трапезну, заготовили

деревину на будівництво каплиці⁶. Дослідник указує, що то був чоловічий монастир, хоча за рапортом справника 1835 р. у монастирі перебувало 10 монахів і 50 монахинь⁷. У рапорті за 1846 р. Добрянський монастир значиться вже як жіночий, де жило 147 монахинь і при ньому була каплиця⁸. Про інші монастирі біля Добрянки згадок немає.

Загалом на всій території Чернігівської єпархії у першій половині XIX ст. нараховувалося 9 монастирів: 6 чоловічих і 3 жіночих. Вони в основному зосереджувалися на території Новозибківського, Суразького та Городнянського повітів. Щодо останнього, то там був жіночий монастир, про який вже згадувалося.

У Новозибківському повіті існувало 4 монастирі, котрі були найбільш відомими і впливовими: 3 чоловічих і один жіночий. У 1765 р., після другої «вигонки», ветківські вихідці перевезли і поставили в густому лісі за дві версти від посаду Митьківка церкву Покрови Пресвятої Богородиці, котра була освячена того ж року. Невдовзі біля Покровської церкви виник чоловічий монастир. У повідомленнях за 1765 р. мова йде про 12 монахів, що поселилися біля церкви, котрі й стали засновниками Покровського монастиря, настоятелем якого згодом став Михайло Калмик. Він привів у порядок житло монахів і обгородив новозаснований монастир парканом⁹. Покровський монастир досяг значного впливу в старообрядницькому світі. Так, за висловлюванням М. Варадинова, жителі Рогозького кладовища в Москві, головного центру старообрядництва, називали монастир матір'ю своєю і підтримували з ним тісні зв'язки¹⁰. За даними перепису старообрядців у 1847 р., у ньому вже нараховувалося 70 монахів¹¹.

Той же отець Михайло мав відношення до заснування ще одного монастиря. У посаді Митьківка ще до появи церкви існував жіночий скит. Монахині теж обрали Михайла своїм настоятелем. Він обніс огорожею й жіночий монастир і поставив каплицю, котру в 1787 р. перебудували в церкву й освятили на честь Казанської Богоматері, в результаті чого монастир став називатися Казанським.¹² Цей монастир став досить відомим серед старообрядців усєї імперії. Так, за переписом 1836 р., монастир мав уже дві церкви і в ньому перебувало 740 монахинь¹³.

У Новозибківському повіті був також Різдво-Богородичний чоловічий монастир, заснований на землях слободи Злинка, поблизу р. Іпуті, в урочищі Малиновий Острів. Заснований, як зазначає Волошин, у 1767 р. місцевим жителем Семеном Панфіловим, котрий збудував там невелику церкву, що була освячена ієромонахом Веньяміном, який був родом з Польщі. Того ж року там оселилися перші 3 ченці, поклавши початок монастирю. Наприкінці століття в ньому проживали 22 ченці¹⁴. Згодом була побудована ще одна церква, і в 1836 р. в монастирі налічувався вже 41 монах¹⁵.

Там же вказується на існування Єпіфаніївського скиту-монастиря, де побудована каплиця. У 1836 р. в монастирі проживало 10 монахів¹⁶. За 10 років його склад поповнився і становив 14 душ¹⁷.

Заслуговує на увагу наявність так званої «Норско беспоповской женской обители», котра мала власну каплицю, де мешкало 135 душ¹⁸. У Чернігівській єпархії переважаючим напрямком була попівщина, а в Новозибківському повіті безпопівщина представлена значною кількістю послідовників, що пояснюється наявністю обителі. За наступне десятиліття поряд з жіночою з'явилась і чоловіча обитель, де мешкало 30 чоловік. Обидві розташовувалися недалеко від посаду Злинка. Крім того, біля посаду знаходився жіночий скит Кам'янка, де в 1847 р. проживало 116 душ¹⁹. Про цей скит у 1901 р. Д. Скворцов говорив як про безпопівський, «в котром проживало 31 раскольница-безпоповка во главе с «матушкой» Минодородой Мельниковой». Загалом він вказує на те, що посад Злинка був головним центром безпопівщини на Чернігівщині²⁰.

Ще чотири старообрядницьких монастирі було в Суразькому повіті: 3 чоловічих – Клинівський, Миколаївський монастир, Красноборський монастир Івана Предтечі, і Свяцковський Новопокровський монастир, а також один жіночий – Суразький Успенський монастир.

Зіставивши дані переписів 1835 та 1847 рр., можна виявити тенденцію до зменшення мешканців монастирів, до того ж значного. Так, якщо в Казанському монастирі в 1836 р. було 740 монахинь, то в 1847 р. – 350. У Суразькому Успенському монастирі кількість монахинь зменшилася з 202 до 40. Аналогічна ситуація прослідковується в переважній більшості старообрядницьких монастирів Чернігівщини. Вважається, що причиною стало зменшення кількості всього старообрядницького населення в регіоні. У 1846 р. була видана постанова царського уряду про закриття усіх молитовних будівель старообрядців. У результаті в посаді Добрянка «женский монастырь и при оном часовня, по распоряжению правительства упразднена»²¹. Проте втілення в життя даної постанови було далеко не простою справою. У тому ж джерелі зазначається, «что существовавшие в городничском уезде раскольничьи молитвенные здания, по распоряжению правительства в конце 1846 года не опечатаны и существуют»²². При цьому називається кількість монахинь у монастирі, хоч він мав бути закритий. Можна зробити висновок, що, хоча постанова не виконувалася повною мірою, проте вона значно вплинула на зменшення чисельності мешканців монастирів.

Досить чітко визначена позиція царського уряду щодо старообрядців у постанові 1811 р. У Чернігівській губернії монахи самовільно збудували в Климівському монастирі церкву і лише просили освятити її по старому обряду, на що «Государь приказал не делать им препятствия к продолжению богослужения, но формально разрешения на освящение церкви не давать»²³. Як бачимо, уряд просто закривав очі на справи старообрядців, особливо на найбільш лояльних владі представників попівського напрямку. Крім того, старообрядці, зводячи нову церковну будівлю, свідомо брали відповідальність на свою громаду «на случай какого либо утеснения от начальства за самовольную постройку»²⁴.

Таким чином, північ Чернігівщини, зважаючи на кількість та вплив старообрядницьких монастирів, справді можна вважати одним з головних центрів старообрядництва. Цьому сприяла «половинчаста» політика влади, яка хоч і боролася з розколом, проте не бажала втратити значну частину платників податків.

1. Мордвінцев В. Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади. – Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 194.

2. Там само.

3. Доброгаев М. Посад Митькова // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). – 1909. – № 24. – С. 899.

4. Станкевич Г. Чернігівські старообрядницькі слободи (сmt Добрянка і Радуль) за матеріалами перепису 1729 року // Сіверянський літопис – 2002. – № 6. – С. 44, 46.

5. Волошин Ю. В. Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 22.

6. Там само.

7. Державний архів Чернігівської області (Далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3650. – Арк. 15.

8. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11060. – Арк. 61.

9. Доброгаев М. Названа праця. – С. 903.

10. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. Восьмая дополнительная книга. История распоряжений по расколу // <http://samstar-biblio.ucoz.ru/KnigiRaznye/Varadinjv> (17 сентября 2008). – С. 208.

11. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11060. – Арк. 114.

12. Доброгаев М. Названа праця. – С. 903.

13. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3787. – Арк. 5.

14. Волошин Ю. В. Названа праця. – С. 22.

15. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3787. – Арк. 5.

16. Там само. – Арк. 5.

17. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11060. – Арк. 114.

18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3787. – Арк. 5.

19. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11060. – Арк. 114.

20. Скворцов Д. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии (составленное на основании сведений, собранных в 1900 году). –

1901. – № 9. – С. 311.

21. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11060. – Арк. 61.

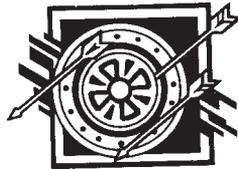
22. Там само. – Арк 56.

23. Варадинов Н. Названа праця. – С. 73.

24. Вознесенская единоверческая церковь в п. Клинцах, Суражского уезда // Прибавления к ЧЕИ. – 1908. – № 13. – С. 470.

В статье раскрывается проблема старообрядческих монастырей на Черниговщине в XVIII - XIX веках. На основании исторических источников и научных трудов исследовано время и условия основания монастырей, их связи с другими старообрядческими центрами та определено место и роль в старообрядческом мире.

This article describes the problem of an Old Believers Monasteries on the territory of Chernigiv Region in 18-19 centuries. According to numerous derivations and scientific studies, there was made a research about the time and conditions of the foundation of an Old Believers and their relationship between the same monasteries on the territory of the Ukraine and Russian. It was also mentioned the role of Old Believers Monasteries.

РОЗВІДКИ

Людмила Касян

●

ПОСТАТЬ СТЕПАНА ВАСИЛЬЧЕНКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЙОГО АВТОБІОГРАФІЇ

У статті розглянуто особливості автобіографії як жанру літератури та одного із джерел наукового дослідження. Проаналізовано автобіографічний нарис С. Васильченка «Мій шлях».

Автобіографія як документ душі та джерело уявлень людини про себе міцно посіла місце між літературним твором і суворим документом, між вимислом та історією. Вона належить до літератури так званих жанрів людського документа [4], до якої також відносять щоденники, спогади (мемуари), листи, сповіді. Автобіографія зароджується у пізній Античності на ґрунті індивідуального самовідчуття одночасно із поняттям особистості. З давнини відомі такі визначні твори, як «Сповідь» Блаженного Августина, «Життя Бенвенуто Челіні, описане ним самим» Б. Челіні, «Сповідь» Ж.-Ж. Руссо, «Поезія і правда з мого життя» Й. Гете.

Термін «автобіографія» походить від грецьких слів «автос» – сам, «біос» – життя та «графіо» – пишу. Отже, автобіографія – це розповідь про життя людини, написана нею самою, «опис власного життя» [2], «опис свого життя» [3]. «Для автобіографічного життєпису характерне прагнення осмислити прожите життя як ціле, надати емпіричному існуванню оформленість і зв'язність» [8, 74]. В. Дільтей трактує автобіографію як роздуми людини про її життєвий шлях, які отримали літературне вираження [1]. Ф. Лежен так визначає цей жанр: «Автобіографія є оповідним текстом з ретроспективною установкою, через яку реальна особистість розповідає про власне буття, і при цьому акцент робиться на своєму приватному житті, особливо історії становлення своєї особистості» [7, 115].

За словами Л. Гінзбург, мета автобіографії – представити життя (або якусь його частину) як деяке ціле, коли описувані події відділені від нинішнього певним часовим проміжком, і автор може поставитись до них більш або менш безпристрасно, а самі події встигли набути в його очах значну або неглибоку осмисленість [6, 316].

Автобіографія відрізняється від щоденника, який день за днем фіксує щоденні факти і враження, та від мемуарів, у яких історіографічне начало принципово важливіше суб'єктивного.

Автобіографія включає як предмет опису особистість у просторі та часі, яка є одночасно і об'єктом, і суб'єктом опису. Це своєрідний жанр літератури і одне із джерел наукового дослідження життя та творчості видатної особистості, окремої епохи, періоду, події.

У цьому аспекті цікавою є художня автобіографія видатного українського

© Касян Людмила Григорівна – завідувач відділу філософії освіти та освітніх технологій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України

письменника С. Васильченка, творчість якого позначена активними ідейно-естетичними шуканнями. Життя і діяльність митця припали на період складних соціальних катаклізмів, творчість зазнавала однозначних, часто упереджених оцінок. При пильній увазі літературознавців до прозових надбань С. Васильченка його автобіографічний твір «Мій шлях» – своєрідний «автопортрет» письменника зламу століть – фактично залишився малодослідженим.

«Мій шлях» уперше у скороченому вигляді опубліковано у журналі «Радянська література» (№5, 1938 р.). Повністю твір за чорновим автографом 1931 р. побачив світ у 1960 р. в чотиритомному виданні творів письменника за загальною редакцією О. Білецького [5].

С. Васильченко в останні дні життя уклав текст і написав «ключ» до повісті. Остаточному опрацюванню твору завадила хвороба і смерть письменника. Над ним він працював довгий час, удосконалюючи, уточнюючи задум, про що свідчать різні варіанти назви: «Автобіографічні записки», «Авторські записки», «Замітки автора», «Мої записки», «Замість автобіографії», «На довгій ниві», «На моєму шляху», «Мій шлях». Сам письменник визначає жанр свого твору як автобіографічний нарис. У короткій передмові автор начебто укладає з читачем «автобіографічний договір» [7, 108] – представляє йому себе, пояснює смислове завдання і літературну оптику своєї праці. С. Васильченко зазначає, що його мета – «в загальних рисах показати життєвий шлях народного учителя і мужицького українського письменника, за якого я себе вважаю, шлях не винятковий, а характерний». Виходячи з означеної мети, письменник розкриває принципи добору і компоновання матеріалу: «Тільки потрібні для цього факти я буду подавати. Потрібні факти й логічні з їх освітлення і висновки» [1, 8].

Описуючи події, факти свого життя, С. Васильченко намагається чітко відтворити не лише хронологічну послідовність, а й розкрити каузальний зв'язок між ними, встановити причини і пояснити наслідки; жодна подія у нього не провисає у повітрі.

У «Моєму шляху» відчутна активна авторська включеність у свої спогади, що призводить до емоційності оповіді, зміни тональностей, використання різних типів тексту і стилістичних фігур, співвідношення «розповіді» і «дискурсу», «розповіді» й «показу».

Оповідючи про дитинство, родину, навчання в Ічнянській п'ятирічній школі, Коростишівській семінарії, С. Васильченко відтворює найбарвистіші, найемоційніші моменти, події, враження, мрії, своє життєвідчування: «...дошкільні і шкільні мої роки в Ічні оставили в моєму пам'ятку хаотичний, проте яскравий, барвистий калейдоскоп окремих моментів» [5, 13], «...не зважаючи на матеріальні злидні, в яких жила наша сім'я, моє дитинство було в цілому, по суті, радісне» [5, 13], «Три роки пролетіли для мене в семінарії, як юнацьке свято» [5, 15]. Позитивне, радісне сприйняття світу є однією із особливостей творчого почерку митця, естетичною вимогою. Дослідниця творчості митця Н. Шумило наголошує, що «на противагу письменникам-просвітянам Васильченко творив яскраво позитивний портрет народу» [9, 60]. Письменник, коментуючи свою творчість, зазначає: «Показуючи життя своїх персонажів, я вважаю за неприродне малювати їх і їхнє життя одними сумними фарбами. І неприродне, і непотрібне, навіть шкідливе. Я гадаю, що не слід навмисне гасити бадьорість, життєздатність, радість життя, яка мусить бути в усякому житті, навіть у житті сільської голоти» [5, 58].

У творі С. Васильченка пунктирно, через яскраві образи, точні деталі, зовнішні та внутрішні прояви автобіографічного суб'єкта виявляються три сфери внутрішнього процесу дорослішання, розвитку особистості – інтелектуально-пізнавальна (раціональна), мотиваційно-ціннісна, морально-практична (вольова).

У «Моєму шляху» письменник, відтворюючи подієву канву свого життя (дитинство у містечку Ічня на Чернігівщині, навчання у семінарії, Глухівському учительському інституті, вчителювання у народних школах Канівщини, Полтавщини, Донеччини, півторарічне перебування у Бахмацькій в'язниці, робота

у «Раді», участь у Першій світовій війні, учителювання у школах Києва), органічно поєднує розповідь про зовнішні обставини (оточення, умови життя, організація шкільної справи, процес навчання тощо) і власні духовні шукання, синтезує особисте життя та історичний контекст, при цьому робить акцент на власній творчості.

С. Васильченко у результаті авторефлексивного досвіду створює образ самого себе як письменника і поступово відкриває його читачеві. Автор детально зупиняється на перших літературних спробах та впливах: «Щодо літературних впливів на мене, то починалися вони, як і мої літературні спроби, в дитячі роки, коли я наслідував Кольцова. Разом із тим, здається, почалися впливи наших народних пісень, для яких я ще в сільській школі мав окремий зшиток. Далі почалися впливи Кобзаря і Гоголя. Впливи ці були хоч і поза школою, але настільки бурхливі, стихійні, що швидко і назавжди перемогли впливи російські. Отже, впливи народної української пісні, Шевченка, Гоголя – це основні, здається, впливи, під якими я сформувався як український письменник. Звичайно, пізніше було багато впливів російських класиків і пізніших новітніх письменників і навіть чужоземних модерністів, але тут уже питання стояло в тім, щоб перенести нові способи творчості в українську літературу» [5, 48].

Сприйняття С. Васильченком творів української класичної літератури пояснює прагнення письменника до нових форм і способів зображення: «Українські прозаїки, скільки я пам'ятаю, не зробили на мене великого впливу, ні Квітка, ні навіть Марко Вовчок. Надприродне збіговисько найкращих народних образів, виразів, що надає характеру мозаїки її літературним творам, ще мало мене надто вражали мертвим, книжним етнографізмом, фальшю, під якою губився талант письменниці» [5, 49].

С. Васильченко передає внутрішні відчуття, момент творчого натхнення, психологічний стан під час написання першого прозового твору з учительського життя: «Було ранньої осені перед працею в школі. Писав дні і ночі. Як у гарячці. Руки як у огні. Серце билось. Все здавалось не те. Кидав писати. Ходив по кімнаті. Аж ось заплакав. Ні, нема відповідної сили. На душі стало раптом затишно й замирено. Одчув і зрозумів, що треба бути щирим, без жалю до себе одвертим, правдивим, об'єктивним, і що це буде незборна сила...» [5, 36]. Розглядаючи процес творчості загалом, він зазначає, що «працював я, по більшості, безалаберно, запоем, часом по кілька днів і ночей підряд» [5, 59]. У процесі самоаналізу письменник визначається: для нього літературна праця – це духовна потреба, поклик, сила, яка диригує його життям, спонукає до тих чи інших дій: «Я не вживаю слова «призваніє», але природний нахил до творчості, органічні якісь дані до цього, безумовно, були» [5, 48]. «Не знаю тепер, може кидати інститут спонукала мене жага творчої праці, для якої життя в інституті, в інтернаті аж ніяк не сприяло, за півтора року перебування в ньому я не написав ні рядка» [5, 43]. «Увесь час я одчував, що я повернуся до цієї праці, що я мушу вернутися, повинен» – С. Васильченко вказує, що писав завжди, за будь-яких несприятливих умов, навіть у ті «безнадійні часи, коли не дожидав бачити свій твір друкованим».

Багато місця у нарисі відведено аналізу тематики та жанрової специфіки власної творчості. Автор подає його у формі звернення до свого читача з пропозицією поділитися своїми міркуваннями, думками і поглядами на власну творчість, «на те, які я ставив собі завдання і до чого прагнув». С. Васильченко вказує, що у своїх перших літературних вправах він не використовував абстрактних тем, а лише теми з того життя, що його оточувало і вражало, виробляючи новий стиль. «Для своєї творчості я брав свідомо сюжети із близького мені життя, поставивши собі за завдання одбити його в художніх засобах, повернути мого читача лицем до його власного життя, до близьких йому людей, до рідного народу» [5, 57]. Автор наголошує, що його творчість «ішла в парі» з його життям, з його переконаннями, виходячи од серця, вона завжди контролювалась розумом. С. Васильченко так пояснює відсутність творів на сучасну тематику (20–30-і роки. – Л.К.): «Великі події пізніших років, звичайно, можуть давати теж авторові теми для його

творчості, але для художнього їхнього втілення, треба думати, потрібна перспектива й час. Принаймні ті твори, які я пробував писати тепер з сучасного життя, мене не задовольняли» [5, 53]. Такий детальний авторський самоаналіз можна пояснити двома причинами. По-перше, різкими випадками критиків різного спрямування із звинуваченнями у хуторянстві, вузькості кола спостережень, тематики, у тому, що «автор не знайшов себе в революції», що «революція не зачепила автора». По-друге, С. Васильченко звертається до автобіографічної пам'яті, яка «забезпечує цілісність особистості на вертикалі часу і її консистентність на горизонталі суспільних відносин» [1, 161]. З метою аналізу власних переконань та цінностей і в процесі цього аналізу, він стверджує позицію, на якій буде стояти, – позицію українського народного письменника.

Переходячи у часовий реєстр сьогодення, С. Васильченко висловлює свої думки і спостереження про літературу, письменницьку працю у новий час, про покликання і завдання критики, про вплив літератури на суспільство. Думки майстра не втратили слухності й у ХХІ ст.

Важко не погодитися із переконанням М. Бахтіна, що автобіографія виникає тоді, коли автор відчуває необхідність художньо об'єктивувати самого себе та власне життя [4, 132], знає як і вміє це зробити. Ф. Лежен назвав автобіографію найправдивішим із словесних жанрів, пов'язаних із самопізнанням і розкриттям свого «я».

«Мій шлях» С. Васильченка – значний здобуток української літератури, оригінальний цілісний твір, який показує логіку духовного та світоглядного становлення художника.

1. Автоінтерпретація: Сборник статей / Под ред. А.Б. Муратова и Л.А. Иезуитовой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. – 208 с.

2. Автобіографія // Тлумачний словник української мови. – Х.: Фоліо, 2002. – С. 12.

3. Автобіографія // Словник української мови: У 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – С. 11.

4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – 445 с.

5. Васильченко С. Твори: У 4-х т. – К.: В-во Академії наук УРСР, 1960. – Т.4. – 455 с.

6. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе. – М.: INTRADA, 1999. – 411с.

7. Лежен Ф. В защиту автобиографии // Иностранная литература. – 2000. – №4. – С. 108–122.

8. Таймазова Л.Л. Память как одна из основополагающих мемуарной прозы // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2005. – №69. – С. 74–77.

9. Шумило Н.М. Проза Степана Васильченка (питання поетики). – К.: Наукова думка, 1986. – 239 с.

В статтє рассмотрены особенности автобиографии как жанра литературы и одного из источников научного исследования. Проанализировано автобиографическое произведение С. Васильченко «Мой путь».

In the article an author examined peculiarities of autobiography as a literary genre and as a source of scientific research and analyzed S. Vasylychenko's autobiographical work «My Way».

МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВА БАЗА СЕЛЯНСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 рр.)

У статті аналізується механізм формування та використання матеріально-фінансової бази інститутів селянського самоврядування другої половини ХІХ - початку ХХ ст. З'ясовується роль селянського самоврядування у системі влади на селі, досліджується рівень ефективності використання мирських коштів у діяльності сільських громад та волосних правлінь Чернігівської губернії.

Реформування політичної системи сучасної України невинно віддаляється від суспільства і перетворюється у замкнутий процес самореформування влади. Аграрна реформа в Україні здійснюється в умовах низького рівня самоорганізації і кооперації селянства та відсутності практичного досвіду самостійного господарювання на землі. У той же час Україна має глибокі традиції селянського самоврядування, які в умовах багаторічного панування тоталітарної системи виявилися незаслужено забутими. Перш за все мова йде про сільські громади та волосні правління другої половини ХІХ ст. як інститут самоорганізації селянства. У контексті вищесказаного вивчення історичного досвіду зазначеного періоду є актуальною темою дослідження.

Аналіз фінансової діяльності органів волосного самоуправління та сільських громад розкриває внутрішні механізми взаємодії держави, земських органів та селянства. Стан громадського господарства та формування волосного і „мирського” бюджету виступають важливими показниками розвитку матеріальних та духовних потреб членів спільноти, свідчать про ступінь розвитку місцевої територіальної громади як цілісної господарської та публічної організації.

Мета даної розвідки полягає в аналізі механізмів формування та використання матеріально-фінансової бази інститутів селянського самоуправління періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Для досягнення вказаної мети автором реалізовані такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати роль селянського самоврядування у системі влади на селі;
- проаналізувати особливості формування та використання матеріально-фінансової бази органів селянського самоуправління Чернігівської губернії;
- дослідити рівень ефективності використання мирських грошей у діяльності сільських громад та волосних правлінь.

Реалізація „Положень...” 19 лютого 1861 р. привела до корінного переустрою українського села. Найбільшу увагу дореволюційні та радянські дослідники приділяли здійсненню головного питання реформи – земельного. Нема необхідності приводити назви численних книг та статей, які з різних громадсько-політичних позицій розглядали норми „Положень...”, поземельний устрій села після перетворень, ті переміни, що відбулися у господарюванні як селян, так і поміщиків. Але один важливий бік реформи не знайшов адекватного її значенню вивчення – організація

© Мітеров Олексій Йосипович – старший викладач Українсько-російського інституту (філії) Московського державного відкритого університету в м. Чернігові

селянського самоуправління. Автономні устремління селянства, яке з давніх-давен звикло вирішувати значну кількість питань самостійно, тяжіння до самоорганізації і саморегуляції своїм корінням сягають углиб історії. Ця традиція „мирської самостійності” недостатньо висвітлена в історичній літературі – як для усього періоду її існування, так і для пореформеного часу.

Коли історики все ж зверталися до сюжетів мирського самоуправління, то найбільш поширеними були негативні характеристики, вироблені ще у дореволюційний період ліберальними дослідниками¹. Вони, розглядаючи питання типології сходів та їх склад, порядок скликання та прийняття рішень, на передній план висували підлеглість селянського самоуправління дворянсько-адміністративним органам, „куркулям”-мироїдам, пріоритет майнових або класових суперечностей, п’янство та підкупність усіх його органів.

Критика селянського станового самоуправління ліберальними діячами XIX ст. базувалася на їх думці про можливість негайного перетворення суспільства у безстанове самоврядне, засноване на засадах рівної правоспроможності та підпорядкованості усіх єдиному загальному закону. При цьому вважалося можливим зовсім не звертати увагу на традиції, звички та цінності народу тільки тому, що вони не відповідали теоретичним уявленням про розумний суспільний устрій. Подібні уявлення були також властиві революційному „нетерпінню”, представники якого вважали можливим швидке та легке змінення людини у зв’язку з переїнами зовнішніх умов її буття². Ні ліберали, ні революціонери не брали до увагу рівень культури основної частини населення, тих традиційних цінностей, важливість збереження яких визнавалася самим селянством, як і необхідність поступового та достатньо повільного здійснення перетворень.

Проблеми селянства у пореформений період відображені у дослідженнях відомих радянських учених³. У радянській літературі при обговоренні проблеми самоуправління слово „громадське” іноді бралось у лапки, що мало означати відмову у його визнанні⁴. Збереглися твердження про повну залежність селянського самоврядування і його посадових осіб або від „поміщиків та місцевої адміністрації”⁵, або від багатіїв і їх приспівників⁶. Дослідники традиційно не вказують на те, що більшість мирських справ залишалася без усякої уваги з боку тих осіб, що мали право контролю, як і на те, що закон, регламентуючи систему взаємовідносин, створював сферу компетенції органів самоврядування і тим самим обмежував свавільство, що існувало до закону.

У науковій літературі останнього часу з’явилися праці, що розглядають склад та практику як окремих ланцюгів селянського самоврядування, так і його функціонування у цілому⁷, відбуваються спроби перегляду традиційних оцінок реформ другої половини XIX ст., ролі місцевого самоврядування у підросійській Україні. Між тим фінансовий бік діяльності сільських громад та волосних правлінь, їх матеріальна спроможність виконання своїх функцій, система перерозподілу коштів детально майже не висвітлювались, а тому потребують конкретнішого вивчення в історичних дослідженнях.

Закони 1861 р. затвердили єдиний для всіх власницьких селян управлінський устрій, а реформи удільного (1863) та державного (1866) села поширили його на інші категорії селян. Із цього часу усі селяни були у рівних правових умовах, і їхнє життя значною мірою ставилося в залежність від них самих.

У літературі та джерелах з історії селянського господарства терміни „сільська громада” та „селянська община” досить часто використовуються як синоніми. Коментуючи проведені у 1878 р. ЦСК МВС Росії обстеження кількості населених місць, поземельної власності та населення⁸, О.О. Русов наголошує, що „... ці результати були доволі невизначені: у деяких повітах число „общин” та „сільських громад” вийшло одне і те ж, у інших – різне. Очевидно, в одних повітах виконавці обслідування ототожнювали ці два терміни, в інших – розрізняли”⁹. Працівники Чернігівського статистичного відділення при губернській земській управі при складанні „Матеріалів для оцінки земельних угідь” і подвірних описів

систематизували отриману інформацію по селищах та станах, вважаючи, що „... так звана „сільська громада” являє собою настільки випадкову та механічну одиницю, що триматися за неї означало б тільки вводити зайву плутанину та ускладнення без усякої суттєвої користі для справи”¹⁰. На українських землях, на відміну від Росії, де була повсюдно поширена община, сільські громади створювались й у місцевостях, що не знали поземельної общини¹¹. Незбіг меж сільської громади та селянської общини вимагає використовувати термін „громада” у розумінні адміністративної сільської одиниці, а „община” – як „поземельний селянський союз безпосередніх виробників на основі спільного користування землею при індивідуальному веденні господарства членами даного об’єднання”¹². При наявності на території громади кількох поземельних общин земельні та податкові питання кожна община вирішувала самостійно, а вибори старости і вирішення інших спільних питань проходили на об’єднаному сході. У 1887 р. малі сільські громади були санкціоновані Сенатом, який присвоїв їм найменування сільського сходу і надав ряд формальних прав та обов’язків. У 1899, 1900 рр. ці сходи були визнані законодавчо¹³.

Сільські громади складались або з одного поселення, або з частини різнопомісного поселення, або з декількох дрібних селищ, хуторів, окремих дворів. ЦСК МВС у 1877-1878 та 1893 рр. проводив спеціальні обстеження, у ході яких поряд із даними про кількість населення і землеволодіння підраховувалась кількість громад і поземельних общин (табл. 1).

Таблиця 1.

Адміністративний поділ сільської місцевості Чернігівської губернії в другій половині XIX ст.¹⁴

Рік	Волостей	Громад	Общин	Поселень	Дворів	Населення
Абсолютна кількість						
1877	173	2772	4175	2651	249708	1417914
1893	175	3134	5018 ¹	3345	292133	1701943
На одну сільську громаду						
1877		1,00	1,51	0,96	90,08	511,51
1893		1,00	1,60	1,07	93,21	530,06

¹ Обстеження не наводить дані про кількість селянських общин. Ми використовуємо дані окладних книг та земських списків, наведені: Русов А.А. Вказана праця. – Том 1. – С. 267.

У 1877-1878 рр. на 1 сільську громаду Чернігівської губернії припадало в середньому 1,5 общини; 1 село; 90 дворів та 512 осіб населення. Фактично ж ці дані не повною мірою відображують реальну картину, тому що за даними обстеження у Суразькому, Новгород-Сіверському, Кролевецькому, Козелецькому, Борзнянському та Конотопському повітах кількість сільських громад і селянських общин збігається, що, враховуючи порядок землекористування і землеволодіння у Чернігівській губернії, є малоймовірним. Спеціальне дослідження 1893 р. нарахувало у губернії 3134 громади. На одну громаду у середньому припадало 1,6 общини; 1 село; 93 двори; 530 осіб. Слід мати на увазі, що головним недоліком розподілення селян по сільських громадах була нерівномірність чисельного складу населення громад. У губернії нараховувалося 224 сільські громади з населенням від 500 до 4000 рев’язьких душ, 164 - з населенням менше 5 душ та 166 громад з кількістю душ від 5 до 10¹⁶. У 1913 р. Чернігівська губернія налічувала 3931 сільську громаду, 5761 поселення та 2794,7 тис. населення¹⁷. На одну громаду припадало 1,5 поселення та 711 осіб. Наведені дані свідчать про те, що протягом пореформеної доби відбувалося поступове укрупнення громад при зростанні на 42% їх абсолютної кількості за 1877-1913 роки.

Законодавче надання органам селянського самоврядування чіткої структури розглядалось державою перш за все як спосіб підвищення їх ефективності у виконанні функціональних обов'язків як перед державою у першу чергу (сплата податків та платежів до казни, адміністративний контроль, забезпечення правопорядку), так і у середині селянського суспільства (управління мирською землею, правотворчість і судочинство, представництво інтересів, соціальний захист, здійснення культурно-виховної, рекреативної та релігійної функцій)¹⁸. Виконання цих завдань передбачало створення певної матеріально-фінансової бази органів селянського самоуправління, яка формувалася на двох рівнях: сільської громади та волосного правління.

Доходи сільських громад, які складали мирські фінанси та хлібні запаси, формувалися різними шляхами, найбільш значущими серед яких були придбання у власність рухомого та нерухомого майна, майна, що залишилося після померлих селян, які не мали нащадків (виморочне), розробка надр на землях громади, продаж надільної землі, винагорода за громадську землю, відчужену для державних потреб (сільські громади користувалися відсотками з капіталу, який міг бути витрачений лише на придбання нерухомого майна з особливого дозволу міністрів внутрішніх справ і фінансів), мирські збори (обов'язкові та додаткові), прибуток від діяльності сільської громадської ощадно-позичкової каси. На користь мирських сум оберталися платежі за реєстрацію волосним правлінням обгородок і платежів (не більше 5 коп. із кожного учасника) та грошові зиски за проступки за вироками волосних судів¹⁹.

Таблиця 2.

Середньорічні надходження волосних та сільських доходів за 1892-1894 рр. по Чернігівській губернії²⁰

Вид надходження	Сума (руб.)	%
за розкладками	455443,6	52
на випас худоби ⁱ	237356,2	27,1
за оброчними статтями	93716,2	10,7
недоїмка	29779,0	3,4
продаж майна	2627,5	0,3
позики	14013,6	1,6
допомога від казни	1751,7	0,2
інші доходи ⁱⁱ	41165,1	4,7
Разом	875853	100

ⁱ Збір призначався на платню пастухам за випас громадської худоби.

ⁱⁱ До інших доходів відносились: пожертви на користь мирських сум, збори з паспортів та білетів – 933 руб., збори за посвідчення обгородок – 409 руб., штрафи та зиски, накладені посадовими особами, – 8514 руб., прибуток з обороту капіталів – 23640 руб.

У 1892 р. сума надходжень становила 806776 руб., у 1893 р. – 881029 руб., у 1894 р. – 939 715 руб. За два роки темпи зростання сягали 16,5 %. Збільшення сум надходжень відбувалося головним чином за рахунок зборів за розкладками та доходів від оброчних статей. Останнє свідчить про розвиток підприємницьких засад у використанні угідь, будівель, землі, що були у власності громади, але спільно не використовувались і здавались в оренду.

Таблиця 3.

Темпи зростання мирських зборів у 1892-1894 рр.²³

Рік	Збір за розкладкою (руб.)	Зростання у (%) до 1892 р.	Збір від оброчних статей (руб.)	Зростання у (%) до 1892 р.
1892	429513	-	67679	-
1893	454627	5,8	96003	41,9
1894	480889	12	117661	73,9

При збиранні окладних мирських зборів у розмірі 454627 руб. за 1893 р. заборгованість селян Чернігівської губернії сягала 22000 руб.²⁴, або 4,8%. У середньому недоїмок припадало на наявну душу чоловічої статі - 0,03 руб., на десятину надільної орної землі - 0,01 руб. У тому ж році недоїмки по казенних та земських окладних зборах становили відповідно 19000 та 140000 руб.

Важливе значення у формуванні матеріально-фінансової бази селянського самоврядування грали мирські капітали. Засновані в громадах державних селян у 1843 р. вони акумулювали кошти на полегшення кругової поруки, надання позик селянам, реалізацію загальнозначущих цілей у господарській, освітній, релігійній сферах. Загальне „Положення...” 1861 р. надало право формування та витрати мирських капіталів на розсуд селянських громад, обмежившись вимогою складання письмового вироку і згодою 2/3 усіх селян, що мали право голосу на зборах. Із часом рішення сільських сходів про витрати з мирських капіталів підлягали затвердженню земськими начальниками²⁵. Формувались мирські капітали, як правило, із залишків мирських зборів та інших надходжень – оброчних, від продажу майна, пожертвувань. Мирські капітали були розділені на волосні та сільські. Станом на 1 січня 1893 р., мирські капітали Чернігівської губернії становили 964762 руб., з яких 409101 руб. (42,4 %) належали волостям, решта – 555661 руб. (57,6 %) сільським громадам, у цілому по Росії волосні капітали сягали 54,3%.²⁶

Зростання надходжень мирських коштів диктувалося необхідністю проведення значних витрат, які б забезпечували як виконання обов'язків, накладених владою, так і розвиток власної інфраструктури громади, поселення, набуття рівня освіти, медичного обслуговування, забезпечення порядку.

Таблиця 4.

Темпи зростання мирських витрат у 1891-1894 рр.²⁷

Рік	Сума мирських витрат (руб.)	Зростання до попереднього року (%)
1891	610108	-
1892	777654	27,4
1893	827462	6,4
1894	908874	9,8

За 14 років (1881 - 1894 рр.) мирські витрати по губернії зросли більше ніж у 3,2 разу. У цей період проходить і перерозподіл витрат на користь сільських громад. Залишки, що утворювались від перевищення доходів над витратами, обертались у волосні та мирські громадські капітали.

Таблиця 5²⁸.

Рік	Мирські витрати (руб.)			Зростання відносно 1881 р.		
	волосні	сільські	разом	волосні	сільські	разом
1881	172192 (61%)	110199 (39%)	282391	-	-	-
1891	272647 (45%)	337461 (55%)	610108	58 %	306 %	216 %

Із суми усіх мирських витрат у середньому припадало:

Таблиця 6²⁹.

Припадало витрат (руб.)	Чернігівська губ.		Рос. імперія (50 губ.)	
	1881 р.	1891 р.	1881 р.	1891 р.
На одну волость	1632	3486	3412	4535
На один двір	-	2,09	-	4,16
На 1 дес. селянськ. землі	0,14	0,25	0,28	0,35
На 1 ревізьку душу	0,51	1,18	1,52	1,99
На 1 наявну чол. душу	0,39	0,79	1,16	1,35

Розподіл витрат на виконання мирських повинностей та реалізацію громадських і волосних потреб, наведений у таблиці 7, показує, що перелік видаткових статей відповідає переліку першочергових завдань, які стояли перед органами сільського управління, але суми, що витрачалися на соціальні потреби, не відповідали нагальним потребам.

Таблиця 7.

Стаття видатків	Сума (руб.)	%
Утримання адміністрації, суддів	231889	27,5
Утримання адмін. будівель, канц. витрати	78826	9,4
Утримання роз'їзних та поштових коней	27510	3,8
Інші витрати по управлінню та громадськ. справах	7261	0,9
Охорона громадської безпеки	23585	2,9
Релігійні потреби	78740	9,4
Народна освіта	59482	7,1
Медицина	3629	0,4
Хлібозапасні магазини	28148	3,4
Протипожежна справа	8059	1,0
Благодійність	4012	0,5
Шляхи, мости, переправи	8592	1,0
Сплата громадських боргів	7320	0,9
Сільськогосподарські витрати	257914	30,8
Інші витрати	13684	1,5
Разом	838651	100

У 1894 р. утримувалося 175 волосних старшин та 175 волосних писарів, 117 помічників волосних старшин, 222 помічники волосних писарів, 692 судді, 1977 сільських старост, що отримували платню, 710 збирачів податей, 955 сільських писарів. До витрат, що несли переважно сільські громади, належали сільськогосподарські витрати - 99,99 %, витрати на релігійні потреби - 99,94 %, на освіту - 95,3 %, на хлібозапасні магазини - 96,0 %, на пожежну справу - 95,7 %, благодійність - 92,6 %, дороги, мости, переправи - 99,5 %, охорона громадської безпеки - 62,0 %, сплата громадських боргів - 51,0 %. Показовим є фінансування витрат на освіту. Участь сільських громад у будівництві земських училищ на 1891 р. виражалася сумою 322990 руб. За рахунок земств було збудовано 17 училищ, сільських громад - 227, кількох громад - 48, спільно приватних осіб та громад - 59, приватних осіб - 46, за спільні кошти земств, сільських громад та приватних осіб - 27. За даними 1897 р., з 584 училищ, що називалися земськими, земські управи вважали тільки 18 шкільних будинків такими, що належали земству (12 у Мглинському повіті, 4 у Чернігівському, по одному у Кролевецькому і Стародубському), 523 належали сільським громадам, 11 - приватним особам. Лише по 11 повітах (без Борзенського, Кролевецького, Глухівського, Суразького) участь громад у річному утриманні училищ становила 18448 рублів³¹. Загальну суму витрат громад безпосередньо на школи визначити неможливо, оскільки значна частина витрат виконувалася натурою.

До переважаючих волосних витрат належали витрати на утримання роз'їзних та поштових коней - 92,2 %. Волость утримувала першість і у витратах на управління - 69,03 %, у будівництві громадських будівель - 87,9%, у витратах на медицину - 72,1 %³².

У сфері фінансового господарства волості та сільської громади існували певні перекося. Майже усі збори по покриттю витрат волості та громади лежали виключно на одних селянах, хоча керівництво волості та сільської громади виконувало багато функцій загальнодержавного характеру³³. Із самого початку введення земських установ волость поступово перетворюється в загальну виконавчу інстанцію, куди стікаються справи усіх відомств: судових, земських та адміністративних. До реєстру вхідних паперів усіх волосних правлінь Глухівського повіту за перші три місяці 1879 р. надійшло 1266 документів, з яких 287 стосувалися одних тільки селян (23%): сільські та волосні вибори, опіка членів громади, запасні хлібні магазини, лікування, мирські збори, поземельні справи, волосний суд та інше. 17 (1%) - не торкалися селянського стану, 962 (76%) - стосувалися усіх станів: державні та земські податки, листування відносно загальної військової повинності, межева справа, статистика, страхування, казенні ліси, паспортна справа, земська пошта, охорона здоров'я, освіта³⁴. У 1890 р. у сільській місцевості налічувалось 26348 неселянських дворів, що у середньому становило 150 дворів на волость³⁵. Значна частина мирських витрат (більше 3/4 волосних та 1/2 сільських) йшла на такі потреби, які не могли „... вважатися спеціально або виключно селянськими. Крім того, на селянах лежав цілий ряд повинностей натурою”³⁶. У зв'язку з неможливістю рівномірного розподілення натуральної повинності досить часто відбувалися наймом, на який витрачалися громадські кошти.

Окрім мирських зборів, які сплачували виключно селяни, мав місце перекіс не на користь селян і у сплаті інших платежів. У Чернігівській губернії земський збір із десятини селянської землі був на 19 % вищим, ніж із неселянської, а недоїмки, навпаки, удвічі вищі за селянські. Усі збори, що сплачували селяни губернії, перевищували такі ж збори із земель приватновласницьких на 34 %, у той же час недоїмки з земель останніх перевищували недоїмки селянські у чотири рази³⁷.

Розпорядження мирськими коштами передбачало певний рівень порядності та освіченості з боку збирачів і розпорядників. Часто сільські посадовці вдавалися до грубих порушень та махінацій, використовуючи мирські кошти для власного збагачення або навіть тривіального пияцтва. 19 серпня 1879 р. неодмінний член

Чернігівського повітового у селянських справах присутствія склав акт про нестачу у касі Седнівського волосного правління коштів на суму більш ніж 309 рублів. Розслідування виявило, що кошти були привласнені волосним старшиною Білоконським, який ще й недоплачував волосному писарю, примушуючи останнього розписуватися за нібито повністю отриману платню³⁸. Сільський староста села Ведильці Моїсей Чубар у 1879 р. без згоди громади самовільно збирав з усіх ревівських і безревівських душ (близько 500 осіб) по 2 копійки, а протягом своєї трирічної служби збирав з усіх солдатських дітей та відставних солдатів (звільнених від окладу) по 3-5 рублів. У скарзі селян на ці дії зазначалося, що „Моїсей Чубарь з дня вступу на посаду сільського старости виявився сильним п'яницею і марним у громаді, про що неодноразово заявлялося волосному старшині, який, потураючи Чубарю, зі свого боку не робив ніяких розпоряджень”³⁹. Єдиний напівосвічений член громади с. Полошки Глухівського повіту сільський писар Дубенко дозволяв собі взагалі не заводити прибутково-видаткових книг, як це було взимку 1875-1876 рр⁴⁰.

У підсумках зазначимо, що „Положення...” 1861 р. порушувало проблеми економічної незалежності громади, яка забезпечувалась наявністю громадських земель, лісів, луків, пасовищ, правом збору мирських грошових та хлібних зборів, призначення натуральних повинностей. У пореформений період втручання держави у фінансову діяльність селянського самоуправління постійно розширюється. Якщо після 19 лютого 1861 р. право утворення та витрачання мирських капіталів належало сільським громадам і обмежувалось наявністю письмового вироку, прийнятого кваліфікованою більшістю, то, за законом 3 грудня 1882 р., витрачання мирських капіталів допускалося після затвердження місцевими у селянських справах присутствіями та з дозволу міністерств внутрішніх справ та фінансів. Із уведенням інституту земських начальників рішення сільських громад про проведення витрат із мирських капіталів на свої потреби набирало чинності лише у разі згоди земського начальника.

Основними причинами посиленої уваги держави були, по-перше, вимушене втручання у компетенцію органів селянського самоуправління у зв'язку з послабленням контролю з боку селян за фінансовою діяльністю сільської адміністрації, по-друге, зацікавленість в успішному виконанні органами селянського самоуправління покладених функцій (забезпечення населення продовольством, громадська опіка, народна освіта, охорона здоров'я, санітарні та протипожежні заходи). Держава у даному випадку виступала з культуррегерською місією, привносячи у традиційне селянське товариство нові цінності комунального розвитку. Між тим ідея самоуправління народу не пронизувала в Росії увесь внутрішній державний устрій, а обмежувалась лише адміністративною площиною. Таке самоуправління було вигідне самодержавству. Усунене від вирішення ряду важливих господарських завдань, воно не могло претендувати на політичну участь. Для запобігання надмірному зростанню значення інститутів самоуправління було використане поєднання самоврядних начал з державними закладами.

1. Корнилов А.А. Крестьянский строй. - Т. 1. - СПб, 1905; Преображенский Ф.А. Вопросы крестьянского самоуправления. Сельские учреждения и должностные лица. - М., 1893; Чарушин А. Крестьянские сходы в бытовом их освещении. - Архангельск, 1911; Якубович А. Крестьянское самоуправление. - СПб, 1883; Самоуправление крестьянского сельского и волостного общества. - М., 1905.

2. Ткачев П.Н. Революция и государство // Сочинения. - Т.2. - М., 1976. - С.147.

3. Ананьич Б.В. Из истории законодательства о крестьянах (II половина XIX в.) // Вопросы истории России XIX - начала XX в. Межвузовский сборник. Министерство высш. и средн. образ. СССР - М., 1983. - С. 34-35; Краснова В.Б. Положение 19 февраля и образование крестьянского самоуправления // Вестник Московского университета. - Сер.8. История. - 1989. №1. - С. 67-78; Бондаревский А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961.

4. Див., наприклад: Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1954. - С.134.

5. Российское законодательство X-XX вв. - Т. 7. - М., 1989. - С. 91.

6. Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860 – 1916 рр.) // Право України. – 1992. - №3. – С.34-36. Його ж: З досвіду селянського самоврядування на Україні (1861-1914 рр.) // Правова держава: міжвідомч. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 144-150.
7. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південно-українського села другої половини XIX століття // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 2. – С. 133-143; Її ж: Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2003. – Вип. XVI. – С. 41-55; Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – 119 с.; Кукушкин Ю.С., Тимофеев Н.С. Самоуправление крестьян в России (XIX – начало XX в.). – М., 2004. – 208 с.; Земцов Л.И. Обычно-правовые основы деятельности волостных судов в России (60 – 70-е гг. XIX в.) // Вестник Воронежск. гос. ун-та. – 2005. - № 2. – С. 234-244; Бербанк Д. Правовая культура, гражданство и крестьянская юриспруденция: перспективы начала XX века // Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология. – Самара, 2000. – С. 269-298; Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – М., 2003. - № 1. – С. 116-121; Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) – Москва – Тамбов, 2004. – 304 с.; Ващенко А.В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 2002; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2004; Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття – К., 2006.
8. Волости и важнейшие селения Европейской России (По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями МВД, по поручению Статистического совета). - Вып. III: Губернии Малороссийские и Юго-Западные. - СПб, 1885. – С. 90-103.
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1 - Чернигов, 1898. – С. 46 -47.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. – Суражский уезд. Подворная опись. – Чернигов, 1883. – С. 3.
11. Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вест. Харьк. ун-та. – Харьков, 1984. - № 266. – С. 4.
12. Там само. – С. 3.
13. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). – Москва – Тамбов, 2004. – С.54.
14. Волости и важнейшие селения Европейской России. - Вып. III. - СПб., 1885. – С. 90-103; Статистика Российской империи. Т. 1-60. – СПб, 1887-1906. – Т. 40. – С.166-167.
15. Обстеження не наводять дані про кількість селянських общин. Ми використовуємо дані окладних книг та земських списків, наведені: Русов А.А. Вказана праця. – Том 1. – С. 267.
16. Бржецкий Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – СПб, 1897. – С.221-222.
17. Статистический ежегодник России. 1914 г.– Пг., 1915. – Отд. 1. – С. 1-25, 33-57.
18. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб, 2003. – Т.1. – С. 467.
19. Свод законов Российской империи. Т. IX. Особое приложение. – СПб, 1912. – Ст. 8, 10, 14, 17, 18, 22, 62, 66, 110, 153.
20. Складено на основі: Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 365 -367.
21. Збір призначався на платню пастухам за випас громадської худоби.
22. До інших доходів відносились: пожертви на користь мирських сум, збори з паспортів та білетів – 933 руб., збори за посвідчення оборудок – 409 руб., штрафи та зиски, накладені посадовими особами – 8514 руб., прибутки з обороту капіталів – 23640 руб.
23. Складено на основі: Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 367.
24. Бржецкий Н. Вказана праця. – С. 427.
25. Иловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса, 1904. – С. 375.
26. Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь. – СПб, 1896. – Т. XIX А. – С.520-522.
27. Складено на основі: Русов А.А. – Т. 1. – С. 368; Временник ЦСК МВД. – СПб, 1895. - № 38.
28. Временник ЦСК МВД. – СПб, 1895. - №38.
29. Там само.
30. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 2. – Приложение XII б. - С. 313 -315.
31. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 70-73.
32. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 2. – Приложение XII б. - С. 367-368.
33. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – М., 1905. – С. 25-26.
34. Уманец Ф.М. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб, 1881. – С. 198-199.

35. Статистика Российской империи. XVI. Выпуск 23. Волости и гмины 1890 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб, 1890. – С.10.
36. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. – СПб, 1912. – С. 156.
37. Дроздов И. Как современное земство облагает местное население. – Чернигов, 1907. – С. 10.
38. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 46. – Арк. – 1-5.
39. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 45. – Арк. – 1-10.
40. Уманец Ф.М. Вказана праця. – С. 17.

В статье анализируется механизм формирования и использования материально-финансовой базы институтов крестьянского самоуправления второй половины XIX - начала XX ст. Выясняется роль крестьянского самоуправления в системе власти на селе, исследуется уровень эффективности использования мирских средств в деятельности сельских обществ и волостных правлений Черниговской губернии.

The article deals with the mechanism of formation and utilization of material and financial resources of the village self-government institutions in the second half of the XIX and early XX c. The role of peasant self-government in the system of village authorities is revealed. Under investigation is also the level of effective utilization of secular resources in the activities of village societies and county councils in Chernigiv gubernia (region).

УДК 37(09)

Анатолій Боровик

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ НАРОДНИХ ШКІЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті мова йде про започаткування системи народних шкіл у Російській імперії та упорядкування організаційних основ їх діяльності.

Історія створення справді народної початкової освіти, доступної для нижчих верств населення у Російській імперії, як і в європейських країнах, розпочалася лише на початку XIX ст. У Пруссії цей процес був започаткований у 1808-1812 рр., у Франції – у 30-х роках, в Англії – з прийняттям законоположення 1848 р. [1]. Правлячі кола європейських країн ще до початку XIX ст. зосереджували основну увагу на освіті вищих та середніх верств населення. Процвітали університети, гімназії, технічні й спеціальні школи, де вчилися діти дворян та купців. Щодо освіти представників нижчих верств населення, то у європейських країнах, а також і в Росії не існувало системи початкової освіти, діяли лише окремі школи при благодійних товариствах.

Визначні вчені-педагоги Й.-Г. Песталоцці у Швейцарії, Ланкастер в Англії та інші розробляли різні підходи, методи і прийоми навчання у народних школах. Але навчальні заклади для нижчих верств населення не відкривались, а коли й відкривались, то залишалися незаповненими. Дуже часто урядовці докоряли

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

особливо сільському населенню в тому, що воно байдуже до освіти, і чекали від нього ініціативи у створенні шкіл.

У Російській імперії питання про створення початкових шкіл для селян постало на порядку денному ще у 1768 р., коли була створена спеціальна урядова комісія для підготовки положення про влаштування елементарної школи «для низших классов». На весну 1770 р. був підготовлений проект влаштування сільської школи. За прикладом Пруссії планувалося ввести в Російській державі обов'язкове навчання грамоти для всіх дітей чоловічої статі. Всі витрати на утримання цих шкіл покладались на прихожан, а нагляд за їх роботою мали здійснювати священники. Проте даний проект залишився не здійсненим, він не був затверджений урядом. Але його розробка та обговорення у пресі дали поштовх для утворення за його зразком початкових шкіл. За період з 1775 р. по 1800 р. були утворені перші 69 парафіяльних шкіл [2].

У 1786 році був затверджений «Статут народних училищ в Российской империи», згідно з яким було запроваджено у губернських містах головні народні училища – школи з п'ятирічним курсом навчання, а у повітових – малі народні училища з дворічним терміном навчання [3]. Головною метою цих шкіл було надання початкової освіти міському населенню.

Із вступом на престол Олександра I питання про народні школи для сільських дітей постало знову. Після указу 1805 р. відкриття нижчих початкових шкіл було пожевлено, і за 1805-1807 рр. їх було відкрито 69, тобто стільки ж, як і за попередній час. За першу чверть XIX ст. їх було відкрито 349 [4]. Але для Російської імперії така кількість шкіл була незначною, адже в середньому щорічно відкривали по 14 шкіл. Проте в порівнянні з останньою чвертю XVIII ст., коли відкривались по 2,5 школи на рік, був помітний значний прогрес у цій справі.

На початковому етапі створення народних шкіл відбувалося вироблення певних норм організації роботи і контролю за ним. У 1845 р. було видано урядові «Наставления для управления сельскими приходскими училищами в селеньях государственных крестьян» [5]. За цим документом для успішного досягнення мети в релігійно-моральному вихованні селянських дітей доручалось окружним керівникам міністерства державної власності оглядати кожне училище (так у документі називали початкові школи) не менше двох разів на рік, бути присутніми на іспитах та надавати керівникам підрозділів міністерства державного майна детальну інформацію про стан цих шкіл. Пропонувалось один раз на рік подавати звіт про стан училищ міністру державного майна.

Роль єпархіального духовенства та вплив його на сільські початкові школи полягали в тому, щоб відібрати достойних «надзирателей» та учителів з місцевих священиків, дияконів та причетників. Хоча затвердження на вказані посади здійснювала місцева палата державного майна.

Утримання сільського учителя здійснювалося за рахунок суспільних податків. На кожне училище штатним розкладом передбачалося виділяти 250 руб. на рік. З них заробітна плата учителя становила 85 руб., помічника учителя (при наявності більше 50 учнів) – 75 руб., сторожа – 17,50 руб., за оренду приміщення, опотоплення і освітлення – 45 руб. та на навчальні посібники – 27,50 руб., крім того, існувала надбавка в оплаті праці учителів до 100 руб. за рік, коли кількість учнів становила від 25 до 30, а коли вона перевищувала 30, то сума надбавки збільшувалась до 115 руб. Учителі отримували також надбавки за стаж роботи. Коли він перевищував 7 років, оплата підвищувалась у півтора разу, а після 12 років роботи надбавка була подвійною.

Отже, перші кроки у виробленні організаційних основ існування народних училищ були започатковані цим державним документом. Важливу роль він мав у чіткому визначенні джерел фінансування, тому певною мірою стимулював процес появи нових шкіл.

За даними ревізій народної школи, проведеної у загальнодержавному масштабі у 1857 і 1859 рр., кількість парафіяльних шкіл для навчання дітей казенних селян

збільшувалась. Так, у 1842 р. їх було відкрито 748 і навчалось у них 9106 учнів. Через два роки кількість цих шкіл збільшилась удвічі – 1764, навчалось 137.582 учні [6].

Відбувались також зміни із влаштуванням шкіл у сільській місцевості удільного відомства. У 1832 р. вийшов урядовий указ про влаштування у кожному сільському приказі удільного відомства по одному парафіяльному училищу. Утримання цих шкіл було віднесено на рахунок удільних маєтків, на території яких містилися ці школи. Міністерство народної освіти нагляд за їх роботою не здійснювало, але удільні контори були зобов'язані щорічно повідомляти губернських директорів училищ про кількість учнів у них. Кошти на утримання шкіл збирались у вигляді особливого податку з удільних селян. На 1853 р. таких початкових училищ налічувалося 204 і навчалось у них 7477 учнів [7].

Окремою ланкою в системі початкової освіти стали початкові школи відомства Святого синоду, які відкривалися при церквах і монастирях. На початку ХІХ ст. чіткого обліку їх кількості не існувало. Лише у 1837 р. церковне відомство розпочало підрахунок цих шкіл і встановило, що на той час їх кількість дорівнювала 100. Проте уже наступного 1838 р. кількість цих шкіл зросла до 1500, а у 1853 р. – до 4820. Але вже в 1857 р. у ході загальнодержавної ревізії початкових шкіл було встановлено наявність 2270 таких закладів [8]. Зміну кількості шкіл, які підпорядковувалися Св. синоду, можна пояснити тим, що на середину ХІХ ст. Міністерство народної освіти намагалось провести чіткий облік мережі існуючих шкіл. До обліку початкових шкіл включались навчальні заклади різного підпорядкування, в тому числі школи відомства державного майна, удільного відомства, які також працювали при церковних парафіях. Разом з тим школи церковного відомства дуже часто існували лише на папері або у кращому випадку навчання у них проводилося дуже рідко. Навчальний процес залежав від наявності вільного часу від господарських чи духовних занять священників і дяків, які виступали в ролі учителів. Окремої статті у фінансуванні цих шкіл у церковному відомстві також не було. Тому з часом вони припинили своє існування.

Загальний підрахунок кількості існуючих початкових шкіл усіх відомств був проведений центральним статистичним комітетом наприкінці 1856 р. Виявилось, що в усій Російській імперії (без Царства Польського) з населенням 63.861.997 чол. було 8.227 нижчих початкових училищ, в яких навчалось 450.002 учнів. На кожну губернію в середньому припадало по 127 училищ і по 6923 учні. Один учень припадав на 141 жителя країни [9].

Отже, на середину ХІХ ст. у Російській імперії розпочалося формування мережі початкових шкіл для нижчих верств населення. Уже в доземський період були визначені організаційні основи їх існування та проведений чіткий облік кількості шкіл.

Разом з позитивними змінами, що проявились у чисельному розширенні початкових шкіл, існували значно складніші проблеми діяльності цих навчальних закладів. Історичні джерела вказують на низький рівень організації навчального процесу, незадовільний санітарний стан шкіл, майже повну незабезпеченість учнів підручниками та іншою навчальною літературою.

Так, у Бердянському повіті Таврійської губернії навчання в школах припинилось у зв'язку з тим, що палата державного майна не перерахувала вчителям заробітної плати. З окремих населених пунктів надходили повідомлення, що „училище хотя и существует, но через слабое знание наставника, родители не посылают детей учиться”. Жителі сіл сповіщали про те, що в шкільних журналах нараховувалось по 30-40-50 учнів, а фактично ходили в школу 3-5-6 учнів. Програм навчання не існувало, підручників не було, а книгами для навчання слугувало все те, що потрапляло під руку вчителю. Крім того, певного терміну початку і закінчення навчання не існувало [10].

У Херсонській губернії в усіх без винятку повітах більшість шкіл була у

незадовільному стані, навчальних посібники відсутні, „учителя плохи донельзя. Часто пьяницы и люди безграмотные”, навчальний процес протягом року здійснювався 3-4 місяці, і тому діти, що навчалися протягом кількох років, „не научились решительно ничему” [11].

У селі Берюх Путивльського повіту, який на той час належав до Курської губернії, дітей до школи „заганяли силою”, а матері проводжали їх на навчання зі сльозами на очах. У селі Череповка цього ж повіту на початку 50-х років школа була відкрита у садибі поміщика. У ній було 25 хлопчиків, які навчалися співу і брали участь у церковному хорі. Проте школа проіснувала всього три роки і закрилася після смерті поміщика [12].

Подібне становище було і в інших повітах Курської губернії. У селі Троїцькому Фатезького повіту започаткував навчання в школі відставний солдат, а продовжив навчання „церковному чтению” пономар. На уроках учням давалося завдання прочитати „от сюда до сюда”, а тим учням, які читали вголос перед усім класом, на голову надівався ковпак з написом „дурак” [13].

Становище дітей в школах було принизливим, повсюдно була поширена „порка розгами”, „битве линейками”, не кажучи вже про такі легкі покарання, як „дранье чубов”, „стояние голыми коленками на гречихе”. Іноді замість навчання учнів використовували на полюванні як загінників звірів [14].

Таким чином, процес зародження народної початкової школи у Російській імперії розпочався ще в останній чверті XVIII ст., коли були започатковані перші 69 парафіяльних шкіл. Проте подальше формування мережі відбувалося кількома напрямками. До середини XIX ст. найбільше початкових шкіл – 2754. було створено у населених пунктах, де проживали державні селяни. Подібні школи з'явилися також у сільській місцевості удільного відомства. На 1857 р. їх налічувалось 204. Крім того, початкові школи існували і у відомстві Св. синоду. На 1857 р. їх було 2270, але з часом школи припинили своє існування. За підрахунками статистичного комітету, на 1856 р. загальна кількість нижчих початкових шкіл різних відомств була 8227, в яких навчалось 450.002 учні.

У досліджуваній період відбувалось упорядкування організаційних основ діяльності початкової ланки освіти шляхом видання певних урядових указів та постанов. Проте рівень організації навчального процесу був низьким. У загальнодержавному масштабі не існувало єдиних навчальних планів, програм і підручників, не велася цілеспрямована підготовка учителів, навіть не було чітко встановленого терміну тривалості навчального року. Крім того, у школах заборонялась українська мова, ігнорувались народні звичаї, традиції виховання, учителі використовували фізичні методи покарання дітей. Все вищеперелічене вказує на негативний бік роботи народної початкової школи. Головним же здобутком стало зародження цілої мережі початкових навчальних закладів, доступних для нижчих верств населення.

1. Народное начальное образование в Курской губернии / Сост. И.П. Белокопский. – Курск, 1897. – С. 1.

2. Там само. – С. 2.

3. Левківський М.В. Історія педагогіки. – К., 2003. – С. 188.

4. Народное начальное образование в Курской губернии / Сост. И.П. Белокопский. – Курск, 1897. – С. 3.

5. Там само. – С. 4.

6. Энциклопедия. Народное образование в России. 1906. Т. X. – С. 24.

7. Там само. – С. 25.

8. Там само.

9. Там само. – С. 26.

10. Народное начальное образование в Курской губернии. – С. 6.

11. Там само.

12. Там само. – С. 10.
13. Там само. – С. 12.
14. Там само. – С. 13.

В статье речь идёт о начальном этапе формирования системы народных школ в Российской империи и упорядочения организационных основ их деятельности.

The article deals with foundation of the system of public schools in Russian Empire and regulation of organization base of their activity.

УДК 334:94(477) «19»

Оксана Яценко

З ІСТОРІЇ СПІЛКОВОГО БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджено аспекти спілкового будівництва української кооперації на Поділлі початку ХХ ст. Досліджуються шляхи об'єднання розрізаних кооперативних товариств та установ регіону. Значна увага зосереджується на створенні губерньського центру управління і діяльності подвижників подільської кооперації Й.Волошиновського та Д.Марковича. Висвітлюється будівництво структури управління споживчими кооперативами на регіональному рівні.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні відбуваються глибокі соціально-економічні й політичні зміни. Одним із секторів української багатокладної економіки є кооперативний, що побудований на демократичних основах ведення господарства і базується на принципах соціальної справедливості та особистої відповідальності. В сучасних умовах в українському суспільстві зростає інтерес до вивчення власної історії, зокрема, до історії кооперативного руху. Але матеріали розвитку історії кооперації окремих регіонів, зокрема Поділля, нині ще мало досліджені. На думку автора статті, відтворення історичної правди є актуальним для висвітлення цілісної картини історії кооперативного руху України.

Метою статті є дослідження перших кроків подільської кооперації у спілковому будівництві на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Із здобуттям Україною незалежності відкриваються нові сторінки її багатогранної історії. Все більше ми дізнаємося про минуле кооперації.

У фундаментальних монографіях і наукових працях з історії українського кооперативного руху І.Витановича [1], В.Гончаренка [2], А.Пантелеймоненка [3], М.Алімана, С.Бабенка, С.Гелея, Я.Гончарука [4], В.Марочко [5], В.Половця [6], В.Фаренія [7] та інших провідних учених-істориків широко висвітлене кооперативне будівництво і створення кооперативних центрів всеукраїнського та

© Яценко Оксана Васильівна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

регіонального значення. Досить об'ємно і цілісно ці питання розглядаються в працях безпосередніх учасників становлення та розвитку українського кооперативного руху початку ХХ століття П.Височанського [8], П.Пожарського [9], П.Мохора [10], Б.Стопневича [11] та інших. Певною мірою в сучасних умовах розкрито історію зародження та становлення кооперації в Подільському регіоні.

У попередніх і сучасних дослідженнях з історії української кооперації виникнення спілок на Поділлі подавалося фрагментарно, без системного дослідження процесів створення спілкових кооперативних організацій. Для того, щоб подолати інформаційні бар'єри та глибше вивчити історію кооперативного спілкового будівництва, розглянемо основні віхи створення мережі кооперації на Поділлі початку ХХ ст.

Насамперед зазначимо, що за незначний проміжок часу, від зародження першого Гайсинського споживчого товариства (13 травня 1897 р. за ст. ст.) і до 1920 року включно, подоляни змогли збудувати розгалужену мережу кооперативних установ, створити потужний сектор кооперативної економіки, який відчутно впливав на соціально-економічний розвиток краю і посідав серед кооператорів України провідне місце.

Проте у 1897-1907 рр. за десятиріччя розвитку кооперації відчутних спроб у об'єднанні розрізних кооперативних товариств та установ не відбулося. Започаткував створення губернського центру управління кооперацією Йоахим Волошиновський. Навколо організованого ним 23 лютого 1906 р. першого українського кооперативного часопису „Світова Зірниця”, відділу дрібних господарств при Подільському товаристві сільського господарства (ПТСГ), а згодом Могилівського довідкового бюро він намагався згуртувати і спрямувати діяльність усіх напрямків кооперативного руху губернії [12]. У Вінниці 14 січня 1908 р., за ініціативою відділу дрібного господарства (головою якого був Й.Волошиновський), але, вірогідно, без погодження з губернською владою, був скликаний Перший з'їзд представників сільських товариств усіх напрямків кооперативного руху Подільської губернії [13]. За пропозицією кредитної комісії форум прийняв рішення про створення Подільського союзу кооперативних товариств з правом членства і кредитування усіх напрямків кооперативного руху губернії. Місцезнаходженням управи союзу визначили місто Вінницю і доручили секретареві ПТСГ Ф.Любанському здійснити необхідні заходи по його реєстрації [14]. Отже, Перший з'їзд сільської кооперації Поділля став визначальним кроком у виробленні основних напрямків, стратегії і тактики кооперативного руху Поділля. Рішення з'їзду стали підвалинами у роботі наступних галузевих кооперативних форумів Подільської губернії. Лише тому, що з'їзд відбувся без участі представників влади, рішення про створення губернського кооперативного центру було проігнороване, а поданий проект статуту загубився в численних кабінетах імперських канцелярій.

Наступною важливою подією стало створення на Поділлі в 1909 р. перших у Наддніпрянській Україні районних об'єднань споживчих товариств – Пенківського, Яланецького та Вороновицького (так званих „районів”) [15]. Започатковані Й.Волошиновським і його однодумцями, вони об'єднували 41 товариство, тобто близько 12 % від усіх споживчих товариств губернії. Внаслідок допущених помилок в організації закупівельної справи „райони” потерпіли поразку, але це були піонери спілкової справи, що згодом стали прообразом дрібних об'єднань у формі гуртових закушівель.

Наступним кроком у створенні координуючого центру став I з'їзд представників споживчих товариств у Жмеринці 1909 року, на якому кооператори прийняли рішення про губернську спілку споживчих товариств [16]. Але царський уряд до кінця свого існування так і не затвердив статут спілки, і ця спроба створення губернського центру споживчої кооперації також закінчилася невдало.

Першою губернською кооперативною спілкою, завдяки зусиллям Д.Марковича, в 1915 р. став Подільський кредитний союз, статут якого після

трирічної боротьби (рішення про створення кредитного союзу було прийняте ще на II з'їзді представників кредитної кооперації у 1912 р.) все ж таки вдалося затвердити [17]. За короткий термін союз набув динамічного розвитку та зміцнився фінансово і поступово став центром кредитної кооперації губернії. Цьому сприяла плідна співпраця союзу з товариствами гуртових закупівель, яких на Поділлі, станом на кінець 1916 року, налічувалось 12 [18].

Черговою спробою створення єдиного губернського кооперативного центру став Другий з'їзд представників усіх напрямків кооперації, який відбувся у Вінниці 9-11 квітня 1917 р. [19]. На форум прибуло більше 200 представників від кредитних, споживчих та декількох сільськогосподарських товариств [20].

Подільський губернський кооперативний з'їзд, визнаючи створення губернського кооперативного комітету вкрай необхідним, постановив заснувати бюро у складі А.В.Ветвинського, Д.В.Марковича, А.М.Городецького, М.М.Кукулевського, М.К.Лозинського, І.Ф.Скрекотня, П.Е.Бунта, Г.М.Супруна з наданням цьому бюро права кооптації, покласти на нього створення кооперативного комітету і розроблення зразкового статуту для кооперативів [21].

Разом з тим загострення політичної боротьби і реорганізація структури спілкового будівництва на підставі нового кооперативного закону від 20 березня 1917 р. не дозволили оргкомітету створити губернський кооперативний комітет, і питання започаткування єдиного губернського органу управління кооперацією було відкладене.

Із введенням нового кооперативного закону всі товариства гуртових закупівель перетворились у споживчі союзи. На кінець 1917 року їх налічувалось 18 [22]. Кредитна кооперація зміцнилася ще двома кредитними союзами – Балтським і Бершадським [23]. До кінця 1917 року в губернії відбулося будівництво структури управління споживчими товариствами на регіональному рівні (18 районних спілок об'єднували 1851 товариство, створені 3 кредитні союзи об'єднали 331 товариство) [24]. Лише сільськогосподарські кооперативи, товариства і громади не мали єдиного центру (об'єднання). Більшість із близько 100 сільськогосподарських товариств на час Першої світової війни і революційних перетворень, писала газета „Життя Поділля”, „... прийшли до того упадку, що зараз більша частина їх майже не існує, а решта не уявляє з себе певної кооперативної та живої організації” [25].

Але, незважаючи на несприятливі історичні умови, створена на початку ХХ ст. мережа кооперативних установ Поділля була істинно народною організацією і служила прагненням українського народу здобути волю, незалежність та власну державність.

Висновки

Таким чином, спроби спілчанського будівництва в регіоні були започатковані у 1906 році Й.Волошиновським – фундатором кооперативного руху на Поділлі. Саме за його ініціативою був скликаний Перший з'їзд представників сільських товариств усіх напрямків кооперативного руху Подільської губернії. Пізніше були створені „райони” (1909 р.), Подільський кредитний союз (1915 р.), здійснена не одна спроба створення єдиного губернського кооперативного центру. Але загострення політичної боротьби у 1917 році й реорганізація спілкового будівництва на підставі нового кооперативного закону від 20 березня 1917 року не дозволили завершити розпочату подільськими кооператорами справу будівництва єдиного центру.

1. І.Витанович. Історія Українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

2. В.Гончаренко. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика): Наукове видання. - К.: Глобус, 1998. - 330 с.

3. А.Пантелеймоненко. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (2-га половина ХІХ – поч. ХХ ст.): Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.04 /Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 20 с.

4. С.Г.Бабенко, С.Д.Гелей, Я.А.Гончарук, Р.Я.Пастушенко. Основи кооперації. Навчальний посібник. – К., Знання, 2004. – 580 с.
5. В.І.Марочко. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – 224 с.
6. В.Половець. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). – Чернігів: Просвіта, 2002. – 265 с.
7. І.А.Фареній. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси, 2003. – 144 с.
8. П.Височанський. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х ч. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч. 2.
9. П.Пожарський. Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні // Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. - 1928. – Кн. Т. V.
10. П.Мохор. Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К.: Книгоспілка. 1924. – 108 с.
11. Б.Стопневич. Споживча кооперація на Україні. Спроба історико-статистичного начерку. – Полтава. 1919. – 123 с.
12. В.Подолян, В.Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – 462 с.
13. Світова Зірниця. 1908. Ч. 3. – С. 8-11.
14. Там само.
15. Б.Стопневич. Указана праця. – С. 27.
16. Світова Зірниця. 1909. № 32. – С. 1-3.
17. Экономическая жизнь Подолии. 1915. Ч. 13. – С. 33-35.
18. В.Рекрут. Споживча кооперація Вінниччини; через століття до майбутнього. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. ДВ-вкладка. - 2004, 5 березня. – С. 10-12.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. В.Подолян, В.Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С. 385.
23. Там само.
24. Там само.
25. Есперо. Кооперація на Поділлі. Життя Поділля. – 1919. - № 35.

В статье исследованы аспекты союзного строительства украинской кооперации на Подилии начала XX в. Изучаются пути объединения разрозненных кооперативных обществ и учреждений региона. Большое внимание сосредотачивается на образовании губернского центра управления и деятельности подвижников подольской кооперации И. Волошиновского и Д. Марковича. Освещается строительство структуры управления потребительскими кооперативами на региональном уровне.

The article is dedicated to the aspects of the Ukrainian allied building in Padilla region in the beginning of the XX century. The ways of integration of the uncoordinated cooperative societies and establishments of the region are examined. The great attention is paid to the foundation of the province centre of administration and activities of the devotees of I. Voloshynovsky and D. Markovych's Padilla cooperation. The formation of the structure of administration of the consumers' cooperatives on the regional level is described.

УРБАНІЗАЦІЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В 1950-1960-х рр.

Стаття присвячена аналізу важливого соціального процесу урбанізації на території Чернігівської області упродовж 50-60-х рр. ХХ ст. Для зазначеного дослідження залучено архівні матеріали, опубліковані документи та статистичні збірники.

Середина ХХ століття позначена для України процесом відбудови та подальшого розвитку виробничої бази народного господарства, новою хвилею індустріалізації й супутнім зазначеним явищам процесом урбанізації. Саме у повоєнний період вітчизняної історії можна стверджувати про те, що відбулися зміни, які стали визначальними для демографічної та урбаністичної картин країни. Адже ще в 1939-ому питомо вага міського населення в УРСР становила 33,6%, у 1959 р. цей показник дорівнював 45,8%, а в 1970 р. – 55,6%¹.

Урбанізаційна тематика знайшла своє відображення у науковій літературі. Серед головних досліджень, присвячених урбанізації в УРСР, варто відзначити роботи радянських демографів та економістів Г. Лаппо², Ю. Пивоварова³, І. Сігова⁴, Б. Хорева⁵. Серед сучасних українських досліджень можна виділити монографію І. Салія⁶. Праці вищеназваних авторів написані головним чином як економічні, містять в основному інформацію про урбанізацію в загальносоюзному масштабі, не завжди розглядаючи українську специфіку.

Особливою рисою фахової літератури з теми є низька увага істориків до даної тематики. Незначний інтерес представників історичної науки можна пояснити специфікою проблеми та невеликим проміжком часу. Регіональний аспект вивчення проблеми частково компенсований науковими розвідками на сторінках «Сіверянського літопису». Публікації Олега Воронка⁷, Валентини Іванишиної⁸, Інги Субботіної⁹, присвячені динаміці та регіональним особливостям демографічних процесів на території Чернігівської області у другій половині ХХ ст., становлять значний науковий інтерес. Частково до них можна віднести і праці Володимира Гаврилова¹⁰, дослідника міграційного руху повоєнного північного Лівобережжя України.

Метою даної статті є аналіз урбанізації Чернігівщини як складової частини загальноукраїнського явища у 50-60-х рр. ХХ ст.

У ході перманентного реформування адміністративно-територіальної структури УСРР повітово-губернський устрій було у свою чергу змінено на районно-окружний. Відповідно до перетворень 1924 р. переважна більшість повітових центрів, міст та містечок області стала смт – селищами міського типу, новою категорією, проміжною між, власне, містом та селом, яка найбільше відповідала старому містечку. З червня 1925 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління» було ліквідовано губернії і губернські установи на території Української СРР, а вся територія України поділена на 41 округ. Окружні установи стали

© Гирич Ярослав Миколайович – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

підпорядковуватися безпосередньо республіканським. Згідно з постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. з частини території Київської області створено Чернігівську область¹¹. Станом на кінець 1932 р., в УСРР нараховувалося 7 областей, одна автономна республіка (Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка).

Після 1924 р. на сучасній території Чернігівщини, що у жовтні 1932 р. стала Чернігівською областю, нараховувалося 6 міст: Чернігів, Ніжин, Прилуки, Новгород-Сіверський, у 1924 р. до категорії міст віднесли Радуль (з 1938 р. - смт) та Сновськ (з 1935 р. - Щорс). У 1938 р. до категорії міст районного підпорядкування віднесли Бахмач.

Станом на 1 січня 1947 р. на території області нараховувалося 3 міста обласного підпорядкування - Чернігів, Ніжин, Прилуки, 3 міста районного підпорядкування – Бахмач, Щорс, Новгород-Сіверський, 39 сільських районів, 761 сільрада, 15 смт – Березне, Бобровиця, Борзна, Городня, Добрянка, Ічня, Козелець, Короп, Корюківка, Ладан, Мена, Остер, Радуль, Семенівка, Сосниця¹².

Зростання населення міст, розбудова міського господарства вимагали перегляду відповідних законодавчих норм. Порядок віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії міських поселень регламентувався спеціальним нормативно-правовим актом. Упродовж досліджуваного періоду діяли підзаконні акти, ухвалені у 1924, 1956, 1965 роках. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. було затверджено “Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР”, яке регулювало порядок вирішення питань надання містам відповідного адміністративного статусу. З цього часу міськими поселеннями вважалися міста, селища міського типу і робітничі селища. У свою чергу міста поділялися на три групи відповідно до розроблених критеріїв. До числа міст республіканського підпорядкування відтепер відносились міські поселення з населенням понад 500 тис. осіб, які були великими економічними, культурними, адміністративними центрами, “дальший розвиток яких вимагав безпосереднього керівництва з боку республіканської влади”¹³. Станом на 1 січня 1956 р. на території України існувало п'ять міст з населенням понад півмільйона мешканців. Попри нормативні положення в Українській РСР статус міста республіканського підпорядкування мали лише Київ і Севастополь, що увійшов до складу республіки після приєднання до УРСР Кримської області.

Введення нового «Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу та робітничих селищ» істотно змінило практику адміністративної статистики: якщо на 1 січня 1956 р. було зареєстровано 781 міське селище (284 міста і 497 поселень міського типу), то, за станом на 1 січня 1959 р., їх було уже 1082 (331 місто і 751 поселення міського типу), тобто загальна кількість міських поселень за три роки збільшилася на 39%, у тому числі міст – на 17%, інших міських поселень – на 51%. Упродовж 1950-1955 рр. загальна кількість міських поселень збільшилася тільки на 3%, міського населення УРСР – на 25%; у 1956-1958 рр. кількість міського населення зросла на 20%¹⁴. Відповідно до офіційних статистичних даних, станом на кінець 1957 року, в Україні існувало 11418 сільських рад (за 1957 рік скорочення становило 160), 56 робітничих селищ, 746 сільських районів, 320 міст, з них у республіканському та обласному підпорядкуванні перебувало 85, безпосередньо в цих містах розташовувалося 86 міських районів, селищ міського типу та робітничих селищ – 720¹⁵. Збільшення кількості міських поселень стало прямим наслідком підвищення рівня урбанізованості Української РСР.

До категорії міст обласного підпорядкування відносились поселення з числом жителів понад 50 тис. осіб, які мали розвинену промисловість, значне комунальне господарство, державний житловий фонд і були економічними та культурними центрами для навколишніх районів. На той час перерахованим критеріям відповідало 44 міста УРСР. Проте кількість віднесених до цієї категорії міських

поселень реально була значно більшою, оскільки “Положення” передбачало можливість зарахування до цієї категорії поселень з меншим числом мешканців, але важливих як центри в економічному, культурному, політичному плані, а також тих, які мали близьку перспективу економічного зростання. Останнє давало підстави для переведення до названої категорії навіть колишніх селищ міського типу.

До розряду міст районного підпорядкування належали населені пункти, які мали понад 10 тис. мешканців при умові, що більшість з них становили робітники, службовці та члени їх сімей. «До категорії міст районного підпорядкування можуть бути віднесені населені пункти, що мають промислові підприємства, комунальне господарство, державний житловий фонд, розвинену сітку учбових, культурно-освітніх, лікувальних і торговельних закладів та налічують не менше 10 тисяч жителів, з яких переважну більшість становлять робітники, службовці та члени їх сімей»¹⁶.

Положення 1956 р. відносило до міських поселень також робітничі селища. До цієї категорії зараховувались населені пункти, розташовані навколо промислових підприємств, будов, залізничних станцій, де проживало понад 500 мешканців, з яких переважну більшість мали складати робітники та службовці місцевих підприємств і транспорту.

Питання про віднесення населених пунктів до категорії міст республіканського та обласного підпорядкування вирішувалось указами Президії Верховної Ради УРСР. Затвердження міст районного підпорядкування, селищ міського типу і робітничих селищ вирішувалися виконкомом обласних рад шляхом ухвалення відповідних рішень. Перетворення населеного пункту на міський давало право створювати місцеву раду відповідного рівня, тягло за собою зміни в заробітній платі, пенсійному забезпеченні, характері оподаткування його мешканців.

Упродовж існування в правовому полі згаданого положення (1956-1965 рр.) до категорії міст на території області рішеннями виконкому облради зараховано 7 населених пунктів. Уперше починаючи з 1938 р. на карті Чернігівщини з'явилися нові міста у 1957 р. Виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих своїми рішеннями від 10 травня та 29 липня ухвалив надати селищам міського типу Ічні¹⁷ та Городні¹⁸ статус міст районного підпорядкування.

Подальше збільшення кількості міст Чернігівщини неодмінно супроводжувалось адміністративно-територіальними перетвореннями на їх користь. Так, офіційному рішенню виконкому облради від 31 березня 1958 р. про віднесення до категорії міст районного підпорядкування селищ міського типу Бобровиця та Корюківка¹⁹ передувала ухвала щодо включення до складу на той час смт населених пунктів: Лукашівка і Шевченків Лукашівської сільради – в смугу Бобровиці, с. Олексіївка Олексіївської сільради – в смугу Корюківки²⁰. Подібні укрупнення відбулися перед переведенням до категорії міста з районним підпорядкуванням Семенівки, Носівки, Остра. 31 травня 1958 р. черговим рішенням виконкому спочатку до смт Семенівка приєднано села Семенівка (Комінтернівська сільрада), Піщанка та Широкий План Широкопланівської сільради, а вже наступним рішенням віднесено укрупнене смт Семенівка до розряду міст з районним підпорядкуванням²¹.

У 1960 р. до числа міст було віднесене село Носівку, на той час центр району сільської місцевості, тобто у Носівському районі функції райцентру відігравав сільський населений пункт, що було звичною практикою в адміністративно-територіальному устрої України в 20-50-х рр. ХХ ст. Виконуючи функції районного центру Носівка була одним з найбільших сільських населених пунктів області. Відповідно до усталеної впродовж кількох років до того практики, рішенням облради про надання міського статусу передували адміністративні зміни, направлені на збільшення площі та чисельності населення с. Носівка – включення до Носівської сільської ради Шевченківської сільради²². Того ж дня, 10 листопада 1960 р., село Носівка стало містом.

Практику надання міського статусу райцентрам було продовжено 9 жовтня 1961 р., коли до міст районного підпорядкування віднесли смт Остер²³. Традиційно, цьому рішенням обирали передувати пункт про включення до смуги селища міського типу Остер сіл Новостроєніє (Бірківська сільрада) та Старогородка (Старогородська сільрада).

Межа міста змінювалась не лише у випадку підвищення його статусу. Так, 25 травня 1957 р. міськвиконком ухвалив рішення про приєднання до Новгород-Сіверського міських колгоспів с. Домотканове та х. Щурівка, розширивши його селищну мережу та повернувши довоєнні межі міста²⁴.

Відповідно до оприлюднених у 1963 р. підсумків Всесоюзного перепису 15 січня 1959 р., на території Чернігівської області нараховувалось 27 міських поселень зі 1076 по УРСР. Із 332 міст України 11 було на Чернігівщині, чотири з населенням від 5 до 10 тисяч осіб, 4 – 10-20 тисяч, 2 – 20-50 тисяч, 1- 50-100 тисяч осіб. Із 744 селищ міського типу - 16 в Придеснянському краї, з чисельністю населення від 1 до 3 тисяч осіб, 3-5 тисяч осіб – 6, 5-10 тисяч осіб – 9. Густота населення області становила 49,3 особи. Чернігівська область поділялась на 31 адміністративно-територіальний район, мала 11 міст, з них 3 – обласного підпорядкування.

Вагомі наслідки для функціонування і розвитку міст мало рішення про поділ радянських органів за виробничим принципом. У зв'язку з утворенням промислової районної ланки їх центри – міста, селища міського типу, перепідпорядковувались обласним промисловим радам. Упродовж 1962-1965 рр. до категорії міст обласного підпорядкування зараховувались Бахмач, Городня, Корюківка. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. до них було віднесено 54 населені пункти. З них у Київській області – Богуслав, Бровари, Васильків, у Вінницькій – Жмеринку, Козятин, Тульчин; у Чернігівській – Бахмач, Городню, Корюківку. Такий статус одержало 14 міст, де концентрувалася значна частина промислових об'єктів і які виявляли зростання економічного потенціалу населення за рахунок припливу індустріальних робітників. У Донецькій області до них віднесено Дзержинськ, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк, Свердловськ, Северодонецьк.

Наступним за часом законодавчим актом, який регулював питання міського будівництва та адміністративного підпорядкування міських поселень, стало “Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також вирішення деяких інших адміністративно-територіальних питань в УРСР”, затверджене указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1965 р²⁵. На відміну від попереднього «Положення», цей документ не містив у переліку міських поселень такої категорії, як робітничі селища. Таким чином, до числа міських поселень зараховувались міста республіканського, обласного та районного підпорядкування і селища міського типу. Формальні вимоги при віднесенні до згаданих адміністративних категорій порівняно з 1956 р. змін не зазнали. Натомість поселення з числом мешканців в межах 500-2000 осіб, що упродовж 1956-1965 рр. відносились до розряду робітничих селищ (при умові, що більшість з них складають робітники і службовці промисловості, а самі поселення розташовуються при підприємствах, будовах, залізничних станціях і мають близьку перспективу розвитку), зараховувались до числа селищ міського типу.

Згідно з новим положенням прилучення до категорії міських поселень регламентувалось Верховною Радою Української РСР. Починаючи з 1965 р. віднесення до розряду міст районного підпорядкування і смт вирішувались указами Президії ВР УРСР після подання виконкомом відповідної обласної ради депутатів трудящих необхідних документів – клопотання з детальним обґрунтуванням доцільності пропонованих змін та довідку, де містилась економічна характеристика населеного пункту.

Згадана довідка мала включати інформацію із зазначенням загальної чисельності населення, у тому числі окремо: кількість робітників, службовців,

колгоспників; перелік основних промислових підприємств, будов, інших господарських одиниць із зазначенням їх потужності і числа працюючих на кожному з них; коротка характеристика комунального господарства, відомості про кількість і обсяг житлового фонду із зазначенням його належності; відомості про соціально-культурні і побутові установи; річний бюджет; відомості про існуючі і передбачувані у зв'язку із запроєктованими змінами штати та річний фонд зарплати працівників виконкому ради, його відділів і управлінь, джерела покриття додаткових видатків на утримання апарату, наявність робочих приміщень для нового апарату; розмір земельної площі населеного пункту із зазначенням основних землекористувачів; назва найближчої залізничної станції і відстань до неї; пропозиції щодо найменування населеного пункту.

Після зміни порядку надання населеним пунктам міського статусу, коли остаточне рішення приймалося не виконавчими комітетами облрад, а безпосередньо провідним законодавчим органом республіки. Починаючи з 1965 р. статус міста районного підпорядкування отримали Борзна та Мена. Спочатку 26 серпня 1966 р. указом Президії ВР УРСР № 201 селище міського типу та центр однойменного району Чернігівської області Борзна віднесли до категорії міст районного підпорядкування²⁶. Потім з'явився такий же нормативний документ Верховної Ради Української РСР, який надав смт Мена статус міста. Відповідно до указу Президії ВР УРСР № 294 від 8 грудня 1966 р. Мена стала містом районного підпорядкування²⁷.

Рішення про переведення населеного пункту до категорії міста районного чи обласного підпорядкування далеко не завжди відповідали вимогам діючої на той момент законодавчої бази. Зокрема не виконувалась імперативна вимога про десятитисячний поріг чи долю населення, зайнятого у промисловому виробництві. Так, Бобровиця, Городня, Корюківка, Мена, Остер на момент отримання статусу міста не задовольняли норму законодавства про десятитисячний мінімум населення в них (таб. 1).

Таблиця 1.

Міські поселення Чернігівщини: чисельність населення та час отримання міського статусу²⁸

Місто	Рік надання статусу міста	Чисельність населення станом на			
		17.1.1939 р.	15.1.1959 р.	15.1.1970 р.	17.1.1979 р.
Бахмач	1938	10 226	13 066	16 270	20 600
Бобровиця	1958	...	9 400	10 300	12 100
Борзна	1966	...	9 300	10 200	11 500
Городня	1957	...	8 800	9 800	11 900
Ічня	1957	14 338	13 131	13 500	13 800
Корюківка	1958	...	9 600	9 800	12 000
Мена	1966	...	7 400	9 900	11 400
Ніжин	1147	39 348	46 211	56 320	69 500
Новгород-Сіверський	1044	11 467	11 249	13 000	14 500

Носівка	1960	19 430	18 800
Остер	1961	6 400	7 100	8 500	8 400
Прилуки	1092	36 881	43 719	57 474	65,3
Семенівка	1958	7 465	10 287	10 300	10 300
Чернігів	907?	68 597	89 775	158 873	238 100
Щорс	1924	10 000	8 700	11 000	12 100

Упродовж 1950-1960-х рр. у Чернігівській області частину населених пунктів зарахували до розряду смт. Коли у 1959 р. їх нараховувалось 16, то за одинадцять років уже 31 (таб. 2). Окрім селищ міського типу, законодавчі норми у 1956-1965 рр. зараховували до категорії міських поселень робітничі селища. В Україні робітничі селища були у 12 областях, три з вісімдесяти дев'яти селищ розташовувались на території Чернігівської області. Джерелами виникнення зазначеної категорії поселень, що законодавством зараховувались до категорії міських, були значні інтегрувальні функції незначних підприємств промислових, з видобутку сировини, переробки сільськогосподарської продукції, будівництва, залізничних вузлів та деяких інших економічно важливих об'єктів. Серед робітничих селищ Чернігівщини два розташовувались у так званих «закритих зонах» - Десна (Остерська селищна рада) та Західне (підпорядковане Чернігівській міськраді), а Замглай (Ріпкинська селищна рада) – біля підприємства по розробці надр як робітниче селище торфобрикетного комбінату. Десна та Західне функціонували як закриті зони, у 1973 р. Західне включене до міської смуги Чернігова²⁹.

Таблиця 2.

Селища міського типу Чернігівської області³⁰

СЕЛИЩА МІСЬКОГО ТИПУ		
1 січня 1947 (15)	15 січня 1959 (16)	15 січня 1970 (31)
Березне	Березне	Батурін 1960
Бобровиця	Борзна	Березне
Борзна	Дмитрівка 1958	Варва 1960
Городня	Добрянка	Десна 1960
Добрянка	Козелець	Дігтярі 1960
Ічня	Короп	Дмитрівка
Козелець	Ладан	Добрянка
Короп	Лосинівка 1958	Дружба 1963
Корюківка	Любеч 1958	Замглай 1960
Ладан	Мена	Західне 1959 (з 1973 – у межах м. Чернігова)
Мена	Остер	Козелець
Остер	Радуль	Короп
Радуль	Ріпки 1958	Куликівка 1960
Семенівка	Сосниця	Ладан
Сосниця	Талалаївка 1958	Линовиця 1960
	Холми 1958	Лосинівка
		Любеч
		Макошине 1964
		Мала Дівиця 1960
		Михайло-
		Коцюбинський 1960
		Новий Биків 1964
		Олишівка 1967
		Парафіївка 1960
		Понорниця 1960
		Радуль
		Ріпки
		Седнів 1959
		Сосниця
		Срібне 1965
		Талалаївка
		Холми

Впроваджувані партійно-державним керівництвом Радянського Союзу впродовж 1957-1965 рр. зміни адміністративно-територіального устрою безпосередньо торкнулись і Чернігівщини. Мінялися межі районів, вони зникали та укрупнювались, окрім того, зросла кількість міст та містечок. Навіть кордони області зазнали змін: у 1965 р. до області приєднано Талалаївський район Сумської області.

Зміни відбулись у транспортній інфраструктурі обласного центру – у 1964 р. у Чернігові з'явився тролейбус. 5 листопада 1964 р. було відкрито регулярний тролейбусний рух. Запущена в експлуатацію перша черга тролейбусної траси мала довжину 22 км, транспортні перевезення жителів та гостей міста здійснювались на трьох маршрутах. Було встановлено тролейбусне сполучення між околицями (с. Бобровиця) та центральною частиною міста³¹.

Економіка області розвивалася в аграрно-індустріальному руслі. Промисловість представлена переважно підприємствами групи «Б», де провідне місце посідали легка (Чернігівський камвольно-суконний комбінат), харчова, машинобудівна, металообробна, хімічна, лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловості (Чернігівські меблева фабрика і фабрика музичних інструментів, Корюківська фабрика технічного паперу). Підприємства машинобудівної та металообробної промисловості зосереджувались переважно у Прилуках (заводи: будівельних машин, металообробний, чавуноливарний, завод по виробництву керованих машин, металообробний, Ніжині (заводи машинобудівний, механічний), Чернігові (заводи: ремонтний, ремонтно-механічний), Ладані (завод протипожежного обладнання).

У цей період зародилася нафтогазова галузь області, видобуток нафти на території Чернігівщини було розпочато у 1958 р. Окрім нафтовидобувної та нафтопереробної, у повоєнний час створені нові для регіону галузі промисловості: хімічна (Чернігівський завод синтетичного волокна), газова, автомобільна, хімічного і нафтохімічного машинобудування, верстатобудівна, комбикормова тощо. Запуск у 1961 р. першої черги Чернігівської ТЕЦ дозволив забезпечити стабільне електропостачання жителів області та сусідніх районів Київщини та Гомельщини.

За повоєнні роки (1946 -1964 рр.) в області споруджено і введено в дію 39 промислових підприємств і 173 нові цехи на діючих заводах і фабриках. Окрім того, впродовж зазначеного періоду у містах і селищах області збудовано 2538,3 тис. м² загальної площі житла, в сільській місцевості – 143,9 тис. житлових будинків. Протягом семирічки (1959-1965 рр.) у Чернігові збудовано 276 тисяч м² житла³². Житловий фонд обласного центру впродовж 1966-1970 рр. збільшився на 58%, упродовж виконання восьмого п'ятирічного плану розвитку народного господарства здано у експлуатацію 9 500 квартир загальною площею 291 тисяча м² для покращення житлових умов 23 тисяч осіб³³.

Виконання житлової програми велося переважно за кількісними показниками, спорудження низькоповерхового житла економкласу у великій кількості призводило до розтягнення на території інженерних мереж, забудови перспективних територій. Розвиток міської інфраструктури перебував на невисокому рівні, постійно відстаючи від потреби швидкозростаючих міст і віддаючи пріоритет виключно житловому будівництву. Так, газифікація Чернігова спочатку забезпечувалася за рахунок балонів скрапленого газу. Подача газу в магістраль обласного центру із основної траси газопроводу обласного центру розпочалась у 1956 р³⁴. До 1970 р. до газової магістралі було під'єднано значну частину районних центрів, і розпочалася газифікація сільських населених пунктів³⁵. Спостерігалася значна диспропорція між протяжністю газогонів у містах та містечках області у 1970 р. – 117,4 км та 2,3 км відповідно, а у Чернігові – 25 км³⁶. Станом на 1 січня 1966 р., водогони у більшості міст та селищ міського типу Чернігівщини були механічні³⁷, водопровідна мережа функціонувала у Чернігові, Ніжині, Прилуках, Бобровиці, Ічні, Новгороді-Сіверському, Острі³⁸, до кінця 1970 р. до них додалися міста Мена, Козелець, Семенівка, Щорс, Бахмач та ще 25 смт області³⁹.

Каналізаційна мережа у 1970 р. була наявна у Чернігові, Ніжині, Прилуках, Корюківці, Бахмачі⁴⁰. Готелі міст та райцентрів регіону були збиткові, у 1966 р. витрати на їх утримання становили 295,2 тис. крб., таким чином перевищивши дохід від них на 13,1 тис. крб.⁴¹.

Новий загальний перепис населення 15 січня 1970 р. зафіксував зміни у чисельності, розміщенні, динаміці руху населення області. Відповідно до повідомлення облстатуправління про результати Всесоюзного перепису населення області 15 січня 1970 р. загальна чисельність наявного населення, згідно з уточненими даними, становила 1 559 874 особи⁴². Чисельність міського населення – 539 892 особи, сільського – 1 019 982 особи. Зміна чисельності міського і сільського населення в сучасних кордонах характеризувалася такими даними:

Таблиця 3.

Чернігівська область за Всесоюзними переписами населення 1959 та 1970 рр.⁴³.

Рік	Чисельність населення, тисяч осіб	У тому числі		У процентах до всього населення	
		міське	сільське	міське	сільське
1959	1572,7	352,8	1219,9	22,4	77,6
1970	1559,9	539,9	1020	34,6	65,4

Упродовж 1959-1969 рр. включно чисельність міського населення області зростає на 187,1 тис. осіб. Збільшення відбулося за рахунок природного приросту населення у містах, який становив за 11 років 44 тисячі осіб, перетворення сільських населених пунктів з населенням 73 тисячі осіб у міські та переходу понад 70 тисяч осіб сільського населення у міста для роботи у промисловості та будівництві⁴⁴.

За міжпереписний період (1959-1970 рр.) міста області зростали динамічно (таб. 1), особливо це стосувалось обласного центру, що відігравав потужну інтеграційну роль, притягуючи зовнішніх мігрантів. Так, у 1955 р. природний приріст населення міста становив 999 осіб, механічний – 2 359⁴⁵, а у 1970 р. природне зростання нараховувало 2 132 особи, а механічне – 7 209 осіб⁴⁶.

Отже, на відміну від УРСР та низки її складових областей Чернігівська область не перетворилась на високоурбанізовану зону, де перепис 1970 р., на відміну від загальноукраїнського показника, не зафіксував незначного переважання міського населення над сільським. Чернігівщина продовжувала залишатися регіоном з домінуванням сільського населення, хоча упродовж міжпереписного десятиліття питома вага та чисельність останнього зменшилась. Відповідно до офіційного оприлюдненого у 1972 р. остаточних підсумків загального перепису населення 15 січня 1970 р. питома вага міських жителів становила 34,6% проти 22,4% у 1959 р. Зростання міського сегмента було пов'язано з міграційним рухом сільських жителів у напрямі міста й активного надання низці населених пунктів міського статусу шляхом адміністративно-територіальних перетворень.

1. СССР в цифрах в 1971 году. – М., 1972. – С.11.

2. Лаппо Г.М. География городов с основами градостроительства. – М.,1969. – 184 с.; Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в СССР. – М.,1978. – 152 с.

3. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. – М., 1976. – 191 с.

4. Сигов И.И. Урбанизация и развитие городов в СССР. – Л., 1985. – 256 с.

5. Хорев Б.С. Урбанизация и демографические процессы. – М., 1982. – 231 с.

6. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. – К., 2005. – 304с.

7. Воронко О. Загальний аналіз особливостей демографічних процесів у Чернігівській області в 50-70-х роках ХХ ст. (За даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – №6. – С.59-61

8. Іванишина В. Динаміка демографічних процесів на Чернігівщині в 60-і рр. ХХ ст. (за

- даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. – №1. – С. 106-09.
9. Суботіна І. Порівняльний аналіз урбанізаційних та міграційних процесів в Україні і Чернігівській області. // Сіверянський літопис. – 2004. – №5-6. – С.51-55.
10. Гаврилов В. Міграційні процеси в українському селі: 1944-1953 рр. (За матеріалами областей Північного Лівобережжя України) // Сіверянський літопис. – 2002. – №5. – С.51-62.
11. Збірник постанов і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. - 1932. - № 28. - Ст.170.
12. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1947 года. Отв. ред. П.В. Туманов.- М., 1947. – С. 230-231.
13. Відомості Верховної Ради УРСР. – 30 грудня 1956. – №10. – С. 265.
14. Сигов І.І. Урбанізація і розвиток городів в ССРСР. – Л.,1985. – С. 22.
15. ЦДАВО України. - Ф.582. – О.9. – Спр. 644. – Арк. 4-6.
16. Відомості Верховної Ради УРСР. – 30 грудня 1956. – №10. – С. 265.
17. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 травня 1957. – №4. – С. 113.
18. Відомості Верховної Ради УРСР. – 30 липня 1957. – №6. – С. 146.
19. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 березня1958. – №.3. – С.68
20. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 березня1958. – №.3. – С.69-70.
21. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 травня 1958. – №.5. – С.104.
22. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1 грудня 1960. – №44. – С.775.
23. Відомості Верховної Ради УРСР. – 27 жовтня 1961. – №. 44 – С. 926.
24. Из истории Новгорода-Северского (Документы и материалы) – Чернигов, 1989. – С. 104-105.
25. Відомості Верховної Ради УРСР. – 9 липня 1965 – №28. – С. 377.
26. Відомості Верховної Ради УРСР. – 2 вересня 1966 – №37. – С. 377.
27. Відомості Верховної Ради УРСР. – 16 грудня 1966 – №48. – С. 521.
28. Складено автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963. – С.21; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т.1. Численность населения ССРСР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.,1972.– С.48; Івченко А. Міста України. – К., 1999. – С. 29, 104.
29. Чернигову 1300 лет. Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 273-274.
30. Складено автором за: Івченко А. Містечка України. – К., 1999. – С. 11, 130-131.
31. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 193.
32. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 194.
33. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 205-206.
34. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 188.
35. ДАЧо – Ф. Р-5226. – О. 8 – Спр. 734. – Арк.6.
36. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 732. – Арк. 3.
37. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 586. – Арк. 9-53.
38. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 586. – Арк. 9-53.
39. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 732. – Арк. 7.
40. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 732. – Арк. 9.
41. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 582. – Арк. 47.
42. Социалистическая Черниговщина 1946-1980. Сборник документов и материалов. – К., 1987. – С. 156.
43. Социалистическая Черниговщина 1946-1980. Сборник документов и материалов. – К., 1987. – С. 156-157.
44. Социалистическая Черниговщина 1946-1980. Сборник документов и материалов. – К., 1987. – С. 156-158.
45. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 185.
46. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 205.

Стаття посвящена аналізу важкого соціального процесу урбанізації на території Чернігівської області на протязі 50-60-х рр. ХХ в. Для вказаного дослідження використані архівні матеріали, опубліковані документи і статистическі збірники.

The article deals with analysis of important social process - urbanization in the territory of Chernihiv region during 50-60-th of XX century. This search is based on archive materials, pubd documents and statistics collections.

ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОГО РЕЖИМУ ЯК ДЕТЕРМІНАЦІЙНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНИХ АНТАГОНІЗМІВ (1941-1942 рр.).

У статті на основі документальних видань висвітлюється вплив окупаційної політики гітлерівського режиму на стратегічні орієнтири українського націоналістичного руху.

В умовах формування в Україні національної держави актуальним є звернення до історичних подій, пов'язаних із боротьбою за українську державність у минулому. Однією з найяскравіших сторінок національно-визвольних змагань українського народу була діяльність ОУН-УПА. Повною мірою визначити сутність діяльності самостійницьких сил на українських теренах можна лише за умови пізнання того історичного тла, на якому відбувалися ці історичні події, вивчення суспільно-політичних факторів, котрі зумовили активізацію національного спротиву українців. Одним із таких детермінуючих чинників була окупаційна політика гітлерівської влади.

Незважаючи на те, що окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у наукових студіях І. Патриляка [13], А. Кентія [6], О. Лисенка [10] та В. Сергійчука [15, 16], дотепер вони не були об'єктом окремого наукового дослідження.

Метою дослідження є висвітлення особливостей впливу окупаційної політики нацистської Німеччини на розвиток соціальних антагонізмів серед населення України та, відповідно, на розгортання національно-визвольного руху.

Окупаційна політика гітлерівців, що ґрунтувалась на засадах терору і тероризму, загострила антагонізми в українському суспільстві. Вожді III Рейху поряд з військовими діями планували тотальний фізичний, духовний, адміністративний терор проти цивільного населення та військовополонених. Терору (кримінальному переслідуванню) піддавались військово-політичні супротивники і всі особи, які порушували встановлений німцями порядок. Позасудовий терор супроводжувався придушенням будь-якої збройної опозиції, каральні операції як проти переможених та полонених змовників і заколотників, так і проти тих, хто співчував їм. Нацистський терор поряд з безпосереднім насильством містив також ненасильницькі дії; ущемлення прав і законних інтересів особи, вилучення майна в ході депортації, примусового виселення в гетто під час бойових дій та здійснення економічних акцій тощо.

Своєрідним акордом політики терору в початковій фазі війни став циркулярний лист Кейтеля про посилення боротьби з повстанським рухом на окупованих територіях. Констатуючи загрозу, яку несли для німців „комуністичний повстанський рух” і „націоналістичний та інші кола”, автор документа вказував на те, що треба у зародку придушити незадоволення, з першого ж приводу слід негайно вжити найжорсткіших заходів, щоб утвердити авторитет окупаційних властей і запобігти дальшому поширенню руху. При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не

© Анатолій Вікторович Горбань – аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

варте і що залякуючий вплив можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості [14, с. 610].

Діючи за принципом „поділяй і володарюй”, гітлерівці, щоб утвердити протывагу полякам, зробили декілька кроків назустріч домаганням українців у релігійній та культурно-освітній сферах. Нібито на розв'язання проблеми аграрного переселення спрямовувалося переміщення українців та польської маєтності на територію, яку німці почали колонізувати. Це викликало невдоволення польського населення краю і стало ще однією причиною громадянського протистояння між українцями й поляками. Нацисти, маніпулюючи свідомістю людей, втягували їх у вир терору і геноциду. І українці, і поляки, і євреї у той чи інший спосіб були причетні до масових вбивств не лише іноплеменників, але й братів по крові та вірі. Згадати слід хоча б дії української поліції, яка за найменшу провину, а то й без неї затримувала громадян і передавала їх німцям.

Нацисти поставили поза законом радянський, український самостійницький і польський рух опору. Об'єктом нацистського терору стали активісти українських самостійницьких сил.

Напередодні вторгнення німецьких військ на територію СРСР обидві ОУН декларували власне бачення українсько-німецьких контактів, намагалися діяти відповідно до задалегідь складених планів. У них декларувалася спільна мета, однак підходи до її реалізації були принципово різними. Ця відмінність надзвичайно рельєфно виявилася в „меморандумах”, надісланих керівництвом ОУН(Б) і ОУН(М) до вищих органів влади Німеччини. 14 квітня 1941 р. провід ОУН(М) передав свій меморандум, а у червні аналогічний документ був надісланий головою Українського національного об'єднання Т.Омельченком. 23 червня 1941 р. свій меморандум до імперської канцелярії передала бандерівська ОУН. Усі ці документи розкривали бачення підпіллям майбутнього України, її зв'язків з Німеччиною [8, с. 12]. У мельниківському меморандумі йшлося про те, що метою ОУН є „відновлення незалежної, суверенної української держави на заселених українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем” [8, с. 17]. Передбачалося, що форма державного правління „буде обумовлена, з одного боку, відповідним часові авторитарним керівництвом, яке спирається на історичну традицію України, з іншого боку, широким становим і муніципальним самоврядуванням” [8, с. 17-18]. Наприкінці лідери ПУНу спробували викласти економічні переваги, які отримає Німеччина в разі виникнення незалежної держави. Було помітно, що вони були готові поступитися економічним суверенітетом України на користь Німеччини. Лідери розраховували лише на те, що їхні прохання будуть вислухані та задоволені керівниками Рейху, які взамін отримують економічні вигоди від співпраці з напівзалежною українською державою.

Іншим за формою та змістом був меморандум, написаний 15 червня 1941 р. групою провідних членів ОУН(Б) під керівництвом С.Бандери і переданий В.Стахівим до рейхсканцелярії. Документ викладався у повчальному тоні. Вже у його перших рядках критикувалися нацистські рецепти розв'язання українського питання. В основу своїх відносин з Німеччиною бандерівці ставили не ідеологічні постулати чи геополітичні міркування, а лише „відношення Німеччини до української держави” [8, с. 59]. Вони закликали Гітлера до проведення „відповідальної політики”. Ось ще завуальовані погрози: „Навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами” [7, с. 43-44]. Лідери ОУН(Б), не схвалюючи варіанту перетворення України на сировинний придаток для Рейху, вимагали від німецького керівництва надання політичних гарантій незалежності. Підсумовуючи, автори документа зазначали: „Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним принципом, може забезпечити там здоровий

розвиток. Лише Українська держава могла б зберігати такий новий лад” [8, с. 64-67]. Отже, основну думку цього документа можна сформулювати одним реченням – майбутнє українсько-німецьких відносин цілковито залежить від того, наскільки точно гітлерівці будуть дотримуватися наданих їм рекомендацій і як загалом поставляться до ідеї створення не лише формально, але й фактично суверенної держави [11, с. 83].

30 червня Народні збори обрали професора Ю.Полянського посадником міського управління Львова. Ним була складена присяга на вірність Українській державі перед Я.Стецьком. Присяглися й інші члени вибраної управи [18, с. 192]. На зборах були присутні й відомі громадяни міста. Головував Я.Стецько. У президії були Й.Сліпий, Ю.Полянський. Делегати підтримали назву форуму – Українські національні збори. Я.Стецько у доповіді наголосив, що українська нація протягом усього історичного існування була державницькою нацією і „в сучасній добі свого поневолення змагається до відновлення власної державності” [18, с. 194]. На його думку, 30 червня 1941 року стало щасливою нагодою для відновлення державності. Він передав звернення ОУН до Національних зборів з проханням схвалити рішення про це. Потім був зачитаний Акт про проголошення відновлення Української держави:

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації...” [18, с.194].

Збори ухвалили Декрет № 1 про утворення уряду. Як пригадує В.Кук, при обговоренні питання повноважень та складу уряду Кох і Айкери зробили пояснення, з якого випливало, що німецькі війська окупували країну і потрібно зважувати на німецькі інтереси. На їх думку, найпершим завданням для українців було зберегти спокій і порядок та без зволікань налагодити виробництво в умовах війни; політикою не можна займатися; накази може видавати тільки німецький вермахт; а велінням часу є лише робота і послух. Кох закінчив свій виступ закликом „Зіг гайль!”, до якого приєднався голова зборів, додавши слова: „Хай живе Степан Бандера!”. Вони не приховували свого невдоволення побаченим і почутим. Залишаючи збори, подали знаки уваги лише Ю.Полянському [9].

По завершенні зборів Я.Стецько зробив заяву по радіо, яке належало німецькому представництву і контролювалось ротою пропаганди під командуванням лейтенанта Люттермозера [174]. Радіопередача вийшла в ефір о 10 годині вечора наступного дня без дозволу відповідних органів. Вони не вдалися до прослуховування тексту заяви. Тому факт проголошення українського уряду став відомий у Кракові. Ймовірним є те, що українські мешканці міста були поінформовані про неї телефоном кимсь зі Львова [16, с. 65].

Акт підтримав митрополит А.Шептицький. Члени Проводу зустрілись у Луцьку з православним єпископом П.Сікорським, проінформувавши його про рішення митрополита та попрохали про видання аналогічного послання [12, с. 59-61]. Член Проводу І.Равлик у Варшаві проінформував президента уряду УНР в екзилі А.Лівицького, запросив його до участі в державному будівництві і попросив оголосити відповідну заяву з визнанням і підтримкою акта.

Слід зазначити, що події у Львові підтримали мельниківці. Я.Гайвас свідчить про це так: ОУН „постановила на ширшій нараді Оперативного Керівництва однозгідно, що „проголошення відновлення державности Ярославом Стецьком і створення ним Державного Правління аж ніяк не входить у колізію з нашою

концепцією скликання конституанта в Києві. Навпаки, ті обидва факти себе доповнюють, і проголошення у Львові та покликання Правління тільки зміцнює ґрунт і прискіпує процес до скликання такої конституанти” [1, с. 2]. До Львова була направлена делегація у складі відомих діячів підпілля: І.Рогача, О.Максимова і Т.Бак-Бойчука. Вона схвалила заяву, у якій констатувалося, що висновки Я.Гайваса є логічними і правильними, оскільки не суперечать принципам українського націоналізму, базуються на ідеології та її політичних концепціях, в основі якої лежить примат української державності [1, с.2]. Відбулися переговори. Їх наслідком стало затвердження двох урядових посад з числа мельниківців. Це був політичний торг. Принциповим для Проводу ОУН(Б) було схвалення реальної обстановки, що склалася в національно-визвольному русі [18, с. 254].

Проголошення акта стало лакмусовим папірцем позиції окупантів щодо самостійності України. Вони виявляли відверто вороже ставлення до подій. Е.Кох, даючи для спеціальної комісії Рейху пояснення подій у Львові 30 червня, наголосив, що в ті дні він зустрівся з кількома відомими інтелігентами Львова у канцелярії в ратуші та поінформував їх про помічене прохолодне ставлення командування до позиції Я.Стецька і „крайового уряду”. Уряд ОУН кілька разів намагався зв’язатися зі спецслужбами гітлерівців. Було кілька невдалих спроб посадовців ОУН привітати Е.Коха від імені новоствореного українського уряду. Німецький посадовець відповів, що він не визнає українського уряду, і заявив, що знає лише дружний український народ, а не союзну українську державу [16, с. 53]. На його переконання, український уряд – це не що інше, як прототип уряду Шушнінга в Австрії, якому недоцільно займатися саморекламою та позиціонувати себе як самодостатню інституцію. Насправді українського уряду не може бути, оскільки залишається під сумнівом його легітимність [8, с. 142]. Відбувалося свого роду позиціонування лідерів політичних органів, які намагалися утримати владу. Зустріч Е.Коха і Я.Стецька у міській ратуші Львова підтвердила відсутність спільного бачення ситуації. Перший проігнорував запрошення, наперед подбавши про зрив першої спроби легалізації уряду УНР комендантом міста Львова полковником Міттергерстом.

Українське державне правління, незважаючи на ускладнення внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації, робило спроби активізувати свою діяльність щодо посилення персонального складу. До правління увійшов крайовий провідник ОУН(Б) І.Климов-Легенда [5, с. 178]. 3 липня Я.Стецько направив канцлеру Німеччини інформацію про зміст Акта проголошення відновлення Української держави, запропонувавши варіант можливого співробітництва між Україною і Рейхом як союзними державами [14, с. 270-271]. Того ж дня Я.Стецько оприлюднив Декларацію УНР, у якій говорилося: „Український народ проголосив у Львові, визвольною перемогою героїчною німецькою армією, відновлення української незалежної держави” [8, с. 95-96].

Ставка ОУН на Німеччину була не випадковою. Саме ця країна першою визнала УНР у 1918 році і протягом кількох наступних років підтримувала продуктивні дипломатичні відносини, тоді як країни Антанти ігнорували факт визнання та встановлення рівноправних дипломатичних відносин з Україною. Гітлерівці виявились послідовнішими і гарантували підтримку у відродженні української державності. Ідеолог нацизму А.Розенберг територіально розглядав Україну в межах від Сяну на заході до Волги на сході; на півночі у неї – Курськ, на півдні – Чорноморське узбережжя. Як бачимо, ці межі відповідали етнічному розселенню українців.

Підготовка, розробка та проголошення Акта відновлення Української держави були кульмінаційним елементом державотворчої програми ОУН(Б). Її реалізація відбувалася всупереч цілям німецької окупаційної влади, що і створило передумови для протистояння та протиборства сторін. ОУН удалась до безпрецедентних заходів і приступила до формування державного управління в межах окупаційної влади. Гітлерівці намагались не легітимізувати створення

Української держави, що зумовило його індиферентне суспільне сприйняття та створило прецедент для перегляду засадничих основ, політичної ревізії переконань авторів. Широкоформатно проявлялося несприйняття концепції діяльності та організаційних структур ОУН(Б).

У свою чергу проголошення Української держави супроводжувалося хвилею морально-політичного піднесення українства. Відбувалися святкові збори, маніфестації, на яких населення підтримало цей історичний крок. Щодня до Львова надходили все нові повідомлення про розширення мережі національної адміністрації [4]. Слід зазначити, що в більшості схвалених резолюцій урочистих зібрань йшлося про суттєву роль факту звільнення німецькою армією від більшовизму території України. Є всі підстави стверджувати, що цей жест був закономірним, оскільки в основній масі західноукраїнського селянства домінували переконання на зразок такого: „Ми навіть чорта тепер будемо вітати, аби тільки новий, бо зі старим годі було витримати” [17, с. 29].

Спочатку німецька військова адміністрація та регулярні військові частини не втручалися у цей процес. Їх представники часто були свідками виголошення патріотичних промов на зборах у регіонах. У багатьох випадках промовляли і вони самі, даючи обіцянки, що Україна незабаром буде вільною, а український народ заживе незалежним життям [17, с. 29].

Як зазначав відомий дослідник В.Косик, С.Бандері успішно вдалося утвердити себе як вождя українського визвольного руху. Він створив дієздатний Український національний комітет, об'єднавши майже всі емігрантські групи, які були протилежними за своїми світоглядними та політичними поглядами. Керівництво групи ОУН(М) у цій боротьбі участі не брало [8, с. 100].

Зважаючи на зростання активності, особливо групи Бандери, гітлерівці намагалися заблокувати зв'язки новоствореної української влади з емігрантськими колами, було запроваджено обмеження пересування [8, с. 101; 178, с. 72].

3 липня в Краків до німецької комендатури були викликані С.Бандера та деякі члени Українського національного комітету. Після допиту всі вони були заарештовані. С.Бандера був вивезений до Берліна. 9 липня після невдалого замаху на життя Я.Стецько був заарештований і перевезений до столиці Рейху [3, с. 94]. Такі кроки Німеччини остаточно розвіяли ілюзії щодо неї як можливого союзника та породили в українському політичному середовищі протест проти подібної поведінки нацистів.

15 липня начальник поліції безпеки і СД повідомляв Берлін, що всі українські партійні угруповання у Львові, за винятком групи ОУН(Б), включаючи і групу Мельника, запевнили Верховне командування вермахту (Е.Коха) у своїй лояльності до німецьких органів влади та про свою добру волю щодо позитивної роботи з відбудови державних інституцій. ОУН(Б) висунула вимогу до німецької влади, що складалася з двох пунктів:

- 1) Ставлення до питання про майбутнє України (незалежність);
- 2) Питання про звільнення Бандери з-під арешту.

Керівник Рейхскомісаріату „Україна” у своїй відповіді засвідчив відсутність власних повноважень у цих питаннях, підкресливши, що ці питання є прерогативою А.Гітлера, а також те, що не склалися передумови для звільнення С.Бандери з-під арешту [8, с. 170].

Конкретні кроки, які мали реалізовуватися нацистами в Україні, викладались у промові рейхслайтера Розенберга. Серед них: врахування етносоціальної специфіки регіонів, уведення в дію культурницьких програм, спрямованих на пробудження історичної свідомості українства, створення в Києві університету, сприяння певним прагненням до самостійності. Спроби Розенберга порушити питання про українську державність відкидалися керівниками Рейху. Рейхсмаршал Герінг заявляв: „Насамперед мусимо подбати про забезпечення нашого харчування, до всього решти можна взятися набагато пізніше” [2, с. 103].

Отже, можемо стверджувати, що своєю жорсткою расовою політикою та

неприйняттям ідеї української державності гітлерівська окупаційна влада відштовхнула від себе українських націоналістів, які спочатку були доволі лояльними до неї. Внаслідок цього значна частина українських самостійників, розуміючи те, що німецький уряд прагнув бачити Україну своєю колонією, а не самостійною державою, поступово починає ставати на шлях протистояння з гітлерівською Німеччиною, пік якого припадає на 1943 р., маючи вияв у партизанській війні Української повстанської армії.

1. Дуже сприяюча нагода // Гомін України. – 1983. – 26 січня. – С. 2.
2. Дужий П. Державницьке трактування справи. – Торонто-Оттава: Альманах „Гомін України”, 1991. – 103 с.
3. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. – Ч. 2. – 393 с.
4. Ідея і чин 30 червня 1941 року // Визвольний шлях. Лондон. – 1966. – Ч. 6. – С. 26-34.
5. Казанівський Б. Шляхом Легенди. – Лондон: „Українська видавнича спілка”, 1975. – 217 с.
6. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 200 с.
7. Кічак І. До історії акта 30 червня 1941 року // Визвольний шлях. Лондон. – 1995. – Ч. 6. – С. 34-40.
8. Косик В. Україна в Другій світовій війні. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1997. – Т. 1. – 382 с.
9. Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення. Під заг. ред. Я. Дашкевича і В. Кука. Упоряд. О. Дзюбан. – Львів-Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – С. V- XXIII.
10. Лисенко О.Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії // Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. Кузьмука О.І. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 219-229.
11. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.
12. ОУН в світлі постанов, Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. – Вид. ЗЧ ОУН, 1955. – 156 с. (433)
13. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940-1942 роках. – К.: КНУ ім. Т.Шевченка, 2004. – 598 с.
14. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
15. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
16. Сергійчук В. Відновлення української держави в 1941 році. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 156 с.
17. Станіславів В. Ліс приймає повстанців // Визвольний шлях. – 1956. – № 4. – С. 12-14.
18. Стецько Я. Відновлення Української Держави 30 червня 1941 року. – Мюнхен, 1954. – 465 с.

В статтє на основе документальних изданий рассматривается влияние оккупационной политики гитлеровского режима на стратегические ориентиры украинского националистического движения.

In article at the published sources are examined influence police of occupation Hitlerite regime at strategic orientation Ukrainian nationalists.

Євген Костюк

ДІЯЛЬНІСТЬ РАЦІОНАЛІЗАТОРСЬКИХ ТОВАРИСТВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ УПРОДОВЖ КІНЦЯ 20-х - 30-х рр. ХХ ст.

У статті на основі архівних джерел висвітлюється діяльність раціоналізаторських громадських об'єднань на промислових підприємствах радянської України впродовж розгортання форсованої індустріалізації.

Важливою умовою розвитку економіки сучасної України є забезпечення ефективного функціонування виробництва, приведення його у відповідність зі стандартами провідних країн світу. Розгортання високотехнологічного, наукомісткого виробництва передбачає використання у його функціонуванні принципів раціоналізації. Корисним може бути залучення до налагодження системи раціоналізації виробництва зусиль організованої громадськості. Остання виявляється у цій сфері насамперед у формі різного роду раціоналізаторських товариств. Врахування історичного досвіду діяльності цих громадських об'єднань дасть змогу раціоналізаторам сучасної України з урахуванням удалих кроків і помилок їх попередників поставити раціоналізаторську справу на належний рівень. Формування підвалин розгалуженої системи раціоналізаторських товариств відбувалося упродовж міжвоєнної доби, тому цей період заслуговує на значну увагу при вивченні історії раціоналізаторського руху на українських теренах.

Попри ту важливість, яку мають питання громадського виміру раціоналізації, вони недостатньо мірою привертали увагу дослідників. Окремі аспекти раціоналізаторського руху у радянський час досліджували М.Воскресенська та Л.Новоселов¹, у модерній історичній науці України питань розвитку раціоналізаторського руху торкалися у своїх працях О.М.Мовчан², Д.М.Балан³, Б.Г.Москальов⁴, В.І.Гринчуцький⁵ і С.М.Свистович⁶. Утім, проблеми функціонування раціоналізаторських товариств цими авторами практично не висвітлювалися, що зумовлює потребу в окремому науковому дослідженні.

Метою дослідження є висвітлення діяльності раціоналізаторських товариств на території радянської України упродовж кінця 20-х – 30-х рр. Виходячи з мети, завданнями дослідження є визначення сутності радянської раціоналізації, її основних засад і особливостей її реалізації кожним із раціоналізаторських товариств.

Раціоналізація почала активно розвиватися на промислових підприємствах радянської України у середині 20-х рр. Якщо на початку 20-х рр. основним завданням промислових трестів було налагодження виробництва, то після кризи збуту 1923-24 рр. більше уваги приділяється раціоналізації виробничих і трудових процесів. У період 20-х рр. поняття „раціоналізація виробництва” несло у собі таке змістове навантаження: вдосконалення системи організації та управління виробництвом, раціоналізація виробничих процесів за рахунок застосування нового обладнання, використання досягнень науки та техніки. Особлива увага

© Костюк Євген Сергійович – аспірант кафедри історії та археології
слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

приділялася раціоналізації процесів організації управління та виробництва у межах окремого підприємства⁷.

Наприкінці 20-х рр., коли починає розгортатися форсована індустріалізація, раціоналізація переходить на новий рівень, розвивається інтенсивніше, що зумовлює потребу у появі спеціалізованих громадських об'єднань, провідним завданням яких був розвиток раціоналізації. До числа раціоналізаторських товариств, які функціювали на території радянської України у період кінця 20-х 30-х рр., можна віднести Всеукраїнське товариство раціоналізаторів (ВУТОР), Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва (ВУТОРБ) і Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління (ВУТОРУ).

Наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. активну роль у розгортанні соціалістичної індустріалізації відіграло Всеукраїнське товариство раціоналізаторів, провідним завданням якого було сприяння розвитку народного господарства країни шляхом розгортання раціоналізації виробництва.

Це громадське об'єднання налагоджувало на виробництві процеси раціоналізації постачання сировини та збуту продукції, сприяло оптимізації системи календарного планування у межах цеху та оперативного обліку виробничих процесів, обліку заробітної плати. Активісти товариства сприяли запровадженню на виробництві госпрозрахунку, раціоналізації масових виробничих операцій. Провідну роль у цих процесах відігравали „раціоналізаторські пости”, які упродовж першої половини 30-х рр. створювалися на фабриках і заводах радянської України виробничими осередками ВУТОР⁸.

Всеукраїнське товариство раціоналізаторів на початку 30-х рр. докладало зусиль до справи налагодження процесу раціоналізації обліку робочого часу на виробництві, запровадження госпрозрахунку на фабриках і заводах Української РСР. Також у цей час товариство займалося аналізом факторів зростання продуктивності праці, вивченням причин швидкої втомлюваності робітників і пошуком засобів подолання цього явища. Активісти цього громадського об'єднання вивчали ефективність запровадження на виробництві прогресивно-преміальної системи оплати праці та її поліпшення, боролися з втратами виробництва шляхом розгортання оперативного обліку виробничих простоїв і вивчення їх причин тощо⁹.

Упродовж 30-х рр. силами ВУТОР на теренах радянської України було проведено низку заходів у сфері обліку часу під час виконання виробничих процесів, технічного планування на основі принципів раціоналізації, соціалістичного обліку виробничої діяльності тощо¹⁰. Часто ці заходи узгоджувалися з раціоналізаторськими кампаніями, які проводилися на виробництві силами професійних спілок¹¹. Це громадське об'єднання активніше перевіряло стан розгортання раціоналізації на виробництві, ніж спеціальні інспектори¹².

ВУТОР приділяло значну увагу справі забезпечення дострокового виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства Української СРР. У рамках цього завдання активісти товариства на промислових підприємствах організовували опрацювання та реалізацію зустрічних промфінпланів, займалися вивченням і запровадженням на виробництві методів бригадного госпрозрахунку, сприяли поліпшенню виробничого обліку та планування робіт тощо¹³. З цією метою Всеукраїнське товариство раціоналізаторів упродовж першої половини 30-х рр. на підприємствах УСРР розгорнуло роботу цілої мережі раціоналізаторських бригад¹⁴.

Завдяки зусиллям ВУТОР упродовж 30-х рр. на виробництві було налагоджено облік процесів соціалістичного змагання й ударництва, за підтримки Інституту праці відбувається залучення робітників-ударників до раціоналізаторської роботи¹⁵. Товариство брало участь у розробці методики виробничого госпрозрахунку, методики та техніки обліку соцзмагання. Для опрацювання цих питань активістами Всеукраїнського товариства раціоналізаторів організовувалися спеціальні пленуми та конференції, проводилася консультативна

робота через мережу спеціальних курсів. Завдяки зусиллям цього громадського об'єднання на фабриках і заводах радянської України активно розвивався ударницький рух, спрямований на посилення раціоналізації виробництва, розгорнулося соціалістичне змагання у сфері раціоналізації¹⁶.

Це громадське об'єднання запроваджувало у виробничі процеси „більшовицький госпрозрахунок”. Силами ВУТОР було розгорнуто систему заходів із виконання трудовими колективами підприємств зустрічних промфінпланів, поглиблення госпрозрахунку через оптимізацію обліку виробничих процесів. Товариством на теренах радянської України було налагоджено процес підготовки кадрів фахівців у сфері раціоналізації виробництва¹⁷.

На початку 30-х рр. товариством вживалися заходи щодо посилення плановості у сфері розгортання раціоналізації виробництва, посилення керівництва цим процесом з боку господарських органів. Силами ВТР проводилися масові кампанії – „штурмові місячники раціоналізації”, які були спрямовані на активізацію раціоналізаторського руху на території Української СРР¹⁸. У рамках цих кампаній спільно з Інститутом раціоналізації УРСР на фабриках і заводах розгорнулася мережа раціоналізаторських постів¹⁹. Координація цих робіт здійснювалася профспілковими органами²⁰.

Завдяки зусиллям виробничих осередків ВУТОР питання раціоналізації упродовж першої половини 30-х рр. стали активно висвітлюватися у фабричних і заводських стінних газетах. Силами цього громадського об'єднання було налагоджено видання літератури, яка висвітлювала питання раціоналізації народного господарства, спеціального збірника „Огляд раціоналізації”²¹. Товариство стежило за наявністю у місцевій пресі окремих „сторінок раціоналізації”, сприяло висвітленню у газетах і журналах завдань соціалістичної раціоналізації, перебігу її розгортання на виробництві та участі у цьому процесі самого ВУТОР²².

Членами ВУТОР писалися колективні й індивідуальні наукові праці, у тому числі монографії та брошури, складалася бібліографія літератури з питань раціоналізації, писалися рецензії та критичні замітки, реферати. Активісти товариства брали участь у науково-практичних конференціях, присвячених питанням раціоналізації та планування виробництва, самі проводили спеціальні семінари та лекції, на яких розглядалися питання раціоналізації²³. У рамках науково-дослідної роботи Всеукраїнського товариства раціоналізаторів здійснювалися дослідження у сфері психотехніки та наукової організації праці, визначалися способи застосування цих розробок на виробництві для поліпшення технічних і технологічних процесів²⁴. Реалізуючи свої завдання, Всеукраїнське товариство раціоналізаторів підтримувало зв'язки із закордонними громадськими об'єднаннями, які мали на меті розвиток раціоналізації²⁵.

Справою раціоналізації будівельних робіт опікувалося Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва (ВУТОРБ). Це громадське об'єднання було організоване наприкінці 20-х рр. на правах українського відділення Всесоюзного товариства раціоналізаторів будівництва (ВРБ) із центром у Харкові²⁶.

ВУТОРБ спільно з органами НК РСІ вживало заходів щодо раціоналізації будівельних робіт на теренах радянської України, насамперед – їх технологічного процесу, здешевлення виробництва будівельних матеріалів, спрощення обліку виробничих процесів у будівельній індустрії²⁷. Питання здешевлення житлового будівництва брали під свій контроль профспілки, розглядаючи його як соціально значуще²⁸.

Товариство спрямовувало свої зусилля також на боротьбу із втратами у будівництві, на поліпшення та зменшення вартості будівельних робіт, розробку нових будівельних матеріалів і способів ведення будівельних робіт, їх практичну реалізацію, виявлення раціоналізаторських пропозицій, які дозволяли поліпшити

стан будівельної справи. Силами ВУТОРБ на початку 30-х рр. було налагоджено обмін досвідом раціоналізаторської роботи між трудовими колективами працівників будівельної промисловості Української СРР, вироблено загальні методи планування раціоналізаторської роботи, створено уніфіковану методологічну базу обліку технологічних процесів у будівництві та способів їх оптимізації тощо²⁹.

Також це громадське об'єднання діяло у напрямку розгортання науково-технічної та консультаційної роботи серед працівників будівельної індустрії радянської України, звертало свою увагу на підготовку кваліфікованої робочої сили, сприяло розвитку винахідництва у будівельній справі³⁰. У питанні підготовки раціоналізаторських кадрів у сфері будівництва ВУТОРБ отримувало значну допомогу від Всеукраїнського товариства робітників-винахідників (ВУТОРВИН)³¹.

ВУТОРБ упродовж першої половини 30-х рр. налагоджувало ув'язку основних і допоміжних процесів під час виконання будівельних робіт, займалося вивченням питань раціоналізації проектувальних робіт перед початком будівництва, розробляло систему максимального переходу будівельної індустрії на нові, високотехнологічні методи. Це громадське об'єднання займалося вивченням технічних особливостей використання будівельних матеріалів, їх структури, шукало шляхи поліпшення якості цих матеріалів, налагоджувало процес раціонального використання відходів будівництва³². Ці питання узгоджувалися з виробничими нарадами³³ та профспілковими органами³⁴.

Силами цього громадського об'єднання вживалися заходи щодо запровадження плановості у будівельні роботи, вироблення та реалізації нових форм і методів будівництва. Активісти товариства на теренах радянської України упродовж першої половини 30-х рр. розгортали рух за максимальне використання людських і матеріальних ресурсів, за налагодження систематичної механізації будівельних робіт, поліпшення роботи транспорту, задіяного при транспортуванні будівельних матеріалів³⁵.

Силами Всеукраїнського товариства раціоналізаторів будівництва проводилися систематичні огляди раціоналізаторської роботи, організовувалися раціоналізаторські гуртки. Активістами цього громадського об'єднання проводилася роз'яснювальна робота щодо раціоналізації будівельних процесів серед робітників-будівельників і всього робітничого загалу. Виробничими осередками товариства проводився систематичний збір робітничих пропозицій у сфері раціоналізації будівництва. Для ефективнішої організації цього процесу ВУТОРБ створювало спеціальні „темники раціоналізаторських пропозицій”, у яких акцентувалася увага на економії будівельних матеріалів і затрат робочої сили. У контексті збору робітничих пропозицій товариством на місцях проведення будівельних робіт розміщувалися спеціальні „дошки робітничих раціоналізаторських пропозицій”, випускалися картки та листівки з орієнтовними планами подання робітничих пропозицій у сфері раціоналізації будівельних процесів³⁶. Також товариство активно займалося вирішенням проблеми механізації будівельних робіт на теренах радянської України. Для цього місцевими філіями ВУТОРБ скликалися спеціалізовані раціоналізаторські наради³⁷.

Упродовж першої половини 30-х рр. Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва налагоджувало процеси підготовки кадрів раціоналізаторів шляхом організації постійних курсів бригадирів, які спеціалізувалися на нових будівельних матеріалах, розгортання організаційно-технічного забезпечення роботи на великих новобудовах³⁸.

Товариство налагоджувало науково-видавничу та науково-технічну діяльність у сфері раціоналізації роботи будівельної індустрії. Силами цього громадського об'єднання було налагоджено видання технічної літератури, пов'язаної з питаннями розвитку раціоналізації виробництва та будівельної справи. ВУТОРБ брало участь у випуску „Бюлетеня технічно-економічної літератури” – періодичного видання

бібліографічного спрямування³⁹. Статті членів товариства, присвячені питанням раціоналізації будівельної справи, друкувалися у відомому часописі „Шляхи індустріалізації”⁴⁰. Товариством випускалися також різного роду плакати, проспекти та листівки, стінні газети, фотоальбоми тощо. Вони зазвичай мали як інформаційно-технічний, так і агітаційно-пропагандистський характер⁴¹.

Активісти цього товариства вивчали закордонний досвід раціоналізації будівельної справи, відкривали раціоналізаторські гуртки та курси. Члени цього громадського об'єднання влаштовували для робітників-будівельників публічні доповіді, диспути, лекції, демонстрації кінофільмів, „вечори запитань і відповідей”, звіти, присвячені питанням раціоналізації будівництва на теренах радянської України. Силами ВУТОРБ у цей час на території Української СРР було створено мережу бібліотек технічного спрямування, які здебільшого комплектувалися книжками та брошурами з будівельної справи та раціоналізації виробничих процесів, організовано мережу виставок раціоналізації, видання власного часопису „Раціоналізатор” і друк відповідних статей в інших періодичних виданнях⁴². Ця робота координувалася профспілковими органами через виробничі наради, яким були підзвітні осередки ВУТОРБ⁴³.

У рамках налагодження процесу технічної освіти на місцях будівництва ВУТОРБ організовувало інсценізовані „суди” над окремими раціоналізаторськими заходами, диспути, проводило екскурсії робітників-будівельників на підприємства⁴⁴. У цій роботі мав проявлятися індивідуальний підхід до раціоналізаторської роботи по окремих трудових колективах на цеховому та бригадному рівнях⁴⁵.

Важливу роль у розгортанні раціоналізаторського руху на підприємствах радянської України наприкінці 20-х – упродовж 30-х рр. відіграло Всеукраїнське науково-технічне товариство раціоналізаторів управління, яке у квітні 1931 р. було перейменоване на Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління (ВУТОРУ). Провідним завданням цього громадського об'єднання було посилення ефективності роботи управлінського апарату господарських органів і промислових підприємств за допомогою раціоналізації⁴⁶.

ВУТОРУ за допомогою органів НК РСІ налагоджувало систему спрощення державного апарату, його здешевлення, піднесення на вищий рівень його технічної бази, займалося опрацюванням питань перебудови роботи управлінського апарату господарських органів на основі принципів раціоналізації, сприяло розвитку винахідництва у сфері раціоналізації техніки управління, налагоджувало зв'язки та обмін досвідом із науково-дослідними та практично-раціоналізаторськими установами СРСР, займалося поширенням серед населення інформації про особливості раціоналізації державного управління⁴⁷. Завдяки зусиллям ВУТОРУ було розроблено систему планування роботи господарського апарату, її стандартизації та спрощення⁴⁸. У цій сфері товариство співпрацювало з фабрично-заводськими комітетами профспілок і видавництвом „Техніка управління”⁴⁹.

Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління встановлювало єдину систему обліку у державному апараті, займалося технічним удосконаленням цієї системи, шукало шляхи оптимізації роботи фінансових апаратів підприємств. Активісти цього громадського об'єднання вживали заходів щодо оздоровлення роботи державного апарату, займалися підготовкою кадрів у сфері раціоналізації державного управління, розповсюджували інформацію щодо раціоналізації управлінських процесів на спеціальних курсах і на загальних зборах раціоналізаторів фабрик і заводів радянської України тощо⁵⁰.

ВУТОРУ у першій половині 30-х рр. організувало на підприємствах УСРР систему робітничого шефства над управлінським апаратом, вело боротьбу із зайвими витратами на його утримання, з бюрократизмом. У цій сфері активістами товариства навіть висувалися зустрічні плани, які мали активізувати відповідну боротьбу з бюрократизмом, що велася НК РСІ⁵¹. Одним із провідних напрямків роботи цього громадського об'єднання було винайдення способів зменшення

видатків на утримання управлінського апарату підприємств і установ⁵². Упродовж першої половини 30-х рр. ВУТОРУ активно розгортає свою діяльність у сфері раціоналізації обліку заробітної плати працівників промислових підприємств радянської України⁵³.

Пропаганду своєї роботи ТРУ вело через свої виробничі осередки та „кутки раціоналізації” у пресі, раціоналізаторські виставки та спеціалізовані технічні консультації, через періодичний орган цього громадського об'єднання – інформаційний бюлетень „Трибуна раціоналізатора управління”, в якому містилися також статті, присвячені окремим методично-технічним аспектам проведення раціоналізації управлінського апарату⁵⁴.

ВУТОРУ організувало диспути своїх членів, які мали на меті підвищення їх обізнаності з питаннями раціоналізації загалом і раціоналізації управлінського апарату підприємств і господарських установ зокрема. Силами цього громадського об'єднання на підприємствах була створена мережа раціоналізаторських курсів. На них вивчалися питання економічної політики СРСР, теорії раціоналізації народного господарства, порівнювались капіталістична та соціалістична раціоналізація. Також активістами товариства проводилися у робітничому середовищі лекції та семінари, конференції та консультації за окремими напрямками раціоналізації народного господарства. Ці консультації були призначені насамперед для обслуговування учасників раціоналізаторських бригад. ВУТОРУ влаштувало на виробництві упродовж першої половини 30-х рр. мережу раціоналізаторських гуртків, для яких спеціально готувало кадри інструкторів та пропагандистів⁵⁵.

Цим громадським об'єднанням організувалися бібліотеки, укомплектовані технічною літературою раціоналізаторського спрямування, навіть архіви з матеріалами, присвяченими питанням раціоналізації виробництва й управлінського апарату підприємств та господарських органів. Для робітників, які цікавилися раціоналізацією виробництва, активістами товариства проводилися різного роду екскурсії, організувалися виставки раціоналізаторських пропозицій⁵⁶.

Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління підвищувало кваліфікацію своїх членів шляхом їх направлення до професійно-технічних училищ, вищих навчальних закладів технічного профілю та на різного роду курси⁵⁷.

У сфері підвищення рівня обізнаності своїх членів із технікою та справою раціоналізації ВУТОРУ співпрацювало з добровільним товариством „Техніка масам” і науково-дослідними інститутами⁵⁸. З ініціативи професійних спілок та під наглядом їх органів проводився обмін досвідом раціоналізаторської роботи між промисловими підприємствами⁵⁹.

Активістами цього громадського об'єднання упродовж першої половини 30-х рр. проводилося вивчення досвіду раціоналізаторської роботи за кордоном, особливо – у Німеччині та США⁶⁰. Увага акцентувалася на досвіді раціоналізації виробництва славнозвісного американського підприємця Г. Форда. Незважаючи на те, що компартійними ідеологами піддавався критиці капіталістичний світогляд цієї видатної особистості, радянські науковці, інженерно-технічні працівники та функціонери господарських органів повсякчас зверталися до здобутків Г. Форда у сфері раціоналізації виробництва, підвищення продуктивності праці та запровадження режиму економії на промислових підприємствах⁶¹. „Найчесніший мультимільйонер” у своїй відомій праці „Моє життя, мої досягнення” визначив раціоналізацію як ключовий чинник розвитку виробництва та економіки країни загалом, виклав основні принципи раціоналізації та шляхи їх практичного застосування на промислових підприємствах⁶².

Дослідивши проблему громадського виміру української раціоналізації, можемо зробити висновок, що у період розгортання форсованої індустріалізації вона найяскравіше проявилася у діяльності раціоналізаторських товариств. З-поміж них одне було загальним – Всеукраїнське товариство раціоналізаторів, а два –

спеціалізованими: Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва та Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління. Ці громадські об'єднання спромоглися розробити методичну базу розгортання раціоналізації, визначити основні принципи цього процесу та механізми їх реалізації. За сприяння господарських і профспілкових органів раціоналізаторські товариства розгортали свою діяльність на усіх ділянках виробництва й управлінського апарату промислових підприємств. Особливо варто виділити поширення цими громадськими організаціями технічної освіти, яка була акцентована на питаннях раціоналізації. Підготовка раціоналізаторських кадрів із числа робітників та інженерно-технічних працівників заклала підвалини подальшого розгортання раціоналізаторського руху в українській індустрії, який був позначений зростанням кількості раціоналізаторських товариств. Вважаємо доцільним подальше дослідження окресленої нами проблеми на регіональному рівні.

1. Воскресенская М., Новоселов Л. Производственные совещания – школа управления (1921-1965 гг.) – М.: Издательство ВЦСПС «Профиздат», 1965.

2. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) – К.: Інститут історії України НАН України.

3. Балан Д.М. У роки „великого перелому”. (1929-1941 рр.) // Нариси історії професійних спілок України. – К.: ФПУ, 2002.

4. Москальов Б.Г. Форд і формування радянської моделі технічної модернізації сільського господарства // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 594. – Історія. – Випуск 35. – Харків: НМЦ „СД”, 2003. – С102.

5. Гринчуцький Валерій. Промислові трести України в 20-ті роки. – К.: „Наукова думка”, 1997.

6. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: „Варта”, 2007.

7. Гринчуцький Валерій. Промислові трести України в 20-ті роки. – К.: „Наукова думка”, 1997. – С.116.

8. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.23-28, 37.

9. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.70, 74.

10. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.77, 84, 111.

11. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: „Варта”, 2007. – С.306.

12. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.281. – Арк.21.

13. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.351. – Арк.1-2, 5-6.

14. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.75.

15. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.351. – Арк.11.

16. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.41-47, 53.

17. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.27, 88-94, 102.

18. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.2-4.

19. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.6-7.

20. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: „Варта”, 2007. – С.306.

21. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.1, 41, 53.

22. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.69.

23. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.8, 13, 15, 76.

24. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.351. – Арк.3, 9.

25. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.53.

26. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.3.

27. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.8-9, 25.

28. Андреев А. Профспілки й господарче будівництво. – М. – Харків: Видавництво ЦК Спілки залізничників „Гудок”, 1927. – С.37.

29. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.50, 54, 60.

30. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.188, 206, 208.

31. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.61.

32. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.2, 6, 12-17.

33. Воскресенская М., Новоселов Л. Производственные совещания – школа управления (1921-1965 гг.) – М.: Издательство ВЦСПС «Профиздат», 1965. – С.156.

34. Рабочий класс в управлении государством (1926-1937 гг.) - М.: Издательство «Мысль», 1968. – С.191.

35. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.1.

36. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.23-25, 57.

37. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.86.

38. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.175.

39. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.16, 24, 95.

40. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.144.

41. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.23.

42. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.1.
 43. Довідник профпрацівника. – Х.: Видавництво ВУРПС „Український робітник”, 1930. – С.54.
 44. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.31, 45.
 45. Справочник профработника. Тарифно-экономические вопросы. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930. – С.160.
 46. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.40.
 47. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.7.
 48. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.2, 10.
 49. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.13, 15.
 50. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.10.
 51. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.51.
 52. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.314. – Арк.27.
 53. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.20.
 54. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.16, 20.
 55. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.5-10, 16, 37, 73.
 56. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.48.
 57. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.140.
 58. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.37-40.
 59. Справочник профработника. Тарифно-экономические вопросы. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930. – С.160.
 60. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.106.
 61. Москальов Б.Г. Г. Форд і формування радянської моделі технічної моделі модернізації сільського господарства // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 594. – Історія. – Випуск 35. – Харків: НМЦ „СД”, 2003. – С102.
 62. Форд Г. Моя жизнь – мои достижения. – Минск: «Попурри», 2007. – С.100-117.

В статье на основе архивных источников освещается деятельность рационализаторских общественных организаций на промышленных предприятиях советской Украины в период развертывания форсированной индустриализации.

In article at the archives files are examined activity rationalization public associations at industrial concerns Soviet Ukraine at period of forced industrialization.

УДК 3:71 (477.51) «18»

Наталія Потій

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗЕМСЬКИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1864-1874 рр.)

Стаття присвячена основним аспектам формування мережі початкових народних училищ у Чернігівській губернії. Особливу увагу звернено на питання кількісного зростання навчальних закладів та фактори, які сприяли чи перешкоджали розвитку освіти. Автор доводить, що чисельність училищ збільшувалась завдяки спільним зусиллям земств, сільських громад та приватних осіб.

Земська реформа 1864 р. стала продовженням реформи зі скасування кріпосного права і рішучим кроком уперед у розвитку господарських та культурних справ на місцевому рівні. Під опікою земських установ опинилися будівництво доріг, медицина, освіта, допомога хворим, бідним та постраждалим від війн тощо. Питання розвитку початкової освіти у земських діячів викликало значний інтерес,

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

незважаючи на те, що ця галузь була віднесена до необов'язкових. Активну боротьбу за поширення початкової освіти серед населення вели повітові та губернське земства Чернігівської губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак практично протягом десятиліття земства вивчали існуючий стан початкової освіти, розробляли основи, на яких мало ґрунтуватись відкриття народних училищ, та здійснювали лише перші кроки у цьому напрямку. Окрім зазначеного, цей період виділяється й законодавчо. Зокрема, Р.Л.Гавриш, з думкою якої ми погоджуємось, визначила тривалість першого етапу з 1865 по 1874 р. на основі ключових законодавчих актів, що регулювали освітню сферу [4, с. 50-51].

Зважаючи на важливість освіти у житті кожної людини, проблема діяльності земських установ у сфері народного просвітництва зайняла чільне місце серед найважливіших тем вивчення ще дореволюційних істориків. Численні праці дослідників накопичили значний фактичний матеріал, на основі якого висвітлювали діяльність земських установ Російської імперії та окремих її регіонів у створенні шкільної мережі, характеризували їх фінансову та господарську діяльність, розглядали питання підготовки учительських кадрів, введення загального початкового навчання тощо.

Однак окремо розвиток земської початкової освіти у Чернігівській губернії досліджувався лише на місцевому рівні. Значну цінність для вивчення особливостей шкільної справи становлять праці М.Ждановича, Г.Мілова, В.Марченка, Є.Шульги, які були опубліковані на сторінках “Земского сборника Черниговской губернии” [13]. Дореволюційні дослідники зібрали численний фактичний матеріал з історії розвитку народної освіти у Чернігівській губернії, приділивши увагу й початковому етапу діяльності земств у справі формування мережі навчальних закладів.

Для радянської історіографії було характерним дослідження діяльності земств, у тому числі й у галузі початкової освіти, на загальноросійському рівні. У зв'язку з тим, що оцінка роботи земських органів самоврядування здійснювалась з класових позицій, автори приходили до хибних висновків щодо значення новостворених органів самоврядування у поширенні початкової освіти серед населення, а тому ці питання потребують переосмислення. Однак слід виділити ґрунтовну працю з історії народного просвітництва В.Борисенка [1], в якій автор всебічно дослідив розвиток початкової освіти в Україні протягом 60-90-х рр. ХІХ ст.

Аналіз сучасної літератури свідчить про те, що питання формування шкільної мережі у перше десятиліття діяльності земських установ Чернігівської губернії поки що достатньо не висвітлене. За роки незалежності України було захищено ряд дисертацій з історії земської освіти в Україні та на Лівобережжі зокрема, в котрих аналізувалися проблеми участі земств у шкільному управлінні, особливості фінансового забезпечення початкових навчальних закладів, навчально-виховна робота земських установ, підготовка учительських кадрів, боротьба за загальне початкове навчання та українську мову викладання тощо [3]. Автори цих дисертаційних робіт більшою чи меншою мірою розглядали питання розвитку початкової освіти у Чернігівській губернії, однак, вивчаючи освітню справу у більшому масштабі, не могли відобразити усі сторони земської діяльності у сфері народного просвітництва в межах окремої губернії, лише поверхово торкаючись тих чи інших аспектів.

Дослідження безпосередньо земської діяльності в освітній сфері протягом 1865-1874 рр. у Чернігівській губернії та окремих її повітах представлені вкрай незначною кількістю робіт, автори яких стисло і лише частково розглядали питання земської початкової освіти у визначені роки [5]. Проте на цей час відсутні роботи, які б всебічно розкривали особливості творення шкільної мережі на початковому етапі діяльності земських установ у Чернігівській губернії. Також немає жодного дослідження, яке б цілісно відобразило усі напрямки діяльності у сфері початкової освіти земських органів самоврядування у визначених територіальних межах.

Метою даної розвідки є з'ясування основних аспектів формування мережі земських народних училищ у Чернігівській губернії у період з 1865 по 1874 рр.

Для реалізації означеної мети слід розглянути початкові заходи земців у вивченні освітньої справи та перші кроки з відкриття нових навчальних закладів, виокремити ряд факторів, які впливали на створення мережі училищ, на основі статистичних даних проаналізувати досягнення повітових земств Чернігівської губернії у сфері початкового навчання.

У Чернігівській губернії земські установи були засновані 1865 р. Протягом 1864-1874 рр. шкільна справа регулювалась у першу чергу Положенням про початкові народні училища 1864 р., яке зберігало усі існуючі види шкіл та надавало право відкриття училищ, турботу про їх господарську частину земським установам [21, с. 39, 42-43].

Повітові земства розпочали свою діяльність в освітній справі із зібрання інформації про існуючу шкільну мережу. Зокрема, вже 1865 р. на чергових та надзвичайних земських зборах у Борзнянському, Кролевецькому, Козелецькому, Ніжинському, Стародубському, Новгород-Сіверському, Глухівському [27, с. 15, 58, 108, 168, 202-203, 227, 240-241], Чернігівському, Суразькому [29, с. 35, 49, 15], Остерському [26, с. 2] повітах управам доручалося зібрати відомості про кількість початкових навчальних закладів, учнів та викладачів, стан шкільних приміщень, заробітну платню учителів, способи викладання, про сільські громади, які бажали відкрити нові училища, та громади, що відмовлялися віддавати своїх дітей на навчання, з'ясувати причини негативного ставлення до освіти, а також підготувати ряд пропозицій у розвитку шкільної справи тощо. Інструкція для земської управи Мглинського повіту передбачала пошук коштів для поширення народної освіти [25, с. 3].

Земства повільно розпочинали роботу у відкритті початкових народних училищ, а тому ця справа тривалий час повністю лежала на плечах селян.

На початку своєї діяльності повітові земства зіткнулися з проблемою відсутності досвіду в організації шкільної справи, що призводило до прийняття хибних рішень. Наприклад, у 1866 р. Кролевецька земська управа просила у повітових земських зборів 1000 руб. на відкриття 12 училищ: для оренди приміщень, забезпечення училищ підручниками та виплати заробітної платні учителям [14, с. 2]. Однак за ці обмежені кошти організувати 12 навчальних закладів було неможливо.

З 1866 р. у Чернігівській губернії земські установи розпочали відкриття поодиноких земських навчальних закладів. Зокрема, Мглинські повітові збори на засіданні 16 вересня 1866 р. ухвалили "на первых порах ограничиться открытием 6 народных училищ, с отпуском на каждое из них по 150 руб. в год" [6, Арк. 5].

У 1867 р. на повітових земських зборах були прийняті рішення про заснування ряду початкових народних училищ: у Кролевецькому повіті, окрім 4 вже існуючих, було ухвалено відкрити ще чотири; в Остерському повіті – 19. У Глухівському повіті спеціальна комісія запропонувала розділити сільські училища на три розряди, в залежності від кількості жителів у поселеннях. Пропонувалося відкрити 9 шкіл першого розряду (у селах з понад 1000 жителів), 9 – другого розряду (у поселеннях з 500-1000 чол.) та 45 початкових народних училищ третього розряду (у селах з кількістю жителів до 500 чоловік). Проте у першу чергу запропонували відкрити 12 училищ першого розряду, на які було виділено по 130 руб. на кожне, та 18 училищ другого розряду, асигнуючи на кожне по 120 руб. [8, с. 68].

У 1869 р. під опіку земства перейшли 6 шкіл у Мглинському повіті, 21 – Остерському, 10 – Городнянському, 28 – Глухівському, 5 – Чернігівському, 15 – Борзнянському, 12 – Стародубському, 6 – Козелецькому, 2 – Новозибківському [8, с. 70-71]. Отже, з кожним роком повітові земства брали під свою опіку все більшу кількість початкових народних училищ.

Важливу роль у формуванні земської шкільної мережі на цьому етапі відіграло передання в управління новим органам самоврядування згідно з законом від 11

лютого 1867 р. шкіл Міністерства державного майна. Вже впорядковані школи допомогли земцям зорієнтуватись у тонкощах освітньої справи та поставили перед земськими установами чіткі завдання: зберегти існуючі навчальні заклади і відкривати нові. Однак слід наголосити, що училищ із власними приміщеннями було вкрай мало, а тому вони не могли стати для земств суттєвою опорою у справі поширення народної освіти.

Губернська управа, з'ясовуючи за допомогою мирових посередників та повітових земських управ результати своєї діяльності, у 1869 р. збрала відомості про чисельність початкових навчальних закладів. Але чітких однозначних підрахунків кількості училищ не було. Зокрема, згідно з даними О.Русова, які він подає у другому томі “Описания Черниговской губернии” (а згодом їх повторює і В.Марченко), у 14 повітах (окрім Ніжинського, який частково фінансував 12 сільських шкіл [24, с. 45], та 13 волостей Городнянського, Глухівського і Остерського повітів) діяли 53 початкові народні училища, а також 7 міністерських, 334 (за даними, які наводить В.Й.Борисенко, – 482 [1, с. 35], відповідно до матеріалів доповіді Чернігівської губернської земської управи губернським зборам 1869 р. з освітніх питань – 329 [7, с. 31]) церковнопарафіяльних, 154 (за даними вже згаданої доповіді губернським зборам 1869 р. – 159 [7, с. 31]) приватних та громадських шкіл, що в сукупності становили 548 початкових навчальних закладів [23, с. 69; 14, с. 77]. У школах навчалось 10850 учнів. Отже, навчалось лише 1,02% від усього населення 14 повітів. Із 1000 чоловік грамотними був лише 21 [7, с. 31]. Проте цей показник зменшився б на 2/3, якщо такими називати не лише тих, то знав механізм читання та письма, але й розумів прочитане. Відсоток освічених буде ще нижчим, якщо прийняти до відома, що до грамотних були зараховані учні шкіл, а у числі початкових навчальних закладів вказані й церковнопарафіяльні, які існували, здебільшого, лише на папері [10, с. 139].

За іншими відомостями, які О.Русов взяв з праці В.Хижнякова “Народное образование в Черниговской губернии”, надрукованої у журналі “Русская мысль” у 1897 р., 1869 р. у Чернігівській губернії діяло 61 початкове народне училище, 77 міністерських, 366 церковнопарафіяльних та 170 шкіл грамоти. Загалом – 604 училища. Лише у земських освітніх закладах навчалось 9300 учнів (8600 хлопчиків і 700 дівчаток) [23, с. 94].

Автор значної за обсягом статті, присвяченої розвитку початкової освіти у Чернігівській губернії, М.Жданович наводить свої дані про чисельність навчальних закладів: 323 церковнопарафіяльні школи з 4702 учнями, 52 земські училища, в яких навчалось 2002 учні, 130 приватних з 2111 учнями, 18 громадських, у котрих отримували початкову освіту 698 дітей, 2 школи відомства державного майна (101 учень) та 5 шкіл Міністерства народної освіти (400 чол.) [8, с. 71].

Отже, відомості про кількість початкових навчальних закладів у Чернігівській губернії вкрай суперечливі, часто неповні, що свідчить про відсутність чіткої системи підрахунків та непостійність роботи училищ.

У той же час варто відмітити, що перед введенням земських установ (1864 р.) у Чернігівській губернії нараховувалось 848 церковнопарафіяльних шкіл, 6 – відкритих тимчасово зобов'язаними селянами та 64 школи Міністерства державного майна. Отже, усього народних шкіл налічувалось 918 [12, с. VII].

На 1867-1868 рр. у Чернігівській губернії діяли 24 парафіяльних училища, 1 приватне, прирівняне до парафіяльних, 64 школи, розміщених у поселеннях колишніх державних селян, 581 школа грамоти та 765 церковнопарафіяльних шкіл. Загалом існувало 1411 сільських початкових навчальних закладів, в яких навчалось 23198 учнів [28, Арк. 2 зв.]. Наведене число шкіл грамоти та церковнопарафіяльних шкіл як у 1864 р., так і у 1867-1868 рр. викликає сумнів і є неточним через подвійну-потрійну систему підрахунку початкових навчальних закладів та існування значної кількості навчальних закладів лише у звітах священників.

Однак, порівнюючи ці відомості з даними 1869 р., бачимо, що, незважаючи на

передачу 64 шкіл Міністерства державного майна повітовим земствам Чернігівської губернії, чисельність земських училищ була меншою. Причину ми вбачаємо в тому, що після їх передачі земства не відразу почали асигнувати кошти на їх утримання, а тому частина шкіл припинила своє існування. Це доводить приклад Монастирищенського сільського парафіяльного училища, для якого відношенням від 26 лютого 1870 р. волосне правління прохало у Ніжинської земської повітової управи асигнувати кошти на витрати училища за 1867-1870 рр. на навчальні посібники, опалення, наймання приміщення, сторожа, ремонт будівлі, лагодження старих і придбання нових меблів. На усі попередні звернення відповіді та грошей від управи не надходило [18, Арк. 7-7 зв., 10].

Також значно зменшилась кількість церковнопарафіяльних шкіл, що, на нашу думку, зумовлено їх чіткішим підрахунком і неможливістю конкурувати із земськими училищами. Крім того, церковнопарафіяльні школи не мали ґрунтовної організації, через що вони часто закривались (брак приміщень, наставників, для яких викладання у школі було б головним завданням, та постійного джерела фінансування). Зокрема, у Ніжинському повіті 1868 р. церковнопарафіяльні школи не отримували взагалі певної фінансової допомоги, тому існували або на папері, або за ініціативи наставників. Учителі отримували від батьків учнів плату переважно продуктами [24, с. 41]. У Новгород-Сіверському повіті 1869 р. громади виділяли кошти лише на опалення [8, с. 72].

Принагідно зазначити, що повітові земства Чернігівської губернії працювали на своїй території автономно. Тому освітня справа у кожному із повітів розвивалася по-різному та мала свої особливості залежно від фінансових можливостей, складу гласних тощо.

Відкриттю і правильній організації початкових народних училищ сприяла розробка інструкцій для керівництва навчальними закладами. Вони призначалися повітовій земській управі, членам училищної ради, а також учителям і попечителям училищ. Інструкції склали Борзнянське (1871 р.) і Ніжинське повітове земство (1872 р.). Сосницьке земство до 1871 р. обмежувалося субсидюванням 66 церковнопарафіяльних шкіл. Земські діячі повіту відмовлялись відкривати початкові народні училища, посилаючись на тяжке економічне становище населення та відсутність достатнього вивчення цього питання. Тому чітка програма щодо відкриття та діяльності училищ, розроблена Борзнянським повітовим земством, стала орієнтиром для розвитку освітньої справи у Сосницькому повіті, і того ж 1871 р. було відкрито перші 4 училища [20, с.14-15].

У деяких повітах заснування початкових народних училищ тривалий час було випадковим явищем, не мало чіткої організації роботи у цьому напрямку. Так, Чернігівське повітове земство лише з 1874 р. при відкритті училища взяло на себе обов'язок оплати праці учителям (200 руб. – учителю та 30-50 руб. – законовчителю) та забезпечення початкових училищ навчальними посібниками за умови надання сільськими громадами приміщення і утримання його. Цим рішенням повітове земство заклало стабільну основу для відкриття училищ у майбутньому. Як наслідок, чисельність земських початкових навчальних закладів у 1874 р. зростає з 5 до 11 [22, с. 103]. Отже, чіткі правила щодо організації училищ та забезпечення постійного фінансування стали одним з важливих факторів розвитку шкільної справи.

Певну роль у відкритті початкових народних училищ відігравали приватні особи, які купували приміщення і жертвували чималі кошти. Наприкінці першого етапу діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти у кожному повіті діяли училища, засновані приватними особами. Земства надавали фінансову підтримку особам, які ініціювали відкриття навчального закладу. Так, 1872 р. на засіданні Новозибківської повітової училищної ради була прочитана доповідь управи про облаштування у с. Карповичах однокласного народного училища. Купець Аврам Каганов надавав для нього приміщення та зобов'язався виділяти на утримання школи 100 руб. щорічно. Сільська громада повинна була

турбуватися про ремонт, освітлення, опалення і наймання сторожа. Земські збори, у свою чергу, асигнували кошти на утримання учителя та придбання підручників для училища [2, с. 74-75].

Формування шкільної мережі залежало від ряду факторів. Через те, що освітня справа була віднесена до необов'язкового напрямку діяльності земських установ, вона була поставлена у пряму залежність від бажання земців працювати на розвиток цієї справи. Як зазначає Є.Звягінцев, протягом тривалого часу, аж до початку 70-х рр., земські діячі розглядали сільську школу не як свою земську установу, а лише як об'єкт деякого заохочення. Земство вважало, що турбота про школи – це прямий обов'язок самих батьків учнів і сільських громад. Пройшли десятки років, коли серед земських діячів сформувалась інша точка зору, згідно з якою школа – це суспільно-необхідна справа [11, с. 6]. Подібне ставлення до початкової освіти на перших порах було характерним й для частини земців Чернігівської губернії.

У визначений період діяльності земських установ у сфері народної освіти на відкриття початкових навчальних закладів поступово почали асигнувати кошти лише повітові земства. Вони йшли, у першу чергу, на оплату праці учителям, підручники та навчальні посібники, шкільне приладдя. Губернське земство опікувалося загальним розвитком освітньої справи. Міністерство народної освіти не брало на себе жодних зобов'язань у фінансуванні народних училищ. Отже, формування шкільної мережі цілком залежало від заможності окремого повіту та рішень повітових зборів щодо виділення грошей на початкову освіту.

Заснування початкових народних училищ зумовлювалося бажанням сільських громад мати школу та спроможністю їх надати приміщення і меблі для школи й учителя, а також практично в усіх повітах забезпечити опалення, освітлення, виплатити заробітну платню сторожу. Повітові управи відкривали школи лише після того, як пересвідчувалися, що навчальний заклад відповідає усім вимогам. Крім того, земства відмовлялися надавати грошову допомогу при будівництві приміщень, якщо громада не пред'являла для узгодження з нею плану і кошторису будівлі, як це сталося у 1872 р. при будівництві початкового народного училища у с.Монастирище Ніжинського повіту [19, Арк.2-2 зв.].

Така система відкриття початкових народних училищ призводила до їх частого закриття: коли земства вимагали відремонтувати чи придбати приміщення, яке б відповідало мінімальним санітарним вимогам, а селяни відмовлялись, приймалося рішення про припинення навчального процесу. Зокрема, подібна ситуація склалася 1872 р. у с.Волосківці і м.Холми Сосницького повіту, коли на вимоги земської управи побудувати приміщення для початкових народних училищ, сільська громада першого населеного пункту не лише відмовилась від будівництва нового, але й ремонту існуючого. Жителі м.Холми надали сиру, темну, з прогнилою підлогою будівлю. Тому управа не могла дозволити діяльність училищ у таких приміщеннях і перевела навчальні заклади у села Наумівку і Стольне [15, с. 61]. Однак, якщо для громади школа ставала нагальною потребою, то через 2-3 роки селяни забезпечували необхідні умови для її відкриття.

Формування шкільної мережі перебувало у прямій залежності від наявності підготовлених учителів. Як наслідок, відкриття початкових народних училищ іноді відкладалося через відсутність учителів або узгоджувалося з випуском студентів учительських семінарій. Іноді навчальні заклади закривалися через полишення учителем своєї роботи і неможливості знайти заміну.

Слід указати на крайню бідність населення Чернігівської губернії. Значна частина селян не віддавали дітей до школи через те, що не могла придбати для них одяг та взуття. До того ж діти шкільного віку активно залучалися до праці у господарстві.

Суттєвою перешкодою у розвитку шкільної мережі була недовіра та байдужість селян до освіти, що були сформовані попередньою епохою, коли школи не користувалися популярністю через низьку якість знань, які вони давали, їх

необлаштованість у матеріальному плані, застосування фізичних покарань тощо. Поширеним був погляд на школу як розкіш, без якої селянин може й обійтись. Як наслідок, громади не бажали виділяти кошти на організацію початкового народного училища та віддавати дітей на навчання. Зокрема, у Мглинському повіті 1866 р. було заплановано відкрити 6 початкових народних училищ, однак училища не були відкриті, а наступного року повітові збори прийняли рішення про припинення асигнування коштів на освітню справу. Голова Мглинської повітової земської управи пояснював це рішення байдужістю сільського населення [25, с. 4].

Земці були вимушені протягом багатьох років проводити активну просвітницьку діяльність серед селян щодо корисності освіти не лише в культурному і моральному плані, але й економічному.

Чернігівська губерньська управа, намагаючись прослідкувати наслідки діяльності земських установ у сфері народної освіти, у квітні 1875 р. розіслала у повіти бланки з проханням заповнити їх даними про діючі школи. Повітові управи мали зібрати відомості про те, хто утримує школу (міністерство, земство, приватний власник чи громада), обсяг фінансування, інформацію про учителів, учнів, їх відсоткове відношення до загальної кількості дітей шкільного віку та усього населення повіту, наявні в початкових навчальних закладах підручники, посібники, тривалість навчання на тиждень та рік, стан приміщень училищ тощо. Відомості надали лише 13 повітів, на основі яких була складена таблиця:

Таблиця №1.

Кількість шкіл та учнів у 1874 р. [16, с. 68-69, 73]

Повіти	К-сть шкіл	К-сть учнів		Число випускників на 1874 р.	% випускників до заг. числа учнів	% учнів до заг. числа дітей шк. віку		% учнів до заг. числа жителів повіту	
		Хл.	Д.			Хл.	Д.	Хл.	Д.
1. Борзнянський	18	1172	83	46	3,8	27,7	1,8	2,4	0,16
2. Городнянський	6	327	19	3	0,1	23,2	1,5	–	–
3. Глухівський	28	1610	81	195	11,4			–	–
4. Козелецький	18	1014	43	23	2,3	29,4	1,1	2,5	0,1
5. Конопотський	11	815	20	19	2,5	20,4	0,4	1,8	0,04
6. Кролевецький	14	832	40	30	3,7	23,8	1,0	2,1	0,09
7. Мглинський	3	208	1	–	0	5,0	0	0,5	0
8. Новозибківський	8	474	27	5	5,4	10,6	0,6	1,0	0,05
9. Ніжинський	16	900	56	15	1,6			–	–
10. Остерський	4	79	8	–	0	5,8	0,5	0,5	0,04
11. Стародубський	15	618	36	34	5,6	19,0	1,0	1,6	0,09
12. Суразький	3	142	3	20	18	3,5	0	0,3	0
13. Чернігівський	7	308	29	8	2,6	9,0	0,7	0,7	0,06

Загалом на кінець першого етапу діяльності земських установ у сфері початкової освіти (1874 р.) діяло 165 земських народних училищ [12, с. IX], а також 172 церковнопарафіяльні школи (2597 учнів) [17, с. 78].

Отже, на першому етапі діяльності земських установ у Чернігівській губернії

наявне число шкіл охоплювало лише незначну кількість дітей шкільного віку. Жіноча освіта мала другорядне значення, про що свідчить мізерний відсоток серед учнів дівчаток, які мали змогу навчатися. Дані таблиці свідчать й про незначну кількість учнів, які отримували свідоцтво про закінчення початкового народного училища. Також уже на цьому етапі проявилась нерівномірність діяльності земських установ щодо розвитку шкільництва. Значна кількість навчальних закладів була відкрита у Глухівському, Борзнянському, Козелецькому та Ніжинському повітах. Особливо відзначимо Борзнянське і Ніжинське повітові земства, які, за словами М.Ждановича, досягнули блискучих успіхів у справі поширення початкової освіти [9, с. 82, 89]. Особливо низькими показниками у справі відкриття початкових народних училищ вирізнялись повітові земства на півночі Чернігівської губернії, а саме Суразький та Мглинський повіти через бідність цих територій і доволі пасивне ставлення до освітніх справ як населення, так і земців.

Таким чином, перший етап діяльності земських установ у сфері початкової освіти полягав у ознайомленні зі справою, становленні інтересу земців до розвитку початкової освіти, визначенні та розподіленні обов'язків у справі відкриття початкових народних училищ між сільськими громадами і повітовими земствами. На формування шкільної мережі впливав ряд факторів: особисте ставлення земських діячів до поширення знань серед сільського населення, фінансові можливості того чи іншого повіту, відсутність підтримки з боку Міністерства народної освіти та губерньського земства, бідність селянських мас, їх байдужість до освіти тощо. Однак спільними зусиллями повітових земств і сільських громад число початкових народних училищ невинно зростало, даючи можливість усе більшій кількості дітей отримувати знання.

1. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 155 с.

2. Вопросы об устройстве народных школ, продовольствии, и друг. в Новозыбковском Уездном Земском Собрании. (Извлечено из журналов заседаний очередного Новозыбковского Земского Собрания 1872 г.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. - №11. – С. 74-76.

3. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 183 с.; Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002. – 184 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.

4. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 1998 р. – 196 с.

5. Горобець С. Земські школи Чернігівського району. 1868-1918. – Книга 1. 1868-1880. – Чернігів, 2005. – 91 с.; Кухарук О. Народна освіта на Чернігівщині в 60-70-ті рр. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Випуск II. – Чернігів, 1993. – С. 38-42; Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин, 2003. – 88 с.

6. Державний архів Чернігівської області. – Ф.140. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

7. Доклад Черниговской губернской земской управы губернскому собранию 1869 г. по вопросу о народном образовании. – Чернигов, 1869. – 161 с.

8. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №4. – С. 50-74.

9. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. -№6. – С. 82-112.

10. Журналы заседаний Очередного Черниговского Губернского Земского собрания 1869 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. - №7. – С. 1-171.

11. Звягинцев Е. Полвека земской деятельности по народному образованию. – М., 1918. – 256 с.

12. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии / Составлены делопроизводителем Черниговской дирекции Т.Н.Голиком с введением и под редакцией директора нар. уч. Черниговской губернии В.И.Дилекторского. – Чернигов, 1913. – 67 с.

13. Марченко В. Начальное народное образование в Черниговской губернии // Земский

- сборник Черниговской губернии. – 1903. - № 7. – С. 74-106; Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №4. – С. 50-74, №5. – С. 59-85, №6. – С. 82-112, №11-12. – С. 88-107, 1907. - №8. – С. 63-98; Шульга Е. К вопросу о росте земской школы в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №9. – С. 193-237; Милов Г. К 50-летию учреждения земства // Черниговская земская неделя. – 1914. - №2. – С. 2-5, №3. – С. 1-4.
14. Милов Г. К 50-летию учреждения земства. (Продолжение) // Черниговская земская неделя. – 1914. - №3. – С. 1-4.
15. Народное образование в Сосницком уезде. (Из отчёта Сосницкой Земской Управы за 1872-73 гг.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. - №9. – С.55-64.
16. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. - №9-10. – С.32-75.
17. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. –1876. - №5-8. – С. 59-79.
18. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.342. – Оп. - 1. Спр. 122. – Арк. 7-7 зв., 10-10 зв.
19. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.342. – Оп. – 1. Спр. – 302 а. – Арк. 2-2зв.
20. Отчёт Сосницкого уездного земства по народному образованию за 1908 год. – Сосница, 1909. – 111 с.
21. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1864. - №8. – С. 39-47.
22. Приложение №25-й. В Черниговское Уездное Очередное Земское Собрание Доклад Управы по вопросу о народных школах и дальнейшем их развитии // Журналы Черниговского уездного земского собрания 1886-1887 года. – Чернигов, 1888.– 234 с.
23. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. II. – Чернигов, 1899. – 327 с.
24. С.П-ва Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1884. - №2. – С. 37-54.
25. Свод постановлений Мглинского земства по народному образованию с 1865 по 1894 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. - №7. – С. 3 – 131.
26. Свод постановлений Остерского земства по народному образованию с 1865 по 1892 год. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. - №4. – С. 1-123.
27. Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 г. – Чернигов, 1865. – 231 с.
28. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф. 707. – Оп. 229. – 1913 р. –Спр. 245. – 88 арк.
29. Чрезвычайные уездные земские собрания Черниговской губернии в 1865 г. – Чернигов, 1866. – 303 с.

Статья посвящена основным аспектам формирования сети начальных народных училищ в Черниговской губернии. Особое внимание обращено на вопросы количественного возрастания учебных учреждений и факторы, которые содействовали или мешали развитию образования. Автор доказывает, что количество училищ увеличивалось благодаря общим усилиям земств, крестьянских обществ и частных лиц.

This article is dedicated to the basic aspects of creating the popular elementary schooling network in the Chernigov Province. The attention is paid to the increase of educational institutions in quality and to the main supporting and restricting factors of popular schooling development. The author grounds that the quantity of schools increased due to the joint efforts by the elected district councils (Zemstva), peasant communities and private individuals.

Олена Терещенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОШЛЮБНІ СЕКСУАЛЬНІ СТОСУНКИ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

У статті розглядається одне з дискусійних питань вітчизняної історичної науки - морально етичний бік взаємин у середовищі сільської молоді та ставлення громади до дошлюбних сексуальних стосунків. Наголошується, що хоча втрата дівчиною цноти до весілля і осуджувалася, але у повсякденному житті цей факт не був великою рідкістю, про що, зокрема, свідчать і архівні документи. Дівчина також могла приховати втрату нею цноти або покаятися і цим уникнути ганебних санкцій. Досить вільним стосункам у середовищі молоді сприяли і вечорниці.

Питання про морально-етичний бік взаємин у середовищі української сільської молоді протягом різних історичних періодів, і у ХІХ столітті зокрема, досі залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. У багатьох етнографічних працях, особливо загального характеру, наголошується на високій моральності української молоді і стверджується про неприпустимість будь-яких сексуальних стосунків до шлюбу. Без опори на документальні джерела популяризується думка, що стосунки між парубками і дівчатами навіть під час спільних гулянь були виключно платонічними.

Іншої думки дотримуються українські дослідники, які безпосередньо займаються вивченням становища жінки в українському селі та гендерними проблемами. Зокрема, Марія Маерчик наголошує, що дошлюбні сексуальні стосунки не були такою вже рідкістю в українському селі, особливо під час вечорниць, де хлопці та дівчата залишалися на спільну ночівлю. Аналогічну думку ще у вісімдесятих роках ХХ ст. висловила російська дослідниця Тетяна Бернштам у своїй роботі «Молодєжь в обрядовой жизни русской общины»¹.

Однак слід наголосити, що ступінь свободи у стосунках між молодими людьми напряму залежав від суспільної думки. В різних місцевостях і навіть у різних селах оцінка дошлюбних сексуальних стосунків могла дуже різнитися. Найбільш „демократично” на таке явище дивилися у північних губерніях Російської імперії. Тут шлюбний вік був найвищим² і, як свідчать записи етнографів, не було дивиною, коли дівчина виходила заміж вже з дитиною. Це навіть могло бути своєрідною перевагою, адже означало, що дружина здатна до народження здорових дітей³. На нашу думку, у такому явищі простежуються яскраві пережитки дохристиянського світогляду.

У цій статті ми, спираючись на дані етнографічних, фольклорних джерел та документальні матеріали Державного архіву Чернігівської області, спробуємо проаналізувати, чи були поширені в середовищі сільської молоді дошлюбні сексуальні стосунки, а також визначити ставлення громади до такого явища.

Перш за все слід наголосити, що головним місцем неформального спілкування парубків та дівчат були традиційні молодіжні зібрання – вечорниці, досвітки,

© Терещенко Олена Анатоліївна – магістр історії, пошукувач кафедри
всесвітньої історії ЧДПУ.

вулиця тощо. Етнографи зазначають, що навіть найсуворіші батьки не могли заборонити своїм дітям відвідувати вечорниці, адже це був звичай, усталений віками. В Україні дітвара починали відвідувати вечорниці з 13 – 15 років і саме тут отримували перший досвід інтимного спілкування із протилежною статтю⁴.

Питання про ступінь сексуальної свободи на вечорницях обговорювалося як українськими, так і російськими етнографами починаючи з XIX століття. Факт спільної ночівлі дівчат та парубків під час цих гулянь не відкидав ніхто, однак далі думки розходилися. Деякі дослідники зазначали, що „до гріха не доходило”, тобто все обмежувалося максимум пестощами та поцілунками. Такої думки, зокрема дотримувалася російська дослідниця М. Громико⁵. Деякі дослідники XIX ст. писали, що на вечорницях не допускали інтимних стосунків⁶, хлопці і дівчата нібито просто поруч лежали.

Натомість Марія Маєрчик у своїй статті про дошлюбні сексуальні стосунки в українській традиції наголошує, що спільне спання парубків та дівчат на вечорницях було далеко не таким безневинним. Дослідниця пише, попри численні твердження, що молоді люди тільки поряд лежать, джерела свідчать про інше. Очевидно, фізичне зближення зазвичай відбувалося після більш тривалих взаємин хлопця і дівчини. Авторка цитує етнографічні записи XIX ст., у яких так описується інтимна близькість хлопця і дівчини: „Користуючись поміченою прив'язаністю дівчини, парубок добивається ще більшого зближення, відчуває її груди і статевий орган і нарешті „полое”: так називається особливий спосіб статевого акту без позбавлення невинності”. На Київщині такий дошлюбний секс називався „притула”. Дослідниця наводить таку цитату із праці Марка Грушевського: „Він вилазить на неї і стулюють тоді вони животи з животами і дужче б що робили, та й те, й друге, бояться слави... більш нічого і не роблять, а тіко граються, усе він здержується, щоб не пробить таки...” Загалом, пише Марко Грушевський, дівчата не відмовляли парубкам у „притулі”⁷.

Про досить вільну поведінку молоді під час вечорниць пишуть і російські етнографи. Зокрема, Т.А. Бернштам наводить приклади таких стосунків, коли пари після загального гуляння десь усамітнюються. Таке спостерігалось в Орловській, Калузькій, Рязанській та інших губерніях⁸.

Російський дослідник Юрій Семенов, описуючи пережитки первісних обрядів у селянському середовищі у XIX столітті, звертає увагу на так звані „гаски”. Молодь на вечорницях гасила світло і, як згадують деякі інформанти, „починався свальний гріх”. Деякі історики пишуть, що подібне явище з'являється лише наприкінці XIX ст. під впливом міської культури, яка, мовляв, розбещувала селянське середовище. На протигагу їм, Ю.Семенов зазначає, що гаски носять сліди архаїчних обрядів і виникли вони значно раніше XIX ст., навпаки, у XIX ст. цей звичай уже поступово зникав⁹.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що хоча інтимні стосунки і мали місце, однак і парубок, і дівчина намагалися бути обережними, бо втрату цноти, якщо після цих „ігор” вона все-таки відбувалася, ще можна було якось приховати, а народити до шлюбу в українському селі вважалося великою ганьбою для дівчини та її родини.

Тепер розглянемо питання про втрату дівчиною цноти до весілля. Дослідники, які відкидають можливість дошлюбних сексуальних стосунків в українському селі, згадують так званий обряд „комори”. Він проводився під час першої шлюбної ночі і мав перевірити, чи зберегла дівчина цноту до весілля. Однак і тут є певні нюанси. На початку сімдесятих років XIX століття А.Ф. Кістяківський, уродженець Чернігівщини, зазначав, що цей обряд відноситься „к обычаям ныне исчезнувшим”, тож можемо припустити, що його побутування тут уже в середині XIX століття перестало бути таким розповсюдженим¹⁰. Також етнографи зазначають, що дівчина могла уникнути ганьби, знаючи, що втратила цноту. Для цього вона мала зізнатися в цьому та попросити пробачення у всіх присутніх. Якщо під час комори виявлялося, що дівчина не зберегла цноти, її вину міг взяти на себе наречений¹¹.

Очевидно, таке відбувалося, якщо саме він схилив дівчину до втрати цнотливості. І в першому, і в другому випадках весілля й далі відбувалося за тим же сценарієм, ніби наречена була незайманою. Також не можна відкидати і можливості того, що дівчині вдавалося схитрувати під час обряду і приховати те, що вона вже не є незайманою. Про це, зокрема, говорять і російські етнографи ¹².

Однак, якщо втрата дівчиною цноти все-таки виявлялася саме під час весілля, то це тягнуло за собою досить жорстокі санкції. Наречений мав право побити наречену нагайкою, крім того, родичів молодої, і особливо батька і матір, прилюдно ганьбили. За описом цього обряду в Чернігівській губернії матері нареченої надягали на шию хомут. Також батькам молодої підносили тараню ¹³. Взагалі, родичі та гості з боку нареченої намагалися швидше залишити весілля, бо гості нареченого влаштовували їм всілякі капості, наприклад, вимашували дьогтем вози ¹⁴.

Аналогічна ситуація існувала й у центральних російських губерніях. У Воронежській губернії ще у 80-і роки XIX ст. існував звичай „піднімати молодих” після першої шлюбної ночі. Молода в одній сорочці вставала з ліжка, аби привітати свекруху та рідню нареченого ¹⁵. Однак дослідники зауважують, що у промислових районах такі звичаї зникають, і незайманість нареченої не є обов'язковою.

Зауважимо також, що сам обряд „комори” по всій Україні і зокрема на Чернігівщині супроводжувався досить відвертими піснями еротичного змісту. Звичайно, вони були різними, в залежності від того, чи була наречена „чесною” чи ні, але сексуальний підтекст був досить яскравим. Наприклад, у Сосницькому повіті, вклавши молодих у коморі, співали таке:

*Рак по бережку лазе,
Щуку-рибоньку разе:
„Моя щученько, моя рибонько!
Розстав ніжки,
Як коза ріжки” ¹⁶...*

Наречений, яка втратила цноту до весілля, свахи співали:

*Їли кашу круп'яну,
Взяли дівку подрану.
Їли кашу не впрілу,
Взяли дівку не цілу... ¹⁷*

Крім того, слід також зазначити, якщо наречена виявлялася незайманою, то її сорочку із відповідними доказами демонстрували гостям і вішали у хаті на найпомітнішому місці. А інколи гості з цією сорочкою, співаючи, бігають по хаті і навіть їздять по селу. Етнографи XIX століття називали ці витівки „безобразними оргіями” ¹⁸.

В описаних вище весільних обрядах яскраво проявляється подвійна мораль, яка панувала в традиційній українській культурі по відношенню до сексуальних стосунків. З одного боку, наречену засуджували за втрату цноти, а з іншого, влаштовували відверто непристойні забави, прославляючи її невинність. Крім того, традиції спільного спання хлопців та дівчат залишали небагато надії, що дошлюбні взаємини будців цілком безневинними. Також слід зауважити, що збереження невинності хлопцем хоча і передбачалося в ідеалі, але ніяк не могло бути перевірене. Етнографи зазначають, що більше половини парубків в українських селах не зберігали невинності до весілля ¹⁹.

Для порівняння наведемо загальну статистику справ про перелюб по Російській імперії у 1850 році, врахувавши гендерний аспект. Ці дані у своїй статті наводить американський дослідник Грегорі Фріз, користуючись матеріалами духовних консисторій. Усього таких справ було розглянуто 346, що становило 41% усіх справ, що проходили по духовному відомству ²⁰. При цьому у 281 справі відповідачами виступали жінки і лише у 65 чоловіки ²¹.

Звертаючись до документальних матеріалів, зазначимо, що в досліджуваному питанні ми спиралися на документи фонду Чернігівської палати кримінального

суду Чернігівської губернії²², однак зауважимо, що окремо взяті судові матеріали все-таки не можуть дати повної картини. Адже до суду справа потрапляла зазвичай лише тоді, коли дівчина народжувала позашлюбну дитину, а найчастіше, коли намагалася її вбити. За період 30-х – 50-х років XIX ст. у фонді відклалося 19 справ, які стосуються незаконного співмешкання і перелюбу, 16 із них – про вбивство позашлюбних дітей. У 8 випадках у вбивстві новонароджених звинувачувалися саме незаміжні дівчата. Прослідкуємо деякі особливості. У більшості випадків дівчата мали вік за 20 років²³, лише в одній справі – 19 років²⁴. За українськими традиціями, вони вже перейшли граничну межу шлюбного віку і ризикували залишитися старими дівами (шлюбний вік в Україні 16-18 років)²⁵. Тож можемо припустити, що в такій ситуації легше було маніпулювати ними, обіцяючи одружитися. Тим більше, що в одному з випадків дівчина прямо заявляє, що звабник обіцяв взяти її заміж²⁶. Також зазначимо, що більшість цих дівчат проживали з батьками, у цілком благополучних родинах, а за свідченнями односельців, були „поведінки гарної”. Тобто якби, втративши цноту, вони не завагітніли, сільська громада не вважала б їхню поведінку аморальною, бо довести факт втрати цноти та дізнатися межі близькості хлопця та дівчини не завжди було можливо.

За даними статистики, вже на 90-і роки XIX століття кількість незаконних дітей у Чернігівській губернії нараховувала 2,07%. У цей же період у Воронежській, Орловській та Тульській губерніях цей відсоток становив 1,02; 1,31 та 1,30 відповідно²⁷. В цілому по Російській імперії це були відносно невеликі показники, особливо у порівнянні із промисловими губерніями, а також північним регіоном. Однак дослідники зауважують, що в XIX столітті кількість незаконнонароджених значно збільшилася, якщо у XVIII ст. категорією ризику були переважно солдатки, то у XIX ст. до неї належали вже й інші категорії сільського населення²⁸.

Втім, питання про кількість серед матерів незаконних дітей саме незаміжніх дівчат наразі є досить складним і потребує окремого дослідження по кожному окремо взятому регіону і навіть населеному пункту. Наприклад, у селі Ново-Животинне Воронежської губернії позашлюбні діти становили лише 0,63%²⁹, тоді як в цілому по губернії кількість незаконнонароджених була 1,02%.

Публічність міжособистісних стосунків сільського населення загалом і в середовищі молоді зокрема зумовлювала досить суворий контроль за ними з боку громади. Дослідники сходяться на думці, що у ставленні громади до дошлюбного сексу існувала подвійна мораль. З одного боку, всі знали про досить вільні стосунки під час вечорниць і не засуджували їх, бо так робилося віками. З іншого, дівчина, яка не змогла зберегти цноти, все ж таки засуджувалася, якщо цей її гріх ставав відомим громаді. Особливо жорсткими могли бути санкції в разі народження позашлюбної дитини. Втім, як правило, вступаючи з парубком у статеву близькість, дівчина все-таки розраховувала на майбутній шлюб. Про це свідчать і записи етнографів. Так, О.П. Семенова-Тянь-Шанська зазначала, що зваблення дівчини хлопцем найчастіше відбувається саме з обіцянками майбутнього шлюбу³⁰.

Слід також наголосити, що, наприклад, в Суразькому повіті Чернігівської губернії (там проживали здебільшого етнічні білоруси та росіяни) втрата дівчиною цноти не вважалася перепоною до весілля. До втрати незайманості ставилися цілком ліберально³¹. Оксана Кісь пише про те, що на Поліссі і Полтавщині ставлення до дівчини-покритки було лояльнішим, ніж у Західній Україні. Вона не виключалася із життя громади, хоч і відносилася до маргінальних категорій. Наприклад, таких, як солдатки чи старі діви³².

Однак, можемо припустити, що серед незаміжніх дівчат своєю категорією ризику ставали ті, які уже вийшли за межі шлюбного віку. Перспектива залишитися старими дівами могла штовхнути їх на необдумані кроки. Адже ставлення громади до дівчини, яка не вийшла заміж, також було досить настороженим, а подекуди і негативним.

Етнографічні та документальні матеріали доводять наявність дошлюбних

сексуальних стосунків у середовищі сільської молоді. Їхня розповсюдженість могла залежати від суспільної думки даного регіону та віку молодих людей. Щодо релігійності, яка, на думку деяких істориків, мала б стримувати статеві потяги молоді, то можемо припустити, що деякі еротичні ігри, та ж сама „притула”, розглядалися як неповноцінний статевий акт, і відповідно гріх в уявленні молодих людей був значно меншим. На вечорницях, і особливо під час різноманітних гулянь, наприклад, на Масляну, розігрувалися безліч ігор відверто еротичного змісту. Наявність в українській традиції чималого корпусу сороміцьких пісень, багато з яких були в тому числі невід’ємною складовою весільних і передвесільних обрядів³³, теж дозволяє припустити, що сексуальна тема в народній культурі не була табуованою. Втім, зауважимо, що перш за все це стосується певних різновидів святкової культури. Бо у повсякденному житті та на людях спілкування молоді все ж таки трималося у суворох моральних рамках. Вечорниці теж виступали певним різновидом святкової культури і саме тому поведінка під час цих зібрань відрізнялася від усталених моральних норм.

1. Бернштам Т.А. Молодёжь в обрядовой жизни русской общины XIX – нач. XX в. – Л., 1988. – С. 243.
2. Там само. – С. 47.
3. Там само. – С. 51.
4. Кись О. Гендерные особенности брачного выбор в украинском селе кон. XIX – нач. XX вв. // http://linguistics.kava.kiev.ua/publications/2005/04/23/gendernye_osobennost_46.html
5. Громько М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. – М., 1986.
6. Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки // „А се грехи злые, смертные...”. Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX – нач. XX века. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 244.
7. Марія Маєрчик „Як яка дівчина з хлопцем не спить, то вона й не дівчина зовсім” (секс до шлюбу в українській традиції): до постановки проблеми // <http://abyss111.livejournal.com/3431.html#cutid1>
8. Бернштам Т.А. Вказ. твір. – С. 243.
9. Семёнов Ю. Пережитки первобытных форм отношений полов в обычаях русских крестьян XIX – нач. XX в. // Этнографическое обозрение – 1996. - №1. – С. 32 – 48.
10. Кистьяковский А.Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа // „А се грехи злые, смертные...” – С. 43.
11. Там само. - С. 59.
12. Семёнова-Тянь-Шанская О.П. Жизнь „Ивана” // «А се грехи злые, смертные...” . – Кн. 1. – С. 694.
13. Кистьяковский А.Ф. Вказ. твір. – С. 61.
14. Там само. – С. 67.
15. Безгин В. Добрачные и внебрачные отношения в крестьянской среде второй половины XIX века // <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender0.bezgin>
16. Кистьяковский А.Ф. Вказ. твір. – С. 62.
17. Там само – С. 60.
18. Там само. – С. 63.
19. Безгин В. Добрачные и внебрачные отношения в крестьянской среде второй половины XIX века // <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender0.bezgin>
20. Gregory L. Freeze. The Wages of Sin (the decline of Public Penance in Imperial Russia) // Seeking God. The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine and Georgia. – Ed. S.K. Betalden. De Kalb. – 1993. – P. 61.
21. Там само. – С. 65.
22. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп. 1.
23. ДАЧО. – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп. 1. – Спр. 137, 343, 344, 460, 771, 921.
24. ДАЧО. – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп. 1. – Спр. 878 „Дело об умерщвлении незаконного ребёнка крестьянкой с. Авдеевки Сосницкого уезда Зиновий Корнеевковой (крепостной)”.
25. Бернштам Т.А. Молодёжь в обрядовой жизни русской общины XIX – нач. XX вв. – Л., 1988. - С. 47.
26. ДАЧО. – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп.

1. – Спр. 137 „Дело о незаконном сожителстве казённой крестьянки Дарьи Носовцовой с Брянових Кустичь Стародубского уезда с казённым крестьянином Мязкиним и умерщвление его ребѣнка”. – Арк. 2.

27 Незаконные рождения // Брокгауз Ф., Евфрон И.А. Энциклопедический словарь// <http://be.sci-lib.com/article071095.html>

28. Шербинин П. Плод страсти роковой// «Родина». – 2003. – № 8//www.istrodina.com.

29. Безгин В. Добрачные и внебрачные отношения в крестьянской среде второй половины XIX века// <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender0.bezgin>

30. Семёнова-Тянь-Шанская О.П. Вказ. твір. – С. 681.

31. Семёнов Ю. Вказ. твір. – С.32 – 48.

32. Кісь О. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2001. – С.110.

33. Бандурка. Українські сороміцькі пісні. – К., 2001.

В статье рассмотрен один из дискуссионных вопросов отечественной исторической науки - морально-этическая сторона взаимоотношений в среде сельской молодёжи и отношение общины к добрачным сексуальным связям. Обращается внимание, что, хотя утрата девушки девственности до свадьбы и осуждалась, но в повседневной жизни такие факты не были редкостью. Об этом свидетельствуют и архивные документы. Девушка могла скрыть утрату девственности до свадьбы или же, публично покаявшись, избежать позорных санкций. Формированию достаточно свободных отношений в среде молодёжи благоприятствовали и вечерницы.

The article deals with rather discussion question of Ukrainian history - the moral aspect of the relationship among the youth in Ukrainian village. Also we examine the attitude of the community to the premarrital sexual contacts. While the loss of the girl's virginity before the wedding consider to be immoral, in everyday life such cases were not rare. The archive documents prove these facts. The girl could also hide the loss of her virginity or, through the public confession, avoid the punishment. The vechornitsy (traditional youth meeting) formed rather free relations among the youth.

УДК 061.22: 37(09): 502.2

Алла Осовик

ВНЕСОК ВІДОМОГО ПРИРОДОДОСЛІДНИКА А.Л. АНДРЖІЙОВСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В НІЖИНСЬКОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА

У статті проаналізовано основні аспекти педагогічної та наукової діяльності відомого природодослідника А.Л. Андржійовського на посаді виконуючого обов'язки професора природничих наук в Ніжинському лицей князя Безбородька.

Питання відкриття вищих навчальних закладів в Україні наполегливо і всебічно обговорювалося у період Гетьманщини, а особливо в середині XVIII ст.

© Осовик Алла Петрівна – асистент кафедри екології та техногенної безпеки Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, аспірант кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Впровадження царським урядом на початку XIX ст. нової політики в галузі освіти сприяло відкриттю у 1820 р. у Ніжині Гімназії вищих наук князя Безбородька. Проіснував даний навчальний заклад до 1832 р. Після закриття у 1832 р. Ніжинської гімназії вищих наук на її базі був заснований Фізико-математичний ліцей – вищий загальноосвітній заклад [16].

Предмети природничого циклу в Ніжинському фізико-математичному ліцеї читав для студентів до 1837 р. професор Гімназії вищих наук М.Ф. Соловйов. У 1839 р. зайняти його кафедру було запропоновано Антону Лук'яновичу Андржійовському, який працював до цього року в Київському університеті Святого Володимира. Як відомо, саме цього року було придушене польське повстання, і царський уряд навіть закриття на рік цей навчальний заклад. Деяких викладачів та студентів польського походження перемістили до інших вузів, а багато з них отримали і відставку. Приводом для звільнення А.Л. Андржійовського було інкриміноване йому переховування у своєму домі шпигуна Й. Гордона. Все ж, враховуючи досвід викладацької роботи і вагомі наукові заслуги, навесні 1839 р. його з дозволу міністра освіти переводять спочатку тимчасово, а згодом постійно на посаду виконуючого обов'язки професора природничих наук у м. Ніжин, що на Чернігівщині [3, 5, 16].

У зв'язку з цим попечитель Київського навчального округу надіслав 24 квітня 1839 р. до ліцею офіційне повідомлення, яке прибуло до місця призначення вже 30 квітня. У ньому говорилося, що правління імператорського університету імені Св. Володимира має за честь повідомити керівництву ліцею той факт, що міністр освіти призначив ад'ютанта цього університету А.Л. Андржійовського виконуючим обов'язки професора природничих наук саме в їхній навчальний заклад [7, 14].

До нового місця роботи А.Л. Андржійовський прибув без запізнь і приступив, відповідно, до виконання своїх нових обов'язків.

В «Именных списках преподавателей и чиновников лицея за 1840 гражданский год» стосовно викладача природничої історії було зазначено, що ним є виконуючий обов'язки професора, надвірний радник Антоній Андржійовський. Родом він з Волинської губернії Ровенського повіту, дворянського походження, 55 років, римсько-католицького віросповідання. Має сім'ю. На даній посаді перебуває з 1 травня 1839 р. Навчався у Волинській гімназії. Вченого ступеня не має (не кандидат, не магістр). Власні наукові праці для заняття відповідної посади не надавав. Має річний оклад в сумі 750 срібних зі штатної суми ліцею, державною квартирою не користується і квартирних грошей не бере. З останнього пункту даного запису видно, що А.Л. Андржійовський забезпечував свою сім'ю житлом за власні кошти [5, 6].

Однак уже через два тижні з початку виконання своїх обов'язків на новопризначеній посаді А.Л. Андржійовський звертається до керівництва навчального закладу, а саме директора ліцею князя Безбородька, колезького радника Христіана Адольфовича Екеблада з письмовим проханням, в якому просить останнього зробити розпорядження про повернення відповідної суми коштів, яка була витрачена ним на переїзд з Києва до м. Ніжина [7].

Оскільки А.Л. Андржійовський прибув до Ніжинського ліцею кн. Безбородька уже наприкінці навчального року, то в нього виникла прекрасна нагода весь літній період присвятити себе заняттю, якому він надавав перевагу серед інших природничих досліджень, а саме ботанічним екскурсіям. Весь літній час до початку нового навчального року вчений-природодослідник екскурсав, збираючи відповідний природничий матеріал в околицях міста. Також він займається впорядкуванням власної гербарної колекції, яку згодом передасть до гербарію університету Св. Володимира в Києві [15].

На початку вересня 1839 р. А.Л. Андржійовський разом з усіма іншими наставниками ліцею кн. Безбородька був запрошений директором Х.А. Екебладом на педагогічну раду з нагоди початку нового навчального року. Оскільки А.Л. Андржійовського прийняли в ліцей на посаду виконуючого обов'язки

професора природничих наук, то йому, відповідно, було доручено викладати для студентів у новому 1839-1840 навчальному році природничі науки, а саме зоологію, ботаніку та мінералогію.

Спираючись на багатий досвід А.Л. Андржійовського в галузі природознавства, керівництво ліцею доручає йому також завідування кабінетом природничої історії.

Ще перед початком нового навчального року директор дав офіційне розпорядження професору Скальському передати керівництво кабінетом на законних засадах А.Л. Андржійовському, а останньому прийняти його в своє завідування.

Згідно з архівними матеріалами, до безпосереднього керівництва кабінетом природничої історії в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька А.Л. Андржійовський приступає вже на початку того ж 1839-1840 навчального року, прийнявши у своє розпорядження колекції 682 видів мінералів в кількості 1086 екземплярів, 30 видів ракоподібних, 250 видів комах, 53 видів птахів та 4 видів ссавців.

За час керівництва А.Л. Андржійовського природничим музеєм уже протягом 1840 р. склад його колекції суттєво збагатився. Студент ліцею Ф. Ковалевський пожертвував музею 800 екземплярів комах, зібраних в околицях м. Ніжина, в досить гарному стані. Полковник Наливайко поповнив колекцію музею 13 екземплярами сибірських мінералів. Серед цих зразків були досить цікаві мінерали: 2 екземпляри найбагатшої срібної руди, 1 екземпляр так званого уваровіту, 1 екземпляр найкращого малахіту та 1 екземпляр блакитного смугастого халцедону [7, 15].

Взагалі, за часів керування А.Л. Андржійовським природничим музеєм склад його колекції весь час поповнювався, і вона, завдяки професійній та добросовісній роботі останнього, була у задовільному стані.

До викладацької діяльності виконуючий обов'язки професора А.Л. Андржійовський приступив безпосередньо восени 1839 р. Згідно з даними «Годового отчета лицея ...» за 1839-1840 рр. він читав лекції з натуральної історії для студентів II та III курсів. Програма натуральної історії включала в себе по 3 години на тиждень зоології, ботаніки та мінералогії.

Зоологія викладалася А.Л. Андржійовським «по руководству Кювиера и Броньяра с нужными пополнениями их из Вирея, Милоне, Эдварса и Бори-Сен-Венсана». Студенти опанували органологію тварин та часткову історію класів і родин.

У порівнянні з попереднім роком змін у способі викладання не зроблено ніяких. Це можна пояснити, мабуть, тим, що в 1839 р. міністр народної освіти граф С.С. Уваров випустив циркуляр, у якому вимагав викладання предметів вести в дусі православ'я, самодержавства й народності.

Після вивчення кожної важливої теми викладачем обов'язково проводилися для студентів «репетиції», тобто консультаційні заняття, на яких вони мали можливість глибше засвоїти матеріал нової теми. Студентам не задавалися теми для творів [10].

В архівних матеріалах навчальної частини Ніжинського ліцею кн. Безбородька серед складених викладачами питань по предметах на 1839-1840 н. р. питання по зоології, підготовлені виконуючим обов'язки професора А.Л. Андржійовським для студентів III курсу, мають такий перелік: 1. Визначення тварини, відмінність її від рослини, визначення і значення зоології. 2. Про органи живлення. 3. Про органи дихання. 4. Про органи кровообігу. 5. Про народження взагалі. 6. Про органи вільного руху (пересування). 7. Загальне поняття про почуття, мозок та нерви. 8. Про органи дотику, смаку, слуху та нюху. 9. Про органи зору. 10. Системи Аристотеля і Ліннея. 11. Система Кюв'є. 12. Про розумові здібності. 13. Про людину в просторі і відмінності її від інших тварин. 14. Про вік людини. 15. Про племена людського роду. 16. Про ссавців взагалі і їх поділ. 17. Про птахів взагалі і їх поділ. 18. Про плазунів взагалі і їх поділ. 19. Риби взагалі і їх поділ. 20. Про молюски і їх поділ. 21. Суглобні тварини взагалі і їх поділ. 21. Комахи. 22. Павукоподібні і

ракоподібні. 23. Про інфузорії і глисти. 24. Акімфи і поліпи.

У грудні 1839 р. А.Л. Андржійовський подав до навчальної частини ліцею огляд своїх лекцій по зоології, за якими він викладав дану дисципліну для студентів III курсу. Зміст згаданих лекцій був такого характеру: після визначення зоології показано відмінності тварин від рослин і відмінності рослинного життя від тваринного по органах травлення, дихання, кровообігу, родовідтворення, довільного пресування та чуття. Пояснені були системи тваринного царства Аристотеля, Ліннея і Кюв'є. За нарисом особливостей, згідно з якими ссавці відрізняються від інших тварин, пройдені були системи Ліннея, Блюменбаха, Кюв'є. В кінці був розглянутий людський рід та його відмінності від інших тварин, вік, межі життя, племена та види людського роду за спостереженнями Блюменбаха, Вірея і Борі-Сен-Венсана.

У своєму конспекті «по предмету Естественных наук» на наступний 1840-1841 академічний рік А.Л. Андржійовський щодо викладання зоології зазначав: викладання велося за системою Кюв'єра. Після викладення загальних понять про зоологію, пояснюється органологія тварин, далі подається порівняльна характеристика різних систем та робиться, відповідно, перехід до класів тварин, по можливості докладно подається опис їх історії. Викладання проводиться по півтори години двічі на тиждень, керуючись також науковими роботами Едвардса і Горбнінова.

Архівні матеріали містять і перелік питань, за якими виконуючий обов'язки професора А.Л. Андржійовський планував вивчення зоології в 1840-1841 навчальному році. Зміст цього переліку був таким: 1. Визначення і поділ зоології; відмінності тварин і рослинних організмів та життя рослинного від тваринного. Органи травлення та його процеси. 2. Органи дихання. 3. Органи і процеси кровообігу. 4. Про народження взагалі та статеві органи. 5. Органи життя тварин, м'язи та поняття про них. 6. Скелет, поділ його та голова. 7. Тулуб та кінцівки. 8. Органи чуття, мозок та нерви. 9. Загальне поняття про відчуття та дотик. 10. Смак та нюх. 11. Слух. 12. Зір. 13. Вплив чуттів на життя, розвиток духовних здібностей. 14. Потреба приведення тварин у відповідний порядок та об'єднання їх у природні групи. 15. Система Аристотеля і Ліннея. 16. Система Кюв'є. 17. Про тварин ссавців. 18. Поділ ссавців за Ліннеєм і Блюменбахом. 19. Поділ ссавців за Кюв'є. 20. Перший ряд *Viminana*. Людина, її відмінності від інших тварин. 21. Вік людського життя та дитинство. 22. Юність і старість. 23. Види та племена людського роду за Блюменбахом. 24. Види та племена людського роду за Віреем і Борі-Сен-Венсаном [8].

Таким чином, викладання зоології для студентів Ніжинського ліцею кн. Безбородька за часів перебування в ньому виконуючого обов'язки професора природничих наук А.Л. Андржійовського велося відповідно до стану розвитку даної дисципліни в Росії. Студенти вивчали ознаки відмінності тваринних організмів від рослинних, будову, ріст та розвиток тварин, їх класифікацію на такому рівні, на якому вони вже були відомі на той час науковцям. При цьому викладач давав їм можливість прослідкувати історію розвитку зоологічної науки в поглядах відомих учених з даного питання. Спочатку студенти знайомилися з поглядами давньогрецького філософа і вченого-енциклопедиста Аристотеля, який вперше створив природну класифікацію тварин, розділивши їх на тих, що мають кров і безкровних, та Ліннея, який встановив ієрархію одиниць систематики, розділивши за нею тваринний світ на 6 класів. З точки зору сучасної науки, ліннеївська система тварин була штучною, але в ній до класу ссавців була включена людина. Далі студенти мали можливість вивчити погляди Ж. Кюв'є на розвиток та систематику тваринного світу, в основу якої він поклав будову нервової системи. Ж. Кюв'є встановив принцип «кореляції органів», заклавши цим самим фундамент під еволюційну теорію, але його метафізичний підхід не дозволив йому встановити справжню суть кореляційної мінливості, хоча ним була висунута теорія катастроф, якою він пояснював зміну фаун в різні періоди історії Землі [1, 4].

Сам А.Л. Андржійовський був приборчником еволюційної ідеї, яка базувалася на екології та мінливості органічного світу. Підтвердження власних прогресивних поглядів він шукав у своїх чисельних палеонтологічних знахідках [11]. Отже, А.Л. Андржійовський, поряд з багатьма іншими вченими, висловлювався за те, що види змінюються, намагаючись з'ясувати причини цього процесу, а цим самим приблизити формулювання наукової концепції біологічної еволюції, що вдалося зробити Ч. Дарвіну тільки у 1859 р. після виходу у світ його роботи «Походження видів...». Тому на час свого перебування в Ніжинському лицей кн. Безбородька, згідно з указом С.С. Уварова, А.Л. Андржійовський мав можливість викладати зоологію для студентів тільки на тому рівні розвитку, на якому вона офіційно визнавалася на той час у Росії [16].

Ботаніка, що є однією із складових дисциплін природничої історії, згідно з архівним матеріалом, «преподавалась тем же исполняющим должность Профессора Андржеевским ... по руководству Де Кандоля и Ришара». Вивчалися органологія рослин, системи Ліннея, Жюсьє та Де Кандоля. Змін у способі викладання, в порівнянні з попереднім навчальним роком, не зроблено ніяких. Після кожної важливої теми для студентів проводилися «репетиції». Тобто завдяки професійній і наполегливій роботі викладача студенти мали можливість поглибити свої знання з кожної нової теми також і по ботаніці. Теми для творів студентам не задавалися.

З матеріалів «Годового отчета лицея ...» за 1839-1840 рр. видно, що А.Л. Андржійовський, крім лекцій з ботаніки, проводив для студентів і практичні заняття з цієї дисципліни – «упражнявсь с учащимися в определении (determinatio) ... растений», оскільки відомо, що саме флористичні дослідження були його улюбленою справою, якій він надавав перевагу серед інших складових природничої історії.

В огляді своїх лекцій з ботаніки Антоній Андржійовський вказував, що вивчення ботаніки в першому семестрі 1839-1840 академічного року для II і III курсів відбувалося в такому порядку: встановивши відмінності оточуючих нас предметів за зовнішнім виглядом і будовою, було розглянуто поділ тіл на органічні та неорганічні. Далі подавалася характеристика даних тіл і виведення з цього відмінностей між рослинами і тваринами. Потім описувалися рослини та наука про них з її межами. Далі вивчалися органи рослин і сама квітка та її частини. Після цього наводився поділ рослин за системою Ліннея [10].

Для вивчення ботаніки студентами лицей кн. Безбородька в першому півріччі 1839-1840 навчального року А.Л. Андржійовський склав та подав до навчальної частини такий перелік питань: 1. Погляд на природу, відмінності оточуючих нас предметів та поділ за цими відмінностями природних тіл. 2. Відмінності природних тіл за їх буттям, а саме органічних від неорганічних. 3. Функції органічного життя: запліднення, погляди про нього та теорії, відхилення від нормальної форми і відмінності певного виду. 4. Живлення, ріст, сила наростання. 5. Відпочинок, розмноження і смерть. 6. Відмінності рослинних організмів від тварин, поділ всіх органічних тіл на царства. 7. Що таке рослина та чим вона відрізняється від мінералів та тварин. 8. Як називається наука про рослини, визначення її та розділи. 9. Які науки є допоміжними для ботаніки та користь їй від них. 10. Поділ рослин за їх можливостями до життя. 11. Квітка, її частини та різноманітні зміни. 12. Чашечка та її форми. 13. Віночок, його частини та види. 14. Правильні та неправильні види віночка. 15. Тичинки та їх частини. 16. Маточка, її частини. 17. Що таке плід та як вони поділяються за Де Кандолем. 18. *Fructus pseudospermi: caryopsis, achenium, utriculus, samara*. 19. *Fructus gynobasici et succulenti: drupa, nucubanium, pomum, pepo, hesperidium, bacca*. 20. *Fructus capsularis, folliculus, legumen, siligua, comentum, cancella*. 21. *Fructus multiphici et agregati*. 22. За якими ознаками Лінней прийшов до поділу рослин на класи в своїй системі. 23. На чому базував Лінней поділ класів на порядки [8].

Проаналізувавши структуру викладання А.Л. Андржійовським ботаніки в

Ніжинському лицей кн. Безбородька, можна сказати, що вона була подібною до структури вивчення зоології під його керівництвом. Спочатку розглядалися відмінності оточуючих предметів між собою та відмінності рослинних організмів від тварин, а потім детально описувалася зовнішня будова рослинного організму та його окремих органів. Систематику рослинного світу викладач подавав студентам на основі загальноприйнятої на той час природної системи рослин, яка була розроблена Де Кандолем. За цією системою відомий шведський ботанік розділив увесь рослинний світ на 2 групи: судинні (сім'ядольні) та безсудинні (безсім'ядольні). Системі Де Кандоля А.Л. Андржійовський приділяв при викладанні ботаніки велику увагу, оскільки вона була тривалий час досить поширеною серед вчених-ботаніків і саме за нею склалися найвагоміші флористичні праці протягом майже цілого століття [2].

Вивчаючи систематику рослинного світу, студенти мали можливість розглянути також інші системи, які передували природній системі Де Кандоля. Так, досить докладно А.Л. Андржійовський знайомив студентів із системою класифікації рослин, яку розробив шведський природодослідник К. Лінней. Він розділив весь рослинний світ на 24 класи. Такий поділ рослин на групи був штучним і, розуміючи це, К. Лінней збирав необхідний матеріал для створення природної системи, будучи при цьому супротивником історичного розвитку органічного світу. Більшість учнів К. Ліннея та його наступників широко користувалися його системою. Деякі ботаніки намагалися створити природну систему. Побудова першої природної системи рослинного світу – заслуга французького ботаніка Б. Жюсьє. Тому А.Л. Андржійовський окремо зупинявся на цій системі, згідно з якою всі рослинні організми були поділені на 15 класів. Ці класи рослин були ще штучними, але природні родини Б. Жюсьє намітив уже на той час досить вдало [1, 4, 18].

Отже, особливості викладання ботаніки в Ніжинському лицей за часів перебування в ньому на посаді виконуючого обов'язки професора природничих наук А.Л. Андржійовського полягали в тому, що студенти, вивчивши будову рослинного організму та його окремих органів, мали можливість прослідкувати процес розвитку систематики рослинного світу, зупинившись на системах відомих вчених-ботаніків, роботи яких були широко визнані науковою спільнотою.

Наступною дисципліною, що входила до складу предмета природничої історії і яку А.Л. Андржійовському також довелося викладати в Ніжинському лицей, була мінералогія. Архівні дані огляду «лекцій преподаваемых Исправляющим должность Профессора Естественных наук в Лицеи Князя Безбородько...», які були написані ним власноручно, показують, що мінералогія в першому півріччі 1839-1840 академічного року для студентів II та III курсів викладалася у такій послідовності: встановивши значення мінералогії та показавши її поділ, були подані ознаки мінералів і класифікація їх за Вернером та Броньяртом. Частково були розглянуті класи ґрунтів та каменю з їхніми видами і родинами, класи солей і класи горючих тіл за Вернеровою системою, тому що саме за цією системою розміщені мінерали в колекції лицей кн. Безбородька, які показувалися студентам для «упражнения».

Остання фраза говорить про те, що з мінералогії так само, як і з ботаніки А.Л. Андржійовський проводив для студентів не тільки лекційні, а й практичні заняття. На практичних заняттях студенти не лише знайомилися з існуючими в колекції лицей мінералами, а й «упражнялися», тобто намагалися під керівництвом викладача визначати їх [8].

У наступному 1840-1841 академічному році, згідно з конспектом А.Л. Андржійовського, геогнозія для студентів лицей читалася, відповідно, таким чином: після встановлення значення геогнозії описуються види гірськокам'яних порід з приведенням синонімів, далі будуть розглянуті різні системи, а вибравши Броньяртову, за нею пояснюються формації чи пласти оболонки земної кулі, використовуючи при цьому по можливості екземпляри гірськокам'яних порід,

які є в колекції ліцею, та, керуючись статтями професора Ейхвальда, творами Соколова і словником *Dictionnaire geo scienus Naturelies*. Заняття проводилися по півтори години раз на тиждень.

Для студентів, що проходили курс мінералогії, А.Л. Андржійовським був складений та поданий до навчальної частини ліцею перелік питань, якими вони повинні були оволодіти при вивченні даної дисципліни: 1. Поділ природних тіл на царства. Визначення і розділення мінералів. 2. Про будову мінералів. 3. Про чуттєві і механічні ознаки мінералів. 4. Про хімічні і фізичні ознаки мінералів. 5. Системи Вернера і Броньярта. 6. Родина алмазу, циркону. 7. Родина кварцу. 8. Родина глини. 9. Родина магнезії. 10. Родина вапняку. 11. Родина баристу і стронтиту. 12. Про солі. 13. Про горючі тіла. 14. Про метали взагалі та їх поділ. 15. Миш'як, молібден, кобальт. 16. Титан, вісмут, сурма, телурій, нікель. 17. Мідь, свинець, марганець. 18. Цинк, олово, залізо. 19. Ртуть, золото, срібло, платина. 20. Загальні поняття про геогнозію і геологію. Розділення гірськокам'яних порід за системою Броньярта та складні гірськокам'яні породи. 21. Теорія утворення Землі. 22. Періоди утворення Землі за системою Броньярта, 1 і 2 формації. 23. 3, 4, 5 формації. 24. 6, 7, 8 формації. 25, 9 і 10 формації та кристалічний шар [8].

Отже, викладання А.Л. Андржійовським курсу мінералогії для студентів ліцею здійснювалося за схемою, подібною до викладання вищезгаданих предметів з циклу природничої історії. Тобто після вивчення базових понять з мінералогії студенти вивчали системи класифікацій різноманітних зразків порід, які були розроблені відомими вченими та загальновизнаними на той час, а саме Броньяртом, Вернером та ін. [1].

Як відомо з біографічних даних, Антон Андржійовський ще молодим хлопцем захоплювався малярством, навчаючись професійно цього ремесла у Юзефа Скорчовського та Юзефа Олешкевича. Юнацьке захоплення сприяло виявленню бажання викладати уроки малювання в ліцеї, навіть знаючи, що за цю роботу він нічого не отримає. Можливість викладати, крім природничої історії, ще й уроки малювання виникла в А.Л. Андржійовського після переведення вчителя малювання Павлова в Київський університет Св. Володимира. Оскільки в ліцеї не залишилося на той час викладача малювання, то попечитель, враховуючи те, що А.Л. Андржійовський мав професійну освіту в даній галузі, дав свою згоду зайняти останньому згадану посаду. 20 жовтня 1839 р. він офіційно повідомив раду ліцею про те, що згоден доручити вести заняття з малювання для студентів виконуючому обов'язки професора А.Л. Андржійовському без оплати [3, 5, 7].

Таким чином, ніжинський період А.Л. Андржійовського був досить насичений педагогічною роботою. Він розробляє курси лекційних занять для студентів з предмета природничої історії, а саме зоології, ботаніки мінералогії та геогнозії. Подает лекційний матеріал студентам за структурою, згідно з якою після вивчення базових понять з певної дисципліни розглядаються різноманітні широкоприйняті на то час науковцями системи класифікацій їхніх об'єктів. Складає переліки необхідних питань, які вони повинні засвоїти при вивченні згаданих дисциплін. Крім лекційних, А.Л. Андржійовський проводить для студентів і практичні заняття, на яких вони не тільки знайомляться з об'єктами вивчення певних дисциплін, а й намагаються під керівництвом досвідченого викладача визначити назви цих об'єктів. Після кожної великої теми з метою глибшого засвоєння нового матеріалу він проводить для студентів консультації. Захоплений педагогічною діяльністю, А.Л. Андржійовський навчає студентів не лише предметів природничої історії, а й на безплатній основі проводить для них заняття з малювання.

Спираючись на той факт, що Фізико-математичний ліцей кн. Безбородька був вищим навчальним закладом, професори, які при ньому працювали, повинні були, крім педагогічної роботи, займатися і науковою діяльністю, а в кінці навчального року звітувати про це перед управлінням навчального округу. Звіти повинні були містити відповіді на такі питання: з ким спілкувався у справах науки, які наукові спостереження робив, що писав, перекладав, опублікував тощо [16]?

Переважає більшість викладачів, які працювали в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька в період з 1839 по 1840 рр., нічого не могли відповісти на поставлені перед ними запитання, що стосувалися їх власної наукової діяльності. Лише професор А.Л. Андржійовський, один з небагатьох викладачів, у 1839 р. доповідав, що контактував з відомим французьким природодослідником Bory de S. – t Vincent, спілкувався з вченими наукових товариств різних регіонів Російської держави. Результатом підтримки цих зв'язків, як видно з його рапортів, котрі містяться в архівних матеріалах, було обрання А.Л. Андржійовського членом-кореспондентом Одеського товариства сільського господарства Південної Росії та членом Французького Зоологічного товариства [13, 16].

За свій дворічний період перебування в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька А.Л. Андржійовський не друкував наукових праць, але як невтомний природодослідник, ботанік він знаходить вільний час для флористичних досліджень околиць Ніжина. Прибувши до міста наприкінці навчального року, він має гарну можливість займатися своєю улюбленою справою – ботанікою. Ймовірно, весь літній період, до початку нового навчального року, він проводить в екскурсіях, збираючи рослини в околицях міста. Цією справою він займався і у вільний від педагогічної роботи час протягом усього 1839-1840 навчального року. Так, у річному звіті ліцею за цей рік зазначено, що А.Л. Андржійовський «в свободное от учения время занимался собиранием растений, особенно злаков и грибов. Из которых заметил более 400 видов грибов и 100 видов злаков» [10].

Після прибуття до Ніжина А.Л. Андржійовський також активно взявся за впорядкування та наукове опрацювання власних гербарних зборів, обмінювався матеріалами з іншими вченими, листувався [15].

Після року наполегливої та кропіткої праці над персональною колекцією гербарію, зібраної ним протягом 30-річної служби під час численних наукових експедицій на Поділля, Полісся, Придніпров'я та Причорномор'я, у травні 1841 р. він надіслав міністру освіти листа, в якому виявив бажання пожертвувати його в один з навчальних закладів за вибором самого міністра. У листі було відмічено, що даний гербарій містить 10000 видів та 30000 екземплярів рослин. Колекцію складають російська флора, рослини європейських Альп, також колекція Вебера, Еклонна, Гукера та ботаніків, які були членами вченої спілки Botanischer Reise Verein. А.Л. Андржійовський не вимагав за цей гербарій ніякої винагороди, крім того, щоб його відправлення в призначене місце та витрати, необхідні на складання і пакування, були зроблені за державний рахунок.

Отримавши листа такого змісту, «Его Высокопревосходительство назначил помянутый гербарий в Университет Св. Владимира» і «предложил сделать распоряжение как определить оной от Андржеевского, так и о доставлении в Киев, с употреблением на то денег из остаточной суммы Университета».

У своєму рапорті до ради університету Св. Володимира А.Л. Андржійовський зазначив, що в каталог, який він склав і додає до пожертвованого ним гербарію, не включені родина *Plumbaginae*, *Fungi* та родина *Umbelliferae*. Представники першої родини не включені тому, що він зобов'язався професору Де Кандолію обробити *statice* для його «*Prodromus vegetabilium*». *Fungi* на той час перебували в професора Черняєва, якому А.Л. Андржійовський передав їх для визначення родів та видів і будуть повернуті йому не раніше березня 1842 р. Третя родина, не вписана в каталог з тієї причини, що ще була у професора В.Г. Бессера разом з його гербарієм, але він обіцяв передати її А.Л. Андржійовському вже наступної весни. Відразу після завершення відповідних робіт по даних родин А.Л. Андржійовський зобов'язувався передати їх разом з доповненнями у раду університету Св. Володимира.

Прийняти під свій контроль пожертвований А.Л. Андржійовським гербарій рада університету запропонувала завідуючому університетським гербарієм – професору ботаніки Р.Е. Траутфеттеру, який повинен був ознайомитися з ним і доповісти про його склад та стан раді університету [11].

Після прийняття під власний контроль пожертвованого А.Л. Андржійовським гербарію, і проглянувши його, професор Р.Е. Траутфеттер у своєму звіті доповів на раді університету, що гербарій складений в основному: 1) із рослин диких, зібраних в західних, південних та трансуральських країнах Російської держави; 2) із рослин садових, зібраних в Кременецькому ботанічному саду. До цих рослин «Русских» і «Садовых», здається, додані співрозмірно в дуже невеликій кількості дикі рослини з інших країн Земної кулі, а саме, з Австрії, Швейцарії і т.д. Екземпляри зазначеного гербарію різної достойності, але в основному задовільної. Більшість рослин цього гербарію в простому пропусковому папері і вони розкладені за природною системою. Всі види (*specimens*) і варіації (*varietales*) цього гербарію внесено в особливий список і, крім того, біля кожного виду в самому гербарії кожна етикетка («билетец») з назвою рослини.

Особливим достоїнством цього гербарію слід вважати колекцію рослин з південно-західних губерній Російської держави, оскільки А.Л. Андржійовський певним чином брав участь у складанні В.Г. Бессером списків рослин згаданих губерній, що були видані останнім. Саме рослини з гербарію А.Л. Андржійовського, які він зібрав на територіях різних губерній країни, можуть служити наочним поясненням до виданого В.Г. Бессером списку рослин.

Однак професор Р.Е. Траутфеттер відмічав, що у зазначеному гербарії серед рослин із вказаних місць поширення зустрічаються такі, в яких на етикетках записані тільки їх назви і не вказано де, коли ці рослини були зібрані, хто їх збирав, визначав і т.д. У каталозі тільки деякі з цих рослин мають запис про своє походження.

У гербарії зовсім мало садових рослин, але їх присутність характеризується досить позитивно, оскільки як можна переконатися, чи ростуть дані рослини в садах, чи ні.

Що стосується визначення рослин згаданого гербарію, то рослини, без сумніву, більшою мірою визначені правильно.

У своєму заключному слові професор Р.Е. Траутфеттер наголосив, що гербарій А.Л. Андржійовського, який він пожертвував Київському університету Св. Володимира, хоч і має недоліки, але є досить важливим придбанням для університетської колекції сухих рослин, а А.Л. Андржійовський заслуговує на подяку університету [11].

Пожертвована А.Л. Андржійовським гербарна колекція в кількості 10000 видів рослин, до якої він додав каталог, де рослини були розміщені за природною системою, поряд з гербарієм оранжерейних і садових рослин Кременецького ліцею, який нараховував 6000 видів, та гербарієм Вільнюської медико-хірургічної академії, склала першооснову гербарію Київського університету. [17].

Згодом ця колекція була долучена до іменних гербаріїв В.Г. Бессера і П.С. Роговича або ж зберігається у гербарії флори України при Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України і є великою науковою та історично цінністю [15].

Ніжинський період досить плідної педагогічної та наукової діяльності А.Л. Андржійовського був недовготривалим. Після майже дворічної роботи в ліцеї кн. Безбородька вчений подає у відставку. Спочатку він оселяється на Житомирщині та згодом переїздить до м. Ставища Київської області, де займається приватною роботою, але не залишає своєї наукової діяльності в галузі флористичних досліджень: вивчає флору околиць містечка, описує види рослин на живому матеріалі, заклавши для цього ботанічний сад аборигенних рослин, працює над складанням «Флори України» тощо [3].

Джерела та література:

1. Бабий Т.П., Коханова Л.Л., Костюк Г.Г., Задорожний А.Г., Матвеев С.А., Погребняк Л.П., Теплицкая Е.В., Труханов В.А. Биологи: Биографический справочник. – К.: Наукова думка, 1984. – 814 с.
2. Базилевская Н.А., Белоконов И.П., Щербакова А.А. Краткая история ботаники. – Москва: Наука, 1968. – 308 с.

3. Барбарич А.І. А. Л. Андрижівський (До 175-річчя від дня народження) // Укр. ботан. журн. – 1961. – Т. XVIII, № 2. – С. 84 – 89.
4. Береговий П.М., Лагутіна М.А. Видатні вітчизняні ботаніки. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Радянська школа, 1969. - 222 с.
5. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834 – 1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – К.: Типография императорского Университета Св. Владимира, 1884. - 818 с.
6. Відділ Чернігівського обласного архіву в м. Ніжин (далі ВЧОАН). – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 5 – 6. именни списки
7. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 1 – 8.
8. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 1 – 25.
9. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 1 – 5.
10. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 4 – 17.
11. Іванців В.В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX - на початку XX століть: Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.07 / Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва. – К., 2003. – 25 с.
12. Київський міський архів (далі КМА). – Ф. 16. – Оп. 280. – Спр. 120. – Арк. 1 – 10.
13. КМА. – Ф. 16. – Оп. 278. – Спр. 95. – Арк. 1 – 3.
14. КМА. – Ф. 16. – Оп. 278. – Спр. 79. – Арк. 1.
15. Лисенко Г., Шевера М. Натураліст Антон Андрижівський: ніжинський період діяльності // Актуальні питання ботаніки та екології: Збірник матеріалів конференції молодих вчених-ботаніків України (14 – 17 вересня 1999 р. м. Ніжин). – Ніжин: Наука-сервіс, 1999. – С. 13 – 17.
16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. – 420 с.
17. Чопик В.І., М'якушко Т.Я., Соломаха Т.Д. Гербарії. Історія, створення та функціонування. – Київ: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 25 – 26.
18. Щербакова А.А. История ботаники в России до 60-х гг. XIX в. (лодарвиновский период). – Новосибирск: Наука, 1979. – 368 с.

В статтє проанализировано главные аспекты педагогической и научной деятельности известного природоисследователя А.Л. Андрижевского на должности исполняющего обязанности профессора естественных наук в Нежинском лицее князя Безбородько.

The article presents the analysis of scientific and pedagogical researches of a famous naturalist A. L. Andrijiwskiy on the post of professor of science in Nizhin Lyceum of Grand Duke Bezborodko.

УДК 94 (477.51)

Олександр Рахно

ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ М.П.САВИЦЬКИЙ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності голови Чернігівської губернської земської управи у 1906-1914 рр. М.Савицького. Визначено основні віхи життєвого шляху, охарактеризовано його роботу у губернському земстві наприкінці XIX - на початку XX ст. та на керівних посадах в адміністрації губернії в 1918 р.

Микола Петрович Савицький (1867-1941) – визначний громадсько-політичний діяч Чернігівщини зокрема та України в цілому. Втім, його життєвий

© Рахно Олександр Якович – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

шлях, багатогранна діяльність в органах місцевого самоврядування та державних установах ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. В сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про нього практично відсутня¹. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

М.П.Савицький народився 1 червня 1867 р. у с. Ушівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії у дворянській родині. Рід Савицьких нараховує не одне століття. Його представники служили гетьманам І. Мазепі, І. Скоропадському, Д. Апостолу. Батько Миколи – Петро Лукич (1818-1893) після закінчення Ніжинського лицейного князя Безбородька протягом 1838-1843 рр. служив помічником столоначальника Комісаріатської комісії, у 1843-1847 рр. працював у канцелярії Головноуправляючого шляхами сполучення і публічними закладами. Потім повернувся господарювати на Чернігівщину, де володів разом з братом Андрієм чималим родовим маєтком у с. Ушівка Кролевецького повіту (нині – Сумська область) – 1050 десятин землі². В Ушівці вони заснували ще й цукровий та фаянсовий заводи. На останньому з них вироблялося до 10000 штук чайного й столового посуду, що давало братам щорічний прибуток у 1180 крб. сріблом³.

П.Л.Савицький протягом 60-90-х рр. постійно обирався почесним мировим суддею, у 1869-1874 рр. служив мировим посередником, а з 1874 по 1881 рр. був «непременным членом» Кролевецького повітового у селянських справах присутствія. Він також неодноразово обирався кролевецьким повітовим та чернігівським губернським земським гласним⁴. П.Л. Савицький дослужився до чину статського радника і помер 24 червня 1893 р. у с. Ушівка. У родині Петра Лукича та його дружини Людмили Григорівни Радченко, окрім Миколи, були ще сини Ніл (народ. 1860 р.), Андрій (народ. 1874), доньки Ольга (народ. 1862 р.), Олександра (народ. 1869 р.), Софія (народ. 1871 р.) та Марія (народ. 1873 р.)⁵. Усі вони отримали гарну освіту. Після смерті батька у власності М.П.Савицького залишилося 620, а напередодні Першої світової війни 340 десятин землі в селах Ушівка, Подоловому та хуторі Тереховському Кролевецького повіту⁶.

М.П.Савицький у 1884 р. закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, а потім до 1886 р. навчався у 3-ому Олександрівському військовому училищі. Після його закінчення отримав звання підпоручика і 11 серпня 1886 р. був направлений на службу в Бобруйську (Осовецьку) фортечну артилерію. У цій військовій частині він служив учителем навчальної команди, виконував обов'язки діловода суду, а потім із 13 жовтня 1887 р. був прикомандирований до Санкт-Петербурзької кріпосної артилерії для вивчення при столичному гарматному заводі електричних апаратів. Після закінчення навчання, склавши на «відмінно» екзамен, з 19 грудня 1888 р. був відряджений у свою частину в Бобруйськ. Тут він служив на посадах молодших офіцерів до 1892 р. і отримав звання поручика. 8 січня 1892 р. був зарахований у запас польової пішої артилерії по Кролевецькому повіту⁷. 17 березня 1899 р. був звільнений із запасу польової пішої артилерії у відставку у званні штабс-капітана.

Перебуваючи у запасі, він повернувся у родовий маєток у с. Ушівка на Чернігівщині. 1 липня 1894 р. М.П.Савицький одружився з донькою лікаря, колезького радника Уляною Андріївною Ходот (народ. 21 грудня 1866 р.). Дружина здобула освіту в Полтавському інституті шляхетних дівчат і мала у власності 160 дес. землі у с. Подусівка Чернігівського повіту та будинок у м. Чернігові. Подружжя Савицьких мало трьох дітей: Петра (народ. 3 травня 1895 р. – 1968 р.), Юрія (народ. 1 квітня 1898 р.) і Анну (народ. 3 травня 1900 р.), які здобули середню освіту в гімназіях Чернігова⁸. Серед них найбільш відомий Петро Миколайович, який після закінчення Петроградського політехнічного інституту був дипломатом, пізніше – представником адміністрації А.І.Денікіна в Парижі, а з 1921 р. опинився у вигнанні й викладав у навчальних закладах Праги. Він був відомим ученим і поетом, одним з організаторів та ідеологів Євразійського руху.

У Кролевецькому повіті розпочалася цивільна служба й громадська

діяльність М.П. Савицького. У 1892 р. він обирається повітовим і губернським земським гласним, а 19 листопада того ж таки року призначається міністром внутрішніх справ на посаду земського начальника 2-ої дільниці Кролевецького повіту. На цій посаді він прослужив до 19 жовтня 1896 р., коли був звільнений за власним бажанням⁹. На земські посади він обирається постійно в наступні роки XIX – початку XX ст.

1 жовтня 1896 р. Чернігівське губернське дворянське зібрання обрало його на посаду предводителя дворянства Кролевецького повіту, а 3 березня наступного року указом Сенату він був затверджений почесним мировим суддею по Кролевецькому повіту на три роки з 1896 р.

Водночас з цими виборними посадами по Кролевецькому повіту 4 липня 1899 р. указом Сенату він був призначений речичьким повітовим предводителем дворянства й головою Речицьких повітових у селянських справах і з військової повинності присутствій, а наступного року ще й почесним мировим суддею по Речицько-Мозирському округу Могильовської губернії. З 1 жовтня 1901 р. М.П.Савицький згідно з призначенням головував у Речицькому повітовому суді.

За плідну діяльність на цих посадах М.П.Савицький був нагороджений медалями, а 6 грудня 1902 р. – орденом Св. Анни II ступеня.

13 липня 1903 р. він був призначений гомельським повітовим предводителем дворянства, а в жовтні 1904 р. Радою попечительства імператриці Марії Федорівни про сліпих – попечителем Федоро-Ірининської лікарні для лікування хвороб очей у м. Гомелі. На посаді гомельського предводителя дворянства він перебував до 19 травня 1906 р. і був звільнений з неї за власним бажанням¹⁰.

У Чернігівському губернському земському зібранні під час виборів голови Чернігівської губернської земської управи 11 грудня 1906 р. кандидатура М.П. Савицького набрала переважну більшість голосів (31 проти 18), і він очолив губернську управу¹¹. На цю керівну земську посаду він був обраний ще двічі: 11 грудня 1907 р. та 15 грудня 1910 р. і плідно працював на користь місцевого населення.

Будучи губернським гласним, а потім головою губернської земської управи, М.П.Савицький зміг організувати діяльність різних політичних сил, представлених в земстві, у справі покращення життєвого рівня населення. Найбільше уваги він приділяв розвитку медицини, освіти, шляхів сполучення. Відповідно за роки його керівництва значно зросли асигнування на ці галузі діяльності губернського земства. Під час його керівництва управою у 1909-1911 рр. було реконструйовано міст через Десну, за що він отримав подяку від усього земського зібрання.

За плідну роботу по керівництву губернським земством 6 грудня 1909 р. він був нагороджений орденом Св. Володимира IV ступеня, а 27 лютого 1914 р. отримав свідоцтво «на право ношення» золотого знака у пам'ять 50-річчя земських установ¹². 8 січня 1914 р. у складі депутації Чернігівського земства він був на прийомі в імператора Миколи II у зв'язку з п'ятдесятирічним ювілеєм земських установ¹³.

М.П.Савицький керував губернським земством до 1 березня 1914 р., залишивши посаду не з власного бажання. Суть справи полягала в тому, що в губернську земську лікарню постійно направлялися для лікування арештанти з міської в'язниці. Але місцева адміністрація не робила ніяких кроків для того, щоб їх там охороняти і не допускати втеч. 7 березня 1912 р. з лікарні втекли два арештанти, направлені туди на лікування з тюрми. Влада звинуватила у службовій недбалості керівництво земської лікарні (лікарів О.І.Іванова та М.М.Ласкоронську), голову губернської земської управи М.П.Савицького та його заступника Д.Р.Тризна. 28 червня 1913 р. Чернігівське губернське у земських та міських справах присутствіє розглядало цю справу, не дозволивши взяти участь у засіданні представнику губернського земства. Незважаючи на те, що на час втечі М.П.Савицький перебував у відрадженні в Петербурзі, Д.Р.Тризна теж був

відраджений у земських справах у повіті губернії, а персонал лікарні не був озброєний, Присутствіє призначило попереднє слідство по обвинуваченню цих осіб у посадовому злочині й передало справу судовому слідчому¹⁴. До того ж постановою від 15 липня того ж таки року виключило М.П.Савицького та Д.Р.Тризна зі списків осіб, що мають право брати участь у виборах земських гласних¹⁵.

Особи, що перебували під судом та слідством, за тогочасним законодавством не мали права брати участь у виборах на будь-які посади. 20 січня 1914 р. у губернському земському зібранні чергової 49-ої сесії 1913 р., під час виборів голови губернської земської управи, кандидатуру М.П.Савицького підтримали «записками» 45 губернських гласних, але голова зібрання, губернський предводитель дворянства О.К.Рачинський «поставил собрание в известность, что Н.П.Савицкий не имеет права быть избранным. И все отказались от баллотировки»¹⁶. М.П.Савицький і Д.Р.Тризна, а також губернська управа написали не одну скаргу до Сенату про порушення прав керівників та інтересів губернського земства Чернігівським губернським у земських та міських справах присутствієм, але останній не задовольнив їх справедливих вимог¹⁷. Лише 31 січня 1914 р. «Рада міністра внутрішніх справ» згідно з висновками прокурорського нагляду ухвалила рішення: «уголовное преследование дальнейшим производством прекратить... и принятью против Савицкого, Тризна и Ласкоронской меру пресечения – подписку о неотлучке отменить за отсутствием состава преступления»¹⁸.

За цих обставин 1 березня 1914 р. під час виборів голови Чернігівської губернської земської управи М.П.Савицький подякував зібранню за довіру, але від балотування відмовився: «Глубоко тронут и признателен за предложение избрать меня в 4-ый раз председателем управы. Но три арестанта, присланные в земскую больницу для излечения, создали такое положение, при котором лучшим считаю для земства, если я откажусь от баллотировки, хотя этим я прерываю совершенно земскую деятельность, которой, в большей или меньшей степени, посвятил свыше 21 года жизни. При добром вашем отношении ко мне, нелегко, конечно, отказаться от такой работы, которой на государственной и общественной службе пришлось заниматься 28 лет. Но так будет лучше. Еще раз от всей души благодарю и низко кланяюсь, но от баллотировки отказываюсь»¹⁹. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1 березня 1915 р. згідно з пропозицією гласного М.А.Іскрицького зібрання ухвалило рішення видати М.П.Савицькому річний оклад заробітної платні у розмірі 4000 крб. за «корисну земську діяльність»²⁰.

М.П.Савицький обирався губернським гласним та на різні виборні земські посади. Зокрема, 24 травня 1914 р. губернським земським зібранням він був обраний заступником представника губернського земства в Московський порайонний комітет з регулювання масових перевезень вантажів по залізницях²¹. За умов Першої світової війни 3 серпня 1914 р. губернським земським зібранням надзвичайної сесії він був обраний членом губернського комітету з організації допомоги хворим і пораненим воїнам²².

Авторитет у земських колах М.П.Савицький мав високий. Тому 1 вересня 1915 р. у засіданні Чернігівського надзвичайного губернського земського зібрання закритим балотуванням його було обрано членом Державної ради Російської імперії від Чернігівського губернського земства²³. 11 вересня 1915 р. він був призначений чиновником для особливих доручень при «Переселеченском управлении Главного управления землеустройства и земледелия»²⁴. 3 грудня 1915 р. виконував обов'язки «уповноваженого председателя Особого Совещания по продовольственному делу» і за плідну діяльність 1 січня 1916 р. був нагороджений орденом Св. Володимира 3 ступеня²⁵.

Під час Лютневої революції він як член Державної Ради перебував у Петрограді і незабаром повернувся до Чернігова, де продовжував громадську діяльність. 13

березня на засіданні Чернігівського комітету представників громадських організацій, створеного для всебічного сприяння новому уряду у справі охорони спокою і порядку та ліквідації продовольчих труднощів, було заслухано «сообщение о личных впечатлениях бывшего очевидца великих событий в Петрограде, члена Государственного Совета Ник.П.Савицкого»²⁶. 15 березня на засіданні цього комітету його обрали до президіуму, який очолював І.Л.Шраг, одним із заступників голови²⁷. Однак у квітні 1917 р. М.П.Савицький отримав від Тимчасового уряду Росії призначення – «Главначальствующий Архангельска и Беломорского района» і виїхав на нове місце служби²⁸.

Після захоплення влади в Петрограді більшовиками М.П.Савицький повернувся до Чернігова і продовжував тут громадську діяльність. Зокрема, 17 жовтня 1917 р. він був зареєстрований Чернігівською окружною у справах по виборах до Всеросійських установчих зборів комісією у списку №15 «Группы внепартийных общественных деятелей» під №1, вказавши адресу проживання в Чернігові по вул. Мстиславській, буд. 22. До її складу увійшли такі відомі на Чернігівщині діячі, як О.О.Бакуринський, М.В.Висоцький, М.А.Іскрицький, М.М.Могилянський та інші²⁹. Основні ідеї «Групи» викладені у її відозві до населення губернії: «Граждане! Кто стоит за свободу, основанную на порядке; Кто хочет, чтобы трудовому народу было дано все, что не ведет только к общей разрухе, Кто в общественной деятельности ценит опыт и честность, засвидетельствованную делами – голосуйте за список №15 группы «Внепартийных общественных деятелей»³⁰. Однак ця група не отримала необхідної кількості голосів і не пройшла до Всеросійських установчих зборів.

Він активно працював як гласний Чернігівської міської думи. У засіданні думи 15 листопада, під час вирішення питання передачі продовольчої справи від продовольчого комітету міському громадському управлінню, гласний М.П. Савицький брав участь у обговоренні питання, «подробно остановился на истории снабжения армии хлебом за время войны и указывает, что в то время продовольствие удалось наладить в значительной степени потому, что тогдашним уполномоченным была представлена полная свобода деятельности в своем районе... И теперь необходимо к продовольственному делу привлечь людей, и обладающих индивидуальной находчивостью, способностью применения к обстоятельствам и этим людям необходимо представить даже полную свободу действий». На цьому засіданні його разом із товаришем голови Чернігівської міської думи А.В.Верзиловим і гласним Г.С.Зубком обрали на крайовий з'їзд союзу міст, який мав відбутися 19 листопада у Києві³¹.

28 листопада на урочистому зібранні Чернігівської міської думи, присвяченому планованому початку роботи Всеросійських установчих зборів, гласний М.П.Савицький (від позапартійної фракції громадських діячів) виголосив промову, в якій сказав: «Когда мобилизованы штыки и приклады и когда меры Учредительного Собрания проводятся уже без него. Меры эти, не дающие родине дышать, привели уже к продовольственной разрухе и открытию государственных границ. И теперь, как и раньше в 1613 г., можно сказать, что Россию спасет только чудо. Самодержавная власть вела народ не к добру. Она выдвигала бездарных и предателей. Нельзя управлять страной без технических навыков и талантов. Уже в то время можно было предвидеть революцию, которая потом пришла, но наделала много ошибок, так как восторжествовал не принцип устройства государства, а лозунг: «Бери каждый класс, как можно больше!» И поэтому были отмечены даровитые люди, что привело Россию к ужасному положению. Если Учредительное Собрание станет на государственную, а не классовую позицию и, если вокруг него все объединятся с таким же мужеством, с каким миллионы русских граждан погибли на фронте, то Россия будет спасена этим чудом»³². Але чуда не сталося, оскільки більшовики розігнали Всеросійські установчі збори й розпочали насаджувати свою владу не тільки в Росії, а й в Україні. Незабаром більшовицькі війська увійшли у Чернігів.

Під час першого перебування більшовицького загону М.Порядіна (Порадіна) у Чернігові (19 січня – 16 лютого 1918 р.) М.П.Савицький перебував у місті і, напевно, як колишній офіцер-артилерист, брав участь у підготовці збройного виступу проти більшовицької влади, оскільки місцева преса повідомляла: «Еще до ухода большевиков, отдельные организации унесли затворы от большевистских пушек, лишив таким образом большевиков артиллерии. Большевики двинулись на Седнев, но по дороге частью были разоружены и часть обоза отбита. В Седневе они оставили свои автомобили»³³. Вже вночі з 16 на 17 лютого того ж таки року він брав участь у приватній нараді гласних міської думи, на якій на «допомогу президіуму управи були обрані гласні Н.П.Савицький і А.В.Яковлев». У цьому зібранні брав участь і командир українського Переволочинського полку, який 17 лютого увійшов у місто. Полковника П.К.Бондаренка призначили начальником гарнізону. Був створений думський загін у складі 150 чоловік, який був озброєний і мав кулемети, захоплені у роззброєного радянського загону³⁴. Цей загін чергував у місті і вдень, і вночі, забезпечуючи охорону правопорядку, і незабаром мав у своєму складі три піших сотні, кінну частину, артилерійський взвод і команду кулеметників. Утримувався за рахунок міського бюджету. На пропозицію німецьких військ, що перебували у Городні 10 березня, надати допомогу Чернігову, місто відповіло відмовою «ввиду полной безопасности Чернигова и сохраняемого в нем спокойствия и порядка»³⁵.

Зазначимо, що частина місцевих більшовиків, які входили до міського виконавчого комітету ради робітничих і солдатських депутатів на чолі з С.І.Соколовською, зробила усе можливе, щоб місто не постраждало від червоногвардійців М.Порадіна. Це відзначав і чернігівський міський голова П.Я.Соколов, виступаючи на засіданні міської думи 21 лютого (6 березня): «Заслужой некоторых членов исполнительного комитета является то, что город не пострадал, как это имело место в других городах. В пятницу вечером исполнительный комитет предложил городскому самоуправлению взять на себя обязанность по охране города и организовать думский отряд и до момента формирования такового, то есть до субботы вечером [17 февраля (3 марта)] нес охрану по всему городу и затем сложил полномочия и сдал оружие»³⁶. Однак вночі на 11 (24) березня С.І.Соколовська і ряд більшовиків були заарештовані військовою владою. Незабаром вони були звільнені. 12 березня на засіданні міської думи гласна С.І.Соколовська зробила заяву про її арешт. Вислухавши заяву, дума, «зная деятельность гл. Соколовской в дни нашествия большевиков, считает этот арест результатом печального недоразумения, выражает ей сочувствие и поручает особым лицам – Н.П.Савицкому, П.Я.Соколову, А.В.Верзилову и И.Н.Владыкину выяснить причину этого недоразумения»³⁷.

13 березня 1918 р. М.П.Савицький разом з О.О.Бакуринським, І.Г.Рашевським та іншими були обраними міською думою почесними мировими судьями³⁸. 30 березня М.П.Савицький балотувався у гласні Чернігівського губернського земського зібрання від міської думи, від групи міських гласних, що належали до партії Народної свободи і позапартійної прогресивної групи разом з О.О.Бакуринським, І.М.Владикіним, але до губернських гласних з них був обраний лише О.О.Бакуринський³⁹.

Тим часом Центральна Рада, яка за допомогою німецько-австрійських військ повернулася в Україну, не змогла відновити свою владу повною мірою та задовольнити вимоги окупаційних військ щодо поставок до Німеччини та Австро-Угорщини продовольства та промислової сировини. 29 квітня 1918 р. вона була усунута від влади, і на чолі держави став гетьман П.Скоропадський, який почав створювати свою адміністрацію. Незабаром М.П.Савицький отримав пропозицію від гетьманської влади обійняти посаду губернського старости Чернігівської губернії. Він погодився і, згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ, 18 травня 1918 р. приступив до виконання обов'язків⁴⁰.

Уже наступного дня у великій залі Чернігівського єпархіального дому він

знайомився з представниками всіх відомств і громадських організацій губернії. Виступаючи перед ними, М.П.Савицький, зокрема, зазначив: «Как это ни трудно отдельным лицам; трудно и мне лично, но все мы должны объединиться для того, чтобы спасти Родину от анархии собственными силами и дать тем возможность самому народу через своих свободно избранных представителей устроить свою судьбу»⁴¹.

Труднощі у губернського старости було доволі. Складність ситуації полягала в тому, що окупаційна влада, втручаючись у внутрішнє життя, загострювала й без того критичну політичну ситуацію в Україні. Постійні реквізиції окупаційних військ, більшовицькі виступи, антигетьманська агітація, вилучення зброї – далеко не повний перелік проблем, які щодня мусила вирішувати місцева влада. До того ж назривала економічна та продовольча криза, бо майже наполовину скоротилися посівні площі, зменшилися товарні маси хліба, занепадала харчова промисловість.

На посаді керівника губернської адміністрації М.П.Савицький працював до кінця червня. 28 червня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів М.П.Савицький був призначений товаришем міністра внутрішніх справ Української Держави⁴².

Гетьман П.Скоропадський у своїх спогадах, згадуючи про призначення міністра внутрішніх справ Української Держави, зокрема, писав: «Но тут явился вопрос, кого назначить министром [внутренних дел]. Товарищами министров в это время уже были те же Воронович и Савицкий, оба они не подходили, по моим понятиям, для должности министра. Воронович, бывший губернатор, почему-то возбудил к себе большую нелюбовь со стороны многих партий, хотя по своим политическим воззрениям, которые он мне высказывал не раз, он был очень умерен; Савицкий был долгое время председателем земской управы в Чернигове, человек очень либеральных убеждений, но, к сожалению, мне, по крайней мере, так казалось, он тоже не годился для этого высокого поста. Уж больно он был какой-то неуживчивый. Я ломал себе голову, кого назначить»⁴³.

Посаду товариша міністра внутрішніх справ М.П.Савицький посідав недовго. Вже на початку серпня місцева преса повідомила: «Товариша міністра внутрішніх справ Миколу Савицького, згідно прохання, увільнено від посади»⁴⁴.

Після захоплення Києва військами Директорії М.П.Савицький через деякий час опинився в Криму, де його син Петро був секретарем у П.Струве, який завідував Департаментом закордонних справ уряду генерала П.Врангеля. Про його перебування там, зокрема, повідомляв Л. Чикаленко на засіданні ЦК УСДРП 22-24 вересня 1919 р. у Станіславі. Останній у складі військової делегації Директорії вів переговори в Криму про умови можливого союзу з армією П. Врангеля у боротьбі з більшовиками. Він зазначив: «Можу сказати, що власне жадної російської добровольчої армії в Криму нема. Майже на 80% – це місцевий український елемент – «малороси», з малою національною свідомістю... З «малоросів» там вештаються Савицький – колишній голова чернігівського губерніяльного земства, Свечин – колишній чернігівський «предводитель дворянства», Черниш – колишній київський агроном, Леонтович та ін.»⁴⁵

З розгромом більшовиками білогвардійських військ барона П.Врангеля М.П.Савицький емігрував, можливо, до Болгарії, куди виїхав його син, а потім, напевно, мешкав з родиною у Чехословаччині, у Празі, де і помер у 1941 р. і був похований на Ольшанському кладовищі⁴⁶.

Отже, М.П.Савицький – нащадок української козацької старшини, фахівець земської справи, який не одне десятиліття виконував обов'язки гласного Кролевецького та Чернігівського губернського земських зібрань, почесного мирового судді та повітового предводителя дворянства, голови Чернігівської губернської земської управи. Мав він досвід роботи й на державних посадах: члена Державної ради Російської імперії та керівника Архангельська та Біломорського району. Як керівник Чернігівської губернії та заступник міністра внутрішніх справ за часів Української держави він зробив багато корисного для того, щоб запобігти анархії та утвердити державність в Україні, покращити соціально-економічний та освітньо-культурний рівень українського населення.

1. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1998. – С.2681.
2. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т.4. – С.428.
3. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – Спб., 1865. – С.359.
4. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т.4. – С.428.
5. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Спб., 1901. Т.1. – Ч.1. – С.77.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп.14. – Спр.4080. – Арк. 1 зв.; Там само. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.804. – Арк.69 зв.
7. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.14. – Спр.3726. – Арк.1 - 17.
8. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.804. – Арк.70.
9. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.14. – Спр.4114. – Арк. 1-5.
10. Там само. – Арк. 6-9.
11. Там само. – Арк.10-11.
12. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1070. – Арк. 8.
13. Черниговская земская неделя. – 1914. – №3. – С. 6.
14. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1157. – Арк. 6-7.
15. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1068. – Арк. 5.
16. Журналы заседания Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17-29 января 1914 г. (с приложениями). – Чернигов, 1914. – С.171.
17. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1157. – Арк. 1-5.
18. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.961. – Арк. 49.
19. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1914. – №10. – 7 марта. – С. 4.
20. Черниговское губернское земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1915. – №11. – С. 5.
21. Журналы Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 24-25 мая 1914 года. – Чернигов, 1914. – С. 5.
22. Журналы Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3-4 августа 1914 года. – Чернигов, 1914. – С. 6.
23. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1915. – №36. – С. 4-5.
24. Земская городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1915. – №37. – С.2.
25. Губернское продовольственное совещание // Черниговская земская неделя. – 1916. – №2. – С.7-8; Черниговское очередное губернское земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1916. – №7. – С. 9-11.
26. Комитет общественных организаций // Черниговская земская газета. – 1917. – №22. – 17 марта. – С. 4.
27. Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговская земская газета. – 1917. – № 23. – 21 марта. – С.9.
28. Назначение Н.П.Савицкого // Черниговская земская газета. – 1917. – №26-27. – 31 марта – 4 апреля. – С.2.
29. ДАЧО. – Ф.1786. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.14.
30. Черниговский край. – 1917. – №31. – 14 ноября. – С.1.
31. Собрание гор. Думы 15-го ноября // Черниговский край. – 1917. – №34. – 17 ноября. – С.4.
32. Торжественное собрание городской думы 28 ноября // Черниговский край. – 1917. – №42. – 29 ноября. – С.4.
33. К уходу большевиков из Чернигова // Черниговский край. – 1918. – №19 (84). – 6 марта (21 февраля). – С.2.
34. Заседание гор. Думы // Черниговский край. – 1918. – №21 (86). – 8 марта (23 февраля). – С.4.
35. Помощь немцев Чернигову // Черниговский край. – 1918. – №23 (88). – (25 февраля). – С.3.
36. Заседание гор. Думы // Черниговский край. – 1918. – №21 (86). – 8 марта (23 февраля). – С.4.
37. Собрание гор. Думы // Черниговский край. – 1918. – №35 (100). – 28 (15) марта (23 февраля). – С.3.
38. Выборы мировых судей // Черниговский край. – 1918. – №34 (99). – 27 (14) марта. – С.3.
39. Выборы гласных Черниговского губернского земского собрания // Черниговский край. – 1918. – №37 (102). – 30 (17) марта. – С.3; Выборы земских гласных // Черниговский край. – 1918. – №41 (106). – 4 апреля (22 марта). – С.3.
40. Губернский староста // Черниговская земская газета. – 1918. – 11 (24 мая). – №35-36. – С.2.

41. Местная жизнь // Новости. – 1918. – 21 (8) мая. – С.1-2.
42. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 70.
43. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С.250.
44. Увільнення М.Савицького // Черниговская земская газета. – 1918. – №59-60. – 3 (16) августа. – С.7.
44. Мазепа Ісак. Україна в огні й бурі революції 1917-1912. – К., 2003. – С.430.
45. Бобир О. Судила доля Савицькому // Літературний Чернігів. – 2005. – № 2(30). – С.143.

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественной деятельности председателя Черниговской губернской земской управы в 1906-1914 гг. Н. Савицкого. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве в конце XIX - начале XX вв. и на руководящих должностях в администрации губернии в 1918 г.

The article is devoted to the analysis of M. Savitskyi's life, and social activity. Mikola Savitskyi was a zemstvo-councilor and the chief of Chernihiv government zemstvo executive committee in 1906-1914. The main milestones of his course of life have been defined. His activities as a member of Chernihiv zemstvo government at the end of 19th - beginning of 20th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

УДК 930.2 (043)

Світлана Баханова

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ХХ СТОЛІТТЯ У ШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ З ІСТОРІЇ

У статті на основі порівняння шкільних програм 1989, 1992, 1996, 1998, 2005 та 2008 років простежуються зміни у поглядах істориків на основні моделі української державності ХХ ст.: УНР часів Центральної Ради, Української держави П.Скоропадського, УНР часів Директорії, ЗУНР, УСРР/УРСР, незалежності України.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що ефективність сучасних та політичних процесів в Україні багато в чому залежить від рівня сформованості суспільної історичної свідомості. Провідна роль в її формуванні належить школі та навчальній літературі, зміст якої регламентується документами і, передусім, шкільними програмами. Тому вивчення трансформації поглядів на історичні явища, тим більше таких значущих, як моделі української державності, у шкільній програмі дають ключ для розуміння особливостей сприйняття учнями історичних та сучасних політичних процесів.

Останнім часом шкільні програми та підручники все частіше стають предметами досліджень, пов'язаних із становленням нового змісту історичної освіти

© Баханова Світлана Степанівна – старший викладач Бердянського державного педагогічного університету.

(К.Баханов, Н.Гупан, А.Зякун, С.Кульчицький, В.Мисан, О.Пометун, О.Удод) та висвітленням у них окремих історичних явищ: радянського тоталітаризму (А.Жив'юк, Ю.Шаповал), Другої світової війни (В.Ільге, І.Гирич) тощо. Проте подання в програмах моделей української державності ХХ ст. залишилися поза увагою дослідників. Це зумовило тему даної статті.

Метою статті є на основі аналізу шкільних програм кінця ХХ – поч. ХХІ ст. виявити зміни у поглядах на моделі української державності ХХ ст.

За радянських часів у шкільних програмах розглядалася лише єдино можлива форма української державності – радянська соціалістична республіка у складі союзної з Росією державою СРСР. Показовою в цьому плані є одна з останніх навчальних програм з історії 1989 року. Вона уперше передбачала вивчення історії УРСР як самостійного курсу, на який у 8-10 класах відводилося 102 години.

Радянська влада в Україні у програмі подавалася як державна форма диктатури пролетаріату, що ґрунтувалася на трьох засадах: 1) гегемонія робітничого класу (провідна роль у поваленні царизму, боротьбі з контрреволюцією, забезпечення “тріумфальної ходи” радянської влади); 2) керівна роль більшовицької (комуністичної) партії (“єдиний захисник національних прав пригноблених народів”, “право націй на самовизначення”, “більшовизація мас”, “організатор переможного повстання” тощо); 3) братня допомога радянської Росії в утвердженні Української радянської держави (“братерська допомога Радянській Росії трудящим України у зміцненні влади Рад”, “братня допомога трудящих Радянської Росії. Вигнання німецько-австрійських окупантів”) [1, с.57-58]. В узагальненому вигляді ця триєдина формула відбивалася у тезах, на зразок: “Героїчна боротьба робітників і селян України під керівництвом Комуністичної партії при безпосередній допомозі трудящих Радянської Росії проти...”[1, с.59]. Взірцем української радянської держави, за програмою, був статус союзної республіки у складі СРСР. Вступ УРСР до складу СРСР, викликаний “економічною і політичною необхідністю”, мав характер “всенародного руху за створення союзної держави [1, с.60]. Саме у складі СРСР відбулося оформлення території України (“возз’єднання Західної України, Північної Буковини та українських повітів Бессарабії з УРСР. Боротьба трудящих Закарпаття за возз’єднання з УРСР” [1]. Але під впливом культу особи Й.Сталіна та “адміністративно-командної системи керівництва” було “обмежено владу Рад та посилено владу бюрократії”. Після смерті Й.Сталіна відбулася демократизація суспільного життя, що стало у другій половині 80-х років “вирішальною умовою перебудови радянського суспільства”.

Решта моделей української державності у програмі серйозно не розглядалася. Про Центральну Раду йшлося лише у контексті подій Лютневої буржуазно-демократичної революції в Україні та політичної обстановки після її перемоги. Безпосередньо вона згадувалася у зв’язку з подіями осені 1917 року як сила, що захопила владу в Україні та була буржуазно-націоналістичною за духом, контрреволюційною за сутністю й чужою для робітників (“Захоплення влади буржуазно-націоналістичною Центральною радою і боротьба трудящих проти її контрреволюційної політики”) [1, с.57].

Українська держава П.Скоропадського взагалі не згадувалася. Основна увага зосереджувалася на “вторгненні німецько-австрійських військ на Україну”, “реставрації буржуазно-поміщицького ладу”. Останнє відбивало класову сутність гетьманату. Директорія УНР оцінювалася так само, як і Центральна Рада, – тимчасова “буржуазно-націоналістична” за класовою сутністю влада.

Західноукраїнська Народна Республіка у програмі не згадувалася взагалі. Але зазначалося, що населення Західної України на початку ХХ століття страждало від “політичного і національного гноблення” й “прагнуло до возз’єднання з українським народом у складі Росії” [1, с.54], а протягом 1919-1920 років відбувалася “боротьба трудящих західноукраїнських земель за владу Рад та за возз’єднання з Радянською Україною” [1, с.59].

Проект програми з історії Української РСР, створений у наступному 1990 році М.Ковалем, С.Кульчицьким, Ю.Курносим, В.Сарбеєм, суттєво відрізнявся від попередньої програми насамперед новим ракурсом подання навчального матеріалу. Якщо програма 1989 року репрезентувала російський імперський погляд на історію України, намагалася подати події в Україні як ілюстрацію до загальноросійських процесів, то проект програми 1990 року здебільшого був зорієнтованим на те, щоб розкрити як особливе, так і загальне в розвитку українського та інших народів СРСР [2, с.5]. Автори проекту відмовилися від наголосу на провідній ролі комуністичної партії, робітничого класу та нав'язливого підкреслювання допомоги “старшого брата” – російського народу. Натомість вони зосередили увагу на ролі України в подіях ХХ століття та впливі національного чинника на події в самій Україні (“Піднесення визвольної боротьби мас в Україні”, “Масові акції з вимогами політичної автономії України”, “Здійснення українізації” тощо). У проекті програми зберігалося особливе ставлення до УРСР як до моделі української державності, проте більше уваги приділялося УСРР до входження її до СРСР.

З проекту зникли радянські оцінки-штампи “буржуазно-націоналістична” щодо Центральної Ради та Директорії, значно розширилися їхні характеристики. Разом з тим, непрямо, але проводилася лінія контрреволюційності Центральної Ради: наголошувалося на її союзі з Тимчасовим урядом, роззброєнні Червоної армії, згадувався ленінський ультиматум і переможний похід радянських військ Україною. Було уведено положення про виникнення Української Центральної Ради, її соціальний склад і класові інтереси. I та II Універсали Центральної Ради подавалися як зміцнення її союзу з Тимчасовим урядом. Окремо відзначалися “Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду”, III Універсал Центральної Ради, утворення УНР та IV Універсал УЦР.

Подібна характеристика надавалася й Директорії УНР. Увага зосереджувалася на її соціальній базі, збройних силах, політиці щодо робітників і селян, угоді з Антантою та білогвардійцями [2, с.31].

У проекті програми знайшлося місце і для ЗУНР. Йшлося про її проголошення, утворення Української Галицької армії (УГА), політику уряду ЗУНР, угоду з Директорією про спільні дії та проголошення об'єднання ЗУНР з УНР (січень 1919 року).

Гірше за все висвітлювалася Українська держава. Вона розглядалася у контексті грабіжницької політики окупантів і характеризувалася не інакше, як маріонетковий уряд П.Скоропадського [2, с.30].

У розділі “Основні поняття та провідні ідеї” автори проекту виокремлювали: Українську Центральну Раду, Гетьманщину, Директорію, Махновщину та Західноукраїнську Народну Республіку.

Два роки по тому, у 1992 році, цей авторський колектив підготував новий проект програми, урахувавши нові реалії життя – проголошення Україною незалежності. Тепер наскрізною лінією нового проекту стала ідея державотворення. Відтак моделі української державності опинились у центрі вивчення навчального матеріалу, що було закріплено у назвах розділів і виділенні відповідної кількості годин на їх вивчення: розділ XIV “Початок державного відродження України. Утворення Української Народної Республіки. Центральна Рада” (11 год.), розділ XV “Українська держава П.Скоропадського” (5 год.), розділ XVI “Відродження УНР. Директорія” (5 год.), розділ XVII “Утворення УСРР” (5 год.) тощо [3].

У межах вивчення кожної з моделей державності автори наголошували на визначенні сутності органів влади та їх еволюції протягом часу: оформлення складових держави, сприйняття держави іншими країнами та зовнішньої політики держави; політики в галузі промисловості, сільського господарства, національно-культурного будівництва, а також формування території.

Так, характеризуючи УНР доби Центральної Ради, історики чітко простежують процес її становлення (Тема 1. “Виникнення Центральної Ради”, Тема 2. “Проголошення автономії України”, Тема 3. “Перші елементи української

державності”, Тема 4. “Проголошення Української Народної Республіки”). При цьому вони намагаються відбити еволюцію самої Центральної Ради. Так, проектом програми обходиться питання її статусу навесні 1917 року, але досить чітко окреслюється влітку 1917 року (“Центральна Рада – крайовий орган влади”) й угадується у контексті подій січня 1918 року (“Проголошення незалежності УНР. Законодавча діяльність Центральної Ради”). Еволюція Центральної Ради відбувається паралельно зі змінами концептуального бачення майбутнього України її лідерами: гасло автономії України – проблема перетворення Російської централізованої держави на федерацію демократичних республік – відмова від ідеї самостійності УНР, Російська Федерація в уявленнях провідних діячів українського визвольного руху – проголошення незалежності УНР [3, с.39-41]. Для кращого сприйняття цієї еволюції мало б сприяти докладне ознайомлення учнів з Універсалами Центральної Ради, які також виокремлювалися в тексті програми.

З усіх складових держави у проекті програми найбільше уваги приділено становленню законодавчої та виконавчої влади, її залежності від політичних сил, які входили до її складу. Логіка подання тут така: виникнення УЦР – вибори нового складу УЦР – утворення комітету УЦР (Малої Ради) та Генерального Секретаріату – новий склад УЦР (Малої Ради) та Генерального Секретаріату – розпуск УЦР. Кількома словами у проекті йшлося про початок української армії та утворення Генерального військового комітету [3, с.39].

Щодо сприйняття УНР іншими державами, то підкреслювалося негативне ставлення до неї з боку Росії. З огляду на це, події, які у попередніх проектах мали позитивну оцінку, набували негативного забарвлення: “Переможний похід радянських військ по Україні. Вступ радянських військ у Київ” – “Війна радянської Росії проти УЦР”, “Інтервенція радянських військ” [3, с.40-41]. Позиція країн Четверного союзу означалася тезою “Українське питання у переговорах Четверного союзу з Радянською Росією. Мирний договір Четверного союзу з УНР”.

Політика уряду УНР розглядалася лише у соціально-економічній площині й у контексті причин розпуску УЦР. Територіальне питання пропонувалося висвітлювати лише у зв’язку з проблемою кордонів України: взаємини між Тимчасовим урядом та Центральною Радою.

Найповніше у проекті програми (1992 року) була схарактеризована Українська держава П. Скоропадського. Сутність гетьманської держави визначалася за допомогою ознайомлення зі змістом Маніфесту П.Скоропадського, “Закону про тимчасовий державний устрій України”. Передбачалося виявлення відмінностей між Українською державою та УНР.

В оцінці складових української державності, крім окреслення повноважень влади гетьмана та його уряду, особлива увага приділялася збройним силам – як перспективним планам, так і наявним військовим частинам. Досить чітко виписувалося ставлення до Української держави інших країн.

Політика гетьманського уряду подавалася неоднозначно: з одного боку, негативна: у галузі промисловості (розруха, безробіття) та сільського господарства (ліквідація земельних комітетів, повернення поміщицького землеволодіння), з іншого, позитивна у національно-культурній царині (сприяння освіті, науці й культурі, спроби українізувати державний апарат).

Територіальну проблему Української держави проектом розглянуто у кількох площинах: українських кордонів у переговорах з Радянською Росією, питання Холмщини і Південної Бессарабії у відносинах з Румунією, кримське питання, проблема Холмщини і Підляшшя та їх поглинання збройними силами новоутвореної Польщі.

Висвітлення наступної моделі української держави – Української Народної Республіки доби Директорії також зазнало суттєвих змін. Сутність самої Директорії у проекті (1992 року) визначалася як орган диктатури отаманів [3, с.44]. Основні державотворчі процеси цієї доби зведені до утворення Директорії,

зречення П.Скоропадського влади, офіційне відновлення УНР, возз'єднання українських земель в єдиній державі, спроби скликання Центральної Ради, реорганізація Директорії, перехід влади до С.Петлюри, евакуація до Вінниці. Подальша доля Директорії вже подавалася у зв'язку з утворенням УСРР.

Про оформлення складових держави за часів Директорії згадувалося вкрай мало (лише про саму Директорію, перехід на її бік основних військових частин гетьманської армії, які поступово “збільшовичувалися”). Політика Директорії характеризувалася скупо. Зовнішня політика Директорії представлена положеннями про другу війну радянської Росії проти УНР, переговори з Антантою, війну з Денікіним та Варшавською угодою з Польщею. Про територію УНР цього часу не йшлося, оскільки вона стрімко змінювалася в залежності від перебігу військових дій.

У безпосередньому зв'язку з УНР доби Директорії висвітлювалася інша модель української державності – Західноукраїнська Народна Республіка. Усі відомості програми зводилися до згадки про утворення Національної Ради, проголошення ЗУНР, створення УГА, злуки ЗУНР та УНР, яка здебільшого мала формальний характер (“Причини неможливості дійсного возз'єднання українських земель на початку 1919 року”) [3, с.44]. Окремим положенням умовлювалося: “Склад українських земель, об'єднаних Національною Радою”.

Найбільше уваги в проекті приділялося УСРР (УРСР). Ствердження цієї моделі державності розглядалося з двох боків: 1) як результат діяльності рад у самій Україні (“Утворення Рад, їх риси”, “Розгортання більшовиками кампанії за скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, Утворення радянської “УНР” та Народного Секретаріату, Утворення Українського Раднаркому” тощо); 2) як наслідок зовнішнього втручання радянської Росії (“Війна Радянської Росії проти УНР”, “Друга війна Радянської Росії проти УНР”, “Створення на Україні дублюючого управління центру” тощо).

Автори проекту наголошували на особливості радянської форми державності (“Специфіка радянської форми державності”), підкреслювали її відмінність від парламентаризму. Окремим рядком подавалося прийняття першої Конституції УСРР. Політичний режим УСРР визначався як більшовицький тоталітарний, а однопартійність – його сутність [3, с.47]. Утворення УСРР як незалежної держави вважалося формальним і зумовленим історичними обставинами (“Незалежна Радянська Україна: форма і сутність. Причини надання Україні статусу незалежної держави”).

Оформлення складових радянської держави називалося “радянським будівництвом” або “комуністичним будівництвом” і писалося у лапках.

У проекті йшлося про визнання УСРР лише радянською Росією, і з 1921 року – встановлення торговельних відносин із сусідніми державами. Політика радянського уряду в галузі промисловості характеризувалася як націоналізація підприємств, запровадження загальної трудової повинності та створення трудової армії, заборона приватної торгівлі, мілітаризація економіки. Аграрна політика включала продрозкладку, чорний переділ та утворення комітетів незаможних селян. Відзначалися зміни у політиці уряду УСРР з 1921 року: з одного боку, відхід від “військового комунізму”, впровадження нової економічної політики, з іншого, УСРР, усе більша залежність від радянської Росії (“Україна в планах ГОЕЛРО”, “Договірна федерація” тощо).

Входження УСРР до складу Радянського Союзу тлумачилося у проекті як втрата суверенітету України, що змушена була діяти у фарватері політики центру (Москви) й використовувати ті поступки, на які йшов центр (українізація, коренізація), терпіти каральні заходи за непадкорення його волі (голод 1933 року, сфальшовані судові процеси, розширення репресій тощо). Після Другої світової війни УРСР отримала вихід на міжнародну арену як засновник і член ООН, а також через дипломатичну, зовнішню економічну і культурну діяльність. Але характер цієї діяльності оцінювався як “наслідування зовнішньополітичних інтересів центру” [3, с.55].

Формування території України в цей час окреслювалося лише загальними рисами: возз'єднання західноукраїнських земель (причому наголошувалося на неоднозначності оцінки цього факту), розв'язання проблеми територіальних кордонів між Україною та Польщею, завершення возз'єднання українських земель [3, с.57]. Про приєднання Криму до УРСР у проекті програми не йшлося.

Проектом програми окреслювалися інші можливі моделі української державності (“Складна доля Закарпатської України”, “Спроба проголошення у Львові самостійної держави”) та сили, які їх обстоювали (ОУН-УПА, правозахисники тощо).

Контури незалежної української держави у цей час тільки вимальовувалися, тому розділ, присвячений цьому процесу, мав назву “Україна на шляху до свободи”. У ньому подавалися лише загальні засади нової моделі державності, що випливали з Декларації про державний суверенітет та Акта про незалежність України. Згадувалися деякі ознаки нової держави – Президент та його представники в областях [3, с.62].

У 1996 році було ухвалено нову програму з історії України. Її автори (Я.Грицак, В.Мисан, Р.Лях, І.Підкова, П.Панченко, Н.Теплоухова, Ф.Турченко, Г.Швидько, Р.Шуст) зберігали загальну концептуальну лінію проекту програми 1992 року (про це свідчить внесення “етапів української державності” до розділу “Основних понять”), але дещо змінили наголоси. Так, комплекс подій від лютого 1917 року до січня 1918 року, які призвели до проголошення незалежності УНР, отримав назву Української революції. Червоною ниткою в програмі проведено ідею державотворення: проголошення автономії України (неминучий крок у розвитку революції) – проголошення УНР – проголошення незалежності УНР – прийняття Конституції УНР та обрання М.Грушевського Президентом України (що є принципово новим у програмі). Чітко виписано оформлення складових держави, особливо армії (“Початок української армії”, “Поява “вільного козацтва») [4, с.48].

Українська держава УНР доби Директорії, ЗУНР та УСРР розглядалася авторами у контексті боротьби України за збереження державної незалежності (1918-1920 роки). Значно стрункіше висвітлювалася тема “Гетьманат П.Скоропадського”.

Чіткіше, з огляду моделі державності, стала виглядати УНР доби Директорії. Сам факт відновлення УНР тлумачився авторами як результат тривалої боротьби. Робився наголос на політичному курсі Директорії, особистості С.Петлюри, йшлося про трудовий конгрес, отаманщину, переговори з Антантою, взаємини з махновцями та причини поразки Директорії [4, с.49].

Окремо виносилася вивчення Західноукраїнської Народної Республіки, на що відводилося стільки ж часу, як і на вивчення Директорії УНР (2 год.), тобто історики прагнули розглянути ЗУНР як самостійну модель української державності. Це підкріплювалося й логікою побудови програми [4, с.50].

УСРР подавалася у програмі з наголосом на характері встановленого у ній режиму (“Більшовицький тоталітарний режим”). Докладно розглядався процес створення УСРР [4, с.49-51]. Ретельно простежувалася зміна статусу УСРР зі входженням до складу СРСР [4, с.52].

Політика УСРР (УРСР) подавалася в загальному річизі радянської модернізації України зі сталінською індустріалізацією, колективізацією і розселянням, голодомором і глибокими соціальними деформаціями при облудному характері прав і свобод (Конституція 1937 року), монопольним становищем ВКП(б) у суспільстві. Констатувалося утвердження тоталітарного режиму в Україні [4, с.54].

Складання території УРСР оцінювалося як включення Західної України до складу СРСР, возз'єднання з УРСР та анексія Бессарабії та Північної Буковини з перенесенням в Західну Україну репресивного тоталітарного режиму (1939-1941 рр.). Уперше у програмі виокремлювалося передання Кримської області до складу України, утворення Черкаської області та приєднання Ізмаїльської області до

Одеської [4, с.60]. Підкреслювалося, що здійснювані Україною зовнішньополітичні акції наприкінці 40-х – середині 50-х років відбувалися в річищі політики СРСР. Згідно з програмою, у 70-х – 80-х роках відбулося “зміцнення тоталітарного характеру радянського суспільства, права і свободи, закріплені Конституцією УРСР 1978 року, носили декларативний характер. Керівництво України зайняло вірогіднішу позицію щодо центру” [4, с.62].

Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України тлумачилися програмою як закономірні явища, “пошук виходу з історичного глухого кута” на тлі погіршення економічної ситуації при зростанні активності суспільства та формування багатопартійності.

Розглядаючи Україну в умовах незалежності, автори у центр уваги поставили “розгортання державотворчих процесів”: формування трьох основних гілок влади – ключове завдання держави; особливості трансформації Верховної Ради УРСР у вищий законодавчий орган незалежної України; виконавча влада, судова влада, створення Міністерства оборони. Окреслювалися проблеми державотворення (питання про посаду представників Президента на місцях, проблема Чорноморського флоту тощо) [4, с.65]. Подальші державотворчі процеси подавалися під кутом зору необхідності зміцнення виконавчої влади. В цьому аспекті наголошувалося на розробці й підписанні конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою, розглядалися Кабінет Міністрів як ланка виконавчої влади, конституційний процес і прийняття Конституції України [4, с.67]. У зовнішній політиці відокремлювалися вихід України на міжнародну арену, визнання її міжнародним співтовариством, внесок України в ядерне роззброєння, меморандум про гарантії ядерної безпеки, збереження позаблокового статусу, вступ до Ради Європи тощо [4, с.67].

Програма 1996 року стала першим нормативним документом, який регламентував зміст шкільної історичної освіти (попередні документи були проектами і мали рекомендаційний характер), тому низку негативних моментів, що в ній містилися, було виправлено у новій редакції програми (1998 року).

Програмою збільшувався час вивчення історії України у десятому класі з 51 до 68 годин, але в її змісті не відбулося істотних змін щодо висвітлення моделей української державності. Виняток складала скорочення й деякі уточнення [5, с.72].

У 2001 році програма з історії зазнала ще однієї редакції. Це було викликано введенням 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів і пов’язаною з нею системою тематичного оцінювання, яке потребувало групування матеріалу у пропорційно рівні тематичні блоки, а також урахуванням досягнень історичної науки, поверненням забутих або невідомих імен історичних діячів, нових трактувань подій та явищ. Однак програма з історії України для 10 класу залишилася майже без змін. Скорочення та корекція не торкнулися матеріалу про моделі української державності [6].

У 2004 році було затверджено нову програму з історії. Це було викликано переходом загальноосвітніх шкіл на 12-річний термін навчання, відповідно до щойно ухваленого Державного стандарту освіти (освітня галузь “Суспільствознавство”). В основу програми було покладено ідею мінімізації навчального матеріалу та орієнтації на кінцевий результат навчання. Тому в програмі вводився спеціальний розділ “Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів”. На вивчення новітньої історії України у програмі відводилося 140 годин на три роки: 10 клас (35 год.) – від початку ХХ століття до 1920 року; 11 клас (35 год.) – 1921 – 50-і роки; 12 клас (70 год.) – від початку 50-х до сьогодення.

На відміну від попередньої програми, у новій (2004 року) початок Української революції (події березня – жовтня 1917 року) пропонувалося розглядати спільно з темою “Україна в роки Першої світової війни” як передумову державотворчих процесів. Проте період з листопада 1917 по 1920 рік отримав назву “Український державотворчий процес”, в межах якого стисло розповідалося про УНР доби

Центральної Ради (проголошення УНР, війна більшовиків з УНР, IV Універсал), Українську Державу (гетьманський переворот, П.Скоропадський, внутрішня і зовнішня політика Української Держави і ставлення до неї політичних партій і народу), УНР часів Директорії (утворення Директорії, відновлення УНР, С.Петлюра, трудовий конгрес, отаманщина тощо), ЗУНР (утворення Української Національної Ради, проголошення ЗУНР, Є.Петрушевич, створення УГА, злука УНР і ЗУНР), УСРР (запровадження радянської державності та її характер, червоний терор, падіння радянської влади 1919 р., відновлення більшовицького режиму, формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР). У Державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки від учнів вимагалося уміти порівнювати державний устрій часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, характеризувати внутрішню та зовнішню політику українських урядів, формулювати власні погляди та оцінки щодо значення УЦР, Української Держави, періоду Директорії тощо [7, с.52,53].

У одинадцятому і дванадцятому класах вивчається УРСР як модель державності. Програма з цією метою виокремлює державний статус України в 1921-1922 роках, утворення СРСР, статус УРСР у складі Радянського Союзу, ставлення політичних сил і населення України до її членства в СРСР. Від учнів вимагається вміння аналізувати, узагальнювати факти та контрверсійні точки зору щодо входження України до складу СРСР та обґрунтовувати власну позицію з цього питання, а також на карті показувати зміни у територіально-адміністративному устрої України 1921-1928 років.

Процеси в УРСР кінця 20-х – кінця 30-х років подаються під кутом зору радянської модернізації: йдеться про формування партійно-бюрократичної номенклатури, про масові репресії та їх жертви, Конституцію УРСР 1937 року та пропаганду ідеальної радянської людини. Але жодним словом не згадується тоталітарний режим, що сформувався внаслідок цих процесів, що, на нашу думку, є невиправданим і потребує доповнення. Оцінюючи процеси в Україні наприкінці 40-х – 50-х роках, автори виокремлюють адміністративно-територіальні зміни, Україна в ООН та інших міжнародних організаціях, входження Кримської області до складу УРСР.

В курсі історії України (12 клас) державотворчі процеси висунуті як головні для України в умовах незалежності. Вже у вступі відокремлені: проголошення незалежності, основні тенденції розвитку держави, проблеми реформування суспільства, прийняття Конституції України. Програма чітко визначає основні риси державотворчих процесів: особливості розбудови законодавчої, виконавчої та судової влади, формування партійно-політичної системи, участь населення у державотворчих процесах, значення прийняття Конституції (1996 року).

Разом з тим, ця програма в частині для 10-12 класів ще не є керівництвом до дії й, можливо, буде скоригована у напрямку більш чіткого окреслення характерних рис моделей української державності.

Таким чином, можна говорити про те, що протягом 1980-2008 років відбулися серйозні зміни у висвітленні моделей української державності. Умовно ці зміни поділяються на три етапи, кожний з яких пов'язаний з певною програмою: 1) 1989-1992 роки (програма (1989) і проект програми (1990) – характеризується виокремленням історії України у самостійний курс, збільшенням обсягу матеріалу саме з історії України, хоча його компонування відбувалося за старими радянськими схемами, згідно з якими єдиною можливою моделлю української державності розглядалася УРСР у складі СРСР; 2) 1992-1996 роки (проект програми з історії України (1992) – відхід від старих штампів і стереотипів, пов'язаних з формаційним підходом (хоча його відбиток ще зберігається), подання національної історії як складного процесу державотворення, в якому мали місце УНР, Українська Державна, УНР часів Директорії, ЗУНР, УСРР, УРСР у складі СРСР та Україна – незалежна держава; 3) 1996-2008 роки (програма 1996 року та її редакції 1998, 2001 років, програма для 12-річної школи 2004 року) –

поглиблення державотворчого підходу до оцінки історичних явищ XX століття, усунення деяких проявів формаційного підходу, подання моделей української державності 1917-1920 років у контексті української революції.

У поданні моделей української державності (термін у програмах не вживається) склалася певна логіка: визначення сутності моделі та демонстрація її еволюції, формування складових держави, характеристика політичного режиму, сприйняття держави іншими державами та основні вектори зовнішньої політики, політика держави у галузі промисловості, сільського господарства, національно-культурній царині тощо.

1. Програма для середніх навчальних закладів. Історія. 5-11 класи. – К.: Радянська школа, 1989. – 96 с.
2. Програма по истории Украинской ССР. 8-11 классы (Проект). – К.: Радянська школа, 1990. – 47 с.
3. Програма з історії України. 7-11 класи (Проект) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – №7-8. – 64 с.
4. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5-11 класи. Всесвітня історія. 6-11 класи. – К.: Перун, 1996. – 126 с.
5. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. (Нова редакція). 5-11 класи. – К.: Перун, 1998. – 92 с.
6. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-11 класи // Історія в школах України. – 2001. – №5. – С. 10-16.
7. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-11 класи. – К.: Перун, 2005. – 142 с.

В статтє на основе сравнения школьных программ 1989, 1992, 1996, 1998, 2005 и 2008 годов прослеживаются изменения во взглядах историков на основные модели украинской государственности XX ст.: УНР времен Центральной Рады, Украинского государства П.Скоропадского, УНР времен Директории, ЗУНР, УСРР/УССР, независимости Украины.

In the article on the base of comparison of school programs of 1989, 1992, 1996, 1998, 2001, 2005 years the author writes about changes in views of historians on the base of the model of Ukrainian state system of the XX century: UPR the part of central Rady, Ukrainian state system of P.Scoropadskiy, UPR the part of disectory WUPR, USRR, Ukr. SSR, independent Ukraine.

РЕГІОНАЛЬНА ВИЩА ОСВІТА ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-Х рр. ХХ ст.

У статті з'ясовано вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів на процес становлення та діяльності вищих навчальних закладів Чернігівщини як осередків творення нового українського інтелігента у 20-і роки ХХ ст.

Останнім часом серед наукового загалу поживався інтерес до вивчення історії України 20-30-х років ХХ ст., що пояснюється насамперед прагненням викрити сталінізм, дослідити суть тоталітарної влади та показати її історичні витоки. Глибоке наукове дослідження цих проблем є одним з гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві. Все частіше з'являються публікації, присвячені окремим напрямкам визначеної теми, в тому числі й історії формування нової української інтелігенції. Інформацію за означеною темою можна отримати у роботах М.Т.Безотосного [1], Г.В.Касьянова [2], В.М.Даниленка [3], В.М. Шкварчука [4], І.Я.Шупака [5]. Водночас залишається майже недослідженою проблема утвердження вузькофахової регіональної вищої освіти взагалі і Чернігівщини зокрема як бази творення нового українського інтелігента в умовах «диктатури пролетаріату» у 20-і роки ХХ ст. Отже, використовуючи історичні та історіографічні джерела у межах досліджуваного часу, з'ясуємо вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів на процес становлення та діяльності вищих навчальних закладів Чернігівщини як осередків творення нового українського інтелігента.

Освітня система нашої держави протягом першого десятиліття панування радянської влади потерпала від реформаторських експериментів нових революційно налаштованих керівників, які діяли за принципом негайного руйнування здобутків минулого заради примарного щасливого майбутнього. Вся дореволюційна вища школа з її академічністю видалась українському більшовицькому уряду регресивно патріархальним пережитком минулого. Тому у цей період були проведені кардинальні зміни в системі української вузівської освіти. Створювались такі умови, за яких українські інституції повинні були видавати суспільству насамперед ідеологічно заангажованого, фанатично налаштованого пропагандиста вигідної політики, а в контексті – спеціаліста певної галузі економіки.

Керівництво освітою спочатку здійснювали Всеукраїнський революційний комітет і створена при ньому Комісія освіти, а після їх реорганізації 19 лютого 1920 р. – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Рада народних комісарів і Наркомат освіти республіки. Наркомом освіти було призначено Г.Ф.Гринька. Для керівництва вищою освітою у складі Наркомату освіти створювався відділ вищої школи [6, 54]. У серпні 1920 р. з метою утвердження на теренах України вузькофахової спрямованості вузівської системи освіти з трудовим принципом навчання в Наркоматі освіти УСРР був створений Укрголовпрофос, а пізніше Головпросвіт, який очолив Я.П.Ряппо [7, 68].

У цей період мережа вищих навчальних закладів Чернігівщини була не надто розгалуженою. На території губернії діяли Чернігівський і Глухівський

© Мошик Ірина Вікторівна – учений секретар Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові.

учительські інститути та Ніжинський історико-філологічний інститут. Вони мали педагогічну спрямованість, адже сільськогосподарський напрямок розвитку економіки Чернігівщини і зумовлював необхідність більшої кількості учительських кадрів для сільських шкіл. Ніжинський історико-філологічний інститут мав вищий навчальний статус, ніж Чернігівський чи Глухівський, а освіта його випускників прирівнювалась до університетської: «Историко-филологический институт имеет целью приготовление учителей для средних учебных заведений. До настоящего времени выполнял задачу – давать своим воспитанникам высшее историко-филологическое образование, равное университетскому» [8, 13-13 зв.]. Маючи сталі освітні традиції, ніжинський вуз намагався зберегти їх і при новій владі, котра зорієнтовувала українську вищу освіту у вузькопрофесійному напрямку і урівнювала спеціалізовані вузи: «Руководство полагает, что историко-филологический институт Нежина отнюдь не подлежит преобразованию по типу Глуховского или Черниговского. Такое преобразование лишает край возможности получить подготовленных преподавателей с познаниями более высокой степени чем в Глуховском или Черниговском институтах. Мы полагаем, что за Нежинским институтом и далее должна остаться его двойственная функция: во-первых институт высшего научного образования и во-вторых высшего педагогического института» [8, 14]. На деякий час керівництву вдалося затримати процес кардинального реформування ніжинського вузу. В Укрголовпрофобрі погодилися залишити за інститутом назву науково-педагогічний, але його статут не затвердили [8, 67]. Прагнення керівництва вузу не збігалися з планами Наркомату освіти щодо вибудування нової системи української вищої освіти, тому інститут на початку 20-х років зазнав нових реформаційних перетворень. Постановою Наркомату освіти від 7 червня 1921 р. науково-педагогічний інститут перейменовувався у Ніжинський інститут народної освіти з двома факультетами – робітничим і соціального виховання [9, 209].

У 1919 р., реорганізуючи учительські інститути у педагогічні, влада намагалася якнайшвидше створити армію напівосвічених, але ідеологічно загартованих представників освітнього фронту, які впроваджували б новий світогляд серед широкого загалу. Тому 10-15 травня 1919 р. колегія Чернігівського губернського відділу народної освіти під головуванням завідувача губернського відділу народної освіти т.Ідліса та завідувача підвідділу підготовки учителів т.Павловича за участю представників Чернігівського і Глухівського учительських інститутів К.П.Ягодовського, В.К.Федоренка, С.І.Воробйова, П.К.Федоренка, С.В.Савинського, І.П.Львова розглянула це питання і ухвалила рішення про зосередження підготовки вчителів для трудшкіл I і II ступенів у педагогічних інститутах. Викладання дисциплін мало відрізнятися від традиційного дореволюційного: «...желательно, чтобы постановка преподавания в педагогических вузах не повторяла ошибки старых высших учебных заведений, ставивших себе основной целью обогащение студентов теоретическими познаниями. Пединститут кроме развития интеллекта должен развивать в студенте дух критицизма и стремления к самостоятельности» [10, 14]. Колегія підкреслювала, що інститут мусив випускати не спеціалістів-учених, а спеціалістів-педагогів [11, 2].

14 вересня 1919 року проект реформи інститутів був поданий на розгляд і ухвалений Радою робітничої і селянської оборони України [12, 10].

В Україні на початку 20-х років у гуманітарній сфері склалася своєрідна ситуація. Нарком освіти України Г.Ф. Гринько разом із своїм заступником Я. Ряпо виступили авторами оригінального проекту організації освіти й науки, який враховував специфіку тогочасної соціально-економічної ситуації в Україні.

Освітню піраміду увінчувала Академія наук зі своїми науково-дослідними установами і кафедрами, де готувалися вчені спеціалісти найвищої кваліфікації. Інститути складали вищий щабель вузівської структури, а їхні випускники отримували кваліфікацію інженерів, педагогів, агрономів. Технікуми в 1920 р. у

схемі системи освіти кваліфікувалися як середні навчальні заклади, але вже в 1922 р. їм відводилася роль вищої навчальної установи, що готувала вузьких спеціалістів – майстрів, помічників інженерів, інженерів вузького фаху, агрономів тощо. Але інститути, на відміну від технікумів, були вузами з ширшим теоретичним курсом, готували організаторів-керівників для широких галузей господарства та державного будівництва. Якщо в технікумах спеціалізація провадилася уже з першого курсу, то молодші курси інститутів займалися теоретичною підготовкою [6, 72]. З метою полегшення робітничо-селянській молоді вступу до інститутів при них відкривалися так звані робітничі факультети (робітфаки), на які покладалося завдання підготовки молоді до сприйняття інститутських курсів. Вони і займали проміжну ділянку між профшколою та вищими навчальними закладами.

Саме в цей час починає відлік свого існування ще один ВНЗ Чернігівщини. 1920 р. у м.Шостці Чернігівської губернії відкривається вищий технічний навчальний заклад, який отримує назву хіміко-технологічного технікуму. Управляючим (ректором) призначається професор О.Н.Машкин, політичним комісаром І.Г.Настюха [13].

Шосткинський технікум був організований на базі технічного училища, створеного восени 1917 р. Він мав 3 факультети: робітничий, механічний і хімічний, причому механічний складався з трьох відділень: з експлуатації двигунів внутрішнього згорання і парових машин, з обробки металів та дерева, електротехнічного відділення сильних і слабких струмів [14, 2]. У травні 1921 р. при технікумі був відкритий дворічний робітничий факультет, деканом якого став І.Г.Настюха [15, 59; 6]. Новостворений Шосткинський робітфак деякий час носив ім'я Х.Г.Раковського [16, 374]. Таким чином, Шосткинський хіміко-технологічний технікум у поєднанні з робітничим факультетом був заснований як вищий навчальний заклад у 1921 р., у період початку функціонування радянської тоталітарної держави, і саме на нього покладалося завдання створення у регіоні нової радянської технічної інтелігенції, яка б повністю відповідала духу державного замовлення: «Задача этого учебного заведения заключалась в подготовке средне-технических кадров из среды рабочего класса и беднейшего крестьянства, способных заменить чужих и враждебно настроенных специалистов» [17, 1].

Не остання роль у вихованні людини нового типу відводилася провінційним педвузам з факультетами соціального виховання. В рамках виконання цих завдань 23 березня 1921 року була скликана перша Всеукраїнська нарада, яка схвалила нову систему народної освіти. У відповідності з рішенням наради Наркомос УСРР у травні видав тимчасову інструкцію, яка вимагала від місцевих органів народної освіти практично ставити питання про створення радянських інститутів народної освіти [18, 109]. У контексті виконання інструкції постала проблема необхідності ліквідації одного або навіть двох педвузів Чернігівської губернії, що викликало жваву дискусію серед їх керівництва [19, 24 зв.]. На даному реформаційному етапі усі три вузи отримали право на існування і були реорганізовані в інститути народної освіти. Так, поряд з Ніжинським ІНО з'явилися Чернігівський та Глухівський. Молодші курси були переведені на нові навчальні плани, а старші продовжували роботу за навчальними планами педагогічних інститутів. Восени 1921 року НКО своєю постановою залишив у периферійних педвузах тільки факультети соціального виховання з трирічним терміном навчання для підготовки викладачів семирічних шкіл і працівників дитячих закладів. Оскільки розпорядження про зміну інститутського профілю надійшло в період навчального року, перебудову доводилось робити в екстремальних умовах. Керівництво вузів не встигало своєчасно не тільки виконувати вказівки щодо блискавичної реорганізації навчальних закладів, а навіть повноцінно осмислити і зрозуміти суть цих реорганізацій.

У Глухівському ІНО ніяк не могли визначитися з необхідністю ліквідації факультету професійної освіти і запровадження єдиного факультету соціального

виховання: «З надзвичайним подивом інститут отримав нову вказівку відділу підготовки шкільних працівників від 10 лютого за № 60/782 про повну ліквідацію попередніх триместрів на протязі теперішнього триместру. Майже в той самий день інститут отримав вказівку від Губпрофосвіти від 24.02.1922 року № 945 про ліквідацію старших курсів інституту на протязі двох років. В кінці кінців Губпрофос направив інституту копію навчального плану, затвердженого для Ніжинського ІНО, в якому про ліквідацію нічого не сказано» [20,135-136]. Керівництво інституту (ректор К.Ягодовський та декан факультету соціального виховання Я.Колубовський), працівники дореволюційної школи, які звикли до відповідальності при вирішенні нагальних проблем і не вміли працювати за безпечнішою вказівною системою, проявили ініціативу щодо трактування навчального плану відповідно до місцевих умов та потреб того ж таки Глухівського ІНО. Продемонстрована самостійність викликала бурю протесту з боку НКО: «...за планами Головпрофосу з 1921 року Глухівський ІНО функціонує у складі тільки одного факультету соціального виховання. Розпорядження Головпрофосу про реорганізацію Глухівського ІНО за навчальним планом факсоцвиху не можна розглядати тільки як досвід чи непорозуміння, а як проведення визначеної системи і плану» [20, 137]. Глухівчани виявили протест проти порушення інститутських традицій, який згодом був використаний Наркоматом освіти як одна із підстав для ліквідації вузу в середині 20-х років.

Схожа ситуація склалася і в Ніжинському ІНО. Розпорядженням губернського відділу професійної освіти від 17.09.1921 року за № 2903 у цьому інституті була введена посада проректора, яку обійняв професор В.Семенов. 12.10.1921 р. розпорядженням за № 1500 доводилося до відома, що інститут не потребує посади проректора. Бюро Ніжинського ІНО, зважаючи на необхідність керівництва вузом у період тимчасової відсутності ректора, а також враховуючи численність функцій ІНО, особливо при відновленні матеріальної частини після довготривалої розрухи, звернулося з проханням до губпрофосу про винайдення можливості залишити посаду проректора і затвердити на ній професора Семенова [20, 93]. Але жодні аргументи до бажаного результату не привели. Відділ працівників освіти НКО УСРР сповістив, що «...в штаті ІНО з одним факсоцвихом (хоча в Ніжинському інституті на цей час ще існував факультет професійної освіти) передбачена тільки посада декана з правом проректора, на яку призначений т.Карпеко» [20, 96].

Подібні непорозуміння траплялися і в роботі Чернігівського інституту народної освіти. У середині 1924 р. другою Всеукраїнською конференцією з педагогічної освіти були запропоновані навчальні плани для факультету соціального виховання двох типів «А» і «Б». Враховуючи те, що для реалізації навчального плану типу «А» потрібна була велика кількість висококваліфікованих викладачів соціально-економічних дисциплін (Чернігівський ВНЗ не мав у своєму розпорядженні таких), фактично вистачало лише тих викладачів, які могли не підготувати рядового учителя за окремим комплексом споріднених дисциплін і зорієнтуватися на підготовку робітників організаторів і вихователів дитячого колективу як у трудшколах, так і у дитячих будинках, – був прийнятий навчальний план типу «Б» [21, 15]. Але вже в листопаді того ж 1924 р. у бюлетені ЧІНО зазначалось: «Состоявшаяся в сентябре сего года Всеукраинская конференция поставила крест над вопросом о плане соцвоса. Учебный план факсоцвоса «Б» был признан нежизненным» [22, 45].

Такі невиважені рішення Наркомату освіти обурювали професорсько-викладацький склад вузів. Зазначені навчальні заклади мали багаторічні глибокі освітні традиції, відмовлятися від яких доводилося досить болісно. Особливо це стосувалося нововведеного факультету соціального виховання. Не тільки Глухівський ІНО намагався відстояти традиційні освітні напрямки підготовки вузівського контингенту. Чернігівський та ніжинський інститути навіть об'єднали свої зусилля, щоб вибороти право вузів на підготовку студентів за сформованими сталими галузевими напрямками. 3 грудня 1921 р. до НКО України була надана

спільна доповідь керівництва двох вузів, у якій докладно і професійно обстоювалися питання збереження освітніх галузевих напрямків підготовки студентів. У ній наголошувалось, що «Черніговський край нуждается в научно-подготовленных специалистах – преподавателях математики, физики, химии, литературы, истории и языков. Часто специальные предметы в школах преподаются не специалистами (например математика – словесником, история – натуралистом)» [23, 39-39 зв.]. Зазначалося, що цю проблему регіону могли вирішити Чернігівський та Ніжинський ІНО. Вони виконали б роботу факультету професійної освіти в повному обсязі, частково доповнюючи один одного. Проте в Укрголовпрофосі вважали, що існування факультету професійної освіти відволіче потенційних студентів факультету соціального виховання. Доводячи безглуздість такого бачення, представники вузів наголошували, що Чернігівський і Ніжинський ІНО втратять інтелектуальний викладацький склад, адже на факсоцвісі відмовлялись працювати професори математики, біології, філософії [23, 40-40 зв.].

На жаль, ніякі переконливі докази не змогли змінити ставлення Наркомату освіти до питання облаштування провінційних вузів: «По вопросу о факте существования при ИНО факультета профобра отношение центра отрицательное, ввиду того, что этим нарушается план распределения факультетов ВУЗ по Украине» [23, 43]. Проте в Ніжинському ІНО факультет професійної освіти існував практично до 1923 р. і мав три відділи: літературний, лінгвістичний та соціально-економічний. Останній готував фахівців високої кваліфікації для середніх і вищих навчальних закладів, а також науковців. Факультет соціального виховання мав чотири відділи, де здійснювалась підготовка учителів історії, суспільствознавства, мови, літератури, математики, природознавства. Існував при інституті також робітничий факультет. З 1923 по 1932 рр. в ніжинському інституті було лише два факультети: соціального виховання з чотирма відділами (історико-економічним, літературно-мовним, фізико-математичним та агробіологічним) і робітничий з денним та вечірнім відділеннями, де здійснювалась підготовка молоді для вступу до вищої школи [9, 213-214].

У Чернігівському ІНО вже з осені 1921 р. існував факультет соціального виховання з трирічним строком навчання для підготовки викладачів семирічних шкіл і працівників дитячих закладів. Оскільки розпорядження про перепрофілювання вузу надійшло під час навчального року, перебудову роботи інституту було проведено лише частково: закрили основне відділення, натомість утворили підготовче, підсилили педагогічний цикл на першому курсі. Старші курси мали закінчувати інститут за старими навчальними планами [12, 13].

У Глухівському ІНО факультет соціального виховання теж почав діяти восени 1921 р. Його організація викликала певні труднощі у керівництві вузу. З одного боку, потрібно було пристосувати навчальний план до умов діючого інституту, з іншого – здійснити заходи щодо створення необхідного студентського контингенту нового факультету. Проблема з планом вирішилась відповідно до рекомендацій НКО України, а студентський контингент був залучений із випускників підготовчих курсів та осіб, які вступили до вузу за колоквиумом, – усього 63 особи. Факультет професійної освіти продовжував існувати до 1923 р. як ліквідаційні групи фізико-математичного, природничо-географічного та словесно-історичного відділень [24, 18-20].

Слід зазначити, що ставлення до факультету соціального виховання у всіх вузах Чернігівщини було не найкращим. По-перше, частина викладацького складу справедливо вважала соціальних неприродним, штучно створеним факультетом, на кшталт колишньої учительської семінарії, де читати лекції вважалося непрестижним, тому робота на такому факультеті розглядалася як тимчасова, і при нагоді кваліфіковані викладачі від неї відмовлялися без жалю. По-друге, більшість студентів факсоцвиху теж вважала своє перебування тут тимчасовим. Вони не мали абсолютно ніякого бажання займатися запропонованою справою, а вступали на факсоцвихи тільки тому, що зробити це було легше, ніж на інші

факультети вузів, і при першій-ліпшій можливості переводились до інших інститутів. Непопулярність серед широкого загалу і безперспективність спеціальності викликала навіть презирливе ставлення студентів до цього факультету [23, 82 зв.]. «Факультет соцвиху більшості був незрозумілим. Профосівці і значна кількість старих професорів дивились на нього з висока, вважали заняття на соцвисі дитячою забавкою» [25, 99]. Стара професура довгий час об'єктивно вважала, що наука сконцентрована лише на факультеті професійної освіти. Так були зорієнтовані і студенти, що стало однією з причин несерйозного ставлення їх до факультету соціального виховання.

Реорганізація педвузів в ІНО виявилася особливо невдалим реформаційним проектом. Інститути народної освіти зі штучно надуманими факультетами соціального виховання і професійної освіти готували педагогів-комплексників для системи соціального виховання. У процесі навчання вузька спеціалізація переважала над загальнотеоретичною підготовкою майбутніх педагогів. Усе це відповідним чином вплинуло на якість вузівської освіти.

У Чернігівському ІНО бідкались, що «... студенти часто й густо не мають ні знань, ні навиків, потрібних для успішної академічної роботи у вузі, що примушує значний час затримуватись на елементарній праці» [22, 30]. На таку ж проблему в роботі зверталася увага у Глухівському ІНО: «Обращает на себя внимание недостаточная степень грамотности студентов. Для борьбы с этим недостатком даются по некоторым предметам письменные работы» [24, 20]. Для більшості викладачів Ніжинського ІНО, які звикли мати справу зі студентами високої попередньої підготовки, освітній рівень нового вузівського контингенту був взагалі неприпустимим. Професор М.М.Бережков, відвідавши лекцію професора О.І.Покровського, зазначав: «Был на лекции А.И.Покровского о Востоке... Очень интересная лекция, особо, что касается Египта и Вавилона. Остроумная, блестящая лекция, но конечно, не по плечу, не по развитию наших институтских слушателей...» [9, 215]. Завдяки політиці нового радянського уряду щодо класового принципу добору студентської аудиторії, той контингент, який отримали вузи Чернігівщини на початку 20-х років, не міг ні фізично, ні інтелектуально сприймати вишукану академічну науку висококваліфікованого професорсько-викладацького складу.

Не кращою була успішність студентів Шосткинського хіміко-технологічного вузу. Тут гостро постала проблема наявності викладацьких кадрів, від вирішення якої і залежав рівень підготовки вузівського контингенту [26, 21зв.]. Місто вважалось традиційним промислово-робітничим осередком, тому мало приваблювало професорсько-викладацьку інтелігенцію. Якщо хімічний і механічний факультети були майже забезпечені спеціалістами, то робітфак потерпав від їх нестачі. Це зумовлювалося специфікою факультету (приймались студенти з надзвичайно низьким рівнем знань), що не приваблювало високоосвічених викладачів. Деякі студенти навіть не могли виконати прості математичні дії, тому що під час вступної кампанії основним принципом добору було робітниче соціальне походження.

На даному етапі «комуністичного будівництва» якість підготовки спеціалістів мало хвилювала керівництво країни. Після утвердження при владі більшовики прагнули закріпити свої політичні позиції з допомогою новоствореної робітничо-селянської інтелігенції, для формування якої створювалися всі умови (безоплатне (для цих верств населення) навчання, відкриття гуртожитків, прийом до вузів за направленнями комсомольських, партійних, профспілкових організацій, комітетів незаможних селян і т.п.) [27, 16]. Проте увесь цей процес проходив надто проблематично, болісно, важко, особливо для регіональних вузів, які фінансувалися за залишковим принципом. Розгалуження мережі вищих навчальних закладів випереджало ріст навчально-лабораторної бази і підготовку достатньої кількості викладачів.

Якісні перетворення розпочалися під час підготовки до нового 1924-1925 навчального року. Наркомат освіти спрямував усі свої зусилля на згортання мережі

вищих шкіл і зменшення норм прийому до вузів. У цей період був ліквідований найстаріший педагогічний вуз України – Глухівський інститут народної освіти.

Як зазначалося вище, Глухівський ІНО на початку 20-х років болісно сприйняв нововведення Наркомату освіти щодо запровадження факультету соціального виховання, а його керівництво досить наполегливо виборювало право збереження традиційних відділень. На жаль, ці намагання виявилися марними, а невизначеність професійного напрямку інституту зумовила зрив студентського набору у 1922 р. Подали заяви про вступ 24 особи (за планом – 44), тримали іспит – 19, зараховані – 9. Через недостатню підготовленість не витримали іспитів 10 осіб [28, 29]. Не пройшли співбесіду і пільговики – представники робітничо-селянської молоді [29, 18]. Зменшення кількості студентів сприяло прискоренню реорганізації інституту. І навіть збільшення студентського контингенту у 1923 р. до 118 осіб не зупинило ліквідаційних настроїв НКО [30, 57]. Однією із основних причин реорганізації Глухівського ІНО було нетипове проведення перереєстрації студентів інституту у 1923 р., коли радянська влада під приводом невідповідності соціального стану намагалася позбутися неблагонадійних представників вузівської молоді. Провівши перереєстрацію в інституті, керівництво не виключило із складу вузівського контингенту жодного студента. Натомість інші вузи регіону провели цю кампанію відповідно до владних вимог. Ніжинський ІНО втратив 50 студентів, Чернігівський ІНО – 18, Ніжинський робітфак – 22, Чернігівський робітфак – 11 [31, 112]. Звичайно, така неблагонадійність інститутського керівництва зумовила прискорення ліквідації вузу. Офіційно зазначалося, що держава не мала коштів утримувати три вузи подібного профілю в одному регіоні. Натомість Глухівська міська влада готова була підтримувати інститут місцевим коштом: «... принимая во внимание, что Глуховский ИНО обеспечен во всем том, что является базой для его дальнейшего существования и даже процветания, объединенное заседание президиума Уисполкома, Упарткома, Упрофобра постановило: в случае если Главпрофобр не сочтет для себя возможным предложить полное или частичное содержание ИНО из средств государства, то его возьмет на себя Глуховский Уисполком» [32, 18].

Однак наміри НКО уже ніщо не могло змінити. Постановою колегії Головпрофосу від 20.06 1924 р. та президії Головпрофосу від 26.06.1924 р. Глухівський ІНО було ліквідовано і все його майно передавалося чернігівському та ніжинському інститутам для зміцнення матеріальної бази.

У серпні 1924 р. у Глухові відкрилися трирічні педагогічні курси як навчальний заклад з правом наступництва. Яків Миколайович Морачевський (відомий глухівський краєзнавець) став їх першим директором [33, 6]. У 1925 р. педкурси було реорганізовано у педтехнікум, який готував учителів для початкової школи. Студентський контингент технікуму у 1925-1926 навчальному році складався із 115 осіб [34, 26].

Цікавим залишається той факт, що жоден із викладачів Глухівського ІНО не увійшов до штату новопосталого навчального закладу. К.Ягодівський на короткий термін з'являється у штаті професорського складу Чернігівського ІНО [33, 46], а потім його подальший трудовий шлях пов'язаний з вузами Ленінграда [35]. Я.Колубовський до початку 30-х років працював у Ніжинському ІНО [36, 1], О.Алексєєва, як і більшість викладачів вузу, поїхала працювати до новоствореного Луганського ІНО [35].

Саме такими тоталітарно-адміністративними методами була вирішена доля Глухівського ІНО. Вважалося, що колектив вузу (а це – переважна більшість викладачів, колишніх працівників дореволюційних середніх навчальних закладів, які мали широку всебічну підготовку, об'єктивно оцінювали реалії життя та ще не були занадто залякані діями репресивної радянської системи) досить демократично ставився до процесу навчання. Своїм прикладом вільнодумства щодо реорганізаційних нововведень він виказав тоталітарному уряду нелояльність та неблагонадійність, що загрожувало сталому існуванню радянської системи освіти

і зумовлювало незаангажоване сприйняття дійсності студентським загалом.

У 1920-і роки вища школа Чернігівщини переживала перехідний період, коли радянська влада реформувала всю сферу освіти в Україні, підганяючи її під свої ідеологічні трафарети. У цей час було розроблено власну українську концепцію та модель вищої освіти, яка, з одного боку, була виявом національної самобутності, а з іншого – підпорядковувалась ідеологічним постулатам тоталітарної держави, виконуючи загальнодержавне замовлення щодо творення нового українського інтелігента. Щонайбільше від реформаторських експериментів потерпали регіональні вузи, які не мали авторитетного захисту столичності і виявилися найпридатнішим матеріалом для відпрацювання сумнівних освітніх проєктів радянського керівництва.

1. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920-1930 рр.) // УІЖ. – 1993. – № 2, 3.
2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30 років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1991. – 175 с.
3. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – 95 с.
4. Шкварчук В. На казарменному становищі (нариси з історії Чернігівщини довоєнних років). – Чернігів, 2002. – 226 с.
5. Шупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20-30-ті роки): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя. – 1995. – 178 с.
6. Вища школа Української РСР за 50 років. К.: КДУ, 1968. – 539 с.
7. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів в двох томах. (1917 – червень 1941 рр.). – К., Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – 880 с.
8. ДАЧО НВ. – Ф. Р-6121. – Оп.1. – Спр. 2.
9. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім.Гоголя; ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.
10. ДАЧО. Ф. Р-608. – Оп. 1. – Спр. 416.
11. Там само – Ф. Р-1555. – Оп. 1. – Спр.11.
12. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту. К., 1966. – 242 с.
13. Довідка ДАСО на запитання ШКМ. – 1968. // Із фондів Шосткинського міського краєзнавчого музею
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1153.
15. Там само – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 20.; ДАЧО. Ф. – Р-609. – Оп. 1. – Спр. 1.
16. ДАЧО – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 293.
17. Развитие и опыт работы Шосткинського химико-технологического техникума. – Доповідна записка. – 1946. – 12 с. // Із фондів Шосткинського міського краєзнавчого музею.
18. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни 1919-1920 рр. // Збірник документів і матеріалів. К., 1957. – 502 с.
19. ДАЧО НВ. Ф. Р-2161. – Оп. 1. – Спр. 11.
20. ДАЧО. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 178.
21. Там само – Ф. Р-608. – Оп. 1. – Спр. 169.
22. Там само. – Спр. 167.
23. ДАЧО НВ. – Ф. Р-6121. – Оп. 1. – Спр. 13.
24. ДАЧО. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 70.
25. Карпеко А.А. Из спогадів про Ніжинський інститут 20-х років. // Література та культура Полісся. Ніжинська вища школа (1820-1990) Ніжин, 1990. – Випуск 1. – 240 с.
26. ДАСО. – Ф. Р-4307. – Оп. 1. – Спр. 1.
27. ДАЧО. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 204.
28. Там само. – Спр. 72.
29. Там само. – Спр. 64.
30. Там само. – Спр. 332.
31. Там само. – Спр. 105.
32. Там само. – Спр. 247.
33. Там само. – Спр. 444.
34. Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994 рр.) – Суми: ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. – 80 с.
35. Лист Є.Пашкевич до І.Ляшка. // Із фондів музею Глухівського педуніверситету.
36. ДАЧО НВ. – Ф. Р-6121. – Оп. 2. – Спр. 3271.

Перелік умовних скорочень

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Губпрофос – Губернський відділ професійної освіти
ДАСО – Державний архів Сумської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ДАЧО НВ – Державний архів Чернігівської області, Ніжинський відділ
ІНО – Інститут народної освіти
Наркомос УСРР – Народний комісаріат освіти Української соціалістичної радянської республіки
РНК УСРР – Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Робфак – робітничий факультет
Укрголовпрофос – Український головний комітет професійної освіти
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
Уисполком – Уездный исполнительный комитет
Ушартком – Уездный партийный комитет
Упрофобр – Уездный отдел профессионального образования
Факсоцвих – факультет соціального виховання
Факпрофос – факультет професійної освіти
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України.
ЧІНО – Чернігівський інститут народної освіти
ШКМ – Шосткинський краєзнавчий музей

В статье исследовано влияние объективных и субъективных факторов на процесс становления и деятельности высших учебных заведений Черниговщины как региональных центров формирования нового украинского интеллигента в 20-е годы XX в.

In article was found influence objective and subjective facts on standing process and activity high educational establishments of Chernigivs region as cells of creation of new ukrainian intelegent in 20-years of XX centures.

УДК 63.3

Ольга Надирова

ДЕЯКІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВИХОВАННЯ ПОВАГИ ДО ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (ДОСВІД ФРАНЦІЇ)

Автор статті висвітлює деякі напрямки діяльності державних, громадських та освітянських установ Франції, зосереджуючи увагу саме на тих заходах, які сприяють підвищенню обізнаності населення щодо культурної спадщини, заохочують громадян піклуватись про свої пам'ятки, виховують повагу до історії народу.

Охорона пам'яток історії та культури є актуальною та болючою темою українського суспільства. Процес формування пам'яткоохоронних концептуальних підходів в Україні ще триває, державні інституції вдосконалюють методи своєї роботи, а громадський сектор у цій сфері в Україні майже не розвинутий. Тому вивчення досвіду інших країн є важливим і доцільним.

Франція – країна, яка ще з XVIII сторіччя почала приділяти увагу пам'яткам, аналізуючи їх стан, формуючи списки найважливіших національних пам'яток.

© Надирова Ольга Віталіївна – аспірантка Київського славистичного університету

Відомо, що пам'ятки історії та культури мають матеріальну, пізнавальну та історичну цінність. Вони є предметом патріотичної поваги та шани, наочним та духовним свідченням багатств культури народу, який їх створив, духовною спадщиною для прийдешніх поколінь.

Н.Д. Недович виділяє чотири основні напрямки, які формують комплексність пам'яткоохоронної діяльності. Серед них друге місце посідає «рівень суспільної та професійної свідомості цінності культурної спадщини» [5, с. 16]. Але серед великого масиву літератури, присвяченої культурній спадщині, досить мало уваги приділяється проблемі виховання поваги суспільства до своєї історії. Назвемо ряд науковців, роботи котрих є дотичні до даної проблеми: П.А. Алейніков [1], В.М. Алпатов [2], С.Д. Бернік [4] та інші.

Отже, метою даної статі, задля застосування в майбутньому закордонного досвіду в Україні, є ознайомити читача з деякими формами та методами виховання поваги до пам'яток історії та культури, які використовуються в французькому суспільстві.

У Франції пропагандою, підвищенням обізнаності та вихованням поваги населення до національних пам'яток історії та культури займаються державні органи влади, освітні установи та громадські об'єднання.

Державні інституції та їх заходи

Формування основних положень щодо пропаганди пам'ятників історії та культури є загальнодержавним завданням.

Перші освітньо-пропагандистські заходи досліджуваного напрямку уряд Франції почав впроваджувати на початку ХХ сторіччя. У 1914 році було створено спеціальну інституцію – Національний фонд історичних та доісторичних пам'яток, першопочатковою метою котрого було проведення акцій та інформативних заходів задля підвищення відвідуваності національних пам'яток французами. Після деяких реорганізацій ця інституція існує і досі. Остаточне її становлення як сучасної структури відбулося в 2000 році. Декретом №2001-357 від 27 квітня [2, с.54] фонд був перейменований в Центр національних пам'яток, до основних завдань котрого було віднесено:

- обіг інформаційних ресурсів (книги, проспекти, Інтернет тощо);
- організація пропагандистських заходів (наприклад, безкоштовні концерти «пам'ятки в музиці», що проводяться щомісячно в кожній зі 100 пам'яток, які центр адмініструє; «Загадковий Мон-Сан-Мішель» – нічний тур по однойменному абатству та інші заходи).

Мета роботи центру полягала в наданні більшої відомості та визнання французькій національній спадщині як в межах держави, так і за кордоном, розвитку туристичної індустрії та підвищенні свідомості французьких громадян.

Таким чином, Центр національних пам'яток є провідною державною установою, яка у співпраці з регіональними управліннями у справах культури займається освітньо-інформаційними заходами щодо національної спадщини. Інформаційну підтримку надають також регіональні центри документації культурної спадщини, які працюють у вільному доступі для всіх бажаючих [3, с. 26].

Мережа центру охоплює 117 територіальних зон, серед яких 52 муніципалітети, відомих своєю мистецькою спадщиною та 51 муніципалітет і 14 регіонів, відомих як історичною, так і мистецькою спадщиною.

У французькому суспільстві значна увага приділяється поєднанню тем культурної спадщини та громадянства, що легко можна відслідкувати за науковими роботами та масовими заходами. Гарним прикладом є щорічні дні культурної спадщини (кожний третій тиждень вересня), які вперше були проведені ще в 1983 році [4, с. 158]. Їх метою є підвищення зацікавленості громадян в національних пам'ятках, розширення їх обізнаності, а також привернення уваги міжнародної спільноти. У рамках днів культурної спадщини організовуються різноманітні заходи, наприклад [5] :

- тури та візити історичними й сучасними місцевостями та пам'ятками, які є свідченням становлення французького суспільства та громадянської свідомості;
- лекції та презентації з історії формування міст як місць урбанізації та соціальної організації;
- виступи акторських колективів на місцях історичної пам'яті.

Міністерство культури та інформації Франції не випускає з поля зору і молодь, яка складає впливову частку активного та свідомого населення. Волонтерські роботи для молоді є одним з методів підвищення її свідомості, формування патріотизму і поваги до національної архітектурно-історичної та культурної спадщини. Стимулюючи ентузіазм молодих людей через конкретні практичні дії, міністерство культури та інформації виконує важливу освітньо-виховну функцію.

З іншого ж боку, безкоштовна допомога волонтерів покриває витрати на матеріали та оренду обладнання, необхідного для роботи на об'єктах.

Управління архітектури та культурної спадщини заохочує також волонтерські асоціації брати участь в реставраційних роботах пам'яток архітектури, надаючи фінансову, технічну та організаційну підтримку для проведення навчальних тренінгів та семінарів для волонтерів. До такої діяльності залучені перш за все великі асоціації національного масштабу, як об'єднання REMPART, Будівельники історії та середньовічної архітектури, клуб *Vieux Manoir* та інші.

«Педагогіка культурної спадщини»

Оскільки культурна спадщина є частиною соціальної та культурної автентичності держави, знання про національну спадщину повинні розповсюджуватись і через освітні та культурні заклади – у вивченні міст, містечок, історичних територій та окремих об'єктів у всій повноті, завойовуючи розуміння архітектурної спадщини та схвалюючи необхідність її інтегрування в сучасному світі.

Неможливо перебільшити значення освіти, яка робить людину грамотною, гармонійною, вихованою, формує рівень культури громадянина. Від освіти залежить рівень досконалості суспільства. А отже, освіта дає підґрунтя для осмислення всіх сфер життя та діяльності людини.

Цікавим та корисним є досвід Франції в формуванні концептуальних положень та подальшого розвитку на їх основі практичної діяльності по забезпеченню збереження пам'яток історії та культури саме через освітянські програми та заходи.

У Франції існує поняття «педагогіка культурної спадщини» як міждисциплінарний напрям, котрий поєднує в собі: педагогіку, психологію, етику, право, історію, маркетинг та інші галузі [7, с.169]. Педагогіка культурної спадщини має своєю метою не лише відкривати для громадян їх місцеву та регіональну історичну та культурну спадщину, а й розвивати в громадянській свідомості розуміння важливості культурної спадщини різних країн для всього людства та його еволюції. Саме розуміючи своє минуле, громадянин зможе знайти своє місце в сучасності. Базуючись на знаннях, людина може мати свій критичний погляд на історичні та сучасні події маючи можливість вплинути на хід історії вносячи ті зміни, які йому під силу.

Таким чином, педагогіка спадщини не лише розповідає та констатує факти минулого й сучасності, а й спонукає слухача як молодого, так і дорослого до участі в подальшому розвитку світу, в якому він живе [7, с. 123]. Педагогіка спадщини реалізовується різними методами: в рамках навчання (уроки спадщини, наукові класи, семінари тощо), культури та туризму (музеї, історичні центри міст, парки, культурні вистави та подорожі тощо) та у вигляді тимчасових акцій і проєктів.

Педагогіка культурної спадщини передбачає застосування методів пошуку та індукції, спонукаючи зацікавленість слухачів; науково бореться з неграмотністю, передаючи знання; формує самосвідомість громадянина Франції.

Постійно розширюються та збагачуються педагогічні методи, що застосовують

організації у своїй роботі, а також зростає кількість підручників та посібників для проведення уроків на тему спадщини.

Надаючи класичну освіту, педагогіку культурної спадщини застосовує група так званих шкіл культурної спадщини, які надають вищу освіту та послуги підвищення кваліфікації [8, с. 56]. Найдавнішою є школа Лувра, заснована ще 1882 року. Вона виховує цілий спектр фахівців: проектувальників, реставраторів тощо. Центр вищих знань історії та збереження пам'яток минулого (або Центр Шайо) надає освіту архітекторам-державним службовцям. У 1990 році створено школу культурної спадщини, котра готує консерваторів культурної спадщини за різними спеціальностями (археологія, архіви, бібліотеки, пам'ятки архітектури та інші). Центр становлення та реабілітації культурної спадщини минулого (або школа Авін'йон) створений 1983 року, спеціалізується на історичних та сучасних методах відновлення та реставрації, об'єктів виготовлених чи сконструйованих з різних матеріалів.

З роками розвинулася розгалужена мережа громадських організацій та об'єднань, які головною метою своєї діяльності визначили опіку над пам'ятками історії та культури французького народу.

Громадські організації в переважній своїй більшості зосереджують свою роботу на школярах та студентській молоді, для яких розроблена ціла низка мистецьких та культурних занять. Причому для школярів заняття проводяться в рамках шкільних годин (2-3 години на тиждень протягом 12-16 тижнів).

Багато громадських організацій Франції стають усе активнішими саме в освітніх заходах, які зазвичай є інтерактивними і поєднують теорію з дослідженнями на природі та практичними заходами [9, с.20]:

- візити-відкриття (візити до музеїв, історичних місцевостей, пам'яток архітектури тощо);
- воркшопи (поєднують теорію та практичні завдання, наприклад, пройшовши історичним центром міста, необхідно зробити його детальну мапу, після чого, разом з тренером, порівняти її з історичною мапою цієї території, зробивши висновки позитивності та негативності змін);
- майстер-класи (виготовлення своїми руками національних традиційних виробів або копіювання відомих скульптурних, архітектурних чи художніх елементів);
- анімація культурної спадщини (робота з фото-відеоматеріалами);
- заняття в класі (семінари, тренінги, зустрічі з практиками та відомими особистостями);
- волонтерські роботи (виконання нескладних робіт на реставраційних об'єктах чи місцях розкопок).

Кожен з видів занять розглядається як міждисциплінарний предмет, забезпечуючи можливість виявлення мистецьких талантів слухачів. Зазвичай лідерами воркшопів є практики (архітектори будівель Франції, консерватори пам'яток архітектури та містобудування, архітектори тощо), які розробляють програму, основу на освітніх завданнях школи та ВНЗ; або заняття проводять спеціально навчені люди – медіатори.

Як результат тривалої співпраці, часто спостерігається побратимство між школою чи ВНЗ та інституціями культури (музеї, об'єкти архітектури тощо). Метою цього є перехресна взаємодія зі збільшенням різноманіття заходів та збагаченням освітніх програм.

Якість освіти культурної спадщини є дуже важливим питанням. Тому педагогічна майстерність та компетентність, так само як і науковий зміст і технічне забезпечення, є дуже важливими. Жодна громадська організація не має права надавати послуги освіти культурної спадщини без сертифіката якості (це не стосується шкіл та ВНЗ).

На сьогодні громадські організації Франції розробили та винесли на загальне обговорення проект Хартії якості педагогіки культурної спадщини [11].

У проєкті визначено умови ведення різноманітних освітніх та масових як разових, так і систематичних заходів для всіх вікових категорій, умови реалізації спільних проєктів та укладання договорів з музеями, спілками та іншими інституціями, ставиться також завдання створення загальнонаціональної мережі громадських організацій, які займаються педагогікою культурної спадщини.

Важливість хартії для педагогіки культурної спадщини полягає в:

- зобов'язанні учасників бути більш вимогливими до самих себе, що сприяє якості освіти та рівню професіоналізму;
- визначенні критеріїв відбору та підготовки провідних фахівців педагогіки культурної спадщини;
- гарантування використання наукових підходів та якісного рівня підготовки занять;
- підтвердженні якості програм педагогіки культурної спадщини сертифікатами.

Таким чином, закладення підвалин розуміння необхідності збереження пам'яток історії та культури систематично виконується державними інституціями Франції, громадськими організаціями та освітніми установами.

Громадська думка є важливим чинником регулювання життєдіяльності суспільства в цілому та кожної людини окремо, предметом котрої можуть бути будь-які факти, явища з життя та діяльності людини. Громадська думка формується не тільки й не стільки для вираження ставлення людей до конкретної події чи явища, а з метою здійснення тих чи інших змін у суспільстві, які відповідають його сучасним та майбутнім потребам.

Формування концептуальних положень та розвиток на їх основі практичної діяльності по забезпеченню збереження пам'яток історії та культури залежить від наявності в суспільстві:

- високого рівня освіти;
- широкого спектра інформаційних джерел та популяризаторських заходів з використанням наукової, науково-публіцистичної та популярної літератури, аудіо-відеопрограм;
- використання наукового потенціалу фахівців різноманітних галузей знань для об'єднання зусиль по впровадженню позитивних досягнень у пам'яткоохоронній сфері.

З цими критеріями французьке суспільство успішно справляється. Безперервно проводяться дослідження, каталогізація, ідентифікація, розробка проєктів пристосування пам'яток до сучасних вимог та подальшого використання в інтересах широкої громадськості.

1. Алейников П.А. Роль Масс Медиа в сохранении культурного наследия коренных народов // Охрана наследия за рубежом: опыт прошлого и современные проблемы. – М.: Изд. РНИИ культурного и природного наследия, 1994. – С. 121-131.

2. Алпатов В.М. Сохранить ценности человечества. – М., 1975.

3. Архітектурна спадщина в навчанні та вихованні // Рідна школа. – 2006. – №3. – С.29-31.

4. Берник С.Д. Пропагандистская деятельность украинского общества охраны памятников истории и культуры: опыт, проблемы, перспективы // Проблемы совершенствования охраны и пропаганды памятников истории и культуры на современном этапе. – М.: НМС МК СССР, 1989. – С.25-30.

5. Недович Н.Д., Щенков А.С. Основные проблемы сохранения памятников истории и культуры при реконструкции исторических городов // проблемы совершенствования охраны и пропаганды памятников истории и культуры на современном этапе. – Москва: НМС МК СССР, 1989 – С.16

6. Guillaume M. La politique de patrimoine. – Paris : Editions galilee, 1980. – 120 p.

7. Baly J.P. Les monuments historique. – Paris : PUE Collection que sais-je? #2205, 1985. – 128 p.

8. Greffe X. La valeur economique de patrimoine. – Paris : Anthropos-economica, 1990. – 340 p.

9. Дні культурної спадщини у Франції – www.journeesdupatrimoine.culture.fr.

10. Dictionnaire des architectes. – Paris: Encyclopedia universalis et Albin Michel, 1999, 784 p.

11. Choay F.L'allegorie du patrimoine. – Paris: le seuil, 1992. – 230 p.

12. Patrimoine mode d'emploi. – Paris: Ministere de la culture et de la communication, 1992. – 280 p.

13. Jeudy H.P. Patrimoine en folie. – Paris :Edition de la maison des sciences de l’homme. Collection ethnologie de la France, 1990. – 80 p.

14. Проект Хартії якості педагогіки культурної спадщини – www.imp-actes.fr/IMG/pdf/Charte_et_un_label_de_qualite_dans_l_education_au_patrimoine.pdf.

Автор статті освітлює деякі напрямки діяльності державних, громадських і освітніх установ Франції, зосередивши увагу саме на тих заходах, які сприяють підвищенню свідомості населення щодо культурної спадщини, мотивують громадян турботися про свої пам'ятники. Воспитують повагу до історії народу.

Author of the article shows some trends in work of governmental, public and educational institutions of France, paying attention exactly on that action which assist in raising knowledge of people about the heritage, motivate citizens to take care about their monuments, bring up respect to the history of the nation.

УДК 792 (477.5) (09)

Людмила Студьонова

ТЕАТР ОКУПОВАНОГО ЧЕРНІГОВА 1941-1943 рр. АКТОР В.П.ІГНАТЕНКО (1920-2007)

Автор статті вперше розкриває невідому сторінку в історії Чернігова періоду 1941-1943 рр., присвячену діяльності міського клубу «Січ» і створеного керівниками клубу, членами ОУН українського театру ім. І.Котляревського, на сцені якого розпочинав свій творчий шлях народний артист України В.П.Ігнатенко.

Поштовхом для розробки теми даної статті стали такі рядки з однієї мемуарної книги: «Артист місцевого театру Володька Ігнатенко, в недалекому минулому наш великовозрастний лесковицький хуліган, мавши навіть в своє час тюремний термін, оживлено бесідував з якою-то дівчиною, картинно облокотившись на ствол рушниці»¹.

Йдеться про день 9 вересня 1942 р., коли, за споминами автора, німці святкували річницю окупації Чернігова. Юний тоді мемуарист «шествовав» вулицями міста, поки не опинився на Валу, де й побачив Володимира Ігнатенка, який (твердження мемуариста) охороняв мітинг разом із поліцією як представник «молодшого націоналістического клубу «Січ», членами якого були всі молоді артисти театру, організованого за дозволом влади в будівлі Казанської церкви. Спектаклі, поставлені там, відвідувалися поліцією, їх сім'ями і солдатами охоронних батальйонів. Лесковицький блатняк Володька Ігнатенко виявився талановитим артистом і грав головні ролі. Неудивно, що після Великої Вітчизняної війни цей пройдоха отримав звання Заслуженого артиста УРСР»². Для остаточно негативного сприйняття образу Володимира Ігнатенка автор мемуарів розповів про весілля актора з вінчаням у Спаському соборі: «...на торжественній церемонії венчання крім артистов-колег і поліцаєв

© Студьонова Людмила Валентинівна – провідний бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В.Г.Короленка

присутствовали и немецкие офицеры из комендатуры. Вывалив из собора после венчания, эта разношерстная компания, включая немцев, отправилась на пьянку по этому поводу. Это, как говорится, к слову сказано»³.

Ось так, між іншим до слова, охарактеризовано людину, талановитого актора, без будь-якого натяку на хоча б не здійснене бажання перевірити одержану інформацію. Автор наведених рядків не міг не знати, що Володимир Пимонович Ігнатенко належить до плеяди провідних акторів Чернігівського українського музично-драматичного театру імені Т.Г.Шевченка 40-х-60-х рр. ХХ ст. Його ім'я занесено до мистецьких енциклопедичних видань України⁴.

У публікаціях про Чернігівський театр відсутні дані про те, що Володимир Пимонович Ігнатенко до війни тут працював. Він просто не був тоді актором. Чернігівських артистів війна застала на гастролях в Орлі, старовинному російському місті. На загальних зборах було вирішено, що театр припиняє свою роботу. Того ж дня були створені три концертні бригади, котрі вирушили на фронт. Решта акторів, серед яких був Василь Хмурий, дісталася Чернігова і незабаром увійшла до складу партизанського з'єднання під командуванням Олексія Федорова. Актори Василь Хмурий, Василь Коновалов, Дмитро Ісенко створили тут партизанський театр «Смерть фашизму!». Актори показували уривки з п'єс, власні одноактівки, читали вірші, повідомлення про будь-яку важливу подію, співали і танцювали на сценічному майданчику, зробленому з дерев'яної хати поліцая. За весь час відбулося понад тридцять виступів. Одночасно актори були діючими бійцями партизанського з'єднання⁵.

Після визволення Чернігова від фашистської окупації театр не мав свого даху над головою. Театральному колективу виділили непристосоване приміщення на 300 місць у церкві св. Петра і Павла Єлецького монастиря. З кінця 1943 р. Чернігівський театр відновив свою роботу. Саме тоді на його сцену прийшли майбутні заслужені артисти УРСР Володимир Ігнатенко, Марія Бебешко, Петро Губарев, Микола Розцвіталов, Іван Лиховид.

Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Т.Г.Шевченка, відзначаючи 85-річний ювілей Володимира Ігнатенка, присвятила йому сторінку у своєму виданні «Календар пам'ятних дат Черкащини на 2005 рік». Адже Володимир Пимонович прослужив на сцені Черкаського українського музично-драматичного театру сорок років. Тут у 1968 р. йому було присвоєно звання народного в'ї України. Звання заслуженого артиста отримав у Чернігові 1957 року.

Отже, Володимир Ігнатенко народився 16 січня 1920 року у селі Димамерки Лоевського району Гомельської області. Театром захопився в дитинстві. У драмгуртку при клубі учителів у шістнадцять років грав переважно літніх людей. Виступав навіть в операх: співав партії батька в «Катерині», Карася в «Запорозжці за Дунаєм». Під час Великої Вітчизняної війни бригадою Володимира Ігнатенка було дано 38 концертів, із них 13 – безпосередньо на фронті. Після війни актор працював у Ніжинському, згодом – у Чернігівському театрах. Акторська кар'єра Володимира Пимоновича вдало склалася і в Черкасах. Тут він створив цілу галерею образів. Серед них Тарас Шевченко («Тарас Шевченко» Андрія Малишка), Наріжний («Тил» Миколи Зарудного), Хома Кичатий («Назар Стодоля» Тараса Шевченка), Іван Карась («Запорозець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського), Іван («Безгаланна» Івана Карпенка-Карого). Як відзначають автори «Календаря», усього на творчій ниві актора більше 200 ролей і кожна з них – яскравий образ. У фільмі Тимофія Левчука «Полум'я гніву», знятому 1955 р., він зіграв запорозького отамана Івана Сірка. Володимир Пимонович відомий як актор, що вмів зіграти в одному спектаклі кілька ролей. В «Наймичці» він грав Панаса і Цоколя, в «Безгаланній» – Гната і Степана, в «Порт-Артурі» – Корейка, генерала Кондратенка, адмірала Макарова.

Проте чернігівський період життя Володимира Ігнатенка під час окупації все

ще залишався білою сторінкою. На деякі запитання знайдено відповідь у монографії доктора мистецтвознавства, заслуженого діяча мистецтв України Валерія Гайдабури, в якій уперше в історичній та театральній науковій літературі розкрито сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації 1941-1944 років ⁶. Крім того, як писав академік Іван Дзюба, *«автор змалював низку небуденних театральних доль»*. Серед тих, кого згадав Валерій Гайдабура, - Володимир Пимонович Ігнатенко. Він грав на сцені тодішнього Чернігівського міського театру ім. І.Котляревського, який почав працювати за три місяці після того, як німці захопили місто. Місцева газета 1942 р. писала: *«14 грудня минулого року для населення Чернігова було влаштовано перший концерт мистецьких гуртків. Цей день можна вважати початком роботи нинішнього міського театру. В першу річницю свого існування міський театр з гордістю може звітувати про свої досягнення. Тепер у його складі, крім театральної групи, є хоровий ансамбль, солісти-співаки, танцюристи»* ⁷. У репертуарі колективу було двадцять вистав за творами українських авторів: Степана Васильченка, Марка Кропивницького, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького, російських драматургів Олександра Островського, Миколи Гоголя, Антона Чехова. Йшли в театрі водевілі, влаштовувалися виїзні концерти. Ось як про це писала газета «Чернігівський кур'єр»: *«За перше півріччя 1943 року театр дав для населення міста 63, для німецького командування – 34 концерти і вистави. Окремо для вербованих дано 5 концертів, для поліції – 2, для підприємств – 4 і для дітей – 19. Зроблено 12 виїздів на райони, де колектив виступав з різноманітною концертною програмою»* ⁸.

У монографії Валерія Гайдабури вміщено програму вистави «Вій» за п'єсою Марка Кропивницького, сюжет якої позичено у Миколи Гоголя (так написано у програмі). Володимир Пимонович грав тут дві ролі – Тита Халяви і Богослова.

На основі вивчення українських та німецьких архівних документів і матеріалів, листів колишніх акторів, які грали на сцені театрів окупованої України, їхніх розповідей під час безпосередніх зустрічей, Валерій Гайдабура схиляється до такого висновку, з яким важко не погодитися: *«Масова художня самодіяльність кінця 30-х – початку 40-х років, коли ніби «жити стало радісніше, жити стало веселіше», надзвичайно допомагає в організації театрів. У кожному місті юні танцюристи, співаки, драмгуртківці, музиканти залюбки йдуть працювати до театру – «коротким шляхом» здійснюють свою мрію про романтичну професію, а до того ще й рятуються від вербування до Німеччини»* ⁹.

Саме до цих мрійників про романтичну акторську професію належав і Володимир Ігнатенко. Але це не означало, що юнак лише витав в емпіреях, не маючи жодного фаху. Батько Володимира (він працював у торгівлі) хотів, аби син мав таку професію, яка б дала можливість прогодувати його майбутню родину. Цьому не заперечувала й мати, домашня господиня. Тому, ще навчаючись у школі (він закінчив дев'ять класів у 1940 р.), Володимир Пимонович з серпня 1936 до вересня 1938 р. був учнем слюсаря і шофера у гаражі Чернігівського управління внутрішніх справ. Потім два роки працював шофером чернігівської контори «Сортнасіяновоч» та Чернігівської міжрайонної бази сільгоспспостачу ¹⁰.

Навесні 1940 року сталося лихо. Ігнатенки мали малокаліберну гвинтівку, з якої Володя любив постріляти. Того злочасного дня він із своїми друзями, братами Чижами, вправлявся у стрільбі. Вони не помітили, як несподівано за парканом з'явився незнайомий хлопчик. Куля влучила в нього. Слідство так і не встановило, хто саме винен у загибелі дитини. Оскільки Володимир Ігнатенко був власником малокаліберної гвинтівки, його у квітні 1940 року засудили до ув'язнення у Полтавській трудовій колонії. Володимир Пимонович пробув тут до липня 1941 р. А за місяць він дістався Чернігова, будинку батьків на вулиці Межовій. Цей факт біографії актора занесено до його облікової картки члена КППС.

Місто було зруйноване німецькою авіацією. Під час бомбардувань голова

міської ради втік до Харкова, наказавши загонам ППО та іншим працівникам кинути Чернігів. Крамниці стояли пограбовані. З'явилися мародери. Вулицями, наче тіні, блукали божевільні з психіатричної лікарні, за якими вже не було нагляду. А тим часом 5-а армія генерала Михайла Потапова вела кровопролитні оборонні бої. Так наступив перший місяць осені 1941 року.

За свідченням німецького військового історика А.Філіппі, 8 вересня 1941 року було взято Чернігів¹¹. Проте офіційною датою окупації міста вважається 9 вересня 1941 року. З цього часу територія Чернігівської області перебувала під управлінням військової влади так званої «військової» зони груп армій «Південь»¹². Паралельно з німецьким окупаційним апаратом були створені українські сільські, обцинні, районні і міські управи.

У перші дні окупації Чернігова за розпорядженням німецького військового коменданта утворилося міське управління по вул. Комсомольській, 29. Обов'язки міського старости прийняв Євген Азаров. 11 вересня 1941 року він видав свій перший наказ, яким дозволяв відкриття і відновлення кустарних майстерень. Цей документ дав можливість Ігнатенкові працювати надомником – клеїти гумові вироби (так записано в його обліковій картці члена КПРС). Володимир Пимонович розповідав Валерію Гайдабурі, що тими гумовими виробами були чуні, які він вирізував з шин спалених автомобілів і продавав на базарі. Цим Ігнатенко займався всі два роки окупації міста, одночасно граючи на аматорській сцені чи то клубу, чи то театру в приміщенні Казанської церкви¹¹. Річ у тім, що до облікової картки члена КПРС Володимира Ігнатенка занесено таке: «С VIII 1941 по IX 1943 Чернігов, надомник, клеїл резинові изделия, актер-любитель клуба». Якого саме клубу, незрозуміло.

В архіві управління Служби безпеки України в Чернігівській області зберігається архівна кримінальна справа №17736-П, фігурантом якої є Анатолій Михайлович Приходько, 1911 року народження*. У жовтні 1941 року він прибув на постійне місце проживання до Чернігова. На початку листопада зустрів Івана Курача, довоєнного знайомого по роботі у «Клубі радторгслужбовців». Він розповів Анатолію Приходьку, що приїхав з Києва для налагодження видання газети «Українське Полісся». На прохання знайомого допомогти із працевлаштуванням, Іван Курач відповів: «Ви зайдіть в редакцію, робота для вас знайдеться, оскільки в місті планується організація клубу»¹³. Наступного дня Анатолій Приходько завітав до редакції. Упродовж кількох днів разом з іншими перевозив меблі, оформляв вивіску з назвою газети.

Як заступник редактора «Українського Полісся» Іван Курач познайомив Приходька з перекладачем при міській управі Михайлом Семенцем, який вільно володів німецькою, угорською, польською та іншими мовами¹⁴. Пізніше Семенець обійняв посаду завідувача відділу культури та освіти Чернігівської районної управи¹⁵. Іван Курач відрекомендував Анатолія Приходька як колишнього клубного працівника, який є найкращою кандидатурою на посаду керівника новоствореного клубу. Михайло Семенець на це відповів так: «При наявності ініціативи та бажання ви зможете виконати цю роботу, і вам буде надана допомога»¹⁶. Того ж дня Анатолій Приходько підписав клопотання на ім'я Євгена Азарова: «З метою популяризації українського національного мистецтва виникла необхідність організувати в місті Чернігові клуб, до складу якого б входили б такі трупи: театральна, вокальна, хореографічна, оркестрова та інші, які б могли популяризувати серед населення міста Чернігова українське національне мистецтво. Ініціативу в організації такого клубу беру на себе я, за що перед вами несу повну відповідальність. Приходько»¹⁷.

19 листопада 1941 року Анатолій Приходько і Михайло Семенець побували у німецькій комендатурі, де на своє клопотання відкрити клуб отримали дозвіл¹⁸. Перший став виконавчим директором клубу, другий – ідейним. За пропозицією

* Згодом А.М.Приходько був реабілітований.

Михайла Семенця клуб отримав назву «Січ», на зразок національно-молодіжної організації з аналогічною назвою у Західній Україні. Він наполягав, щоб членами клубу були лише українці, навіть виступав за звільнення акторів-росіян. Зміст існування клубу «Січ» за Семенцем полягав у тому, щоб об'єднати широкі маси українців, зокрема молоді, навколо ідеї національного відродження з подальшим використанням їх у боротьбі за незалежність України.

Як впливає із справи №17736-П, робота клубу складалася з легального і нелегального напрямків. Відкрито пропагувалась українська етнокультура на театральній сцені – чернігівці дивилися вистави за вітчизняними класичними п'єсами, насичені народними мелодіями, а також слухали лекції з історії України з використанням західноукраїнських видань історичних книжок, які роздавав Михайло Семенець¹⁹. Всебічне вивчення та відбір членів клубу для подальшої серйозної націоналістичної роботи відбувалися таємно²⁰.

Михайло Семенець не приховував від Анатолія Приходька своєї приналежності до ОУН. Говорив, що ворогами українського народу є як «російські окупанти», так і німці²¹. Називав себе прихильником Андрія Мельника, якого бачив майбутнім вождем України. Розповідав про ідеологію, структуру та кінцеву мету ОУН. Ознайомив Приходька з десятьма заповідями членів ОУН, а редактор газети «Українське Полісся» Федір Піпа видав йому значок тризуба, який він носив на лацкані піджака. Анатолій Приходько показав, що Федір Піпа та Іван Курач поділяли націоналістичні погляди Михайла Семенця і, на його думку, були членами ОУН.

Відкриття клубу офіційно відбулося 31 грудня 1941 року у будинку по вул. Воровського, 10^{*}. Спектаклі ж ставилися «в будівлі школи Войкова»²². У січні 1942 року клуб розташувався в Казанській церкві по вул. Коцюбинського, 7. До війни тут працював обласний радіокомітет. В церкві клуб перебував до кінця 1942 року²³.

Анатолій Приходько мав значну підтримку з боку членів ОУН, які обіймали тоді керівні посади у Чернігові і містах області. Це Олексій Похолок – начальник обласної поліції, Степан Тураш – його заступник, начальник міської поліції Дорот, Павло Львович Дюбо – староста Чернігівської районної управи, заступник начальника біржі праці в м. Ріпки Пінчук, інспектор відділу культури і освіти Григорій Ребенок (пізніше староста міської управи), завідувач відділу культури та освіти міської управи Степан Гаврилович Баран-Бутович, начальник Остерської районної поліції Олексюк²⁴. Завдяки їм були вирішені проблеми приміщення, транспорту, матеріальних потреб клубу, набору людей у театральні групи, затвердження репертуару, гастрольних поїздок.

Майже всі названі урядовці у 1942 році були арештовані німецькою владою як націоналісти. Тураш і Дюбо були розстріляні. Михайла Семенця декілька разів викликали до СД, розташованого по вулиці Переця в будинку колишнього гуртожитку педінституту. Очільником СД був німецький офіцер Бродбек²⁵. Після тих викликів у березні 1942 року Михайло Семенець раптово зник.

Клуб за назвою «Січ» продовжував своє існування. До його роботи було залучено 50 осіб²⁶. Склад та кількість людей у гуртках постійно змінювались. На сторінках архівної справи фігурують такі керівники та активісти клубу:

1. Приходько Анатолій Михайлович – директор.
2. Любимов Григорій Володимирович – художній керівник.
3. Бравірска Євдокія Орестівна - режисер.
4. Захарченко Дорина Петрівна – керівник гуртка по вокалу.
5. Тимченко Марія Андріївна – хореограф.
6. Реряєв Павло Трохимович – хореограф.
7. Володимирська Ніна Федорівна – звукорежисер.
8. Курдюмов Анатолій Миколайович – звукорежисер.

* Нині тут розміщується товариство «Просвіта» і редакція газети «Сіверщина».

9. Дольнікова Валентина Микитівна – помічник режисера.
10. Пінчук Леонід.
11. Булах Михайло.
12. Ігнатенко Володимир Пимонович – актор.
13. Ключицький Олексій Григорович.
14. Клинцов Микола Ілліч.
15. Жукоцька (Ключицька) Валентина Степанівна.
16. Досюк Михайло – актор.
17. Льодова Марія – актриса.

Після розправи німців над націоналістами театр втратив український колорит і став звичайним²⁷. За вказівкою німецької влади клуб «Січ» був реорганізований у професійне театральне об'єднання. У грудні 1942 року перетворений на міський театр імені І.Котляревського²⁸.

Готуючись до відступу у вересні 1943 року, німці планували евакуювати театр²⁹. Анатолій Приходько знав про це і тому наказав акторам розібрати по домівках костюми та декорації. За тиждень до приходу радянських військ за його вказівкою було спалено всю документацію театру³⁰.

На щастя, деякі документи вціліли і зберігаються у фондах Державного архіву Чернігівської області. Це три плани на другий, третій і четвертий квартали 1942 року та п'ять звітів про роботу Чернігівського клубу «Січ» станом на 1 квітня 1942 року за другий, третій, четвертий квартали цього ж року і звіт до другої річниці «визволення» Чернігова. Документи оформлені від руки і на друкарській машинці українською мовою за підписом А.М.Приходька і завізовані завідувачем відділу культури та освіти Чернігівської міської управи С.Г.Баран-Бутовичем*.

Текст планів і звітів лаконічний, без ідеологічного спрямування на користь окупантів.

Планування роботи Чернігівського міського клубу «Січ» відбувалося відповідно до кінцевої мети – наблизити мистецькі відділи клубу до професійних закладів. З огляду на це підбирався театральний, ляльковий, музичний, вокальний і танцювальний репертуар, складався навчальний курс у студіях. Тому планувалося широке представлення публіці різноманітних творів вітчизняної, європейської драматургічної і музичної класики, народних пісень і танців. Студійці мали освоїти ази акторської і музичної майстерності, техніки гриму, вправ з лялькою. (ДАЧО. – Ф.Р – 3004. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк. 4-8,13).

У звітах міститься інформація про те, що міський клуб «Січ» почав існувати з 19 листопада 1941 року у приміщенні по вулиці Хлібопекинській (Воровського), 10. Проте в середині грудня сюди переїхала німецька установа, і ортскомендатура надала клубу друге помешкання по вулиці Коцюбинського, 7, тобто – Казанську церкву. Тут згодом відбувалися репетиції театральних вистав. До 1 грудня 1941 року у клубі працювали аматорський театр, духовий і струнний оркестри, група солістів-вокалістів та читців. Керівництво роботою клубу здійснювалось головою клубу та художніми керівниками. Станом на 1 квітня 1942 року, ними були Г.В.Любимов (театр), М.А.Тимченко (танці), В.М.Пекур (духовий оркестр), А.М.Приходько (струнний оркестр), Л.П.Захарченко (вокал). За роботу всі отримували зарплатню у розмірі 500 крб. Виняток становила М.А.Тимченко. Їй

* Степан Гаврилович Баран-Бутович (29.05.1877-1944) – історик, археолог, музеєзнавець, доцент Чернігівського педінституту ім. Т.Г.Шевченка. Народився у с. Козел (нині Михайло-Коцюбинське) Чернігівського р-ну. В 1934 р. звільнений з роботи за звинуваченням в контрреволюційних діях проти радянської влади. 3 серпня 1938 р. заарештований, 2 березня 1939 р. засуджений до 8 років позбавлення волі, 15 травня 1939 р. на підставі рішення Кримінально-касаційної колегії Верховного суду УРСР звільнений з чернігівської тюрми. У січні 1944 р. розстріляний за співробітництво з німцями. (ДАЧО. - Ф. Р - 3011, 104 од. зб. (1676-1940)).

чомусь платили 400 крб. Адміністративно-технічний персонал у складі секретаря-бухгалтера, господарника, прибиральниці-опалювачки, монтувальника сцени очолював голова клубу А.М.Приходько, заробітна плата якого становила 1000 крб. Його підлеглі отримували від 250 до 500 крб.³¹

Перший концерт відбувся для німецького війська 13 грудня 1941 року в залі команди української поліції (колишня школа імені Войкова)³² на Пролетарській вулиці (нині князя Чорного). Що саме давали того дня актори, танцюристи та музиканти-аматори, невідомо. Ніяких свідчень на цей рахунок А.М.Приходько не залишив. Оскільки голова клубу детально розписав репертуар духового оркестру, ансамблю народних інструментів та хореографічної трупі, можна припустити, що 13 грудня 1941 року вояки-чужинці слухали українські та німецькі народні пісні, твори європейської легкої музичної класики, аплодували виконавцям українських народних танців та хореографічних етюдів етнографічного спрямування.

Керівництво Чернігівського міського клубу «Січ» налагодило і студійну роботу. Актори слухали лекції з історії театру, світової драматургії, міміки і техніки мови. На практиці слухачі театральної групи вчилися накладати грим, працювати над відтворенням образу, грати етюди. Вокалісти опановували техніку співу, яка увібрала в себе постановку голосового апарату, елементарні відомості про музичну форму куплетної пісні та динаміку відтворення музично-вокального матеріалу. У музичній групі читалися лекції з теорії музики, постановки голосового апарату і технічних прийомів гри. Кожний з музикантів отримував індивідуальні завдання щодо засвоєння техніки гри на відповідному інструменті. Розбір та обробка репертуару відбувались колективом ансамблю народних інструментів та духового оркестру³³.

1 квітня 1942 року при Чернігівському міському клубі «Січ» було створено ляльковий театр, художнім керівником якого призначено А.С.Вільчінську, а техноруком – П.Г.Знаменського. Трупа складалася з чотирьох акторів. Музичний супровід здійснював секстет народних інструментів³⁴. На сцені лялькового театру йшли вистави за народними казками та казками Пушкіна та Єршова.

Аби клуб мав власний прибуток, його керівництву дозволено було відкрити художню майстерню за госпрозрахунковим принципом. За розробленою калькуляційною шкалою на прибуток клубу нараховувалось 15% з собівартості виконаних замовлень³⁵.

Усі ці заходи сприяли тому, що художні відділи клубу, які розпочали свою роботу на аматорських засадах, набули професійних ознак. Як зазначав А.М.Приходько, *«тепер існує система періодичної виплати акторського гонорару 20-40 крб. за виставу відповідно до I-IV категорій, що їх встановлено для художніх працівників. Основний склад (50 осіб) вважається закріпленим за клубом і постачається нарівні з іншими працюючими містами. При допомозі з боку керуючих міських установ в клубі було зосереджено речі елементарного обладнання. Здобуто необхідні музичні інструменти, частину декорацій, костюмів, театральної та нотної літератури, виготовлено бутафорські речі та необхідне найпростіше сценічне обладнання. Для вистав та концертів було використано зал української поліції та частково зал кінотеатру. За час з 13 /XII - 41 року по 1/IV-42 року було влаштовано вистав – 12, концертів 13. В т. ч. закритих для німецького війська 5»*³⁶.

Влітку 1942 року до керівного складу театру було залучено професійну актрису і режисера Євдокію Орестівну Бравірську (1888-після 1972 р.).³⁷ З 1920 року вона працювала на сцені чернігівських театрів. Спочатку це була театральна сцена при відділі народної освіти, де актриса грала провідні ролі. У 1934-1935 рр. перейшла до новоствореного театру імені 15-річчя ВЛКСМ. Тут Є.О.Бравірська служила до початку війни. Німецько-фашистська окупація застала її в Коропі³⁸.

Можна припустити, що влітку 1942 року Євдокія Орестівна привела на сцену театру ім. І.Котляревського Володимира Ігнатенка. Річ у тім, що в одному з довоєнних чернігівських клубів Є.О.Бравірська побачила п'ятнадцятирічного

Володимира Ігнатенка в одній виставі. І одразу вгадала в ньому артиста. Опісля Євдокія Орестівна розшукала підлітка. Розмова виявилася корисною для Володі. Він почув від Є.О.Бравірської дороги для нього слова: «Тобі треба вчитися. Вчитися на актора. Твоє покликання – театр». У подальшому напуття Євдокії Орестівни були першою школою майбутнього артиста³⁹.

Так В.П.Ігнатенко розпочав творчий шлях на сцені театру ім. І.Котляревського в окупованому Чернігові. Дисципліна у колективі була залізною. А.М.Приходько не визнавав жодних причин, які могли вплинути тим чи іншим чином на життєздатність театрального колективу. Одного разу В.П.Ігнатенко захворів на ангіну з високою температурою і не прийшов на виставу. А.М.Приходько наказав одному з робітників театру привести актора на сцену, не беручи до уваги будь-які пояснення Володимира Пимоновича. І він відіграв спектакль. Що це було – нелюдяне ставлення до акторів? Чи, можливо, А.М.Приходько своєю вимогливістю попереджав будь-які надзвичайні події у театрі, щоб не привертати до акторів нездорової уваги окупантів? Як би там не було, але ніхто із підлеглих А.М.Приходька не був репресований чи вивезений на примусові роботи до Німеччини.

У третьому кварталі 1942 року у житті клубу «Січ», де працював 41 співробітник, відбулися деякі зміни. Духовий оркестр перейшов «на роботу до Schutzbataillon» та розпався оркестр народних інструментів. До складу театральної трупи залучено досвідчену артистку Валентину Микитівну Дольнікову. Репертуар поповнився українськими класичними виставами «За двома зайцями», «Безталанна», «Пошились у дурні», «Сватання на Гончарівці». Ляльковий театр показував дітям «Червону Шапочку» братів Грімм. Концертні програми складалися з номерів у виконанні жіночого хору, танцювальної групи, камерного тріо, солістів-співаків та музикантів. Артисти презентували українські та російські народні пісні і танці, твори європейської класики. У третьому кварталі 1942 року відбулися 32 вистави і концерти. З них дев'ять концертів дано для німецького війська, шістьнадцять вистав зіграно для населення Чернігова, чотири вистави були виїзними за межами міста, три вистави лялькового театру подивилися діти у школах⁴⁰. Тривала студійна робота.

Для театральних вистав використовувалося приміщення поліції (Schutzbataillon). У звіті за третій квартал 1942 року А.М.Приходько інформував про ремонт приміщення театру, завершення якого планувалось у наступному кварталі⁴¹.

У четвертому кварталі 1942 року намітився незначний спад у роботі Чернігівського міського клубу «Січ». 13 січня 1943 року А.М.Приходько підписав відповідний звіт, в якому, зокрема, зазначав: «За IV квартал 1942 р. склад працівників клубу налічує 42 чоловіки. З них сумісників 3 чоловіка. За звітний період клубом проведено всього 25 вистав та концертів, з них 4 для німецького війська в т.ч. 3 концерти в м. Прилуках, 15 вистав для населення міста, та 3 на виїзді (2 вистави в Мньові по заданню Ві. Кдо * та 1 в м. Ніжині) та 3 концерти в міських німецьких установах». У репертуарі театру з'явилися нові твори української класики – «Ой не ходи, Грицю» М.Старицького та «Наймичка» І.Карпенка-Карого. До концертних програм уперше включено українську народну пісню «Я в середу родилася», російські «Калинка» і «Волжские напевы», неаполітанську «Тірітомба» у виконанні хору. Жіночий вокальний квартет і жіноче вокальне тріо виконували твори Моцарта, Даргомижського, грузинські та німецькі народні і різдвяні пісні⁴². Театральні вистави давались у приміщенні поліції (Schutzbataillon). 31 грудня 1942 року у відремонтованому приміщенні театру в Казанській церкві по вулиці Коцюбинського, 7 відбувся спектакль за п'єсою М.Старицького «Ой не ходи, Грицю»⁴³.

* «Віршафтскомандо» («Вікдо») – господарське командування з використання матеріальних ресурсів окупованих областей СРСР в інтересах вермахту.

Третього вересня 1943 року, за вісімнадцять днів до приходу радянських військ, С.Г.Баран-Бутович завізував «Звіт міського клубу до річниці визволення Чернігова», складений і підписаний А.М.Приходьком. Даючи уже відомі нам факти з історії створення і діяльності клубу, репертуарної політики художніх колективів, голова закладу зауважує: «На сьогоднішній день Ортскомендантом надано приміщення для відбудови театру та відпущено кошти на будівництво його»⁴⁴. У документі зафіксовано, що театральний колектив на той момент складався з 12 акторів.

Таким було повсякденне життя Чернігівського міського клубу «Січ», в якому працював В.П.Ігнатенко. Однак не все було так просто, як здається на перший погляд. Актори, музиканти, вокалісти і танцюристи були звичайними людьми і тому жили одними переживаннями і страхами з усіма чернігівцями. Не вистачало продовольства. Не працювали водогін і каналізація. Зникли лазні. Були встановлені високі податки за житлово-комунальні послуги. Але найжахливішим були репресії, які застосовували окупанти проти чернігівців. Криваві сліди залишили зондеркоманди «4а» і «7б», які палили людей живцем, умертвляли у душогубках жінок, дітей і старих. У нічний час окупантами проводилися облави і масові арешти. Лише однієї вересневої ночі 1942 року нові господарі міста розстріляли 2500 чернігівців. У місті діяв особливий відділ Абверу – військової розвідки та контррозвідки при польовій комедатурі – і втручався у справи поліції, залучаючи поліцейські підрозділи для боротьби з диверсантами, розвідувальними групами та партизанами. Так, «для роботи в Чернігові з Києва було направлено групу буковинців під проводом Якова Осташека («Грім») родом з села Міліїв, якого німці розстріляли у квітні 1942 р. Члени цієї групи вели підпільну діяльність у різних районах Чернігівщини. Зокрема, троє членів Буковинського Куреня організували навесні 1942 р. в м. Козельці курси з вивчення історії України для групи з 31 чоловіка. Коли розпочалися репресії німців проти українців-західників, цих трьох буковинців було арештовано за доносом одного з курсантів»⁴⁵. Цей невідомий для нас факт, як і оунівська спрямованість діяльності клубу «Січ», дає підстави говорити, що у Чернігові паралельно з комуністичним підпіллям існувало підпілля ОУН.

Зі слів рідних В.П.Ігнатенка, він і його друг Антін Яценко * мали зв'язок з партизанами. Проте з ким саме, вони не запам'ятали. На жаль, обох учасників події вже немає на цьому світі. Пошуки варто продовжити в архівах. А поки що про таке. Родичі розповіли авторові, що В.П.Ігнатенко та А.Яценко переховували військовополонених на цвинтарі, а потім переправляли до партизанів. Запам'яталося прізвище одного з них – Морозов, якому Володимир Пимонович носив їжу.

У 1942 році біда прийшла у дім Ігнатенків. Молодший брат актора Микола Пимонович, який зараз мешкає у Чернігові, розповів, що на території Казанської церкви розміщалися списані німецькі автомобілі. Бензин окупанти чомусь відразу не зливали. От одного разу, влітку 1942 р., Коля Ігнатенко з приятелем проникли на подвір'я церкви, підійшли до однієї з машин і почали зливати у скляний посуд бензин для розпалу печей та каганців. Охоронці затримали хлопчаків. Тиждень вони пиляли дрова для гестапо, але жили вдома. А потім Миколу Ігнатенка відправили до Німеччини на примусові роботи у сільському господарстві. Спочатку він потрапив у господарство Отто Вінклера у селі Вінтерфельд. Працювалось тут настільки важко, що Коля втік. Його спіймали у польському місті Катовіце. Так хлопчина потрапив до нового господаря на ім'я Фріц Шульц. Ігнатенко знову втік, його знову спіймали, і так було до 1945 р., поки остарбайтерів не визволили американські війська і не перевезли через Ельбу до наших військовиків. Німецьке місто Віттенбурге запам'яталося на все життя, бо тут став

* А.Яценко у післявоєнний час працював директором Чернігівського міського цвинтаря. Був людиною яскравою і неординарною, героєм місцевих приказок і прислів'їв.

Микола Пимонович Ігнатенко радянським кавалеристом 3-го гвардійського кавалерійського полку 3-го гвардійського кавалерійського корпусу генерала Миколи Осликовського. Звідти шлях юного кіннотника проліг до міста Каменська Ростовської області, де дислокувалися донські козаки Північнокавказького військового округу. Кавалерійська служба для Миколи Ігнатенка завершилася у 1950 році. Він повернувся до Чернігова. Працював водієм у двох автоколонах, в обласній прокуратурі (пересувній криміналістичній лабораторії), таксистом Чернігівського таксомоторного парку, звідки вийшов на пенсію.

Так воєнний час розкидав двох братів. Проте Микола Пимонович Ігнатенко завжди пишався своїм старшим братом і твердо знав, що Володимир ніколи не плазував перед окупантами, бо Чернігівський театр 1941-1943 рр. не ніс зі сцени фашистських ідей. А етичний бар'єр мислення і поведінки театральних працівників, за словами Валерія Гайдабури, гідний поваги.

Навряд чи цю точку зору поділяли представники радянських правоохоронних органів, які після визволення Чернігова від окупантів вели слідство у справі Чернігівського міського клубу «Січ» і театру при ньому, на сцені якого грав В.П.Ігнатенко. Однак після певних розмов і перевірок Володимир Ігнатенку було доручено організувати міський театр. Даний факт з біографії актора занесено до його облікової картки члена КПСР: «С IX. 1943 по X. 1944 Чернигов. Директор и актер гортеатра». В сімейному архіві В.П.Ігнатенка зберігається ще один красномовний документ, який наводиться повністю мовою оригіналу:

СПРАВКА.

Дана настоящая актеру Черниговского театра т. Игнатенко Владимиру Пименовичу в том, что он со дня освобождения гор. Чернигова от немецких захватчиков по поручению городского Совета Депутатов трудящихся гор. Чернигова и Горкома КП(б)У явился организатором Черниговского городского театра.

На второй день освобождения города была создана концертная бригада, которой в тот же день был дан концерт для личного состава 148 дивизии генерала Мищенко.*

На протяжении месяца этой же бригадой под руководством тов. Игнатенко В.П. было дано 38 концертов для действующей Красной Армии.

Во время боев за Днепр по распоряжению отдела агитации и пропаганды при Горкоме КП(б)У бригадой тов. Игнатенко было дано 18 концертов непосредственно на фронте.

С дня освобождения Чернигова от немецких захватчиков по 19 мая 1945 г. тов. Игнатенко сделал 315 выступлений для Красной Армии и ранобольных эвакуогоспиталей.

Вся проведенная работа по обслуживанию действующей Красной Армии и эвакуогоспиталей проводилась за счет сверхурочной работы и выходных дней.

Своим доблестным трудом в деле обслуживания фронта и ранобольных, эвакуогоспиталей помог в общем деле разгрома гитлеровской Германии.

4/УП-45 г. Секретарь Черниговского
горкома КП(б)У
Балабай **

Важливо відзначити, що Чернігівський міський театр розпочав роботу під

* Дивізія брала участь у боях за визволення Чернігова і отримала найменування Чернігівської.

** Олександр Петрович Балабай (1912-1988) – учасник партизанського руху, командир партизанського загону ім. В.І.Чапаєва Чернігівського партизанського з'єднання. Автор документальної повісті «Червоно танув сніг». Працював учителем у с. Перелюб Корюківського району і директором школи в м. Ічні.

іменем Івана Котляревського. На його сцені грали ті ж самі актори – Євдокія Бравірьська, Володимир Ігнатенко, Валентина Дольнікова, Михайло Булах, подружжя Ключицьких та інші. Відразу ж актори приступили до репетицій нової вистави за п'єсою О.Є.Корнійчука «Платон Кречет». До війни вона була дуже популярною і йшла на сценах багатьох театрів СРСР, бо порушувала морально-етичні теми, пов'язані з обов'язком лікаря, чесності, порядності серед людей цієї професії і, звичайно, коханням. Прем'єра відбулась у січні 1944 року. Одночасно колектив театру готував ще кілька нових вистав за п'єсами О.Є.Корнійчука «Партизани в степах України» і К.М.Симонова «Русские люди»⁴⁶.

Артисти театру давали шефські концерти військовослужбовцям, які перебували на лікуванні у госпіталях. Українські народні мелодії, жартівливі сценки, талановитий спів сприяли бадьорості та оптимізму поранених, у яких попереду був фронт.

У родинному архіві актора зберігаються відгуки військовиків про концерти, влаштовані для них В.П.Ігнатенком. Наводимо один з таких документів повністю мовою оригіналу:

ОТЗЫВ

15 ноября 1944

№130

Чернигов

Настоящий выдан актеру Черниговского театра т. Игнатенко Владимиру Пименовичу, в том, что он на протяжении 1944 года регулярно обслуживал ран-больных эвакогоспиталя №6054 концертными выступлениями и пользовался хорошим успехом у ран-больных и медперсонала. Своими выступлениями вдохновлял бойцов на скорейшее выздоровление; за что командование госпиталя выносит благодарность.

*Зам.нач. госпиталя
капитан по политчасти*

Надарейшвили

У жовтні 1944 року В.П.Ігнатенко розпочав службу на сцені Ніжинського музично-драматичного театру ім. М.М.Коцюбинського. Цей театральний колектив також влаштовував концертні програми для радянських військовиків. 2 травня 1945 року начальник госпіталю №1706 майор медичної служби Гарунов надіслав директору Ніжинського театру В.Ф.Госю листа зі словами подяки за концерти, які дав В.П.Ігнатенко з групою артистів⁴⁷.

На початку 1945 року обласний відділ у справах мистецтв звернувся до Ніжинського райкому компартії з проханням допомогти акторській бригаді на чолі із В.П.Ігнатенком здійснювати виїзди на села за маршрутом Ніжинський – Лосинівський – Носівський – Бобровицький райони для культурного обслуговування населення. 12 березня 1945 року Чернігівський обком компартії України ухвалив звернення Ніжинського райкому, і В.П.Ігнатенко з рук завідувача обласного відділу у справах мистецтв Василя Хмурого, того самого, хто створив партизанський театр «Смерть фашизму!» у з'єднанні О.Ф.Федорова, одержав необхідне посвідчення⁴⁸.

5 серпня 1945 року ніжинські артисти дали концерт на честь Дня залізничника робітникам Щорського залізничного депо. А наступного дня В.П.Ігнатенко як бригадир на своє ім'я отримав від деповського керівництва письмову подяку⁴⁹.

У Ніжинському театрі Володимир Пимонович працював до червня 1955 року. На одній сцені з ним грала його дружина Олександра Вікторівна Соловійова, мати їх єдиного сина Владислава*. Потім В.П.Ігнатенка запросили до Чернігівського облмуздрамтеатру ім. Т.Г.Шевченка, де актор і його дружина О.В.Соловійова прослужили до листопада 1965 року. На той час у Чернігові жила Є.О.Бравірьська, його перша театральна вчителька. Володимир Пимонович ніжно ставився до неї, допомагав чим міг, познайомив із старенькою актрисою свого сина Владислава,

який зберіг про неї найтепліші спогади.

У листопаді 1965 року В.П.Ігнатенко став провідним актором Черкаського обласного музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка. Упродовж двадцяти років очолював тут партійну організацію. Був членом Українського республіканського комітету захисту миру. У Черкасах його працю відзначено орденом Трудового Червоного Прапора.

А першою нагородою В.П.Ігнатенка була медаль «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», яку актору вручили у Ніжинському військкоматі у 1946 році. Наступною була медаль «За трудовую доблесть». Цією нагородою В.П.Ігнатенка відзначено 25 листопада 1960 року. Пам'ятний знак «Медаль учасника Другої світової війни» артисту видала Черкаська крайова організація Народного руху України. Посвідчення за №4917 підписав голова Народного руху України В'ячеслав Чорновіл.

Після тривалої і невиліковної хвороби ранньої осені 2007 року Володимир Пимонович Ігнатенко пішов в інші світи. Його урочисто поховали на міському кладовищі у Черкасах і шанували його акторський талант.

А в Чернігові працює український академічний драматичний театр ім. Т.Г.Шевченка, до відродження якого у післявоєнний час причетний В.П.Ігнатенко.

1. Кузнецов Г. Растерзанный Чернигов, или Юность, опаленная войной. – Чернигов, 2005. – С. 178.
2. Там само.
3. Там само. – С. 178-179.
4. Ігнатенко Володимир Пимонович //Митці України: Енцикл. довідн. – К., 1992. – С. 276; Ігнатенко Володимир Пимонович //Мистецтво України: Енцикл. довідн. – К., 1997. – С. 273.
5. Гайдабура В. «А ось вийдуть на площу три актори...» // Укр. театр. – 1985. - №1. – С. 2-4.
6. Гайдабура В. Театр, захований в архівах: Сцен. мистецтво в Україні періоду нім.-фашист. окупації (1941-1944): Історія. Політика. Док. ідеї. Худож. реалії. Людські долі. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.: іл.
7. Аврамович Б. Рік творчої роботи //Укр. Полісся (Чернігів). – 1942. – 16 груд.
8. Левченко С. Мський театр //Чернігів. кур'єр. – 1943. – 17 серп.
9. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. – К., 1998. – С.84-85.
10. З облікової картки члена КПРС В.П.Ігнатенка //Архів родини актора.
11. Филиппи А. Припятская проблема. – М., 1959. – С. 134.
12. Нем'ятій В.М. В боротьбі за зрив грабіжницьких планів фашистської Німеччини. – К., 1982. – С.33.
13. Архів УСБУ в Чернігів. обл. – Спр. №17736-П. – Арк. 44.
14. Там само. – Арк. 15.
15. Архів УСБУ в Чернігів. обл. – Спр. №17736-П. – Арк. 20.
16. Там само. – Арк. 44.
17. Там само. – Арк. 45.
18. Там само. – Арк. 15.
19. Там само. – Арк. 26.
20. Там само. – Арк. 35
21. Там само. – Арк. 31
22. Там само. – Арк. 34.

* В.В.Ігнатенко – кандидат філософських наук, доцент історико-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. Його дружина О.О.Селіванова - доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства ЧНУ, заслужений працівник освіти України, колишній декан факультету російської філології. Їхня донька М.В.Ігнатенко – кандидат економічних наук. Викладала в одному з харківських вузів. Нині – бізнесмен. У В.П.Ігнатенка підрастає правнук. В.В.Ігнатенко часто буває в Чернігові. Адже тут живуть його дядько М.П.Ігнатенко, двоюрідний брат Володимир, колишній майор Радянської Армії, шкільні друзі.

23. Там само.
24. Там само. – Арк. 30,40-41,
25. Там само. – Арк. 12.
26. Там само. – Арк. 85.
27. Там само. – Арк. 86.
28. Там само. – Арк. 48.
29. Там само. – Арк. 87.
30. Там само. – Арк. 59,87.
31. ДАЧО. – Ф.Р – 3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 2.
32. Там само. – Арк. 2, 14 зв.
33. Там само. – Арк. 3.
34. Там само. – Арк. 2 зв.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само. – Арк. 14.
38. ДАЧО, - Ф.Р – 1531. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2-3.
39. ДАЧО. – Ф.Р – 1531 .- Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1,1 зв.
40. ДАЧО. – Ф.Р -3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 12.
41. Там само. – Арк. 12 зв.
42. Там само. – Арк. 16.
43. Там само. – Арк. 16 зв.
44. Там само. – Арк. 11.
45. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь. – Чернівці, 1995. – С.50. – (Електронний варіант).
46. Дольнікова В. Чернігівський театр готує нові п'єси //Десн. правда. – 1944. – 11 січ.
47. Архів родини В.П.Ігнатенка.
48. Там само.
49. Там само.

Автор статті вперше розкриває невідому сторінку в історії Чернігова періода 1941-1943 гг., посвященную діяльності городского клубу «Сечь» и созданного руководителями клубу, членами ОУН, українського театру ім. І.Котляревського, на сцене которого начинал свой творческий путь народный артист Украины В.П.Ігнатенко.

For the first time the author of the article opens the unknown page in the history of Chernihiv of 1941-1943 period devoted to the activity of the city club “Sich” and the Ukrainian theatre after I. Kotlyarevsky which was created by club leaders, members of the OUN. On it’s stage the People’s Artist of Ukraine V.P. Ignatenko has started his creative path.

Наталія Дорошок

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА У 70-80 рр. ХІХ ст.

У статті робиться спроба проаналізувати діяльність земського статистичного відділення Чернігівської губернії у 70-80 рр. ХІХ ст. та визначити основні напрямки роботи статистиків зазначеного періоду.

Останнім часом українські дослідники зробили вагомий внесок у вивчення історії українського земства. Вони активно вивчають діяльність земств загалом, а також основні напрями їх роботи. Адже відповідно до підписаного Олександром ІІ законодавчого акта – «Положення про губернські та повітові земські установи» до компетенції виборних земств увійшли місцеві господарсько-культурні справи: організація виконання земських повинностей, завідування місцевими шляхами сполучень, закладами опіки, медичним і ветеринарним обслуговуванням, протипожежними заходами і страхуванням майна, піклування про народну освіту, сприяння розвитку землеробства, торгівлі та промисловості [21, 142].

Однією з головних віх діяльності земців була статистична робота. Вже давно у науковій літературі утвердилася думка, що земська статистика за результатами своєї діяльності і їх суспільним значенням поряд з медициною посіла одне з найважливіших місць не лише в земському, але й у всеросійському громадському житті [3, 31]. Адже різностороння діяльність земств була невідривно пов'язана з кількісною характеристикою господарського, економічного та культурного життя, що в свою чергу вимагало проведення статистичних досліджень. Потреба в таких даних гостро відчувалася при вирішенні питань про розкладки земських зборів. На ґрунті цих практичних запитів земств виникла земська статистика [4, 35].

Теоретично у розвитку земської статистики в Україні виділяються три періоди, що відрізняються завданнями оціночних робіт та їх місцем у системі земських статистичних обстежень: 1870-1894, 1894-1900 та 1900-1917. У першому періоді діяльності земські статистичні органи були незалежними від уряду. Земська статистика розвивалася відносно самостійно і вільно, без особливого втручання урядових установ. Протягом перших 10 років свого існування земські статистичні органи займалися вивченням селянських господарств, залишаючи без особливої уваги завдання оціночної справи. Це був період, коли дослідники самі накреслювали шляхи розвитку своїх досліджень. Подробиці сільськогосподарського виробництва, котрі раніше залишалися поза увагою, тепер розкривалися у цифрових даних: роль землеробства і промислів, общинного землеволодіння, майновий стан селян, роль видатків і прибутків, заборгованість та інші питання селянського господарства [15,25]. Для другого етапу характерним стало взяття оцінкової справи під контроль урядових структур. Питання оцінки починають займати в земських статистичних дослідженнях основне місце, видозмінюючи таким чином зміст і методи проведення робіт [6, 153]. Третій період існування земських статистичних органів характерний тим, що уряд фінансував ці установи, і їх незалежність стала обмеженою. З 1900 р. всі основні земські статистичні обстеження певною мірою підпорядковуються

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

завданням оціночної і податкової політики відносно нерухомості. Цей принцип вимагав широких економічних досліджень для виявлення рівня прибутковості та факторів, що її визначали [15, 25].

Земські статистичні установи почали виникати в Україні у 70-х рр. XIX ст.: у Херсонській губернії – 1873 р., Чернігівській – 1876 р., Харківській – 1877 р., Полтавській і Катеринославській – 1880 р., Таврійській – 1884 р. [1].

У сучасних умовах, незважаючи на величезний масив місцевих публікацій із різних питань земської діяльності, все ще відсутні праці, які б дали цілісну картину становлення і розвитку земської статистики як загалом по Україні, так і в Чернігівській губернії зокрема у другій половині XIX – на початку XX ст. Усе це значною мірою підвищує значимість та актуальність обраної теми дослідження.

Окремий інтерес з точки зору висвітлення даної проблеми становить діяльність Чернігівського земського статистичного відділення. Цей аспект теж малодосліджений, проте деякі питання знаходять відображення у наукових спостереженнях Л. Мекшун [10, 11, 12, 13, 14] та А. Гапійенко [2].

Чернігівська губернія у земському статистичному русі не стала винятком, оскільки довгий час подібні дослідження тут проводилися вибірково і носили випадковий характер [1, 151].

Як зазначалося вище, статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі було утворене у лютому 1876 року. На перших порах при відділенні планувалось мати головуючого (призначеного управою) та двох осіб, запрошених по найму, переважно з вищою освітою [16, 109]. Проте вже у 1877 р. склад зазначеного органу був збільшений до трьох членів з вищою освітою та трьох помічників із середньою [7, II]. Свою роботу чернігівські статистики розпочали зі складання програм, які передбачали, по суті, всестороннє у статистико-економічному значенні вивчення краю. З цією метою члени відділення вирішили ознайомитися, по-перше, з тими матеріалами, які знаходились у журналах, справах і виданнях Чернігівського земства, а по-друге, з тими способами і прийомами, які застосовувались для збирання статистичних відомостей у різних губерніях як земськими статистичними установами, так і статистичними комітетами [17, 116]. Своєрідним орієнтиром при виробленні власних програм дослідження послугували матеріали раніше підготовлених видань, а саме: 1) програма про економічні відомості, видана редакцією «Київських губернських відомостей» у 1869 р.; 2) програма для збирання відомостей про стан сільського господарства і промисловості – Північно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства (1872); 3) програми для статистичного дослідження, складені Тверськими і Нижегородськими губернськими земськими управами і статистичними комітетами тих же губерній; 4) програма для статистичного опису окремих місцевостей у Самарській губернії і насамкінець 5) досвід програм для збирання статистико-економічних досліджень, складених для Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства його членом Н. І. Зібєром [20, XXXVIII].

Як говорилося вище, члени статистичного відділення поставили за мету діяльності свого органу найповніше вивчення губернії у статистико-економічному відношенні. Це пояснювалось, по-перше, необхідністю визначення рівня господарського розвитку губернії з її негараздами і потребами, аби, керуючись реальними фактами, підняти життєвий потенціал краю, по-друге, лише за умови детального опису губернії стає можливим визначення платіжних спроможностей останньої, що в свою чергу відповідало потребам оподаткування. Отже, стає зрозумілим, чому земці так старанно і ретельно готували свої статистичні програми, конкретизуючи навіть кожне питання.

Перший розділ програм – сільськогосподарські програми – був підготовлений членом відділення П. П. Червінським, другий – програми для збирання відомостей про селянські промисли і ремесла та фабрики і заводи – підготував член статистичного відділення В. Є. Варзар, а програми щодо питань торгівлі склав головуючий відділення Н. А. Константинович.

У теоретичній статистиці умовно існує потрібний розподіл обов'язків: установлювачі методу, збирачі фактів і їх опрацювальники. Чого не можна було сказати про статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі, де його членам суміжно доводилося виконувати всі вищезначені функції [20, XXIII]. Це пояснювалося гострою нестачею кадрів у відділенні, склад яких неможливо було розширити через відсутність стабільного фінансування з боку управи. Причому на перший рік діяльності статистичного органу Чернігівським губернським земським зібранням були затверджені кошти у сумі 4200 р. на проведення дослідницьких робіт [5, 172-177], у подальшому ця цифра через певні дискусії серед гласних губернського зібрання зазнавала відповідних коливань.

Щодо прийому збирання самих відомостей, то для чернігівських статистиків був властивий експедиційний спосіб особистих роз'їздів. Виходячи з досвіду, що на практиці не приніс бажаних результатів, вони відкинули методи роботи, які застосовували члени Херсонського земського статистичного бюро (розсилання бланків по волостях). Або, наприклад, оголошення конкурсу з преміями за кращий опис, практикований у Самарському статистичному комітеті [20, XXIV-XXIX]. Відповідно, Чернігівське земське статистичне відділення не прийняло до відома жодного із вказаних зразків. Свою роботу члени відділення, як правило, розпочинали із теоретичного вивчення обстежуваної місцевості по офіційних даних у м. Чернігові та обраному повіті і лише після цього вирушали на місця для збору даних шляхом опитування різних верств населення. Статистики вважали, що лише за таких умов можна правдиво відобразити життя губернії у всіх проявах.

Надрукувавши вироблені програми, і до представлення їх на затвердження губернському земському зібранню статистичне відділення з метою їх апробації та можливої корекції при подальших дослідженнях вибрало для пробного опису у Чернігівському повіті три волості: Редьківську, Довжицьку і Салтиково-Дівицьку. Адже відділення бажало надати земському зібранню не тільки перевірені та виправлені програми, але й орієнтований досвід роботи з ними [23, 90].

Наслідком здійснених подорожей стали підготовка і видання статистиками першого випуску своїх праць [23]. До нього ввійшли матеріали, які були зібрані особисто членами статистичного бюро, а саме: П. П. Червінський дослідив землеволодіння у Салтиково-Дівицькій волості, про стан землеволодіння і промисли Редьківської волості підготував розвідку В. Є. Варзар, а О. О. Русов провів детальний опис Довжицької волості Чернігівського повіту.

Не можна обминути увагою факту, що опісля так званої практичної перевірки, вищезгадувані програми зазнали незначних змін у плані спрощення певних розділів.

Ознайомившись таким чином на практиці з формами, змістом та способами роботи, статистичне відділення продовжило свою діяльність у площині опису всієї губернії. Цей задум тривав понад десять років (1876-1887 рр.), з перервою на 1878-1880 рр., коли земське зібрання через певні непорозуміння і тертя між представниками «лівих» та «правих» партій у своєму складі відмовилось асигнувати кошти на статистику [22, 29]. Але і в період офіційного закриття статистичного закладу роботи не припинялися. За особистою згодою із повітовими земствами і на їх кошти було описано два повіти: Ніжинський – О. О. Русовим та Новозибківський – В. Є. Варзаром. Ці дві праці склали безпосереднє продовження попередніх описів (Чернігівського і Борзнянського повітів, які ще встигли видати у 1877 р.), оскільки статистиками був додержаний один загальний план досліджень, затверджений ще на перших порах існування статистичної установи [8, II-III].

Про загальний обсяг роботи, яку виконали чернігівські земські статистики у зазначений період щодо вивчення земельних угідь, свідчить факт підготовки і видання 15 томів «Матеріалів для оцінки земельних угідь Чернігівської губернії» (за кількістю повітів). Крім, власне, сільськогосподарського дослідження регіонів губернії у таких повітах, як Козелецькому, Суразькому, Мглинському, Городнянському і Кролевецькому, члени відділення організували ще подвірні переписи, а в двох останніх (Кролевецькому і Городнянському) була проведена

робота з порівняння даних про економічний стан різних верств населення, отриманих при згаданому переписі, з результатами Рум'янцівського перепису полків Малоросії у 1767-1770 роках [22, 30].

Отже, перший напрямок роботи Чернігівського земського статистичного відділення полягав у дослідженні основних видів землеволодіння губернії, адже земське зібрання останньої своєю постановою рекомендувало обмежитись на перших порах лише вивченням сільськогосподарського життя краю [22, 29]. Щодо послідовності, то зібрані дані групувалися та друкувалися окремо по кожному повіту, аби в подальшому на основі порівняльної характеристики можна було створити зведений опис по всій губернії.

Проте чернігівські статистики не обмежувалися у своїй роботі обстеженням лише елементів сільського господарства: селянських громад, земельних угідь, промислів, ґрунтів, клімату тощо. Завдання земської статистики полягало також у проведенні оціночних робіт щодо міського нерухомого майна та промислових і торговельних закладів.

У межах даного аспекту, виходячи із постанови Чернігівського губернського земського зібрання від 8 грудня 1883 р., було вирішено провести оцінку міст, промислових і фабричних закладів [19, I]. Варто нагадати, що на перших порах своєї діяльності, ще у 1876 р., статистичне відділення робило спробу опису м. Чернігова, де оцінок мали підлягати кожна окремо взята будівля. Робота тривала близько місяця, і згодом статистики пересвідчилися в її недоцільності, оскільки обраний спосіб потребував чималих коштів і часу. Задум відділення був продовжений самостійно міською владою, проте теж не побачив довершення [9, III]. До речі, Ніжинське земство під час сільськогосподарського дослідження повіту суміжно розпочало опис нерухомого майна м. Ніжина, але і тут зіткнулося із подібними обставинами.

Очевидно, що на 1884 р. нагальною для земства залишалася проблема оцінкової діяльності у населених пунктах губернії. Відкинувши попередній досвід суцільного опису, маючи за мету лише подання відомостей для губернської розкладки міських податків, відділення вирішило вибірково описати будівлі, додатково використовуючи вже існуючі міські оцінки [9, III]. Робота з опису населених пунктів тривала протягом 7 місяців 1884 р. Як і при попередніх експедиціях, спочатку були вироблені програми та оціночні норми, а вже опісля переходили до безпосередніх роз'їздів. Традиційно статистики як експеримент зробили спершу оцінку двом містам – Чернігову та Березні, відтак, дещо підкорегувавши програми, рушили по губернії. Загалом відділенням було описано та оцінено нерухоме майно 37 міських поселень, на що використано із земського резерву близько 3 тис. руб. [18, 18].

Третьою віхою діяльності Чернігівського земського статистичного відділення стали опис та оцінка промислових підприємств губернії. Ця потреба також відповідала згадуваній постанові земського зібрання 1883 р. До покладених обов'язків статистики приступили на початку 1885 р., коли були завершені опис та оцінка міської нерухомості. У ході організованої і проведеної статистичним відділенням роботи було досліджено понад тридцять галузей промислового виробництва краю з оцінкою приміщень, устаткування тощо. В поданих описах розглянуто зрушення, котрі відбулись у виробництві за останні 25 років, його сучасний технічний рівень, економічне значення, становище робітників на підприємствах. Взагалі проведена статистична робота дала повну картину економічного життя різних напрямів промислового виробництва Чернігівської губернії.

Узагальнюючи викладений матеріал, слід відзначити, що із запровадженням земств як у Російській імперії загалом, так і в Україні зокрема створювалися статистичні відділи, виникнення яких диктувалося життєвими потребами того часу. У Чернігівській губернії подібний орган розпочав свою діяльність у 1876 р. Земські статистичні дослідження містили широкі інформаційні матеріали, що давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. Ці напрямки роботи і стали ключовими для чернігівських статистиків.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Гапієнко А. З історії розвитку Чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 49-65.
3. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917 рр. – Чернігів, Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66 с.
4. Економічна ідеологія дворянства // Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-90-х роках ХІХ ст. К.: Видавництво Київського університету, 1971. – С. 10-40.
5. Журнали засіданий очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов. 1875. – 360 с.
6. Земская статистика // Гозулова А. И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – С. 147-200.
7. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 1. Черниговский уезд. – Чернигов, 1877. – XII + 186 с. + приложения.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – IX + 76 с. + приложения.
9. Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть 1-я. Города. Выпуск I-й. г. Чернигов. – Чернигов, 1907. – XII + 168 с.
10. Мекшун Л. Батько промислової статистики (До 150-річчя з дня народження В. Є. Варзара, видатного представника чернігівської земської статистики) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 141-143.
11. Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 120-122.
12. Мекшун Л. Роль земської статистики кінця ХІХ - початку ХХ ст. у проведенні облікових досліджень у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178-180.
13. Мекшун Л. Роль української земської статистики у проведенні статистичних з'їздів і нарад у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 71-74.
14. Мекшун Л. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці ХІХ ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145-148.
15. Нариси з історії статистики України. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Держкомстат України; НДІ статистики Держкомстату України, 1999. – 187 с.
16. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9-10. – С. 103-111
17. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1-4. – С. 116-120.
18. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – № 1-2. – Приложение II. – С. 1-88.
19. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик. – Чернигов, 1886. – 249 + приложение 239 с.
20. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены статистическим отделением при черниговской губернской земской управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов. Земская типография. 1877.
21. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 142-150.
22. Руссов А. А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского коммерческого института. Киев. 1913. – 119 с.
23. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7, 8. – С. 89-373.

В статтє автор аналізує діяльність земського статистического відділення Чернігівської губернії в 70-80-х роках ХІХ ст., акцентує увагу на основних напрямках роботи статистиків в указаний період.

The author of the article tries to study the activities of the zemstvo statistical department Chernihiv Province in the 70-80s XIX century. The author also defines the main directions of statistical workers activities in the following period.

ПОСТАТІ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ ІВАНА МАЗЕПИ ТА ПИЛИПА ОРЛИКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО

У статті „Постаті гетьманів України Івана Мазепи та Пилипа Орлика у творчій спадщині Дмитра Івановича Яворницького“ у хронологічному порядку висвітлюються найважливіші праці вченого, у яких він аналізує основні віхи життя і діяльності українських гетьманів. Автор, дослідивши громадську і політичну діяльність гетьманів, критично оцінює погляди вченого.

Видатне місце в історіографії запорозького козацтва належить академікові Дмитру Івановичу Яворницькому (1855-1940), якого вже сучасники вважали Нестором Запорозької Січі, а геніальний живописець І.Ю.Рєпін назвав енциклопедистом козаччини. Саме як історик запорозького козацтва, збирач і зберігач козацьких старожитностей Д.Яворницький відомий широкій громадськості. Водночас він продемонстрував широчінь наукових зацікавлень, вагомим є його внесок у різні галузі вітчизняної гуманітаристики.

З науковою роботою вченого була тісно пов'язана і його культурно-громадська діяльність, що відзначалася масштабністю й змістовністю. Д.Яворницький був добре відомий в Україні та за її межами як неперевершений знавець передусім історії запорозького козацтва і його витвору – Запорозької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Твори Д.Яворницького відігравали й відіграють сьогодні вагомий роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в оберіганні історичної пам'яті, традицій та мови.

Активна культурно-громадська діяльність Д.Яворницького ґрунтувалася на його світобаченні, творчому кредо, зумовлювалася своєрідністю творчої лабораторії. Уперше в історіографії вчений здійснив комплексне дослідження історії запорозького козацтва. В його працях отримали висвітлення різні аспекти козаччини: політичні та воєнні події, внутрішній устрій, економічне життя, побут, відносини із зовнішнім світом, культура, релігія та духовний світ запорожців. Як зазначив професор М.П.Ковальський, заслугою Д.Яворницького була реалізація нових підходів до вивчення історії запорозького козацтва – прагнення її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотожному ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів поселень запорожців¹.

Творча спадщина Д.Яворницького велика – понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'яткознавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні². Окреме місце у творчій спадщині видатного дослідника посідають розвідки про персоналії доби козаччини, матеріал яких склав свого роду протограф для певних розділів пізніших його фундаментальних праць. Серед

© Алексахкіна Людмила Леонідівна - аспірантка Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького

розмаїття представлених у них постатей козацьких ватажків протягом усього творчого шляху дослідником особлива увага приділялася гетьманам Богдану Хмельницькому, Іванові Мазепі і Пилипу Орлику, а також кошовим отаманам Іванові Сірку і Петру Калнишевському³. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він намагався визначити місце і роль гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика в історії України, дати оцінку їх діяльності⁴.

Доба Мазепи – це часи відродження України – політичного, економічного, культурного розвитку після Руїни, що знищила великі плани Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч із зростаючою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу Москві.

Постать гетьмана Івана Мазепи впродовж двохсот років приковувала та приковує до себе увагу вітчизняних історіографів, адже його особа на небосхилі української історії чи не найвидатніша, а водночас і найсуперечливіша. Історичні дослідження про гетьмана Івана Мазепу багаті. Про нього найбільше серед інших українських історичних персонажів знає світова література.

Історики ХХ століття, передусім загальна українська політична думка, оцінюють гетьмана Івана Мазепу та його значення для визвольної боротьби через його участь у антимосковській коаліції проти царя Петра І. Думка сучасників гетьмана представляла його далеко не в такому світлі, в якому він постає сьогодні перед українською нацією та перед судом історії. В той же час гетьман України Пилип Орлик, незважаючи на значну різницю у віці, був однією з найбільш близьких до Івана Мазепи осіб серед козацької старшини, його соратником і продовжувачем. Тож аналіз постатей гетьманів Івана Мазепи і Пилипа Орлика на тлі доби, оцінку ролі їх в історії України знаходимо в працях відомих українських істориків М.С.Грушевського, М.І.Костомарова, Д.І.Дорошенка, В.М.Липинського⁵.

Значне місце посідають образи цих двох гетьманів України і серед широкого загалу праць Д.І.Яворницького. Особливо важливим для вченого є об'єктивно оцінити постаті гетьманів, що всіляко перекручувалися царськими монархічними ідеологами, фальсифікувалися на угоду пануючій системі⁶. Оцінка постатей Івана Мазепи і Пилипа Орлика Д.Яворницьким зустрічається у працях: «Історія запорізьких козаків» в 3-х томах, «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків», «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», «Сборник материалов по истории запорожских казаков», «Вольности запорожских казаков», «По следам запорожцев», «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний»; поодинокі згадки про Івана Мазепу трапляються і в численних листах та спогадах, адресованих Д.Яворницькому. Образ гетьмана України Пилипа Орлика найдаліше в широкому масштабі представлено вченим в тритомній праці «Історія запорізьких козаків»².

Коротко в хронологічному порядку переглянемо найважливіші праці Д.Яворницького, в яких він аналізує віхи життя і діяльності гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

Провідне місце у творчій спадщині вченого посідають передусім тритомна «Історія запорізьких козаків», що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва, та двотомна народознавча книга «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу». Саме в праці «Історія запорізьких козаків» в 3-х томах Д.Яворницький повною мірою розкриває портрет гетьмана України Івана Мазепи на тлі його доби. Аналізуючи громадську і політичну діяльність гетьмана, вчений певною мірою засуджує, а в деяких випадках і виправдовує вчинки Мазепи, шукаючи відповіді на запитання, поставлені історією. Саме в третьому томі праці Д.Яворницький критично розглядає різні види і періоди діяльності Івана Мазепи⁷.

Неоднозначно оцінюється гетьман як людина: «натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння». В його характері, відзначив Д.Яворницький,

поєднувалися риси приватної людини й українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою батьківщину незалежною в політичному відношенні^{8,9,10}.

Критично оцінюючи обрання гетьманом України Івана Мазепи, Д.Яворницький у своїй монографії зауважує: «... марні були старання запорожців: Мазепа не міг бути справді національним діячем. Не міг бути тому, що за вихованням і за поглядами він був більше поляком, ніж українцем і його натурі відразливі були всі простонародні прагнення і традиції українців. Але приховуючи до часу свої справжні інстинкти, Мазепа, будучи спритною, вихованою і високоосвіченою людиною, чудово підлаштовувався під тон Москви й прагнув видавати себе за поборника великоросійських інтересів і монархістських основ на Україні... Тому він не знав справжнього духу українців, і в цьому його найголовніша помилка: звернути масу з уторованого нею історичного шляху не можуть навіть геніальні люди, не кажучи вже про людей посереднього розуму й здібностей... Російські царі безумовно вірили у щирість Мазепи і подавали в його руки усі засоби (російські війська і наймані компанійські полки) для захисту від його злочиств і уявних ворогів Великої Росії. Отже, Мазепа, прикриваючись силою і правом, наданим йому Московією, виступив проти прагнення нижчого класу людей України і водночас проти маси Запорізького Війська. Але українська маса й маса Запорізького Війська, розуміючи справжні прагнення Мазепи, усіма засобами опиралися йому, і ця боротьба, то посилюючись, то слабшаючи, залежно від часу й обставин, тривала протягом двадцяти років (1687-1708) і становила суть стосунків між Мазепою і Запорізьким Кошем»⁹.

Д.Яворницький не виправдовує довгу співпрацю Івана Мазепи з московським царем, але віддає належне гетьманові тільки у меценатстві. Він вважає, що не Іван Мазепа був ініціатором зміни політики щодо Москви, а до неї його примусила козацька старшина. Тому гетьман не був улюбленцем народу і мусив себе охороняти найманним військом з чужинців, сердюками.

Гетьманування Мазепи припадало на дуже складні часи, коли Україна стала тереном військових дій, а козацька армія – авангардом у походах проти Туреччини. Москва і Польща, ще раз підтвердивши андрусівський договір про поділ України між собою у так званому Вічному мирі (1686), намагалися використати козаків – кожна для своїх цілей: Москва, прагнучи домогтися виходу до Чорного моря, мусила знищити кримських татар, а Польща, втративши частину Побережжя й Поділля за Бучацьким договором (1672), намагалася повернути втрачені землі. Війна Росії з Туреччиною шкодила торговельним зв'язкам з Кримом і чорноморськими країнами, що позначилося на господарстві України. У такій ситуації, точніше у таких умовах, перед Іваном Мазепою стояв вибір: або залишитися вічною «колонією» Росії, або за допомогою сильного союзника почати нову сторінку розбудови української державності⁵.

Характеризуючи перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля, Д.Яворницький, з одного боку, виражає негативне ставлення до його вчинку, а з іншого, частково виправдовує його важливий крок, наводячи переконливі аргументи. Поразка російських військ у боротьбі зі шведським королем наштовхнула в котрий раз гетьмана на такий важливий крок, як перехід на бік Швеції. Переорієнтацію політичних інтересів гетьмана вчений констатує в праці таким чином: «Бачив Мазепа й те, якими сумними були успіхи російського царя при першому зіткненні його під Нарвою з шведським королем. Він, врешті, добре знав і те, яким був шведський король і якою була його слава полководця. І старий гетьман поринув у роздуми з приводу майбутнього України: як зберегти йому Україну на випадок поразки російського царя від шведського короля? А така поразка була неминучою. Для цього потрібно наперед зайти в таємні стосунки з шведським королем. Тоді тільки й саме через шведського короля можна домогтися для України незалежних прав. І Мазепа зважився на такий страшний крок... Тому немає підстав погоджуватися з думкою тих істориків, котрі характеризують

Мазепу тільки як страхітливого егоїста й ненаситного честолюбця, який задля особистої користі й інтересів цілковито забував про становище керованого ним народу й майбутнє батьківщини»⁹.

Більшість українських істориків, а за ними й українська свідомо громадськість брали в Івана Мазепи лише останній його політичний акт – розірвання з Московією і союз з Швецією. Натомість Д.Яворницький оцінював увесь період гетьманування Івана Мазепи, вважаючи, що його дії до 1708 р., прислужування московському цареві перекреслили успіх нової орієнтації. Народ і навіть велика частина провідної верстви не були підготовлені до радикальної зміни української політики, а страх перед російськими репресіями позбавив гетьмана народної підтримки, що й довело до катастрофи під Полтавою: «В Україну увійшов з полками шведський король Карл XII. На бік шведського короля відкрито перейшов гетьман Мазепа. І тут для запорожців настав щасливий час, коли вони могли відкрито висловити всю свою ненависть до Москви. І що ж? Запорожці зовсім не відразу й зовсім не всі пішли на заклик гетьмана й короля... І якби не щедрі обіцянки Карла XII, не подарунки з боку Мазепи, не наполегливість Гордієнка, то навряд чи запорізьке товариство в загальній масі зважилось би на війну з російським царем»⁹.

Саме в душі прагматика і в той же час романтика характеризує постать гетьмана України Івана Мазепи Д.Яворницький в тритомній праці «Історія запорізьких козаків».

В історичній монографії «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків» Д.Яворницький звертає увагу на стосунки кошового отаман Івана Сірка з гетьманом Іваном Мазепою. Він зазначає, що коли: «Дізнавшись з листів та розповідей невільників, куди й навіщо їхав Мазепа, запорожці до того були обурені, що вирішили тут же його порішити. Але за Мазепу заступився Сірко і старі козацькі отамани: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він нам і вітчизні нашій колись знадобиться». Запорожці послухались, і Мазепа був порятований»¹¹.

Епізодично і дещо уривчасто згадується Іван Мазепа Д.Яворницьким в історичній монографії «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Сборнику матеріалов по истории запорожских казаков» та в працях «Вольности запорожских казаков» і «По следам запорожцев».

Творча спадщина Д.Яворницького, особливо епістолярна, свідчить про те, якого значення надавали прогресивні українські історики, письменники, лідери національно-визвольного руху історії запорозького козацтва і окремим козацьким ватажкам як каталізатору фактору у формуванні історичних уявлень народу, у пробудженні його історичної пам'яті, формуванні самосвідомості.

О.Бородай, Б.Грінченко, Є.Чикаленко та ін. у листах до Д.Яворницького неодноразово наголошували на актуальності творення саме Д.Яворницьким белетристичних книг з історії запорозького козацтва, «які захоплять читача і вернуть його до бажання ґрунтовніше познайомитись з минулим України, її історією».

«Наша українська історія, - зазначав Г.Доброскок, - від Богдана до Мазепи, має великий інтерес задля сучасного стану, і всяка белетристична детально намальована річ має в наші часи велику вартість...». Саме вираз «Українська історія – від Богдана до Мазепи...» частенько любляв повторювати Д.Яворницький, який вважав, що запорозьке козацтво в своїй історії мало першого гетьмана Богдана Хмельницького, а останнім козацьким ватажком в українській історії був гетьман Іван Мазепа^{12,13}.

У книзі спогадів «Таромські зошити» Михайла Лояна, українського письменника, громадського діяча, краєзнавця і вчителя з Дніпропетровщини, а також близького знайомого Д.Яворницького, згадується історія про особисте життя гетьмана Івана Мазепи: «Одного разу при зустрічі я обмовився, що вчився в другокласній школі в Романковому. Яворницький зацікавився й переповів мені таку сумну історію. Гетьман Мазепа мріяв одружитися з Мотрею Кочубей, але то

був би великий гріх, бо дівчина – його хрещена донька. Після того, як Кочубей, її батько, був страчений, дівчина збожеволіла й жила у монастирі. Іноді, як приходила до пам'яті, то начебто приїздила до своєї тітки в Романкове. Під час одних відвідин Мотря вмерла, її поховали в Романковому, на горі, недалеко від старовинного цвинтаря. Могила була добре помітна в часи існування другокласної церковнопарафіяльної школи (1903-1905 рр.), бо знаходилася недалеко від шкільної садиби (тепер на цьому місці Дніпродзержинське море, яке поховало під своїми водами багато безцінного). Дмитро Іванович планував розшуки для перевірки цих даних, бо вважалося, що Мотря Кочубей похована в Полтаві, але цьому перешкодили якісь обставини»¹⁴.

У дусі історика-романтика Д.Яворницький, перш ніж оцінити діяльність Пилипа Орлика, акцентує увагу на рисах характеру гетьмана, що відіграло важливу роль в його житті і гетьмануванні. Пилип Орлик, як вважає вчений, не лише був утаємничений у всі справи і задуми Івана Мазепи, але й став достойним продовжувачем його справи. До своєї місії він ставився на найвищому рівні свідомого патріотизму й жертвності. Як свідчення вищезазначеного Д.Яворницький констатує такий факт: «...коли по смерті Івана Мазепи виникло питання про його спадкоємця на гетьманській посаді, то було запропоновано дві кандидатури – племінника гетьмана А.Войнаровського і Пилипа Орлика. Однак перший відмовився від гетьманства і пов'язаних з ним відповідальності і ризику, вирішивши за краще задовольнитись успадкуванням багатств свого дядька. Пилип Орлик прийняв на себе небезпечну місію очолити козаків на вигнанні, хоча й усвідомлював, що вона не гарантує йому не лише багатства, а й особистої безпеки»¹⁵. Ось так описує Д.Яворницький обрання нового гетьмана: «1710 року, квітня 5 дня, вже після смерті Мазепи, під містом Бендерами у присутності кошового отамана Костянтина Гордієнка, генерального українського писаря Пилипа Орлика й послів від Запорізького Війська, «при Дніпрі зростаючого», відбулася велика козацька рада. На тій раді запорізькі й українські козаки визнали вищим протектором усього козацького війська шведського короля Карла XII, а генерального писаря при колишньому гетьманові Мазепі Пилипа Орлика оголосили гетьманом усієї України. При обранні нового гетьмана запорожці уклали з ним умови щодо подальшої долі України й Запоріжжя. Хоч умови цього договору між запорожцями й українським гетьманом і не були потім виконані...»⁹.

Характеризуючи перехід запорозьких козаків від Туреччини до Москви, вмовляння і застереження запорожців Пилипом Орликом не покидати «ненависних їм татар», Д.Яворницький з внутрішнім переживанням описує цей недалекоглядний крок так: «Даремно писав після того запорожцям гетьман Пилип Орлик, нагадуючи про страшні події в Чортомлицькій Січі, «когда Москва звабивши прелестным ласки царской уверенем старшину войсковую и товариство до присяги, утинала им в таборі головы»; даремно остерігав він запорожців щодо справжніх замірів Москви, котра «видаючи на себе отъусюль войну тяжкую и небезпечную, гладит, льстит, золотыя горы обещает, жалованьем грошовым потішаєт и всякими вольностями уверняет», щоб згодом, після закінчення війни, забрати до рук і згубити Військо Запорізьке. Запорожці твердо вирішили покинути ненависних їм татар і всі листи гетьмана відсилали своєму найближчому покровителю, київському генерал-губернатору графу Вейсбаху»⁹.

Поряд з цим Д.Яворницький звертає увагу на наміри Пилипа Орлика, хоча й невдалі, щодо вибору союзника для України і зазначає: «Перебуваючи у Швеції, Орлик докладав усіх своїх сил, аби скласти союз європейських держав на чолі із Швецією проти Росії... Даремно Пилип Орлик, прагнучи визволити Україну «від ярма московського», покладав свої надії на Швецію. Доки жив Карл XII, Орлик міг, у крайньому випадку мріяти про те, що шведський король скоро чи нескоро організує коаліцію західноєвропейських держав і, очоливши таку коаліцію, поконеє силу гордого зі своїх успіхів російського царя. Але Карл XII несподівано загинув від кулі невідомого лиходія, і тоді все значення Швеції в очах Орлика зникло». В

той же час вчений відзначає швидко зміну зовнішньополітичної орієнтації гетьмана і сподівання все ж таки підняти національно-український прапор для позбавлення від московського ярма України: «В той час, як запорожці безповоротно покинули ненависні їм володіння кримського хана, так званий гетьман українських козаків Пилип Орлик усе ще намагався схилити їх до Криму й відвернути від Росії. Давно чекав Пилип Орлик сприятливої нагоди, щоб вийти на історичну сцену, взяти в руки національно-український прапор і позбавити свою батьківщину від ненависного йому московського ярма»¹⁵.

У 1710 році Пилип Орлик, намагаючись завоювати собі підтримку, складає «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького», укладає зі старшиною та запорожцями угоду – документ, який пізніше дістав назву Конституція Пилипа Орлика – так звана Бендерська Конституція, яку вважають першою українською Конституцією. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне і церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні. Як відзначає Д.Яворницький, створення цих документів вважається саме по собі значною заслугою Пилипа Орлика, в історії України⁹.

Оцінюючи портрет Пилипа Орлика, Д.Яворницький акцентує увагу і на культурницькій діяльності гетьмана в Україні, особливо в сфері релігії: «...й новий гетьман Пилип Орлик зобов'язувався дбати і твердо настоювати на тому, щоб «никакое иновірие в Малую Росію ни от кого не было впроважено», щоб на Україні ніколи не дозволялося жити іновірцям, особливо «зловірію жидовському» і щоб «віра єдина, восточнаго исповідання, за помноженієм хвали божіей, церквей святих цвічення в науках вызволених, яко крин в терні, меж окрестними иновірными панствами, процвітала»⁹.

І наостанок, Д.Яворницький у своїй праці переосмисливши вир подій, які припали на період життя і діяльності гетьмана України Пилипа Орлика, порівнює його з «міністром державного майна якогось невеликого західноєвропейського князівства»¹⁵, а як особистість і політика характеризує його так: «Ох і невгамовним (так означив його вдачу Д.Яворницький) був Пилип Орлик! Гетьман у екзилі (він та його однопумці стали першими українськими політичними вигнанцями), з яким уряд Російської імперії заборонив старшинам листуватися, навіть видав розпорядження арештовувати українців, запідозрених у зв'язках з Пилипом Орликом... Молодий гетьман був людиною освіченою і талановитою, здібним дипломатом, організатором, хорошим письменником та непересічним політичним мислителем. По собі Пилип Орлик залишив велику писемну спадщину – великий за об'ємом «Діаріуш», листи до можновладців тогочасної Європи, договори, декларації, книжечки, одна з яких присвячена Іванові Мазепі і т.п. Однак головною працею, яка обезсмертила його ім'я є безумовно Конституція Пилипа Орлика...він писав польською мовою, частина його листів писана латинською, шведською, французькою мовами»⁹.

Таким чином, Дмитро Іванович Яворницький є яскравим прикладом самовідданого служіння історичній науці, беззастережної відданості рідній минувшині. Це був діяльний історик: патріот, який не на словах, а на ділі зробив усе від нього залежне для відродження історичної пам'яті про запорозьке козацтво, науковець, який проявив себе практично в усіх напрямках козакознавства. Він залишив величезну наукову спадщину, яка більшою мірою й по сьогодні не є належним чином введена до наукового обігу¹⁵. Саме українська історіографія в особі Дмитра Яворницького представляє гетьманів України Івана Мазепу і Пилипа Орлика визначними постатями козацької доби, які після «руїни» започаткували новий період, коли Україна виступила з новими, своєрідними вартостями в культурному, церковному, економічному, політичному житті. В працях Д.Яворницького Іван Мазепа, Пилип Орлик та їхні соратники висунули яскравий ідеал незалежної України. Для майбутніх поколінь цього вистачало, щоб

виготворити культ Мазепи, навіть коли це сталося наприкінці життя гетьмана, всупереч його попередній діяльності, і навіть коли велика спроба не завершилася успіхом.

1. Абросимова С.В., Д.І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця ХІХ – початку ХХ століття / Наддніпрянська Україна: Історичні процеси: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. №2. – С.106-122.
2. Абросимова С.В., Енциклопедист козащини // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.4-46.
3. Верменич Я.В.. «Запорозькі вольності» під пером Д.Яворницького: до оцінок історіографічної спадщини / Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – 376с.
4. Жуковський А.. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Грушевського // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.134-144.
5. Костилова Н.. Гетьман Іван Мазепа та його доба в працях Теодора Мацьківа / Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.6. – С.136-140.
6. Федак С.. Великий син козацької України (До 150-річчя від дня народження Д.І. Яворницького // Рідна Україна. – 2005, 25 листопада.
7. Абросимова С.В.. Нестор Запорізької Січі (До 150 річчя від дня народження Д.І. Яворницького) // Вісник НАНУ. – 2005. – №5. – С.40-55.
8. Абросимова С.В.. Д.Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – №2. – С.12-15.
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. В 3-х томах. – Львів: Світ, 1992.
10. Коляда І., Куриленко О., Мельничук І., Д.І. Яворницький про гетьманів та козацьких ватажків України // Історія в школі. – 2005. – №10. – С.20-25.
11. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 190с.
12. Абросимова С.В.. Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу (За матеріалами епістолярної спадщини Д.Яворницького) / Історія: Збірник тез та повідомлень. ІІІ Міжнародний конгрес українців. – 1996. – Ч.2. – С. 101-107.
13. Абросимова С.В., Мицик Ю.А.. З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69-70. – С. 87-98.
14. Шевцова З.. Життя для людей // Берегиня. – 2007. – №3. – С.83-91.
15. Філіппова І.. Найперша хвиля української політеміграції // Персонал плюс. – 2006. – №22 (6 червня). – С. 31-33.
16. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наукова думка, 1972. – 253с.

В статтє „Личности гетманов Украины Ивана Мазепы и Пилипа Орлика в творческом наследии Дмитрия Ивановича Яворницкого“ в хронологическом порядке освещаются важнейшие труды ученого, в которых он анализирует основные вехи жизни и деятельности украинских гетманов. Автор, исследовав гражданскую и политическую деятельность гетманов, критически оценивает взгляды ученого.

The article „The Figures of Ukrainian Hetmans Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk in Creative Heritage of Yavornytskyi Dmytro Ivanovych“ describes the most important works by Yavornytskyi in chronological order. In these works the author analyzes the milestones of life and activity of getmans Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk. The author critically estimates the scientist by investigating public and political activity of the hetmans.

Ілля Хоменко

ПЕРВИННІСТЬ І ВТОРИННІСТЬ ЗНАНЬ З ТОЧКИ ЗОРУ МЕДІА-ЕТИКИ ДОБИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

(на прикладі взаємодії Національної радіокомпанії України та журналу
«Сіверянський літопис»)

У розвідці досліджено один з прикладних аспектів медіа-етики ХХІ століття, а саме проблему первинності і вторинності знань, які оприлюднюються засобами масової комунікації. На прикладі взаємодії Українського радіо та часопису «Сіверянський літопис» розглянуто модель використання наукової інформації у художніх та публіцистичних текстах, яка відповідає сучасним етико-культурологічним уявленням.

Огляд літератури за темою статті і ступінь новизни дослідження. Вимоги щодо визначення рівня оригінальності наукових текстів визначено у відповідній нормативній документації ВАК[2; 17]. Щодо художніх і публіцистичних творів – перша філософська інтерпретація цієї проблеми належить М. Федорову[15] та Ш. Нодье, що визначив наслідування як «переклад з мертвої мови на живу» і «безвинний плагіат»[7]. Аналіз джерел, в яких сформульовано сучасні засади виробництва і розповсюдження знань [6], а також етики масової комунікації (наприклад, провідних сучасних теоретиків мас-медіа Р. Кібла [3] та Дж. Уллмена [14]) дає авторові підстави констатувати, що системні етичні засади визначення первинності і вторинності художніх і публіцистичних текстів сучасною наукою поки що не сформульовані. Таким чином, засади визначення первинності і вторинності художніх і публіцистичних текстів, а також натурну модель їх реалізації – на прикладі взаємодії часопису «Сіверянський літопис» і Національної радіокомпанії України – введено у науковий обіг уперше.

Актуальність даного предмета дослідження зумовлена «інформаційним бумом», ознаками якого є, з одного боку, експонентальне зростання кількості знань, а з іншого – масове репродукування знань вторинних, створених шляхом переосмислення вже відомого. Подібний стан речей вимагає удосконалення всієї системи уявлень про виробництво і розповсюдження знань: від створення нових комп'ютерних пошукових систем до уточнення питань функціональності наукових, публіцистичних та художніх творів і розробки нової системи етичних вимог щодо визначення первинності й вторинності інформації.

Плагіатом чи постмодерністським переосмисленням класики слід вважати численні літературні алюзії і прямі запозичення, притаманні прозі Б. Акуніна?

Неусвідомлене асоціативне відтворення чужих образів чи свідомо інтерпретація вторинного знання притаманна прозі Дж. Роулінг?

Де та межа, яка відокремлює наслідування традиції від крадіжки ідей?

Чи повинен репортер, публіцист, письменник чітко посилатися у своїх працях на інформаційні джерела, які використовував (чи твори, що стали первинними літературними витокami його натхнення), і наскільки можливо зробити це у композиційних межах художнього (журналістського) твору, не порушуючи його образну органічність, художню цілісність або репортерський «канон лапідарності»?

© Хоменко Ілля Андрійович – докторант Інституту журналістики
КНУ імені Тараса Шевченка

Для науковця подібної проблеми не існує. Наукова стаття, монографія, кваліфікаційна праця є формалізованим текстом, створеним з чітким дотриманням певних структурно-композиційних і бібліографічних вимог. Крім системи посилань на першоджерела, систематизація яких у межах окресленої теми дослідження має досить часто не меншу гносеологічну цінність, ніж авторські висновки, для вченого обов'язковим є аналіз досягнень попередників і зазначення рівня оригінальності свого твору.

Загальновизнаною є така градація первинності і вторинності наукового знання: «Вперше відкрито».

«Дістало подальший розвиток».

«Удосконалено».

При тому – всі ступені певною мірою відповідають неокласичному розумінню нового знання як переосмислення вже набутих знань. Вписуються у парадигму наукової творчості як додавання нового до вже відомого. Адже найреволюційніші наукові відкриття, з точки зору діалектики, теж підкоряються закону заперечення заперечення, ґрунтуються на здобутках попередників – навіть спростовуючи їх або пояснюючи як окремих випадок більш загальних закономірностей.

Таким чином, добросовісний науковий пошук, незалежно від ступеня оригінальності результатів, можна тлумачити як суспільно позитивне явище, що зміцнює засади науки. Повторюваність експерименту у природничих галузях або незалежне підтвердження результатів порівняльно-описових досліджень у гуманітарних дисциплінах є одною з підвалин раціональної парадигми мислення. У цьому розумінні і науковець, який першим використав електричний струм для освітлювання, і науковець, що експериментальним шляхом винайшов оптимальний матеріал для виготовлення елемента розжарювання в електричній лампі, – рівноправні як вчені перед вдячним людством. (Звісно, за умов коректного зазначення рівня первинності результатів відкриття. На жаль, наведений приклад – з електричною лампою – не найкращий з точки зору наукової етики: історикам науки відомі непрості взаємини винахідників цього пристрою і патентні конфлікти навколо їхніх праць). Але, так чи інакше, наукова творчість сьогодні чітко регламентована як з етичної точки зору, так і з позиції дотримання авторських прав.

Деяка інша ситуація – у мас-медіа, літературі, мистецтві. Виходячи з реальної міжнародної практики використання законів про авторські і суміжні права – сьогодні фактично неможливо довести такий різновид запозичення, як плагіат ідеї. Разом з тим, явище це, безумовно, існує. Але спроба законодавчо регламентувати використання чужих задумів у мистецтві приречена внаслідок неможливості формалізувати таку складну і неоднорічну річ, як художній образ. На недоречність чи навіть абсурдність патентування літературних ідей вказував ще філософ-косміст М. Федоров[15]. Незалежно від М. Федорова, подібної думки дотримуються і сучасні американські письменники – доводячи, що спроба перевести проблему вторинності літератури у площину правового конфлікту авторських інтересів може загальмувати розвиток культури як такої (див.[10]).

Отже, вибір засобу посилань на першоджерела – чітко регламентований для науковців. Але для авторів художніх і журналістських текстів багато у чому залишається питанням не закону, а совісті.

Досліджуючи ретроспективу питання, можна побачити, що подібний стан речей мав місце ще в античні часи – і дійшов до епохи інформаційного буму майже без змін.

Ті чи інші форми посилань на першоджерела, а також оцінювання рівня достовірності цих джерел можна відшукати ще в Геродота, Плінія-старшого, Плутарха, Діогена Лаертського. Отже, раціоналізовані знання античної доби створювалися і розповсюджувалися у відповідності з гносеологічними та етичними принципами наукового пізнання, притаманними сучасній науці.

Разом з тим необхідне для філософа не було таким для митця. Антична традиція

не вимагала, наприклад, від драматурга вказувати на міфологічне або літературне першоджерело натхнення – у тому випадку, якщо його твір являв собою переосмислення чужих ідей. Відповідно, перекладач міг дозволити собі привнести у першоджерело стільки нового, що воно, фактично, перетворювалося на оригінальний текст (як, наприклад, переклади-інтерпретації Єврипіда, створені Енієм Квінтом).

Подібне ставлення пережило античну добу. «Гамлет» В. Шекспіра – був лише кращим, але не першим драматургічним викладом історії принца-месника. О. М. Толстой, вказуючи в авторському вступі до своїх п'єс, що вони є переосмисленням інших драматургічних творів (наприклад, К. Чапека), виправдовував запозичення посиланням на досвід видатних драматургів минулого.

І драматургія не була винятком у цьому розумінні з-поміж інших родів літератури, різновидів мистецтва та комунікаційної діяльності.

Притаманна фольклору усна фіксація мистецьких зразків зберігала лише творіння, але не імена творців.

Стародавня духовна література, зокрема, агіографічна, не знала проблем персоніфікації і первинності задуму. Адже форму і зміст визначав канон; авторство ж не мало значення, оскільки вважалося, що митець є лише знаряддям Господа, своєю рукою робить Божу справу.

Загальновідомим є той факт, що, наприклад, переважна більшість музичних творів XVIII століття були тою чи іншою мірою вторинними. Запозичення кількох тактів музичної теми не вважалося плагіатом і якщо не схвалювалося, то, принаймні, і не заперечувалося традицією.

Але доба інформаційного вибуху вимагає дещо іншого ставлення до проблеми первинності інформації. Ця зміна зумовлена об'єктивною суспільною потребою. Ознаки її можна побачити у творчості численних сучасних авторів, які намагаються відшукати коректні і разом з тим органічні з художньої точки зору засоби послатися на здобутки попередників.

Робиться це у різних формах. У вигляді авторської передмови (як послався колись Р. Л. Стівенсон на твори В. Ірвінга та Е. По, а також на ідеї-підказки перших читачів «Острова скарбів», які були враховані письменником в процесі підготовки рукопису «Острова...» до друку[12]). У формі зносок і коментарях до тексту (як робить сучасний прозаїк А. Лівадний, віддаючи належне тим, хто підказав йому той чи інший задум: «Згадана думка висловлена на форумі офіційного сайту автора»[4, 360]). Шляхом використання епіграфів з тих творів, ідеї, образи, стиль яких у художній формі переосмислюється автором (як робили це брати Стругацькі). Та всі ці спроби підпорядковані спільній тенденції. Відзначені не просто природним для порядної людини бажанням віддати належне попередникам та уникнути обвинувачень у плагіаті, інтуїтивним передчуттям певної еволюції призначення журналістики і літератури. Розумінням того, що функції публіцистики та мистецтва в умовах експонентального зростання загального обсягу накопичених людством знань певною мірою змінюються. І для кожного автора на часі постає питання відповідності цим змінам.

З наукової точки зору характер цих змін визначив д. біол. н. С. Сперанський. У розвідці [11] він довів, що в умовах інформаційного буму ключовим поняттям для наукового пошуку стає навігація, тобто орієнтування у масиві накопичених знань з предмета дослідження.

Ми живемо у добу надвузкої спеціалізації. Спеціалізація – за визначенням – суперечить мультидисциплінарному характеру сучасної науки. Це породжує проблему розуміння. Сьогодні вже навіть у межах однієї наукової дисципліни фахівцям важко зрозуміти один одного – якщо вони належать до різних шкіл і використовують різні дослідницькі методології. С. Сперанський вивчив цю проблему на прикладі токсикології – галузі, яка використовує досягнення біології, хімії, фізики. І дійшов до парадоксального висновку. З його точки зору, роль

науково-популярної літератури (а в широкому розумінні – будь-якого друкованого або електронного ресурсу, що адаптує і популяризує складні ідеї) сьогодні не зводиться до розповсюдження знань серед масової аудиторії. Вона стає своєрідним містком розуміння між вченими.

Недосконалість пошукових Інтернет-програм (помножена на недосконалість електронних інформаційних ресурсів наукових установ, що поступаються комерційним медіа-ресурсам) відома кожному досліднику, що здійснював пошук необхідної інформації у кібер-просторі.

Малі тиражі і велика кількість спеціалізованих видань ускладнюють пошук наукової інформації на носіях традиційних, паперових.

Таким чином, за С. Сперанським, коректність і своєчасність обміну актуальною науковою інформацією між дослідниками і науковими установами сьогодні значною мірою залежить від інтелектуального рівня тих носіїв знань, які орієнтовані на масову, а не спеціалізовану аудиторію.

З цим висновком важко не погодитися. Є ще один аргумент на користь подібної точки зору. А саме – ресурсна складова пошуку нових знань.

Наприклад, будь-який документальний чи науково-популярний фільм, запущений у виробництво великою кіностудією, є досить дорогим проектом зі значними можливостями залучення наукових консультантів, організації експедицій, проведення архівних досліджень тощо. Можливості здобуття нових відомостей у процесі журналістського розслідування, яке, хоч і має мету, не тождяну меті наукового пошуку, але використовує прийоми і методи, адекватні за результативністю дослідницькій діяльності вченого – досить великі. Як приклад подібної діяльності можна згадати дослідження історико-культурної спадщини родини Тарновських, здійснене українськими журналістами і кінодокументалістами у середині вісімдесятих років минулого століття. Саме в процесі роботи над сценаріями документальних фільмів «Втрачена пам'ять» (авт. В. Фоменко, реж. М. Павлов, «Укртелефільм», 1988) та «Мертві душі Олександра Агіна» (авт. В. Фоменко, реж. А. Мажуга, «Укртелефільм», 1990) було здійснено велику пошукову роботу в Чернігові і Качанівці[16]. Осмислено і оприлюднено історико-культурологічне та філософське підґрунтя діяльності цієї родини збирачів українських старожитностей. У стрічках широко демонструвалися і озвучувалися архівні матеріали. Формою посилок на першоджерела стала аудіовізуальна фіксація документів та синхронне інтерв'ю з науковим консультантом стрічок, заступником директора Чернігівського художнього музею Т. В. Деркач. (На жаль, цей синхрон залишився одним з небагатьох об'єктивних свідчень ролі нині покійної Тетяни Деркач у дослідженні соціокультурної ролі родини Тарновських в українській історії; значна частина її рукописних матеріалів, зокрема, у галузі генеалогії Тарновських, не була надрукована).

Результати пошуку, здійсненого в процесі кінозйомок, ще й досі не введено повною мірою у науковий обіг – попри те, що після виходу в телевізійний ефір згаданих стрічок оприлюднені відомості стали основою численних радіопрограм та газетних публікацій. Але доведеним фактом можна вважати те, що у даному випадку преса (зокрема, ефірні мас-медіа) відіграла суттєву роль у справі відродження і сучасного переосмислення історичної спадщини. Саме в рецензії на одну зі згаданих стрічок, написаній поетом С. Реп'яхом, було вперше висловлено ідею повернути Чернігівському історичному музею ім'я Василя Тарновського-молодшого. На хронологічний пріоритет преси щодо історичної науки у вивченні діяльності родини Тарновських вказує автор кандидатської дисертації «Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.» Н. М. Товстоляк:

«У 90-х рр. XX ст. у засобах масової інформації було надруковано чимало краєзнавчих статей про минуле садиби Качанівка, що привернуло увагу до заповіднику та до його проблем. Після 1991 р. в українській історичній науці починаються зрушення в бік вивчення національної історії через призму історії національної еліти, що очолювала українське суспільство в XIX ст. та походила

від української козацької старшини. Першим про необхідність вивчення родинного архіву Тарновських заявив В. В. Сарбей. О.Б. Коваленко першим переклав на українську мову та опублікував родовід Тарновських, складений В. Л. Модзалевським. Матеріали про Тарновських почали друкувати наукові співробітники Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: Л. П. Линюк, С.О. Половникова, І. М. Ситий, Т. П. Журавльова, інші. Ними було започатковано видання збірника «Скарбниця української культури», основною тематикою статей якого є наукові дослідження життя та музейної спадщини Тарновських. Серед авторів публікацій в українських наукових журналах та збірниках зустрічаємо наукових працівників інших українських музеїв: З. Тарахан – Берези, Л. І. Зеленської, В. О. Судак»[13].

Таким чином, інструментальну роль публіцистики, художньої літератури, аудіовізуального мистецтва у царині наукового пошуку не варто піддавати сумніву. У світоглядному аспекті це питання можна редукувати до відомої тези О. Потебні про художній образ як джерело інформації [8; 9]. З точки зору конкретної наукової і медіа-практики – розглянути гносеологічні можливості використання художнього твору в дослідницькій діяльності (як це робили фахівець з медичної деонтології Є. Ліхтенштейн [5] та теоретик масової комунікації Ю. Ярмиш [19]).

У світлі сказаного модифікація етичної парадигми художньої творчості щодо використання здобутого іншими знання стає нагальною потребою. Екстраполяція на художню творчість наукових принципів визначення ступеня оригінальності твору, перерахованих на початку статті, видається цілком виправданою справою. Так само, як у музиці – є парафрази, у художній літературі мають право на життя інтерпретації, у кіномистецтві – повторні екранізації («рیمейки»). Але етичною нормою існування подібних різновидів вторинної творчості має стати неодмінне посилання на першоджерело – яку б форму це джерело не мало (наукової ідеї чи первинного художнього тексту).

Ще одним аргументом на користь подібної зміни етичної парадигми художньої творчості є той факт, що період модернізму, стрімкого пошуку нового в культурі загальмувався. Відкрити щось по-справжньому нове стає справою надзвичайно складною. Але мистецтво – це не статичне явище, а процес. Його розвиток не може призупинитися. Літературна «... «стара гвардія»... відмовилася від Роману Ідей» і звернула увагу на роман характерів. Вони обсмоктали цю кістку і ще й досі товчуться на місці. Але в той же час маленька група письменників, спраглих писати *нові* оповідання, скучивши за *новими* темами, відкрила жанр наукової фантастики. Вони брали ідеї з майбутнього. О безмежне майбутнє!.. Вже багато років, як у фантастиці не з'являлося по-справжньому оригінальної ідеї», – стверджують Спайдер і Джинн Робінсон[10].

Тож, якщо мистецтво і журналістика об'єктивно приречені на переосмислення вже відкритого – є сенс зробити цей процес етично бездоганим, цивілізованим. Інакше кажучи, виробити традицію прямих і непрямих авторських посилань на першоджерела. За таких умов питання, винесене на початок цієї статті – чи є інтерпретація плагіатом, втратить сенс.

Звичайно, йдеться не про вимогу робити складовою художнього тексту апарат бібліографічних посилань. Але, крім приміток, передмов, післямов та інших службових частин художнього чи публіцистичного тексту є досить цікаві, суто мистецькі методи розкрити факт запозичення думки.

Справжнім віртуозом таких «прихованих посилань» був німецький класик ХХ століття, поет і радіодраматург Гунтер Айх. Він посилався на першоджерела своїх мистецьких пошуків – вустами персонажів, і робив це напрочуд органічно. Ось цитата з його радіодрами «Фестіан – мученик».

«Веліар: Оріген вчинив тут чималий галас.

Фестіан: Оріген? Я нещодавно бачив його.

Веліар: ...Та все скінчилося як завжди: удар удалося відхилити, як тільки Іріней і Августин відкинули це вчення.

Фестіан (*несміло*): Ірінея і Августіна я теж знаю.

Веліар: Не близько?

Фестіан: Так.

Веліар: Після Шлейермахера не знайшов нічого кращого, ніж підхопити цю теорію.

Фестіан (*відважно*): Це я знаю» [1, 89]

Звичайно, радіодрама не може дорівнювати за рівнем відтворення ідей точності наукового твору. Але і таке посилання може стати безцінним дороговказом як для науковця, котрий захоче відтворити філософські витoki творчості Г. Айха, так і для дослідника, що цікавиться сучасними інтерпретаціями класичної філософської спадщини.

Створюючи у співавторстві з кінодраматургом В. І. Фоменком цикл драматичних радіомініатюр на історичну тему, автор намагався завжди посилалися на першоджерела, які використовував. Попри те, що мініатюри ці були насамперед художніми творами, які мали не стільки пізнавальну, скільки соціально-адаптивну мету, попри брак ефірного часу (звучання кожної з міні-вистав обмежувалося п'ятихвилинними відрізками мовлення Першого каналу Українського радіо) у межах композиції міні-вистав завжди вдавалося знайти місце для згадки про тих, чій праці були для авторів джерелом інформації.

Поштовхом для написання одної з невеличких радіоп'єс проекту «Зв'язок часів» (ефірна назва «Пам'ятаймо») стала розвідка, Ю. Якубіної, присвячена М. В. Гоголю. Цю статтю було опубліковано у журналі «Сіверянський літопис» [18]. Невеличкий обсяг радіомініатюри дозволяє використати її як натурну модель художнього тексту, що не просто спирається на певне джерело, а сприяє популяризації викладених у ньому ідей і вміщує ім'я автора первинного наукового твору.

«Ілля Хоменко Володимир Фоменко. «Вчитель і учень».

Голос: Перша половина дев'ятнадцятого століття. Ніжинська гімназія вищих наук. Педагог заповнює так звану „чорну книгу” – журнал, куди записувалися провини і покарання учнів. (*шурхіт сторінок*)

Педагог: Дев'ятнадцятого декабря ученика имярек... Николая, сына Василия... и дружка его Прокоповича – за леность без обеда... Да-с, милостивые государи... Дабы знали, что дорога ученья – терниста... «Per aspera ad astra»... Путь к звёздам лежит через тернии, как говаривали благородные римляне... К звёздам и... (*з насолодою нюхає тютюн*) и... и... И в угол. В угол, покуда не выучат уроки.

(звуковий перехід)

Педагог: Того же числа... Николая сына Василия за упрямство и леность особенную оставить без... без... (*омріяно замислюється, сьорбає чай*) Без чаю! (*гортає кондуїт*) Двадцятого декабря... Означенного ученика – на хлеб и воду во время обеда. Ну и снова без чаю, само собой... За незнание урока. Отцу бы его отписать не забыть... Так мол и так, Василий Афанасьевич, чадо ваше науку постигать не желает, талантом к прилежанию не отмечено, в повиновении властям и страхе Божьем не воспитано... Ну да ничего, воспитаем... (*звук обірваної струни*)

Голос: Друга половина дев'ятнадцятого століття. Санкт-Петербург. Свято з нагоди дня народження геніального письменника, який пішов з життя передчасно. Серед запрошених – педагог, що пережив свого учня.

Голос 2 (на тлі шуму аудиторії): Милостивый государь, отчего же вы отказываетесь выступить? Вы ведь были наставником самого Гоголя... Самого Николая Васильевича Гоголя! Многим ли выпало счастье воспитать гения?

Педагог (голосом прибитої життям людини): Заслуги моей в том нету... Я не разглядел его... Не понял... То есть понял, но только потом... Через много лет... Слишком поздно... Сударь, разрешите откланяться, мне нечего рассказать... (*двері, стихають одинокі кроки*)

Голос: У листі до Василя Жуковського Микола Гоголь писав:

Голос 2: „В самом деле, если рассмотреть строго и справедливо, что такое всё

написанное мною до сих пор? Мне кажется, будто я разворачиваю давнюю тетрадь ученика, в которой на одной странице видны нерадение и лень, на другой нетерпение и поспешность, робкая, дрожащая рука начинающего и смелая насмешка шалуна, вместо букв выводящая крючки, за которые бьют по рукам...»

Голос: Чимало науковців намагалися з'ясувати причину нав'язливих страхів, які переслідували Миколу Васильовича Гоголя. Українська дослідниця Юлія Якубіна висловила припущення, що шукати витоки душевного розладу класика є сенс в його шкільних роках.

Погано, коли учень не розуміє вчителя. Та ще гірше – коли наставник не розуміє свого вихованця. Пам'ятаймо. Українське радіо».

Висновки.

1. Аналіз соціокультурних процесів ХХ – початку ХХІ століття засвідчує доречність екстраполяції на медіа-діяльність, складовими якої є художня творчість і журналістика, етичних вимог, притаманних процесу наукового пізнання, в аспекті зазначення рівня оригінальності твору.

2. Подібний процес впливає з об'єктивної суспільної потреби у виробництві і розповсюдженні високоякісних знань, але не може впроваджуватися шляхом правових або адміністративних заборон і реально може виникнути тільки шляхом еволюції соціокультурних традицій.

3. З технологічної точки зору художній текст є цілком придатним носієм наукової інформації і може вміщувати посилання на першоджерела – що доведено на прикладі взаємодії часопису «Сіверянський літопис» та Національної радіокомпанії України.

1. Айх Г. Фестиан – мученик. // Ночной разговор с палачом: (Радиопьесы Австрии, ФРГ, Швейцарии) . / Гюнтер Айх – М. : Искусство, 1991. – С.76-109. – (Радиопьеса).

2. Довідник здобувача наукового ступеня. Збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації / [Упорядник Ю. І. Цеков; передне слово Р. В. Бойка].

3. Кіבל Р. Журналістська етика / Р. Кіבל; пер. з англ. – К.: ІЖ КНУ імені Тараса Шевченка. – 2006. – 188 с.

4. Ливадный А. Л. Заря над Араксом: роман / А. Л. Ливадный. – М.: Эксмо, 2007. – 384 с. – (Стальная крыса)

5. Лихтенштейн Е. И. Помнить о больном. [пособие по мед. деонтологии.].– [2 изд., доп.]. / Е. И. Лихтенштейн. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.

6. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп ;[пер. с англ]. – М.: Прогресс. – 1966. – 463 с.

7. Нодье Ш. О плагиате, присвоении чужих произведений, подлогах в книжном деле [электронный ресурс] / Шарле Нодье. Вопросы литературной законности: пер. с франц. – М. : Книга, 1989. – 89 с. – режим доступа к изд. : <http://www.Lib.ru>

8. Потєбня О. О. Критика, зосередженість знань і взаємодія наук // Потєбня О. О. Естетика і поетика слова: Збірник. – К.: Мистецтво. – 1985. – С. 178–182.

9. Потєбня О. О. Психологія творчості і сприймання поезії / О. О. Потєбня // Естетика і поетика слова: Збірник. – К.: Мистецтво, 1985. – С. 275–278.

10. Робинсон С. Жизнь коротка. / Спайдер Робинсон, Джинн Робинсон // Звездный танец. / Пер. с англ. – М.: ТКО АСТ, 1996. – С. 401– 418. – (Координаты чудес).

11. Сперанский С. В. Об информационном шуме в эксперименте на животных и возможностях его снижения / С. В. Сперанский // Научные основы современных методов гигиенического нормирования химических веществ в окружающей среде. – М.: 1971. – С. 152–158.

12. Стивенсон Р. Л. Моя первая книга «Остров сокровищ» / Роберт Л. Стивенсон. – Собр. соч. в 5 т. – Т. 1. – Пер. с англ. – М.: Правда. – С. 5 – 12.

13. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» [електронний ресурс] / Н. М. Товстоляк. - Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 16 с. – (укр). – режим доступу до реф. : <http://disser.com.ua/contents/28502.html>

14. Уллмен Дж. Журналістские расследования: современные методы и техника. / Дж. Уллмен – М.: Виоланта, 1998 г. – 224 с.

15. Федоров Н. Плата за цитаты, или великая будущность литературной собственности, литературного товара и авторского права. [электронный ресурс] / Николай Федоров. – Золотая

філософія. – Режим доступа к ресурсу : <http://philosophy.allru.net/pervo.html>

16. Фоменко В. Утраченная память. // Владимир Фоменко, Илья Хоменко // Зеркало недели. – 1996. – 6 – 12 июля.

17. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня / [автор-упорядник Л. А. Пономаренко]. - К. : Редакція «Бюлетеня ВАК України», 2001. – 80 с. – Бібліогр., с. 80

18. Якубіна Ю. Про витoki Гоголевого страху (ніжинський період) / Юлія Якубіна. // Сіверянський літопис. – 2001. - №3. – С. 101 – 106.

19. Ярмиш Ю. Ф. Класичні твори як джерело інформації / Ю. Ф. Ярмиш // Сучасне та майбутнє журналістики в плюралістичному суспільстві : матеріали науково-практичного українсько-швейцарського семінару. – К.: Центр вільної преси, 1999. – С. 160–165.

В статъе исследовано один из прикладных аспектов медиа-этики XXI ст., проблему первичности и вторичности знаний, используемых средствами массовой коммуникации.

Annotation. This research is devoted of one of the applied aspects of media ethics of XXI age, namely problem of priority and secondness of knowledges which are promulgated facilities of mass communication. On the example of co-operation of Ukrainian radio and magazine the «Siveryanskiy litopis» is considered model of the use of scientific information in literary and publicisms texts, which answers modern ethics presentation.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 321.161.2 (09)

Наталя Тихолоз

МІЖ БАТЬКОМ ТА СИНОМ (ОЛЕКСА КОВАЛЕНКО, ІВАН І ТАРАС ФРАНКИ: ДИСКУРС ВЗАЄМИН)

Статтю присвячено творчим взаєминам письменника і видавця Олекси Коваленка з Іваном Франком та його сином Тарасом. У додатку до статті подано листи Олекси Коваленка до редакції журналу «Літературно-науковий вістник» та до Івана Франка, а також листи Тараса Франка до Олекси Коваленка, які публікуються вперше.

Олекса Коваленко посідає скромне, але заслужене місце в історії нашої національної культури. Упорядник і редактор декламатора «Розвага», альманаху «Терновий вінок», антології «Українська муза», видавець і письменник, сьогодні майже забутий, на початку ХХ ст. він перебував на середохресті українського літературного процесу, підтримував жваві стосунки з відомими діячами тієї пори, і насамперед із майстрами слова – Марком Кропивницьким, Михайлом Коцюбинським, Лесею Українкою, Агатангелом Кримським, Володимиром Винниченком, Григорієм Чупринкою, Максимом Рильським та багатьма іншими. Окрема і, треба сказати, вельми цікава сторінка з історії українського літературного та видавничого життя початку ХХ ст. – його творчі взаємини з Іваном Франком та його сином Тарасом.

Ім'я Олекси Коваленка серед плеяди Франкових сучасників малознане. А поза тим саме він відіграв важливу роль у популяризації творчості Івана Франка на Наддніпрянській Україні. Саме він був чи не першим видавцем, до якого звернувся син письменника Тарас з документами свого «молодечого романтизму» – ранніми пробами в галузях поетичного перекладу та оригінальної художньої творчості.

Олекса (Олексій) Кузьмич Коваленко народився 10 (22) березня 1880 р. на хуторі Власовому, що на Воронезчині (тепер Хрещатовська сільрада Алексеевського району Белгородської області в Росії). 1897 р. за участь у революційному русі був засланий на два роки до Сибіру, згодом деякий час жив і працював у Калузі (Росія) в управлінні служби шляхів, з 1903 р. – у Києві. 1900 р. він дебютував у журналі «Літературно-науковий вістник» віршем «Дорогому землякові П. А. Грабовському» (Т. 1. – С. 254). Тому перші епістолярні контакти

© Тихолоз Наталя Богданівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, лауреат премії для молодих учених НАН України.

поета-початківця Олекси Коваленка з Іваном Франком були пов'язані саме з діяльністю останнього як редактора «ЛНВ».

Так, у листах з Калуги (від 9/22 квітня 1901 р.; від 14/27 березня 1903 р.) Олекса Коваленко надсилав для публікації в цьому журналі свої поезії та замітки, а також просив переслати йому в Росію книжки «ЛНВ», твори Степана Руданського, Анатолія Свидницького, Данила Мордовця, переклад «Гомерової Одиссеї» Петра Ніщинського¹. Іван Франко підтримав молодого поета, надрукувавши його вірші «Туга», «Бажанє», «Де вона?», «Житє» в «ЛНВ»². Упорядковуючи антологію «Акорди» (Львів, 1903), письменник вмістив у ній і твір Олекси Коваленка «Нехай наша доля як зіронька сяє...». Правда, естетичну вартість поетичного доробку цього автора Іван Франко оцінював невисоко. Очевидно, саме цим і пояснюється те, що в літературно-критичних працях письменника немає жодної згадки (ні позитивної, ні негативної) про творчість Олекси Коваленка.

Задумавши видати збірку своїх віршів «Пісні життя», Олекса Коваленко у листі від 25 серпня 1906 р. просив автора «Мойсея» висловити свою думку про його писання: «...насмілююсь турбувати Вас проханням – переглянути мої “Пісні життя”. Ви так добре знаєте поетичні таємності і у Вас так багато естетичного почуття, що для мене буде цінна кожна Ваша найдрібніша увага.

Коли вам якийсь вірш зовсім не сподобається, будь ласка, зауважте це, бо я буду друкувати тільки 100, а в збірнику їх далеко більше.

Взагалі я бажав би знати про збірник Вашу гадку і присуд»³.

У відписі від 10 вересня 1906 р. Іван Франко, не лукавлячи, написав усе, що думає про Коваленкову поезію, щиро і відверто: «Здається, розуміння поезії у Вас зовсім не таке, як у мене, то, може, тому я й не можу доглянути в них [віршах збірки «Пісні життя». – **Н. Т.**] ніякої поезії. По-моєму, у поезії мусять бути і відчуватися два складники: обсервація життя й природи і живе гаряче чуття. Може, я сліпий, але ані одного, ані другого не бачу в Ваших віршах. Се – вибачайте за одвертість – майже скрізь одна фразеологія на популярні теми, без крихти глибшого розуміння життя, навіть без правдивої любові до української природи. (Ви не вмієте дивитися не неї і не бачите в ній нічого характеристичного, свого, а повторяєте скрізь чужі шаблони). Що ж до поезії на “гражданські мотиви”, то просто сум бере, читаючи їх. <...> Адже викиньте зі своїх віршів отакі давно пережовані шаблони, як доля – воля і недоля – неволя, як щастя, правда, талан і лихо, – то побачите самі, що з Вашої збірки не лишиться не то 100, але ані 10 віршів, які можна б показати між люди. А викиньте й цілу групу “Україні”, бо се ж компрометація для Вашого знання укр[аїнської] історії і українських програм, викиньте й те, що сказано про Данте, та Петрарку, та Шевченка, та Старицького, бо так сьогодні сором говорити, – а побачите самі, чи багато лишиться. Коли не розсердитесь, дочитавши досі, то дочитайте вже й до кінця: я щиро радив би Вам не друкувати з сеї збірки нічого...» [т. 50, с. 294]⁴. Розкритикувавши поезію Олекси Коваленка за шаблановість тем та образів, убогість мови, надмірність прикметників, відсутність власних оригінальних думок та живих вражень, письменник водночас відзначив добре чуття віршової форми та гладкість вірша. Автор збірки «Пісні життя» з критикою Івана Франка погодився, проте свого наміру щодо видання не змінив. «З одного боку я цілком згоден з Вами, що в моїх віршах дуже мало чогось нового, оригінального... – відписував молодий поет у листі від 1 жовтня 1906 р. – Та, правду кажучи, трудно було й сподіватись, щоб було щось надзвичайне, бо вірші писались в той час, коли я жив в страшенно важких умовах. І взагалі мені бракувало часу, щоб читати більше для самоосвіти... Але все таки хочу сказати, що я одно можу найти собі виправдовування, надрукувавши свої вірші, що од їх нікому не буде шкоди, а може... ще хоч одну людину зрушать пережити, те що я переживав, пишучи їх. Злого я не мислив і не переживав, пишучи їх. Певно, й другим буде так... Я думаю видати невеличкий збірничок. Буде надруковано до 60 власних і 10 перекладів... Я певен, що Ви за це

не дуже на мене погримаєте»¹. Однак збірка «Пісні життя» через брак коштів усе-таки не вийшла.

Не прислухався молодий літератор і до поради Івана Франка залишити на деякий час поезію і «взятися тим часом пильно до читання книг та до студій у якнайширшій об'ємі (що Вас цікавить, справді цікавить, а не таке, що читається для моди)» [т. 50, с. 294]. Натомість Коваленко активно друкується в антології «Досвітні огні» (1907), альманасі «З неволі» (1908), часописах «Діло», «Руслан», «Буковина», «Будучність», «Ілюстрована Україна», «Українська Хата», «Рада», «Рідний край» та ін.

1910 р. виходять його поетичні збірки «Золотий засів», «Срібні роси», а 1911 р. – збірка «Спів солов'я». [Остання збірка з дарчим написом автора зберігається в особистій бібліотеці Івана Франка (№ 3083)]. Іван Франко на ці видання не відгукнувся. Проте ті зауваження, що їх висловив письменник своєму молодшому колезі у листі від 10 вересня 1906 р. з приводу естетичної вартості його поезій, невдовзі цілком справедливо повторили інші критики. Так, Микола Євшан у рецензії на збірку «Золотий засів» (як і Іван Франко) закидав її авторові шаблонність, безбарвність, банальність, відсутність оригінальних мотивів та поетичного чуття: «Поезія Коваленка мається так до дійсної поезії, як популярна брошура до наукового твору. Автор нічого іншого й не робить, тільки популяризує елементи поезії, обезцінює їх коштовність і робить поезію якимсь урядовим язиком життя. Це творчість на задану тему. Тому вона безтілесна, стареча якась, тому вона “нравоучительна” по своїй суті... <...> Це святчна банальщина, якої так багато в житті і надутий патос. <...>...це – шумна фразеологія конвенціональних новорічних желань... <...>. Поезія Коваленка бліда і безбарвна, не виявляє ніякої індивідуальності, нічого навіть специфічного, свого [підкреслення автора. – **Н. Т.**]»². Не менш різкою була і рецензія на збірки «Срібні роси» та «Спів солов'я», у котрій той-таки Микола Євшан, використавши прізвище Коваленка як антономазію на позначення невдалого поета взагалі, звинуватив його в надмірній «самовпевненості чи самообмані», поетичному нарцисизмі, захопленні «своєю власною чарівною істотою»³.

Активно виступав Олекса Коваленко і в галузі перекладу. З російської мови він переклав казку Петра Єршова «Горбоконик», комедію Миколи Гоголя «Ревізор», поему Кіндрата Рилєєва «Войнаровський», поезію Олександра Пушкіна «В Сибір», оповідання Миколи Златовратського «Гетьман», сатиру Леоніда Андрєєва «Любов до ближнього», статтю Льва Толстого «Невже так потрібно?», брошуру Емілії Піменової «Цілість держави і автономія» та ін. За мотивами творів Генріха Гайне, Моріца Гартмана, Еміля Верхарна, Ади Негрі, Персі Біші Шеллі та ін. Олекса Коваленко написав низку власних поезій.

Проте, в історію української культури Олекса Коваленко увійшов найперше як упорядник і видавець літературно-художніх альманахів, збірників, читанок, антологій. Він і справді був людиною, яка надзвичайно легко генерувала велику кількість видавничих ідей. Тільки в київському видавництві «Ранок», одним із засновників якого 1906 р. став Олекса Коваленко, за його участю вийшли праці Михайла Драгоманова «Старі хартії вільности», «Рай і поступ», «Заздрі боги», «Швейцарська спілка», «Про волю віри», «Євангельська віра в старій Англії», поетичні збірки Григорія Чупринки «Огнецвіт», «Метеор», «Ураган», «Сон-трава», чимало перекладів з інших літератур тощо. Безперечно, не всі ідеї Олекси Коваленка були втілені в життя, але такі його видання, як декламатор «Розвага» (1905. Т. 1, друге видання 1906; 1908. Т. 2), літературно-артистичний альманах «Терновий вінок» (1908), поетична антологія «Українська муза» (1908) посіли вагоме місце в українському літературному процесі. «Якби Олекса Коваленко – упорядник і редактор “Української Музи” – не видав жодної іншої антології <...>, то і тоді він мав би право претендувати на вдячну згадку в історії української літератури, на добру пам'ять шанувальників красного письменства», – зауважував Федір Погребенник¹. При цьому цікавим є той факт, що з приводу чи не всіх своїх

видавничих проєктів Олекса Коваленко зазвичай радився з Іваном Франком, запитував його думку, пропонував співробітництво. І це не дивно, адже Коваленко визнавав незаперечний авторитет Франка серед культурної громадськості, безапеляційно довіряв його естетичному смаку, досвіді й таланту.

Так, у листі від 24 грудня 1905 р. Володимир Лозинський як редактор-видавець та Олекса Коваленко як секретар редакції журналу «Шершень» запрошували Івана Франка до співпраці². Письменник відгукнувся на пропозицію і надіслав до друку поезію «Метуть» (Шершень. – 1906. – № 10, 10.III. – С. 4), яка невдовзі увійшла до збірки «Semper tigo» під назвою «Що за диво?» (Львів, 1906. – С. 67).

Інформуючи про заснування у Києві видавництва «Ранок», Олекса Коваленко та Іван Самоненко у листі від 6 лютого 1906 р. просили дозволу на перевидання у ньому Франкових творів, зокрема збірки «Коли ще звірі говорили», трактату «Що таке поступ?», поем «Лис Микита» та «Мойсей»³. У відписі кінця лютого 1906 р. письменник дав згоду на публікацію цих видань, окрім поеми «Мойсей»: «Бажаючи Вам найкращого успіху в задуманім Вами ділі, відповідаю на Ваші запитання, що радо згоджуюся на передрукування у Вашім виданні моїх книжок “Коли ще звірі говорили”, “Лис Микита” і “Що таке поступ”. Не можу зробити того щодо “Мойсея”, якого я видав своїм накладом і якого видання досі лежить нерозпродане. Я маю надію, що воно піде ще до Росії в усякім разі бажав би виручити з нього хоч скільки, щоб покрити кошт друку» [т. 50, с. 288]. У листі до Олекси Коваленка від 10 серпня 1906 р. Іван Франко пропонував до друку у видавництві «Ранок» також свої науково-популярні праці про Івана Вишенського, Осипа Шумлянського, Гайдамаччину. Першим мав друкуватися трактат «Що таке поступ?» (у листі від 24 липня 1906 р. Олекса Коваленко обумовлював з автором гонорар за це видання, запитував про можливі зміни в тексті⁴). Проте ні ця, ні інші заплановані Франкові книжки у видавництві «Ранок» не вийшли.

Того-таки 1906 р. (тобто паралельно працюючи над проєктами видавництва «Ранок») Олекса Коваленко сповіщав свого адресата, що замислив випустити разом із художниками окремими тематичними випусками збірник «Ілюстрована Україна», котрий мав би виходити двома мовами (українською і французькою або німецькою). З цього приводу він писав: «Ділячись з Вами думкою про свій замір, я дуже бажав би знати Ваш погляд на це, а також на яку мову корисніше перекласти текст “Ілюстрованої України” – чи німецьку, чи французьку?

Окрім того, прошу попередю Вашої ласки і згоди написати колись для “І[люстрованої] У[країни]” кілька статей на теми, які виясняться після того, як будуть зібрані і упорядковані малюнки» (Лист Коваленка до Франка від 25 липня 1906 р.)¹. У відписі від 10 серпня 1906 р. досвідчений у літературно-видавничих справах Іван Франко застерігав свого молодшого колегу: «Як усяке люксусове вида[нн]я [«Ілюстрована Україна». – *Н. Т.*] <...> мені видається поки що зайвим, хіба що можете числити на російську [публі]ку. На фран[цузьку], німець[ку не ч]исліть. Розуміється, бу[ло б] пожадано, коли вже брати[с]я за таке діло, зробити все можливе для того, щоб воно було і з планом і солідне не [л]ише з артистичного, але й з [л]ітературного боку. Хто у нас робив проби організації таких різномастих сил для спільного діла, [той], певно, потвердить Вам [мої] побоювання» [т. 50, с. 293]. Свого наміру Олекса Коваленко з невідомих причин так і не втілював у життя. Можливо, прислухався до думки Івана Франка, а, можливо, реалізуючи інші свої задуми, не встиг.

Адже, видавши 1905 р. перший том українського декламатора «Розвага», Олекса Коваленко незабаром взявся готувати до друку друге видання цього тому, до участі в якому він знову запросив Івана Франка, а також питав у нього поради, «які б треба зробити зміни, щоб “Розвага” задовольняла читача зо всякого боку» (Лист Коваленка до Франка від 13 квітня 1906 р.)². Чи висловив якісь рекомендації письменник із приводу упорядкування декламатора, невідомо, проте, очевидно, згоду на публікацію своїх текстів дав. У першому томі другого видання «Розваги» (Київ, 1906) були вміщені поезії Івана Франка «Не люди наші вороги...», «Притча

про красу», «Каменярі», «Гімн» («Вічний революціонер...»), «На суді» та ін. Другий том «Розваги» (Київ, 1908) відкривався прологом до поеми «Мойсей» «Народе мій, замучений, розбитий...»; до нього також увійшли Франкові поезії «Конкістадори» (під заголовком «По бурхливим окіяні...»), «Де не лилися ви в нашій бувальщині...», «Не пора!», «На ріках вавилонських», «Весняна елегія», «Коли часом в важкій задумі...», «Ідилія», «Не забудь, не забудь...», «У долині село лежить...», «Сучасна приказка», «Страшний суд», «Поворож мені, циганко...» та переспів «Сонет. З Шекспіра» («Не раз я кличу смерть, бо трудно бачить в світі»). Причому назву «Конкістадори» упорядник свідомо опустив з огляду на її малозрозумілість для пересічного читача, тож вірш фігурував під заголовком «По бурхливим окіяні...». Свій учинок Коваленко пояснив письменникові у листі від 23 вересня 1907 р. так: «Слово “конкістадори” ми не друкуємо через те, що багато людей його не зрозуміють, бо другий том друкується з метою дати доступну книжку широким верствам суспільства (видання буде народне)»³. З цензурних міркувань було модифіковано й текст гімну «Не пора!»: слова «і любити царя» замінено на «і любити того», а рядок «москалеві й ляхові служити» – на «Нам, братове, чужинцям служити»¹. Проте, незважаючи на ті купюри, які робив з огляду на цензуру Олекса Коваленко, у липні 1911 р. обидва томи «Розваги» було конфісковано. За публікацією небезпечної для державного ладу царської Росії творів Тараса Шевченка й Івана Франка Київський тимчасовий комітет у справах друку ухвалив арештувати наклад книги та притягнути укладача до карної відповідальності. Відтак на Олексю Коваленку було заведено кримінальну справу, а наклад декламатора (I та II томи) вилучено з київських книгарень². Примірник другого тому декламатора «Розвага» з дарчим написом упорядника зберігається в особистій бібліотеці Франка (№ 2806).

Плануючи видавати літературно-артистичний альманах «Терновий вінок», Олекса Коваленко (редактор) та Іван Самоненко (видавець) знову звернулися до львівського адресата з пропозицією надіслати свої твори. Лист до Івана Франка не зберігся. Проте, як свідчить лист від 15 грудня 1907 р. за підписом Олекси Коваленка й Івана Самоненка до Михайла Коцюбинського, запрошення до участі в «Терновому вінку» було стандартизованим, зокрема, замість індивідуального звернення до конкретного адресата значилося: «До українських поетів, письменників і художників». Як впливало з листа, альманах «Терновий вінок», що був присвячений визвольному рухові, виходив з «добродійною метою», але при цьому мав бути виданням поліграфічно розкішним, «на пишному папері, в стилі moderne, з стильними малюнками, віньєтками і картинами». Ініціатори видання неодноразово наголошували, що не дбають про «матеріальний заробіток» і що ціну за альманах назначать невисоку для найширшого його розповсюдження (відтак про гонорари для авторів узагалі не йшлося)³. Очевидно, саме такого офіційного листа одержав й Іван Франко. Тож не дивно, що, бажаючи довідатись про цей видавничий проект щось докладніше, письменник у листі до Єлисея Трегубова від 31 грудня 1907 р. запитував: «Чи не написали б Ви мені, що се у Вас за “Терновий вінець” плететься, що за люди стоять при нім і чого від них сподіватися? Мене просить до участі д. Ів. Самоненко, але в такій формі, щоб я посилав свої праці на руки д. Ол. Коваленка, а я вважаю д. Коваленка таким чоловіком, з яким мені не личить мати зносини. Прошу дуже об'яснити мене в сьому ділі!» [т. 50, с. 346]. Єлисей Трегубов з відповіддю не забарився: «Що Ви питаєте про “Терновий вінець”, то скільки не розпитував, але зазнав тільки одно: це діло рук Коваленка, що має якусь добродійну мету, але, звичайно, насамперед себе; задля того, коли Ви маєте на сього добродія свій погляд, то й робіть так, як Вам підказує ваше почуття» (Лист від 6 січня 1908 р. / за старим стилем від 24 грудня 1907 р.)⁴.

Чому Іван Франко, після кількарічної співпраці з Олексою Коваленком, змінив своє ставлення до нього з прихильно-толерантного на гостро критичне, навіть різко негативне (адже назвав Олексю Коваленка людиною, з якою йому «не личить

мати зносини»), невідомо. Можливо, така жорстка нетерпимість до особи Коваленка була пов'язана з проявом Франкової душевної недуги. А можливо, між ними сталося якесь непорозуміння: цьому могла слугувати, скажімо, активна промоторська діяльність Олекси Коваленка у видавництві «Ранок», в якому за його участю було видано близько десяти праць Михайла Драгоманова, поетичні збірки Грицька Чупринки, переклади та збірки віршів того-таки Коваленка, але так і не вийшло жодного твору Івана Франка (адже видавництво «Ранок», як про це йшлося вище, планувало видати збірку «Коли ще звірі говорили», поему «Лис Микита» та філософський трактат «Що таке поступ?»).

Прикметно, що скептичне ставлення до Олекси Коваленка в тогочасному літературному дискурсі було непоодиноким. Серед майстрів слова про нього ходила недобра слава. Його художню творчість вважали графоманською, банальною, примітивною, а «добродійну» видавничу діяльність такою, що переслідувала найперше меркантильні інтереси. Так, Володимир Винниченко у листі до Михайла Коцюбинського від 24 січня 1908 р. писав: «Чи Ви думаєте давати що-небудь до "Антології" О. Коваленка? Я, принаймні, не маю ніякої охоти підтримувати комерційних підприємств Іванових і К°, які запинаються якимись "філантропічними" цілями. Чи не знаєте Ви, що це за цілі?»¹. Микола Вороний про передмови («прологи») Олекси Коваленка до збірок Грицька Чупринки «Огнецвіт», «Метеор», «Ураган», «Сон-трава» відгукнувся з неприхованою зневагою: «Ці прологи давно вже стали "притчею во язицех" – нервові люди іритуються й лаються, обурені упертою настирністю їх складача; спокійні натури глузують або з посмішкою перегортають їх, не читаючи. Зрештою, всі сходяться на тому, що передмови ці, може, й нешкідливі, але в кождім разі цілком безпотрібні [підкреслення автора. – *Н. Т.*]»². Іронічно висловлювався про автора «прологів» і Микола Євшан³. Негативне реноме Коваленка як видавця, що не дотримує своїх обіцянок, підтверджують і листи до нього Марка Кропивницького (від 20 грудня 1907 р., 17 березня та 14 травня 1908 р.), в яких драматург вкотре нагадує своєму адресатові про обіцянку безкоштовно надіслати авторам «Терновий вінок»⁴.

Отож, керуючись чи то власним етичним чуттям, чи особистою образою, Іван Франко не зголосився до участі в альманасі "Терновий вінок". Одначе на пропозицію Олекси Коваленка й Івана Самоненка (очевидно, з уваги на те, що висловлена вона була не приватно, а офіційним листом, зверненням "До українських поетів, письменників і художників") охоче відгукнувся син письменника - Тарас, на той час студент Львівського університету, який активно пробував себе в літературній роботі. Відтак у листі до Олекси Коваленка (без дати, орієнтовно кінець грудня 1907 р. - початок 1908 р.) Тарас Франко надіслав для публікації у збірнику "Терновий вінок" свої поетичні переклади та переспіви з Беранже "Смерть Короля Хрістофа", Фрідріха Вернера ван Остерена "Урядники"; Роберта Райліка "Когут"; з Анакреонта "Старість"; з Шандора Петефі "Бетяр", "Моя жінка"; з Джузеппе Беллі "Пій VIII", "Сповідальниця", "Що є піп?", "Жалоба вдовиць"²³. Жодного з цих перекладів Олекса Коваленко у своєму альманасі не надрукував. Можливо, вони не надто відповідали характеру видання, а можливо й те, що переклади були надіслані пізніше зазначеного в запрошенні терміну подачі матеріалів, тобто після 31 грудня 1907 р. Безумовно, на рішення упорядника могли вплинути і суб'єктивні фактори, як-от надто юний вік перекладача або й певна упередженість до сина відомого генія. Тож, не отримавши текстів від Франка-старшого, Коваленко не опублікував (чи не захотів публікувати) і Франка-молодшого. Хоч би як там було, але альманах "Терновий вінок" (Київ: Видання Ів. Самоненка, 1908) з дарчим написом упорядника Іванові Франкові зберігається в особистій бібліотеці письменника (№ 3817).

Щоправда, до свого чергового проекту - антології "Українська муза" - Олекса Коваленко запросив уже двох Франків - батька й сина. Це підтверджує лист Тараса Франка до Коваленка від 28 липня 1908 р., що написаний як відповідь на анкетні запитання, які ставив, очевидно, ймовірним авторам свого видання упорядник.

Цей лист не просто з'ясовує віхи біографії його адресанта, але й демонструє неабияку творчу активність, "непосидючість" молодшого Франка, його бажання публікуватись і самому, без батьківської протекції, торувати шлях у літературу. Невгамовний франківський дух промовляє з кожного рядка листа. Доробок студента другого курсу (sic!) вражає: оригінальні драми (трилогія "Ахил", що складається з віршованих драм "Бризівка й Патрокл", "Гектор", "Пентезілея"; комедії "Гімнастики", "Ощадний батько", віршована трагедія "Ганнібал"), віршовані переклади драм Софокла ("Антигона", "Аяс", "Філокет", "Трахіянки", "Ойдип на Кольонос", "Король Ойдип", "Електра"), Евріпіда ("Медея", "Бакханки", "Гіпполіт"), Арістофана ("Птахи", "Хмари", "Жаби", "Ахаркійці"), Теренція ("Формійо", "Євнух"), Плавта ("Жовнір Хвалько"), переклади поезій Анакреонта, Горация, Проперція, Овідія, Вергілія, Генріха Гайне, Ніколауса Ленау, Йоганна-Вольфганга Гете, Джузеппе-Джоакіно Беллі, П'єра-Жана Беранже, Шандора Петефі, байок Федра та Езопа тощо. Це, справді, гідний доробок сина великого поета. Тарас Франко в цей час працює так енергійно і наполегливо, ніби хоче перейняти естафету у хворого батька. При цьому він прагне зайняти своє, а не батькове місце в літературі. Безумовно, ранні проби пера Франка-сина були не завжди довершеними і гідними друку (певно тому Олекса Коваленко і не розмістив їх у своїй антології), однак вони - незаперечне свідчення того, як свідомо і самостійно ставився Тарас Франко до літературної творчості.

Антологія української поезії "Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів" за редакцією Олекси Коваленка вийшла 1908 р. у Києві дванадцятьма випусками. Це видання продовжувало традицію виданих раніше антологій "Вік" (1900, 1902; упорядники В. Доманицький, С. Єфремов) та "Акорди" (1903; упорядник І. Франко), проте, як зауважив Симон Петлюра, "Українській Музі" "треба призначити перше місце з-поміж цих антологій: вона ширша розмірами, повніша змістом". Вартість Коваленкової антології визнали не лише сучасники (у тім числі й літературні критики), а й історики літератури. Зокрема Федір Погребенник відзначив, що після Франкових "Акордів" "Українська муза" "вперше в історії української літератури так широко репрезентувала нову українську поезію", "представила майже всіх учасників літературного процесу, що виступали в жанрі поезії протягом понад як століття", "такого розмаїття поетів - більшого і меншого калібру - не містила жодна дореволюційна поетична антологія". До видання було включено 134 поети різних шкіл і напрямів, різних регіонів України (Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття) від часу Котляревського до початку ХХ ст., причому деякі імена в літературі прозвучали вперше, а деякі по-новому відкрились підросійському читачеві. Антологія супроводжувалась біографічно-бібліографічними довідками та портретами уміщених в ній письменників. Прикметно, що, готуючи біографічну частину для "Української музи", упорядник неодноразово послуговувався літературно-критичними працями Івана Франка "З останніх десятиліть ХІХ віку", "Наша поезія в 1901 р.", "Михайло П[єтрович] Старицький", "Володимир Самійленко", "Микола Чернявський. Зорі. К., 1903 [Рец.]" (поклики на них часто трапляються в бібліографічному апараті антології).

Поетичну творчість старшого Франка у своїй антології Олекса Коваленко намагався представити в усій її ідейно-тематичній багатогранності, зокрема подав вірці громадянської ("Каменярі", "Гімн" ("Вічний революціонер..."), "Народе мій, замучений, розбитий..." (пролог до поеми "Мойсей"), "Не винен я тому, що сумно співаю...", "На суді", "По бурхливім океані..." ("Конкістадори"), "У долині село лежить...", філософської ("На ріці вавилонській", "Блажений муж, що йде на суд неправих...", "Притча про рівновагу"), інтимної ("Фантастичні думи, фантастичні мрії", "Як почувеш вночі край свого вікна...", "Не минай з погордою...", "Оце тая стежечка..."), етологічної ("Дівчина встала рано, рано..."), сатиричної ("Цехмістер Куперьян", "Сучасна приказка", "Поворож мені, циганко..."), лірики митця, а також поетичних перекладів та переспівів: "(З пісень Сафони). Звивай ніжною рукою..."

"У цариці (З В. Соловійова)". Через цензуру не потрапив до антології гімн "Не пора!", а в поезії "Гімн" ("Вічний революціонер...") рядки "Ні попівськії торттури, / Ні тюремні царські мури" змінено на "Ні пекельні торттури, / Ні тюремні чорні мури" .

Антологія "Українська муза" та декламатор "Розвага", зважаючи навіть на ті зміни, що їх змушений був зробити упорядник з огляду на цензуру, посідають вагоме місце не лише в історії української літератури, а й в історії франкознавства. Адже ці збірники - чи не перші видання, що вийшли на великій Україні, які репрезентували широкій громадськості Франкові твори високого національно-патріотичного звучання. Досі наддніпрянський читач знав Івана Франка головним чином як ліричного поета. Бо ж галицькі видання творів письменника проходили на підросійській Україні суворий цензурний відбір. Громадянська поезія митця поширювалась хіба що нелегально, а тому була відома лише обмеженому колу читачів. Тож треба відзначити неабияку громадянську відвагу Олекси Коваленка, який "в нових умовах відкрив читачам-наддніпрянцям другу - громадянсько-патріотичну половину творчого обличчя Франка-поета". У біографічній довідці про Франка (автограф зберігається у Чернігівському історичному музеї

ім. В. В. Тарновського. - Фонд Олекси Коваленка - № Ал $\frac{61-6}{605}$) упорядник коротко накреслив віхи життєвого і творчого шляху письменника, а також відзначав, що "деякі його поезії силою чуття рівняються з поезіями Шевченка ("Каменярі", "На суді", оповідання про скасування панщини в поемі "Панські жарти)". Олекса Коваленко визнавав за Іваном Франком незаперечний поетичний талант і відводив йому поруч із Тарасом Шевченком першорядне місце в літературному процесі. Біографічна преамбула до публікації поезій письменника в "Українській музі" закінчувалась сумним фактом: "Тяжкі моральні й матеріальні обставини довели Франка до тяжкої нервової хвороби і він тепер у лікарні". До речі, цей трагічний епізод Франкової біографії не залишив байдужим Олексу Коваленка. Він разом з іншими представниками наддніпрянської інтелігенції зайнявся збиранням коштів для недужого поета. "Підписний лист про збір грошей на дарунок І. Франкові з нагоди 40-літнього ювілею його наукової, літературної і громадської діяльності" зберігається в особистому архіві Олекси Коваленка в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

Літературно-видавничі взаємини Олекси Коваленка з Іваном та Тарасом Франками були не надто тривалі, але доволі плідні. Далеко не завжди вони склалися безхмарно (радіше навпаки; епістолярний діалог часто-густо виявляє приховану напругу цих стосунків); далеко не всім намірам (причому з обох боків) суджено було збутися. Проте, не останньою чергою, саме завдяки співпраці цих культурних діячів, безперечно, різновеликих, проте однаково одержимих потребою творчої праці та любов'ю до Батьківщини, з'явилися друком помітні, ба навіть вихові, літературні збірники, альманахи та антології, що стереоскопічно репрезентували широкому читачеві вершинні осяги "української музи". І не без скромної участі колишнього політичного засланця Олекси Коваленка на всю Україну гучно залунали закличні слова "вічного революціонера" Івана Франка:

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Хай пропаде незгоди проклята мара,
Під України єднаймося прапор!

Звичайно, місце Івана Франка, його сина Тараса та Олекси Коваленка в українській культурі неспівмірне. Історія визначила справжню вартість творчого чину кожного з них. Проте час помирив колишніх опонентів, дрібні непорозуміння залишилися в минулому, "незгоди проклята мара" розвіялася з вітром, і їхні імена тепер стоять поруч під прапором України.

Нижче подаємо три листи Олекси Коваленка до редакції журналу

"Літературно-науковий вістник" та десять листів до Івана Франка, автографи яких зберігаються у фонді Івана Франка (Ф. 3) у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. А також публікуємо три листи Тараса Франка до Олекси Коваленка як видавця альманаху "Терновий вінок" та антології "Українська муза", що зберігаються у фонді Олекси Коваленка в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

Листи друкуються вперше за автографами. Усі автографи написані на папері різного формату чорним чорнилом (за винятком листа до Івана Франка від 23 вересня 1907 р., що написаний синім чорнилом, і текстів п'яти сонетів Олекси Коваленка, надісланих до редакції "ЛНВ" у листі від 13 квітня 1905, написаних простим олівцем). Послідовність публікації хронологічна. Тексти подаємо за сучасним правописом зі збереженням лексичних, фразеологічних і синтаксичних особливостей (у тому числі діалектних), характерних для стилю адресантів.

Листи Олекси Коваленка до редакції "Літературно-наукового вістника"

№ 1

[9 (22) квітня 1901 р., Калуга]

Високоповажані добродії!

Вислані книгарнею Євангелії¹ я їй досі не одержав. Мабуть, вернули назад. Не вважаючи на се, прошу вислати мені "Гомерову Одиссею" переклад П. Байди (Ніщинського)² один примірник і на самому кращому папері. А як буде можна, то і твори Степана Руданського³. Окрім того, вишліть 43 і 44 сторінку "ЛНВ"⁴ за цвітень с[ього] р[оку] (Пісні Анатоля Свидницького (I-IV)⁵ і "Дві долі" Д. Л. Мордовця⁶ - листами. Гроші вишлю по одержанню рахунка при першій нагоді. (За собою боргу я лічу 1 р. 30 к. За промову Е. Дегена⁷).

Посилаю отут віршу "Туга", яку, будь ласка, надрукуйте у "Вістнику"⁸, та ще коли можливо, то будьте ласкаві, у моїй вірші "Моїм любим землякам"⁹, посланій в редакцію в початку с[ього] р[оку], поправити перші строки:

замісто: "Стогне вітер завиває
А на небі грім гогоче"
написати: "То не вітер завиває,
та й не грім гуде-гогоче..."

Останнє все так залишіть.

З поважанням Ол. Коваленко.

Адреса:
Калуга, Управление Службы Пути
Алексею Козьмичу Коваленко
9(22) цвітня 1901 р.

Институт літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1620. - С. 277-278. Автограф.

№ 2

[Калуга], 14/27 березозолу¹⁰ 1903 [р.]

Поважані добродії!

Посилаю Вам заміточку про вистави на селі та три віршики¹¹ - надрукуйте їх, будь ласка, у якій книжці "Літературно-наукового вістника". Коли можливо, то, будь ласка, вишліть мені "Вістник" за 1902 р. по кілька книжок в одній бандеролі, через кілька там день на адресу: Москва. Арбатъ. Поварская. Дом Гирша. Общежитие. Екатерине Ивановне Четыркиной. Рівночасно спробуйте й так: вишліть одну бандероль і на мою адресу: "Калуга, Управление Службы Пути. Алексею Козьмичу Коваленко", написавши на обгортці бандеролі: "через

Московский Цензурный Комитет". Як дійде й таким шляхом, я повідомлю і тоді на дві адреси можна швидше дістати всі книжки. Гроші надішлю по одержанню книжок.

З щирим поважанням Олекса Коваленко.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1620. - С. 511. Автограф.

№ 3

[Київ], 13 квітня 1905 [р.]

Поважані добродіі!

Посилаю Вам п'ять сонетів¹²:

- 1) "Сповідь гайдамаки",
- 2) "Нічною добою",
- 3) "Мить скептична",
- 4) "Содом",
- 5) "Зліталися орли".

Разом з сим ласкаво прошу Шановну редакцію висилати мені "Артистичний вістник"¹³ і лічить своїм співробітником і передплатником...

З щирим поважанням Олекса Коваленко.

Київ, Ивановская ул., № 75, кв. 10
А. К. Коваленко

Сповідь гайдамаки

Сонет

Останній день живу на білім світі.
Я знаю все й не ремствую на долю,
І годі жить - я знав життя і волю,
І буду я за мить в петлі висіти...

Та сліз моїх не вглядять хитрі люде,
І милости не хочу я прохати, -
Я буду сам байдуже помирати,
І світ нехай навек мене забуде.

В лісах я жив між дикими звірами,
Та чутка йшла про мене за горами,
Жахались ви мене й ім'я мойого.

Були часи, знущався над катами,
Але діливсь здобутком з голяками
І не ганьбив братерства я святого...

Олекса Коваленко

29 листопада 1904

Нічною добою

Сонет

Смеркає. Ніч. Навколо скрізь темнота,
Лиш де-не-де снують німі прохожі,
І всі спішать, мов посланці ворожі,
Або жене куди тяжка турбота.

В яру лежить якась жива істота
І згуки чуть, на людські непохожі,

А потім зойк і лаяння негожі,
Прокльони, плач і тяжкая скорбота...

І всі, хто йшов, її мерщій минали,
І лиця геть од неї одвертали,
Неначе мов од дикої гадюки...

Аж ось іде старчиха, бідна, вбога.
Спинилася і підвела старого,
Що впав у яр, знесилений од муки...

Олекса Коваленко

27 листопада 1904

Мить скептична

Сонет

Я кожен раз, як де сиджу в громаді,
Все більше й більше роблюся неймовірним
І сам боюсь я стати лицемірним,
Боюсь нести себе в офіру зраді.

Я кожен рух людини розумію,
І чую хід думок його й бажання,
І знаю всі змагання й поривання,
Але сказати того я не умію.

І душу рве мені тяжка гризота
І мліє вся від мук моя істота,
Коли думки в людини прочитаю...

Бо пекло там і злі слова лукаві,
І заміри розпусні та криваві, -
Тоді я геть з громади утікаю...

Олекса Коваленко

26 листопада 1904

Содом

Сонет

Чого кричать і лементують люде
І точуть кров з братів, неначе воду?
Коли ж кінець злочинствам диким буде,
Коли раби вже матимуть свободу?

Навіщо зло панує і свавілля
Одних людей над другами-братами,
Коли усім повинно бути привілля
І мусять бути усі землі панами?

Але багач гуляє дні і ночі,
А вбогий, знай, працює - скільки мочі, -
Та не собі, а здирцеві лихому.

І сорому давно нема ні в кого,
Нема ладу братерського святого, -
Лиш блуд, обман, неначе у Содому...

Олекса Коваленко

25 листопада 1904

Зліталися орли

Сонет

Зліталися орли прудкі на скелю
І пісню там співали вільну, щиру,
Повсюди чуть її було по миру,
Летів той спів у кожну оселю.

І викликав завзятих йти до бою
За правду, честь, братерство і за волю,
І сміливо котився він по полю,
І ворухив серця палкі собою.

І хто почув ту пісню голосную,
Той проклинав недолю навісную,
І миттю рвав свої тяжкі кайдани.

Летів у бій з тяжкими ворогами,
І веселив свій дух слабій піснями,
І гоїв він любов'ю давні рани...

Олекса Коваленко

28 листопада 1904

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 3393. Автограф.

Листи Олекси Коваленка до Івана Франка

№ 1

[Київ], 11 травня 1904 [р.]

Високоповажаний Добродію!

До нас дійшла чутка, що у Львові будуть відчинені літні літературно-наукові курси з викладанням всяких наукових лекцій та рефератів. Але яка саме буде програма, а також хто буде читати з професорів та лекторів свої лекції і коли саме, якого числа, - на жаль, не відомо.

Через те вдаюся до Вас з проханням, не відмовте, коли Ваша ласка, повідомити мене:

- 1) Хто буде читати лекції?
- 2) Де будуть читатися лекції?
- 3) Які і скільки буде лекцій?
- 4) Коли саме, якого числа почнуться і коли скінчаться?
- 5) Чи багато сподівається слухачів?
- 6) Чи вільний доступ усім слухати лекції?
- 7) Яка плата за вислухання лекцій?
- 8) Чи будуть екскурси та подорожі, скільки і куди?
- 9) Чи буде найнято для росіян яке-небудь помешкання?

З Росії збирається чималий гурт поїхати на ті лекції, але, завдяки невідомості про їх, дуже вагаються. Дехто здобув уже собі й закордонного паспорта і тепер ні в сих ні в тих: чи їхати, чи ні?

Коли можливо, напишіть негайно, а я вже сповіщу, кому слід. Я теж думаю їхати, але ще не певен, що можна буде вирватися, бо дуже багато роботи.

З щирим поважанням Олекса Коваленко.

Київ, Движение Киево-Полтавской ж. д.
Алексею Козьмичу Коваленко

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1620. - С. 681-682. Автограф.

№ 2

6. XI 1904 [р.]

Вельмишановний Добродію!

Сподіваючись на Вашу ласку, надсилаю "Привіт М. Павликові" з щирим проханням прочитати його на ювіл[е]ї шановного ювілята, звісно, коли у Вас будеть спромога і охота. Щиро дякуватиму за ласку.

Після прочитання на ювілеї "Привітання" я бажав би побачити надрукованим його у "Л[ітературно]-н[ауковому] вістнику"¹⁷.

Щиро прихильний до Вас Олекса Коваленко.

P. S. Уклінно прошу вибачення за турботи.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1631. - С. 123. Автограф.

№ 3

[Київ], 24.XII 1905 [р.]

Вельмишановний Добродію!

Ми видаємо український сатирико-гумористичний тижневик "Шершень"¹⁸, змістом і на взірць нових столичних сатиричних журналів. Запрошуємо Вас до співробітництва і будемо дуже раді, коли Ви згодитесь. Коли Ваша ласка, надішліть свої твори¹⁹ при першій спрозмі, бо в кінці грудня виходе перше число. Дозвіл уже є.

Редактор-видавець В. Лозинський²⁰.

Секретар Ол. Коваленко.

Київ, Назаревская, № 7, кв. Лозинського.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1614. - С. 431. Автограф.

№ 4

6 лютого 1906 [р.]

Вельмиповажаний Добродію!

Розпочинаючи в Києві видавництво українських книжок під фірмою "Ранок", звертаємось до Вас з уклінним проханням дозволити нам видати Ваші твори²¹:

1. "Коли ще звірі говорили";
2. "Лис Микита";
3. "Що таке поступ?";
4. "Мойсей".

Будьте ласкаві, назначте собі гонорар за ті твори і повідомте нас. Ми з радістю заплатимо Вам, хоч і не так-то багато, бо видавництво тільки починається і грошові засоби у нас невеликі, хоч ми певні, що нам поталанить так само й з виданням книжок, як з виданням "Шершня".

З правдивим до Вас поважанням Олекса Коваленко, Ів. Самоненко²².

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1631. - С. 131. Автограф.

№ 5

[Київ], 13 квітня 1906 [р.]

Вельмиповажний Добродію!

Незабаром починаємо друкувати другим виданням український декламатор "Розвага"²³. Дуже будемо раді і вдячні, коли Ви будете ласкаві і надішлете нам новеньких творів для "Розваги".

Також цікаво знати Ваш погляд про те, які б треба зробити зміни, щоб "Розвага" задовольняла читача зо всякого боку.

Чекаємо швиденької відповіді²⁴.

З правдивим поважанням Олекса Коваленко, редактор.
Київ, Іванівська ул., № 74, кв. 10.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1614. - С. 409. Автограф.

№ 6

[Київ], 24 липня 1906 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Кілька місяців тому Ви дали свою ласкаву згоду на видруккування деяких Ваших творів²⁵. Оце зараз є спромога видруккувати в першу чергу "Що таке поступ?".

Тепер я хочу досконально умовитись з Вами про гонорар за ту книжку.

З свого боку я думаю пропонувати Вам 15 карбованців за аркуш в 16 сторінок. Увесь матеріал книжки буде уміщений на 4 аркушах, це б на 64 стор. і Вам належатиме значить $(15, 4) = 60$ карб. гонорару. Видруккувано буде 3000 примірників. Ціна примірника буде 20 коп., а може й 15 коп., в залежності од доброти і вартости паперу. Коли Ви на ці умови згодні, ласкаво прошу повідомити, якнайшвидше, а також разом з тим напишіть, чи думаєте Ви робити якісь зміни і виправки в цій книзі. Коли б думали це зробити, прошу ласкаво прислати мені виправлений примірник. Як же одмін не буде, то я даю до друку в такому вигляді, як є, а Вам буду пересилати коректуру.

З правдивим і щирим поважанням Олекса Коваленко.
Київ, Іванівська, 75, кв. 10.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1614. - С. 415-416. Автограф.

№ 7

25 липня 1906 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Гуртом з деякими артистами-художниками задумали ми видати "Ілюстровану Україну" в ряді окремих випусків. Кождий випуск повинен виявляти собою якесь цільне значення, наприклад, в першому випуску будуть малюнки історично-етнографічного змісту і такий же повинен бути й текст до малюнків.

Текст буде друкуватись двома мовами - українською і французькою або німецькою (цього питання ще не порішили).

В статтях в тексті обов'язково мусить проводитись демократична ідея.

Статті будуть дуже невеликі, в усякому разі не більше 300 стрічок французького тексту; величина сторінки така буде примірно, як "Артистичний вістник".

Видання буде чепурне і на добром папері, од 50 до 100 сторінок випуск.

Ділячись з Вами думкою про свій замір, я дуже бажав би знати Ваш погляд на це, а також на яку мову корисніше перекласти текст "Ілюстрованої України" - чи німецьку, чи французьку?

Окрім того, прошу попередю Вашої ласки і згоди написати колись для "Ілюстрованої У[країни]" кілька статей на теми, які вясняться після того, як будуть зібрані і упорядковані малюнки.

Мені особисто здається, що таке видання потрібне і матиме певний успіх.
В усякому разі сподіваюсь Вашої відповіді²⁶, а разом з нею і Вашої думки про це.

З щирим правдивим поважанням Олекса Коваленко.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1631. - С. 133-135. Автограф.

№ 8

[Київ], 25.VIII 1906 [р.]

Вельмиповажний Добродію!

В листі 10 серпня Ви пишете, що передивитесь "Поступ"²⁷ і сповістите, чи будуть які зміни, чи ні. Нетерпляче дожидаю Вашого листа.

Що торкається до запропонованих Вами праць: 1) про Ів. Вишенського²⁸; 2) про Шумлянського²⁹; 3) про Коліївщину і Гайдамаччину³⁰, то зараз не вистачить коштів, бо оце тепер друкуються: 1) 2-е видання "Розваги"³¹; 2) "Рай і поступ" Драгоманова³²; 3) мій збірник дитячих казок з малюнками; 4) "Пісні Життя", мій збірник поезій³³; 5) Ваш "Поступ". А як тільки буде спромога і повернеться трохи коштів, з великою охотою видамо згадані Ваші праці. Разом з цим наслідуюсь турбувати Вас проханням - переглянути мої "Пісні Життя"³⁴. Ви так добре знаєте поетичні таємності і у Вас так багато багато естетичного почуття, що для мене буде цінна кожна Ваша найдрібніша увага.

Коли вам якийсь вірш зовсім не сподобається, будь ласка, зауважте це, бо я буду друкувати тільки 100, а в збірнику їх далеко більше.

Взагалі я бажав би знати про збірник Вашу гадку і присуд. Як ласка та охота, дуже Вас прошу переглянути збірник при першій спромозі, бо, з чисто комерційних причин, треба друкувати його швидко: в нас з осени саме починається книжний сезон, а коли видрукувати пізніше, книжка лежатиме до будучого року і зробиться старою і залежаною.

Вибачайте, що наслідивсь однімати у Вас дорогий час.

Остаюсь з правдивою глибокою пошаною Олекса Коваленко.

Київ, Ивановка, 75, кв.10.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1614. - С. 371-373. Автограф.

№ 9

1 жовтня 1906 [р.]

Вельмиповажаний Добродію!

Щиро дякую Вам за уваги до моїх віршів. З одного боку, я цілком згоден з Вами, що в моїх віршах дуже мало чогось нового, оригінального... Та, правду кажучи, трудно було й сподіватись, щоб було щось надзвичайне, бо вірші писались в той час, коли я жив в страшенно важких умовах. І взагалі мені бракувало часу, щоб читати більше для самоосвіти... Але все-таки хочу сказати, що я одно можу знайти собі виправдовування, надрукувавши свої вірші, що од їх нікому не буде шкоди, а може... ще хоч одну людину зрушать пережити те, що я переживав, пишучи їх. Злого я не мислив і не переживав, пишучи їх. Певно, й другим буде так... Я думаю видати невеличкий збірничок. Буде надруковано до 60 власних і 10 перекладів... Я певен, що Ви за це не дуже на мене погрімаєте.

Нетерпляче чекаю книжечки "Що таке поступ?".

Бажаю Вам здоров'я і всього найкращого.

Правдиво, глибоко поважаючий Вас, Олекса Коваленко.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1614. - С. 375-376. Автограф.

Вельмишановний і славний наш Батьку!

Даруйте, що насмілююсь потурбувати Вас.

Будь ласка, прогляньте своїх дві поезії: "Не пора" та "По бурхливим окіяні", може перед друком забажаєте щось змінити або виправити. Вашою поезією "По бурхливим окіяні" ми починаємо другий том "Розваги"³⁵. Патрета зробили з того знімку, що був у ювілейному числі "Свободи" (америк.)³⁶, бо він там вийшов дуже гарний. Думаємо також надрукувати і "Не пора", змінивши трошки страшні для цензури слова, а саме замість "і любити царя" - "і любити ворога", а також, як що не вдасться провести так, як єсть, то замість: "москалеві й ляхові служить" - "Нам чужинцям, братове, служить". До "Не пора" у "Розвазі" буде і музика Аркаса³⁷.

Слово "конкістадори" ми не друкуємо через те, що багато людей його не розуміють, бо другий том друкується з метою дати доступну книжку широким верствам суспільства (видання буде народне). Не одмовте, ласкавий Батьку, одповісти на листа при першій спромозі.

Щиро шануючий Вас Олекса Коваленко.

Київ, Іванівка, 75.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. - Ф. 3. - № 1614. - С. 301-302. Автограф.

Листи Тараса Франка до Олекси Коваленка

№ 1

[Львів, кінець 1907 - початок 1908 рр.]

Високоповажаний Добродію.

Посилаю Вам отсе деякі з своїх перекладів³⁹ для "Тернового вінка"⁴⁰, може що придасться. Коли ж нічо не знайде поміщення у збірнику, я просив би їх передати куди инде до друку (пр[иміром], до контори "Літерат[урно]-науков[ого] вістника"), коли се Вам не спричинить зайвих клопотів. За те буду Вам дуже вдячний.

З поважанням Франко Тарас, студ[ент] філософії.

Львів, Понінського, ч. 4.

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. - Фонд Олекси Коваленка.

- № Ал- $\frac{52-301/1}{539}$ - С. 1. Автограф.

№ 2

[Львів, 28 липня 1908 р.]⁴¹

Високоповажаний Добродію.

Отсе відповідаю Вам на поставлені питання, але не на всі, бо попросту не можу на них відповісти.

1. Родився я у Львові, 1889 р. 9 марта, н[ового] ст[илію].

2. Почав писати два роки тому, а перший мій твір: "Ахил, драма в 5 д[іях]".

3. Батько мій Др. Ів. Франко, а мати Ольга Хорунжинська⁴², родом з Харківщини; учився я у Львові і скінчив протягом 13 літ нормальну школу і гімназію з відзначенням, з "особливим замилюванням до латини і греки", як стоїть у атестаті.

4. Жадний мій твір не був ще ніде друкований, а переклад "Ойдипа на Кольонос" був друк[ований] у студентській часописі "На розсвіті"⁴³ у Львові 1907⁴⁴ (сам початок, бо часопись перестала потім виходити).

5. Творів оригінальних написав 6 драм, з них 4 віршовані: трилогія "Ахил", з котрої 1 часть "Бризівка й Патрокл", 2 ч[асть] "Гектор", 3 ч[асть] "Пентезілея" і

комедії: "Гімнастики" і "Ощадний батько", обі прозою, з сучасного життя. Крім того, віршовану трагедію у 5 акт[ах] п[ід] н[азвою] "Ганнібал" (к[оло] 4500 стихів), переклав 17 драм віршем: 7 трагедій Софокла: "Антігона", "Аяс", "Філокетет", "Трахіянки", "Ойдип на Кольонос", "Король Ойдип" (Едип) - (сего переклав також Др. Ів. Франко і було давно друк[овано] у "Житю й слові"⁴⁵)⁴⁶ і "Елетра"; Евріпіда⁴⁷: "Медея", "Бакханки" і "Гіпполіт" ("Федра"); Арістофана⁴⁸ 4 комедії: "Птахи", "Хмари", "Жаби" і "Ахаркійці"; Теренція⁴⁹: "Формійо", "Євнух" (комедії); Плавта⁵⁰: "Жовнір Хвалько" (Miles gloriosus vel Bramaibas⁵¹). (Три послідні наконечно не викинчені; всі прочі мають вступ і кінцеві замітки та пояснення). З нових пер[еклав] Шекспірового⁵²: "Венецького купця". Дальше з поезії: дещо з Гайного⁵³, Ленауа⁵⁴, Гетого⁵⁵ 2[-і] пісні "Лиса Микити"⁵⁶ (гекзаметром), деякі твори Беллого (сатирика)⁵⁷, Беранжера⁵⁸, мадярських ліриків (вибір)⁵⁹; а з класичного: з Анакреона⁶⁰ (дещо); Вергілевої⁶¹ "Енеїди" кілька пісень (II, VI і VII), Проперція⁶² (вибір з 4-ох кн[их]), Горація⁶³ (оди, еподи, сатири і листи, але не всі), Овідія⁶⁴ з "Метаморфоз" дещо, з "Календаря" (Fasti) і з "Tristia" та ин., Федра⁶⁵, Езопові⁶⁶ байки, (всі) ямбічним триметром і т. и. Всі ті переклади писані живою народною мовою (розуміється, не селянською і не хлопською, а такою, якою говорить у нас "цвіт народу" себто його інтелігенція, бо простий нарід говорить не мовою, а діалектами!). Сю мову виправив ще я лектурою книжок, передовсім українських авторів з Росії.

6. До літературної школи не належу поки що.

7. Підписуюся все повним іменем і назвиськом (розуміється, поки що я не мав ще де підписуватися так дуже).

8. Фаху не маю і не служу, а соціальне становище неозначене. Приготовляюся до заняття "пайдагога", себто я є на 2 р[оці] філос[офії].

9. -

10. За найкращі вважаю передовсім переклади, а особливо Арістоф[анову] ком[едію] ("Птахів").

11. - ; до літ[ературної] творч[ості] натхнуло мене, крім багато інших причин, бажання дати - зразок народної галицької мови (у моім розумінні - се "народної") літературного стилю і можливо найлогічнішої правописи.

12. -

13. Мимо найліпшої волі - не можу.

14. Зараз напишу (трохи нижче).

15. Пришлю копії й оригінали.

16. Нового портрета не маю⁶⁷; (єсть старший з перед 2 років, але я тоді був у "формі" себто гімназійним мундурі, як матурист); та й, зрештою, Вам його, мабуть, не треба, задля незначности автора, бо ж я поки що початкуючий у літературній справі.

17. Майже всі свої твори і переклади писав я до тепер на обох сторонах картки, бо не сподівався їх швидко видати, а по-друге писав на добрім папері, то й шкода було, як не як, лишати цілу сторону незаписаною. Через те не знаю, чи встигну переписати для Вас відповідну кількість усяких писань.

18. Як що признаєте дещо гідним друку, то я просив би прислати другу коректуру, по виході аркушів, pardon, одного аркуша, бо на більше того, мабуть, не набереться, бо не маю часу те все переписувати наново, по-друге, й не цікаво товкти старе в ступі, а ніким виручитися.

На случай, як би що мого було поміщено, посылайте, прошу, випуски⁶⁸, як Вам зручніше.

Остаю з поважанням Франко Тарас.

Львів 15 ст[арого] ст[илію] липня.

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. - Фонд Олекси Коваленка.

- № Ал- $\frac{52-301/12}{539}$ - С. 50-51, 51 зв. Автограф.

Високопов[ажаний] Доброд[ію]!

Нащо було Вам мене, поваж[ний] Добродію, вітати з початком літературної діяльності й писати, що до мене черга як до молодого письменника дойде через пару місяців, коли Ви мимо переслання всяких поетичних творів і перекладів і переписки в останній хвилі не помістили мене в антолог[ію]⁷⁰ не знаю з яких причин (як і Венгжина⁷¹)? Чому маю се приписати, чи не в Вашій спеціальній вдачі недодержання обіцянок??... Дуже а дуже прошу о вияснення цього всього!

З поваж[анням] Франко Т.

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. - Фонд Олекси Коваленка.

- № Ал $\frac{52-301/2}{539}$ Автограф.

1. Див.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ). – Ф. 3. – № 1620. – С. 277–278, 511.

2. Див.: ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – С. 124; 1903. – Т. 22. – С. 182–183.

3. ІЛ. – Ф. 3. – № 1614. – С. 372.

4. Тут і далі цитуємо за вид.: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1976–1986. У квадратних дужках після цитат перша цифра позначає відповідний том, друга – сторінку.

5. ІЛ. – Ф. 3. – № 1614. – С. 375–376.

6. *Євшан М.* [Рец.] Олекса Коваленко. Золотий засів. Київ, 1910 // Українська хата. – 1910. – № 10. – С. 638.

7. *Євшан М.* [Рец.] Олекса Коваленко. Срібні роси. 1910. Спів солов'я. 1911 // *Євшан М.* Критика; Літературознавство; Естетика. – Київ: Основи, 1998. – С. 565.

8. *Погребенник Ф.* Відродження «Української музи» // Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів. / Під редакцією Олекси Коваленка: факсимільне відтворення видання. – Київ: Обереги, 1993. – Вип. 1. – С. 1 післямови [без пагінації].

9. Див.: ІЛ. – Ф. 3. – № 1614. – С. 431.

10. Див.: ІЛ. – Ф. 3. – № 1631. – С. 131.

11. Див.: ІЛ. – Ф. 3. – № 1614. – С. 415–416.

12. ІЛ. – Ф. 3. – № 1631. – С. 134.

13. ІЛ. – Ф. 3. – № 1614. – С. 409.

14. ІЛ. – Ф. 3. – № 1614. – С. 302.

15. Див.: Розвага. Український декламатор / Уложив *Ол. Коваленко*. – Київ, 1908. – Т. 2. – С. 140.

16. Докладніше про протоколи засідань суду у справі заборони декламатора «Розвага» через Франкові твори див.: *Погребенник Ф. П.* З неопублікованих архівних матеріалів про Івана Франка // Радянське літературознавство. – 1976. – № 5. – С. 63–64.

17. Див.: Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та коментарі *В. Мазного*. – Ніжин: Чернігівські береги, 2002. – Т. 3. – С. 61–62.

18. Листи Єлисея Трегубова до родини Франків / Публ. *Л. Чернишенко* // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2004. – Вип. 4. – С. 132–133.

19. Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та коментарі *В. Мазного*. – Ніжин: Чернігівські береги, 2002. – Т. 1. – С. 116.

20. *Вороний М.* Лірика краси і смерті («Сон-трава» Грицька Чупринки) // *Вороний М.* Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика / Упоряд. і прим. *Т. І. Гундорової*. – Київ: Наук. думка, 1996. – С. 473.

21. Див.: *Євшан М.* Куди ми прийшли? // *Євшан М.* Критика; Літературознавство; Естетика. – Київ: Основи, 1998. – С. 264.

22. Так, у листі від 14 травня 1908 р. Марко Кропивницький писав Олексі Коваленку: «Не одмовте прислать мені <...> примірник “Терновий вінок”, бо щось я й досі не маю від редакції обіцянки, що “автори одержать “Терновий вінок” gratis»» (*Кропивницький М.* Твори: В 6 т. – Київ: Держлітвидав, 1960. – Т. 6. – С. 539).

23. Текст листа та переклади Тараса Франка зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ) (Фонд Олекси Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/1}{539}$).

24. Див.: ЧІМ. – Фонд Олекси Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/2}{539}$. – С. 50-51, 51 зв.

25. Петлюра С. [Рец.] “Українська муза” (Поетична антологія під редакцією Олекси Коваленка). Київ, 1908 // Слово. – Київ, 1908. – Ч. 45.

26. Погребенник Ф. Відродження "Української музи". - С. 1, 3 післямови [без пагінації].
27. Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів. / Під редакцією Олексі Коваленка: факсимільне відтворення видання. - Київ: Обереги, 1993. - Вип. 4. - С. 418.
28. Погребенник Ф. [Післямова] // Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів. / Під редакцією Олексі Коваленка: факсимільне відтворення видання. - Київ: Обереги, 1993. - Вип. 4. - С. 2 післямови [без пагінації].
29. Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів. / Під редакцією Олексі Коваленка: факсимільне відтворення видання. - Київ: Обереги, 1993. - Вип. 4. - С. 412.
30. Там само.
31. Див.: Підписний лист про збір грошей на дарунок І. Франкові з нагоди 40-літнього ювілею його наукової, літературної і громадської діяльності // ЧІМ. - Фонд Олексі Коваленка - № Ал $\frac{61-6}{605}$.

Коментарі

1. ...*Євангелії*... – Ймовірно, йдеться про видання: Святе письмо нового Завіту / Мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш і Др. І. Пулюй. – Відень, 1871. – Печатано у Львові в друкарні Товариства імени Шевченка, 1880 (перевидання 1887 і 1893 рр.) – єдиний опублікований на той час український переклад Нового Заповіту.
2. ...*«Гомерову Одиссею» переклад П. Байди (Ніщинського)*... – Йдеться про перший український повний переклад поеми Гомера «Одіссея», який здійснив український письменник, перекладач та композитор Петро Іванович Ніщинський (псевдонім: Петро Байда; 1832–1896). Цей переклад під назвою «Гомерова “Одіссея”, гекзаметром на мову українсько-руську перевірявав Петро Байда, вийшов окремою книжкою у Львові 1889 р. (перші 12 пісень) та 1892 р. (заклучні 12 пісень).
3. ...*твори Степана Руданського*. – Очевидно, йдеться про зібрання творів у семи томах українського поета Степана Васильовича Руданського (1834–1873), яке виходило у Львові протягом 1895–1903 рр. (друге видання 1910 р.) завдяки зусиллям М. Комарова, Василя Лукича (В. Л. Левицького), А. Кримського та І. Франка.
4. «ЛНВ» – «Літературно-науковий вістник» – перший літературно-науковий і громадсько-політичний щомісячний журнал, що виходив у Львові (1898–1906 рр.) та Києві (1907–1914, 1917–1919 рр.). Провідна роль у редакції належала М. Грушевському, І. Франкові, О. Маковей, В. Гнатюкові.
5. ...*вишліть 43 і 44 сторінку «ЛНВ за цвітень [с/ього] р[оку] (Пісні Анатолія Свидницького (I-IV))*... – Йдеться про публікацію чотирьох поезій українського письменника Анатолія Патрикійовича Свидницького (1834–1871), яким передувала коротка замітка Івана Франка «Пісні Анатолія Свидницького» (ЛНВ. – 1901. – Т. 14. – С. 43–44).
6. ...*«Дві долі» Д. Л. Мордовця*... – Повість «Дві долі» українського і російського письменника Данила Лукича Мордовця (Мордовцева) (1830–1905) вийшла 1898 р. в журналі «ЛНВ» (Т. 1. – С. 145–185, 275–302; Т. 2. – С. 45–64, 153–188, 328–350).
7. *Деген* Євген Вікторович (1866–1904) – російський літературознавець, перекладач, архівіст. Брат Сергія Дегена. Лістувався з Іваном Франком. У 1900–1901 рр. виступав зі статтями і рецензіями у журналі «ЛНВ».
8. ...*віршу «Туга», яку, будь ласка, надрукуйте у «Вістнику»*... – Поезію «Туга» Олексі Коваленка було надруковано: ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – С. 124.
9. ...*вірші «Моїм любим землякам»*... – Ця поезія Олексі Коваленка не була надрукована.
10. *Березозол* – за давньослов'янським календарем перший місяць весни – березень.
11. ...*заміточку про вистави на селі та три віршики*... – В «ЛНВ» за 1903 р. було опубліковано три поезії Олексі Коваленка «Бажанє», «Де вона?», «Житє» (Т. 22. – С. 182–183). Замітка про вистави не друкувалась.
12. *Посилаю Вам п'ять сонетів*... – Сонети, що їх надіслав Олекса Коваленко, у «ЛНВ» надруковані не були.
13. *Артистичний вістник* – журнал, присвячений малярству, музиці і театру, що виходив у Львові у 1905–1907 рр. Організаторами видання були художник Іван Труш та композитор Станіслав Людкевич. В «Артистичному вістнику» були опубліковані статті Івана Франка «Думки профана на музикальні теми», «Наша театральна мізерія».
14. ...*літні літературно-наукові курси*... – Йдеться про публічні університетські курси українознавства у Львові для надніпрянської молоді, які діяли протягом 23 червня – 23 липня 1904 р. Кошти на проведення курсів дав український меценат Євген Чикаленко. До складу комітету входили Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Гнатюк. Чи був на цих курсах слухачем Олекса Коваленко, невідомо.
15. ...*напишіть негайно*... – На лист Олексі Коваленка від 11 травня 1904 р. зберігся відпис Івана Франка (без дати; орієнтовно кінець травня – початок червня 1904), у якому він надавав своєму адресатові всю необхідну інформацію про тривалість курсів, називав імена лекторів та дисципліни, які вони читатимуть, тощо [див.: т. 50, с. 244].

16. *...ювіл[еї] шановного ювілята...* – Йдеться про ювілей 30-літньої діяльності Михайла Івановича Павлика (1853–1915), українського громадсько-політичного діяча, публіциста, письменника, що святкувався у Львові 1904 р. Ювілейні привітання згодом було опубліковано у книзі «Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874–1904)» (Львів, 1905).

17. *...«Привітання» я бажав би побачити надрукованим його у «Літературно-науковому вістнику».* – У «ЛНВ» вітання Олекси Коваленка з нагоди ювілею Михайла Павлика опубліковано не було.

18. *«Шершень»* – гумористично-сатиричний ілюстрований щотижневий журнал, що виходив з січня по серпень 1906 р. у Києві за редакцією Володимира Лозинського.

19. *...надішліть свої твори...* – Іван Франко для публікації у журналі «Шершень» надіслав поезію «Метуть» (Шершень. – 1906. – № 10. – 10.III. – С. 4). Того-таки року ця поезія під назвою «Що за диво?» з'явилась також у складі збірки «Semper tigo» (Львів, 1906. – С. 67).

20. *Лозинський* Володимир (1855–1914) – український громадський діяч, видавець.

21. *...звертаємось до Вас з уклінним проханням дозволити нам видати Ваші твори...* – У відписі кінця лютого 1906 р. Іван Франко дав згоду на передрук збірки «Коли ще звірі говорили», поеми «Лис Микита» і трактату «Що таке поступ?». Поему «Мойсей» передруковувати не дозволив, оскільки тираж недавно виданого твору ще не розпродався [див.: т. 50, с. 288].

22. *Самоненко* Іван Іванович (1883–1938) – український видавець.

23. *«Розвага»* – збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатир і гуморесок, призначений для декламації, упорядником якого був Олекса Коваленко. Вийшов у Києві у двох томах: 1905. – Т. 1 (1906 вийшло друге доповнене видання першого тому); 1908. – Т. 2. У другому доповненому виданні першого тому та другому томі було опубліковано низку поезій Івана Франка.

24. *Чекаємо швиденької відповіді.* – Відпис Івана Франка на лист Олекси Коваленка від 13 квітня 1906 р. невідомий.

25. *...Ви дали свою ласкаву згоду на видрукування деяких Ваших творів.* – Див. примітку 21.

26. *...сподіваюсь Вашої відповіді...* – Свої міркування з приводу видання «Ілюстрованої України» Іван Франко подав у листі від 10 серпня 1906 р., що є відписом на листи Олекси Коваленка від 24 та 25 липня 1906 р. [див.: т. 50, с. 292–293].

27. *...передивитесь «Поступ»...* – Йдеться про філософський трактат Івана Франка «Що таке поступ?», який мало перевидати видавництво «Ранок». Праця Івана Франка у цьому видавництві так і не вийшла.

28. *...1) про Ів. Вишенського...* – Йдеться про розвідку Івана Франка «Іван Вишенський. Руський писатель XVI віку», що була опублікована в коломийській газеті «Хлібороб» (1892. – № 8–11). Цю працю письменник хотів переробити спеціально для публікації у видавництві «Ранок». Намір залишився нереалізованим.

29. *...2) про Шумлянського...* – Йдеться про дослідження Івана Франка «Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708р. і заведення унії в Галичині (Громадський голос. – 1898. – № 17–22). У видавництві «Ранок» ця праця не вийшла.

30. *...3) про Коліївчину і Гайдамаччину...* – Працю про Коліївчину Іван Франко не завершив. З цієї розвідки було опубліковано лише частину «Матеріали до історії Коліївщини. III. Польська поема про уманську різню» (ЗНТШ. – 1904. – Т. 62. – Кн. 6. – С. 1–40). У видавництві «Ранок» ця праця не передруковувалась.

31. *...2-е видання «Розваги»...* – Див. примітку 23.

32. *...«Рай і поступ» Драгоманова...* – Розвідка українського публіциста, історика, літературознавця, фольклориста, громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) «Рай і поступ» вийшла у київському видавництві «Ранок» 1906 р.

33. *...3) мій збірник дитячих казок з малюнками; 4) «Пісні Життя», мій збірник поезій...* – Ці книги Олекси Коваленка, які готувались до друку в київському видавництві «Ранок», не вийшли.

34. *...насмілююсь турбувати Вас проханням – переглянути мої «Пісні Життя».* – Свою думку про збірку поезій Олекси Коваленка «Пісні Життя» Іван Франко висловив у листі від 10 вересня 1906 р., у якому закидав Коваленковим віршам шаблонність тем та образів, убогість мови, відсутність живих вражень, а відтак радив узагалі не друкувати їх [див.: т. 50, с. 294].

35. *Вашою поезією «По бурхливім окіяні» ми починаємо другий том «Розваги».* – Насправді другим том українського декламатора «Розвага» (К., 1908) відкривався прологом до поеми «Мойсей» «Народе мій, замучений, розбитий». Поезія «Конкістадори», заголовок якої упорядник зняв з огляду на його малозрозумілість для пересічного читача, була розміщена під назвою «По бурхливім окіяні...» (назва за першим рядком) на с. 11 цього видання.

36. *«Свобода»* – україномовна газета, що виходить в США з 1893 р. Йдеться про фото Івана Франка 1896 р.

37. *Думаємо також надрукувати і «Не пора», змінивши трошки страшні для цензури слова, а саме замість «і любити царя» – «і любити ворога», а також, як що не вдасться провести так, як єсть, то замість: «москалеві й ляхові служить» – «Нам чужинцям, братове, служить». До «Не пора» у «Розвазі» буде і музика Аркаса.* – З цензурних міркувань текст гімну «Не пора!» було модифіковано так: слова «і любити царя» замінено на «і любити того», а рядок «москалеві й

ляхові служити» – на «Нам, братове, чужинцям служити». Нот до Франкового тексту вміщено не було. Музика Миколи Аркаса до поезії «Не пора...» невідома. Натомість цей твір поклали на музику Денис Січинський та Ярослав Ярославенко (Ярослав Дмитрович Вінчковський).

38. Лист датуємо кінцем грудня 1907 – початком 1908 рр. на підставі згадки про альманах «Терновий вінок» та підпису Тараса Франка «студ[ент] філософії» (оскільки восени 1907 р. Тарас Франко став студентом першого курсу класичної філології Львівського університету).

39. *Посилаю Вам отсе деякі з своїх перекладів...* – Для публікації в альманасі «Терновий вінок» Тарас Франко надіслав Олексі Коваленку у листі до нього поетичні переклади з П'єра-Жана Беранже «Смерть Короля Хрестофа», Фрідріха-Вернера ван Остерена «Урядники», Роберта Райліка «Когут», Анакреонта «Старість», Шандора Петефі «Бетяр», «Моя жінка», Джузеппе Беллі «Пій VIII», «Сповідальниця», «Що є піп?», «Жалоба вдовиць» (ЧІМ. – Фонд Олексі Коваленка. – № Ал- $\frac{52-301/1}{539}$). Жодного з цих перекладів Тараса Франка не було надруковано у альманасі «Терновий вінок».

40. «Терновий вінок» – літературний альманах, що вийшов у Києві 1908 р. за редакцією Олексі Коваленка.

41. День і місяць написання листа вказано рукою адресанта, рік – 1908 – встановлюємо на підставі слів у тексті листа: «себто я є на 2 р[оці] фільсо[офії]», а також змісту листа. Лист написаний як відповідь на анкетні запитання, що з'ясовують основні факти біографії та творчого доробку Тараса Франка на той час. Саме таку інформацію про авторів збирав Олексі Коваленко, коли 42 *Хоружинська* (Хоружинська) Ольга Федорівна (1864–1941) – дружина Івана Франка та мати Тараса.

43. «*На розсвіті*» – щомісячний часопис для шкільної та студентської молоді, що виходив у Львові за редакцією Василя Пачовського.

44. *...переклад «Ойдица на Кольнонос» був друк[ований] у студентській часописі «На розсвіті» у Львові 1907...* – Переклад Тараса Франка трагедії Софокла «Едіп на Кольонії» («Едіп у Колоні») також вийшов окремою книжкою у Львові 1911 р.

45. «*Житє і слово*» – літературно-науковий і громадсько-політичний журнал, що виходив протягом 1894–1897 рр. у Львові за редакцією Івана Франка.

46. *...(Едіп) – (сего переклає також Др. Ів. Франко і було давно друк[овано] у «Житю і слові»...* – Йдеться про переклад Івана Франка трагедії Софокла «Едіп-цар», що вперше був опублікований у журналі: *Житє і слово*. – 1894. – Кн. 3. – С. 321–340; Кн. 4 – С. 1–26; Кн. 5 – С. 161–178. Іван Франко переклав також два гімни хору з «Антигони» під назвами «Г[і]мн] побідний над сімома проти Фів» (вперше опубліковано у рецензії «Антигона. Драматична дія Софокла. З грецького переклав Петро Ніщинський. Одеса, 1883» у журналі: *Зоря*. – 1883. – № 24. – С. 378), та «Сила людського духу», трагедію «Електра» та уривки з драми «Едіп в Колоні» (за життя І. Франка не публікувалися) [див.: т. 8, с. 387–522].

47. *Евріпід* (близько 480–406 до н. е.) – давньогрецький поет-драматург. Написав 92 п'єси, 19 з яких повністю дійшли до нашого часу, зокрема «Медея» (431 до н. е.), «Вакханки» (405 до н. е.), «Гіпполіт» (428 до н. е.), «Геракл» (близько 416 до н. е.), «Андромаха» (близько 425 до н. е.), «Троянки» (415 до н. е.) та ін. Зберігся автограф перекладу Тараса Франка трагедії Евріпіда «Гіпполіт» та передмова до цього перекладу (ЛЛ. – Ф. 3. – № 3745).

48. *Арістофан* (близько 445–385 до н. е.) – давньогрецький поет-комедіограф, «батько комедій». Написав понад 40 комедій, з яких збереглося лише 11: «Ахарняни» (425 до н. е.), «Вершники» (424 до н. е.), «Хмари» (423 до н. е.), «Оси» (422 до н. е.), «Мир» (421 до н. е.), «Птахи» (414 до н. е.), «Лісістрата» (412 до н. е.), «Жінки на святі Фесмофорій» (411 до н. е.), «Жаби» (405 до н. е.), «Жінки в народних зборах» (392 до н. е.), «Плутос» (338 до н. е.). Гумористичні і сатиричні твори Арістофана порушували політичні, соціальні, педагогічні, літературні проблеми тогочасного суспільства. У перекладі Тараса Франка окремим виданням вийшла тільки комедія Арістофана «Хмари» (Львів, 1918). Зберігся також автограф Тараса Франка короткого змісту драми Арістофана «Лицарі» (ЛЛ. – Ф. 3. – № 3742).

49. *Теренцій* Публій Афр (близько 190–159 до н. е.) – давньоримський комедіограф. Автор 6 комедій: «Андріанка» (або «Дівчина з Андросу», 166 до н. е.), «Свекруха» (165 до н. е.), «Самобичувальник» (163 до н. е.), «Свнух» та «Форміон» (161 до н. е.), «Брати» (160 до н. е.). Комедії відзначаються серйозністю, відсутністю балаганно-комедійних засобів.

50. *Плавт* Тит-Макцій (близько 250–184 до н. е.) – римський комедіограф. Автор п'єс «Амфітріон», «Віслюки», «Золотий горнець», «Полонені», «Близнюки», «Хвальковитий воїн» та ін. Комедії відзначаються інтригами, плутаниною, зухвалими і хитромудрими героями, пародійністю тощо. Твори Плавта слугували основою для літературних переробок Мольєра, Клейста, Шекспіра.

51. *Miles gloriosus vel Bramarbas* – «Хвальковитий воїн» (лат.), або «Брамарбас» (нім. хвалько) – латино- та німецькомовний варіанти назви комедії Плавта «Хвалькуватий воїн» (близько 204 р.).

52. *Шекспір* Вільям (1564–1616) – англійський поет і драматург, гуманіст епохи Відродження.

53. *Гайне* Генріх (1797–1856) – німецький поет, публіцист, критик.

54. *Ленау* Ніколаус (справжнє прізвище – Франц Німбше Солер фон Штреленау, 1802–1850) – австрійський поет-романтик.

55. *Гете* Йоганн-Вольфганг (1749–1832) – німецький письменник, один з основоположників німецької літератури нового часу. Автор поеми «Reinecke Fuchs» («Рейнеке-Лис») (1793), котра слугувала одним із джерел поеми Івана Франка «Лис Микита». В архіві Олекси Коваленка зберігається автограф перекладу Тараса Франка з другої частини «Фавста» Гете (ЧІМ. – Фонд Олекси Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/3}{539}$).

56. ...2[-i] пісні «Лиса Микита»... – Йдеться про уривок 2-ї пісні поеми Йоганна-Вольфганга Гете «Reinecke Fuchs» («Рейнеке-Лис») (1793).

57. ... деякі твори Беллого (*сатирика*)... – Беллі Джузеппе Джоакіно (1791–1863) – італійський поет, автор понад двох тисяч сонетів, написаних римським діалектом. Сонети Беллі пронизані ненав'язливими жартами і гумором, гостро сатиричним викриттям недоліків римського суспільства. Твори Беллі перекладав Іван Франко. У архіві Олекси Коваленка зберігаються такі автографи переспівів Тараса Франка з Беллі: «Пій VIII», «На згадку», «Сотворене світа», «Папа», «Святий рік», «Добродійність», «Кара», «Присяга», «Іменини папи», «Що є піп?» (ЧІМ. – Фонд Олекси

Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/9}{539}$); «Сповідальниця», «Жалоба вдовиць» (ЧІМ. – Фонд Олекси

Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/1}{539}$). Переспіви з Беллі («На згадку», «Сотворення світа», «Кара», «Іменини папи», «Жалоба вдовиць», «Григорій XVI у небі», «Що таке релігія?», «Сни», «Привичка», «Осторожність», «Польоване попа», «Перше благословенство папи», «Вдова», «Вигідне жите», «Молитва до Пречистої», «Настирливий поет», «Спосіб на бездітність», «Відпуст»), а також невелика стаття «Дещо про Беллого» були опубліковані у збірці Тараса Франка «З чужої левади» (Львів, 1913. – С. 69–91).

58. *Беранже* П'єр-Жан (1780 – 1857) – французький поет. Автор збірок сатиричних пісень «Моральні пісні» (1816), «Нові пісні» (1825), «Невидані пісні» (1828) та ін., у яких гостро висміяв дворянство, духовництво, монархію Бурбонів тощо. В архіві Олекси Коваленка зберігається автограф перекладу Тараса Франка з Беранже «Смерть Короля Хрестофа» (ЧІМ. –

Фонд Олекси Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/1}{539}$).

59. ...мадярських ліриків (*вибір*)... – З угорських ліриків Тарас Франко перекладав Шандора (Олександра Петровича) *Петефі* (1823–1849) – поета-романтика, одного з керівників народного повстання у Пешті під час революції 1848–1849 рр. в Угорщині, автора поем «Витязь Янош» (1844), «Шалго» (1846), «Апостол» (1848), драми «Тигриця і гієна» (1845), роману «Шнурок ката» (1846) та ін. В архіві Олекси Коваленка зберігаються автографи перекладів Тараса Франка

Петефі «Бетяр», «Моя жінка», «Пісня вовків» (ЧІМ. – Фонд Олекси Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/1}{539}$,

Ал $\frac{52-301/9}{539}$).

60. *Анакреон* (Анакреонт) (близько 570–487 до н. е.) – давньогрецький поет, поезія якого сповнена веселого гумору, дотепності, перейнята оспівуванням безтурботності життя, чуттєвих насолод. Творів Анакреонта збереглося дуже мало. Тематика його лірики відома з наслідувань поетів пізніших часів. В архіві Олекси Коваленка зберігаються автографи переспіву Тараса

Франка з Анакреонта «Старість» (ЧІМ. – Фонд Олекси Коваленка. – № Ал $\frac{52-301/1}{539}$). Переспіви Тараса Франка з Анакреонта «Уперті струни», «Вино – потіха», «Люба неволя», «В пугах любови», «Пите без кінця», «Богоцтво у вині», «Жіноче оружє», «Гроші в любови», «Старий – молодий», «Безжурне жите», «Веселий старець», «Товариші пира», «Ерос і чола» опубліковано в його збірці «З чужої левади» (Львів, 1913. – С. 53–68).

61. *Вергілій* Публій Марон (70–19 до н.е.) – давньоримський поет. Автор збірки «Буколіки» (42–39 до н. е.), дидактичної поеми «Георгіки» (36 або 37–29 до н. е.), епічної поеми «Енеїда» (29–19 до н. е.), що оспівує легендарне походження римського народу. Іван Франко переклав один з віршів Вергілія, який назвав «Грамотика, або мужицька приправа» (1883) [див.: т. 9, с. 390–393]. Збереглися автографи перекладів Тараса Франка VI і VII пісні з «Енеїди» Вергілія (ЛЛ. – Ф. 3. – № 3743). Тарас Франко написав працю «Енеїда» Вергілія і її травестії, яка не була опублікована.

62. *Проперцій* Секст (50 – близько 16 до н. е.) – давньоримський поет. Автор чотирьох книг «Елегій», у яких оспівує пристрасне кохання до поетеси Цинції. Переспіви з Проперція Тараса Франка «Заздрість і любовна журба», «Збиточний Амор», «Вірна жінка», «В день уродин Цинтії», «Туга за красою», «У милої пізно в ночі», «Природна і штучна краса» опубліковано в його збірці «Збиточний Амор» (Львів, 1918. – С. 34–48); до переспівів додано також коротку інформацію про життєвий і творчий шлях Проперція (С. 33).

63. *Горацій* (повне ім'я Квінт Горацій Флакк, 65–8 до н. е.) – давньоримський поет. Автор двох книг «Сатир» (35, 30 до н. е.), збірки коротких ямбічних віршів «Еподи» (30 до н. е.) на суспільні й побутові теми, чотирьох книг «Од» (23, 13 до н. е.), двох книг філософських листів «Послання» (20, 14 до н. е.), книги «Наука поезії, або Послання до Пісонів» (18 до н. е.). Окремі оди Горація переклав Іван Франко [див.: т. 9, с. 394–404]. В архіві Олекси Коваленка зберігаються автографи перекладів Тараса Франка з Горація «До приятелів (XIII епода)», «Необуля (З третьої книжки од, XXI)», «До лихваря Альфія (II епода)» (ЧМ. – Фонд Олекси Коваленка. – № Ал 52-301/12 539). – С. 52–56). Переспіви Тараса Франка з Горація опубліковано в його збірках «З чужої левади» (Львів, 1913. – С. 23–32), «Старе вино в новім місі» (Львів, 1913), «Збиточний Амор» (Львів, 1918. – С. 1–30).

64. *Овідій* (повне ім'я Публій Овідій Назон, 43 до н. е. – 17 н. е.) – давньоримський поет. Автор книг еротичної поезії «Любовні елегії» (10 до н. е.), дидактичної поеми «Наука кохання» (2 до н. е.), книг «Засоби від кохання», «Про косметику» (5 до н. е.), «Метаморфози» (8 ст. н. е.), «Фасти, або Римський календар» («Fasti») (12 н. е.), «Скорботні елегії» («Tristia») (10 н. е.) та ін. Переспіви Тараса Франка з Овідія «Побідний Амор», «Воєнні і любовні діла», «Широке серце», «Ненаситна любов», «Заборонений овоч», «Любовні примхи», «Стережена коханка», «Любовна штука», «Де шукати дівчат?», «Як приподобатися дівчині?» опубліковано у збірці «Збиточний Амор» (Львів, 1918. С. 53–71); до переспівів додано також коротку інформацію про життєвий і творчий шлях Овідія (С. 51–52).

65. *Федр* (близько 20 до н. е. – близько 50 н. е.) – римський байкар. Перекладав байки Езопа, наслідував їх.

66. *Езон* (VI–VII ст. до н. е.) – легендарний давньогрецький байкар, основоположник жанру байки.

67. *Нового портрета не маю...* – Йдеться про портрет Тараса Франка, що його просив надіслати Олекса Коваленко як редактор антології «Українська муза» (К., 1908), в якій поезії супроводжувались портретами (або фотографіями) їхніх авторів.

68. *...посилайте, прошу, випуски...* – Йдеться про випуски антології «Українська муза». Див. примітку 70.

69 Листівку датуємо за поштовим штемпелем: Lemberg, 12.I [19]09.

70. *...не помістили мене в антолог[і]ї...* – Йдеться про антологію української поезії «Українська муза. Поетична антологія од початку до наших днів», що вийшла 1908 р. у Києві заходами і за редакцією Олекси Коваленка. До антології увійшли твори 134 поетів, до кожного з яких додано коротку біографічну довідку та фотографію. Антологія виходила окремими зошитами (всього 12 випусків).

71. *Венгжин* Микола (1883–1960) – український журналіст, критик, видавець, редактор (1909–1910 рр.) літературно-наукового журналу «Будучність», що видавався у Львові. У цьому журналі деякий час публікував свої поезії Олекса Коваленко.

Статья посвящена творческим отношениям писателя и издателя Алексея Коваленко с Иваном Франко и его сыном Тарасом. В приложении к статье поданы письма Алексея Коваленко в редакцию журнала «Литературно-научный вестник» и Ивану Франко, а также письма Тараса Франко Алексею Коваленко, публикуемые впервые.

The article focuses on creative cooperation of the writer and publisher Oleksa Kovalenko with Ivan Franko and his son Taras. The Appendix to the article includes Oleksa Kovalenko's letters to the magazine «Literaturno-naukovy visnyk» and to Ivan Franko as well as Taras Franko's letters to Oleksa Kovalenko published for the first time.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Туптало

«РУНО ОРОШЕННОЕ»

(Підготовка тексту, передмова та коментарі О.Тарасенка)*

РОСА ОЗАРЕНІЯ СМЫСЛОВ.

Радуйся, вѣрных озаряющая смыслы.

Чудо 6.

Человѣк един, именем Лаврентій, жилец Чернѣговскій, изступил бяше ума, и яко есть обычай таковым, бѣгал ноцію по граду и по полю [Року 1672]. Единою хотяй при рѣцѣ утопитися, ят бысть, // и приведен к Чудотворной Иконѣ в Монастыр Илинскій, идеже егда о нем молитва творящесе от Иноков, Благодать Богородичина даде ему ум, смысл и разум. И тако здрав и смысла возвратися в дом, хваля Матер Божію, вразумившую его.

БЕСѢДА.

Сотецѣтесе zde вси, окраденніи умом, буи и невѣжи со мною сѣмо прійдѣте, се имаы премудрости наставницу и смысла подателницу Пресвятую Дѣву. Та научит, та вразумит, та наставит ны вся. Вѣсте, яко всяк неразумный учится от Книги, ненаказанный наказуется от премудраго, невѣжа наставляется от предводителя. Пречистая Дѣва есть и Книга, и премудрость, и предводитель. Книгою есть, по реченному Дамаскином^а: книга // новая, в ней же неизреченным образом, Бог Слово, кромѣ всякого рук дѣла вписася [Дамаскин, слово 2]. И Андрей святыи Критскій^б глаголет: книга воистину жива, слова отча тайно вписаннаго, животворною тростію Духа [На Успен. Пресв. Богородици, Андрей]. Сія книга премудрых превосходит разум, а любомудрыя и хитрословесныя, немудрыя и безсловесныя творит, хотящія же от нея научитися, из глубины невидѣнія извлечит. Любомудрствоваше и хитрословяше проклятыи Несторіе, уча Богородицу неглаголати, но Христородицу, сей мняйся быти премудр, обезумися. Прост бяше святыи Роман^в, пѣвец сей Богородицею научен, до тысящи Кондаков написа, явлейшей ему Пресвятѣй Владичицѣ нашей Богородици во снѣ, и свиток книжный тому вдавши, повелѣвши снѣсти, иже и отверз уста своя, поглону хартію, и исполнися премудрости. Сея Книги взыщи всяк хотяй учитися. Взыщи ю невѣжде, да научишися разума духовнаго, та бо наставляет к разуму Божественному всѣх, зарею ум просвѣщающаи. Взыщи ю горде, да научишися глубины смиренія неудоб зримаго и Ангелскими очима. Взыщи ю, нечисте, да // обрацещи чистоты сокровище. Гнѣвливе с завистным, возьми со собою вкупѣ и лакомаго, взыщита ю, да научитесь любви и духовныя нищеты. Чревообястне с лѣнливим, поищита Марію, да воздержанію и бодрости навыкнете.

Дѣва Марія есть премудрости Божія приятелище, не наказанніи наказуйтесе от нея, та со высоким проповѣданіем глаголет: иже есть безумен, да уклонится къ

* Продовження. Початок у № 1 за 2009 р.

мнѣ. И требующим ума, рече: прїйдѣте, ядите мой хлѣб и пїйте вино, еже черпах вам, оставите безумїе [*Притчѣ, глав 9*]. Чудяшесе нѣкто, слыша вино, на не же призывается безумный, да упремудрится. Гдѣ бо вино дает премудрость? Паче обезумляет и премудрїя. Не без вины Апостол велит не упиватися вином: И аще мудр вином погубляет разум свой, то почто безумен на не призывается [*К Ефес. 5*]; точїю да безумнѣйшїй будет? Но рѣх ему нечудитесе, ино бо есть вино, то еже ум погубляет, а ино вино Марїи, яже сокровиществова в себѣ Божою премудрость. О вине ея Пророк извѣствует, яко не безумїем, но цѣломудрїем // упоет [*Захарїя глав. 9*], вино рече родящее Дѣвы. И кїя Дѣвы? Не буйя, но мудрїя приимшїя елей в сосудѣх со свѣтилники своими. Сим убо вином и буи нѣкогда умудрится. Несумнїя уже и ты, любимиче, о винѣ ея, но прїйди и испїй от нея премудрость со прочїими. Пить от нея Дамаскин, почерп усѣченною рукою. И коль упремудрися? Аки источник бысть источающ Премудрых пѣснїй потоки. Слыши, что егову старцу глаголет в видѣнїи Богородица: Не заграждай источника моего, то уже ни ты лиши себе сицеваго пїтїя.

Дѣва Богородица есть предводител; невѣжи наставляйтеся от нея. Наставляше иногда Гедеон триста вой Израилевых к боренїю со мадіамом, и странное в них бѣ видѣти к брани устроенїе: вмѣсто меча и копїи, свѣщи в руках держажу, и сим прогнан бысть супостат [*Судей 7*]. Мадіам адск борет мя, и како прожену его, не вѣм, настави мя, ты Богородице, имам бо тя свѣщу свѣтоприемную, ею же тма темных прогонится полков. Блажен и премудр есть прїдержайсїя свѣщи сей в мѣ //сто крѣпкаго оружія, безумен же есть нестяжавый ея. Дѣвы онїя пять, по внегда свѣтилником их угаснути, буете и мя себѣ притяжаху. Неугасшїи же свѣща имущїи, мудри именовашася. Имѣяй ты себѣ в свѣтѣ, о Владычеце, сей въ истину мудр есть, ходяй бо во свѣтѣ твоєм, непадется. Не имѣяй же тя, буй и невѣжа, в тмѣ ходит; ходяй же во тмѣ, поткнется. Повелѣвашесе от Господа Моисеовѣ в исходѣ, да свѣтилник в храмѣ свѣдѣнїя никогда угаснет, но всегда да горит [*Исход 27*]. Се прообразоваше наставницу нашу пресвѣтлюю, о ней же приточник пред глаголя: Неугаснет свѣтилник ея всю ноц, сея свѣт всегда ум озаряет, всегда тму просвѣщает, всегда к разуму наставляет всѣх вѣрных [*Притч. 13*]. О всесвѣтлыи свѣте, просвѣти свѣтилник мой Госпоже, Богородице просвѣти омраченную душу мою.

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Всяк непокаянный грѣшник есть безумен, не имать разума. Ум или разум в человекѣ // есть едина свѣтлая свѣща, тму невидѣнїя отгоняющая, показующая же, что есть доброе, а что злое, и всегда человек на свѣтлыи завопѣдей Божїих путь наставляющая. Егда же человек не послушая добраго внутр просвѣщающаго его разума, уклонитесе по волѣ своей злой (зане прилежит помышленїе человеку на злая от юности его) [*Бытїя 8*] и пойдет по своим похотем, дѣя неподобная, аще и вѣсть показующу ему разуму, яко зла вещь смертнѣ согрѣшати, за то бо имать вѣчнѣ казнен быти, небрежетъ же о сем, и не радить о грѣсѣ своем, тогда уступает ума, погубляет разум. И аки безумен в темности буйства заблуждает, о таковых псаломник: невидѣша ниже разумѣша въ тмѣ ходят [*Псал. 81*]. И святыи Каллист: Не имут воистину свѣтлости Божественнаго разума, в злобѣ и безчинїи живущїи, яко же бо солнїчнїи луча закриваются от темных облаков, тако ум наш в души иншей, аки в полудне ясно свѣтящїи, потемняется буйством [*Наука 2 неделю, 27*]. А буйство кое болшее, яко же грѣх? Сице глаголет // Хрисостом: ничто же есть злѣйше паче грѣха, буйми бо творит сїх, иже прежде разумом и премудростїю быша велицы [*Гомїл. 17 на Бытїя*]. Премудр быше Соломон, но коль обезумися грѣху работая? И инѣх не мало премудрых грѣхом погибоша. Малити убо требѣ прилѣжно Господа, да отгнав от нас буйство грѣховное, просвѣтит наш ум свѣтом разума святаго Евангелїя. Господи, вразуми мя и испытаю закон твой, и сохраню, и всѣм сердцем моим, благости и наказанїю, и разуму научи мя.

ПРИЛОГ

Вѣтр свѣщу угашает, грѣх разума губит.

Отвергается Христа, иже злато любит.

Во странах персидских бѣ нѣкто Іерей именем Павел, благочестив и во мнозѣх добродѣтелях успѣвая. Имяше же едино ума окраденіе от сребролюбія, еже и погуби его. Како? Слыши: бывшу гоненію велику на христианы, он страха ради идолослужитель, бѣжа в гору пустынную и крияшеся, собра же с собою и злато свое, его же // зѣло много имѣяши. В тожде время и нѣкія дѣвы, числом пять, инокиня от разореннаго мучителми Монастыра, избѣгше крияхуся в горах, яже и обрѣтше сего Павла, близ его пребыша. Сія убо дѣвы бяху сіяюще добродѣтелми, и благоуханіем Святаго Духа исполнены. В правду рещи, подобны о нѣм мудрим дѣвам. Их же Божественное Евангеліе поминаеть, тако и сія украшены быша постническим житіем, и живяху с Павлом поюще и служаще с ним, дѣлающе день и ноц Божественныя Заповѣди [Матф. 25]. Ненавидяй же добра дѣвол, не терпя такова их житія и подвига, в нем же день и ноц преуспѣваху, слыша что совѣща оных, вніде в нѣкоего человека, вѣдущаго их, гдѣ криются, и шед повѣда началнику волхвов Саворія Царя Перскаго, и сказа ему сице: есть, рече, пресвитер нѣкій христианин, имѣяй злата многа, с ним же и пять инокинь криются. И аще хочещи взяти злато его, представи его судищу с постницами, яже с ним. И тѣм, не хотящим вѣры своєю отврещися, устѣкнеши // их и возмеш злато оно. Он же сія слышав, абіе послав ять съ Инокинями Пресвитера, и съ златом, и представи судищу своему. Тогда дѣвол вніде в сердце пресвитера, и глаголя Князю: почто восхищаша имѣніе мое, ни в чем тебе обидивша? Он же к нему рече: понеже христианин еси, и нехраниши заповѣди царевы. Павел же к нему: что ми повелѣваеш творити? Князь же: аще поклонишися солнцу, возми своя и иди, гдѣ хочещи. Тогда окаянный, видя злато, поклонися солнцу, и снѣсть от идоложертвенных, и пить от крове их. Волхв же видѣ, яко неполучи желаніе свое, рече к нему: аще сотвориши, да и постници поклонятся солнцу, и поймут себѣ мужа, то взем свое злато, пойдеши, где хотя. Павел же шед к постницам, рече: князь взя имѣніе мое, повелѣвает и вам сотворити повелѣніе царевое, и се аз поклонихся солнцу, и ял идоложертвенное, и вы убо сотворѣте се. Они же поплеваху лице его, и рѣша единогласно ему: о, окаянне, не годѣли тебѣ своєю погибели, // но и нам тояжде хочещи. Се ты днешь вторій Іюда, яко же бо он злата ради продаде Учителя и Владыку на смерть, и взем злато, шед удавился. Тако и ты окаянне другій Іюда нравом обрѣтешся, злата ради погубив душу свою, понеже ниже в ум приял еси онаго богатаго, глаголющаго душѣ своєю: душе, имаши злата много, пій, веселися. Сего ради слыша: безумне, в сію ноц душу твою возмут от тебе, а яже уготова, кому будет. Глаголем же ти, яко пред Богом стояще, яко обоє на тебѣ сбудутся, яже о Іудѣ, и о богатом. И сія рекше, паки поплеваху лице его, яко отступнику. Тогда повеленіем Князя, биени быша святыя дѣвы нещадно на мног час жезлѣм. Оны же глаголаша: мы Господу нашему Ісусу Христу поклоняемся, повеленію же цареву не повинуюемся, и еже хочещи творити – твори. Князь же всяко их прелщаше, и мысляше, како наслѣдовати злато Павлово, они же неповинушася. И повелѣ Павлу рукою своєю отсѣщи им главы, мнѣв бо яко не восхочет сего сотворити, и тако озмет злато его. Ока//янный же он сія слышав, и паки обрящся, видѣв свое злато, рече: еже повелѣваеш ми, сотвору. И взем меч, прійде к ним. Святыя же дѣвы видѣвши его, удивившася, и единогласно рѣша ему: о, окаянне, Пастыр сый нам даже до вечера, нынѣ же пришел еси, яко волк поясти нас. Се ли есть ученіе твое, им же нас по вся дни наказовал еси, еже за Христа умрѣти? Сам же ни мала восхотѣ пострадати зань, и без нужды отвержешся его. Се ли есть святое Тѣло и Кров, юже от нечистою твоею руку пріймахом? Вижд, яко меч иже в руку твоею, житію вѣчному нам ходотай есть. Мы убо отходим к Учителю нашему Христу, ты же, яко предрекохом ти, съ златом и душу свою погубиши скоро, и удавлен будеш вервом, и со Іудою сын геены будеш. Сія и иная рекше ему, сотвориша молитву, и устѣчены быша главы их от руку его. Тогда

волхв глаголя к нему: вижд Павле, яко ни в едином от христїян сице сотворша волю цареву, обретох яко же ты, сего ради без повелѣнїя царева не могу отпустити тебе, зане аще сія // увѣсть, яже о тебѣ, мнѣ повѣдавшу ему, великой чести сподобит тебѣ. Нынѣ убо возвеселися с нами и пребуди при нас, заутра же скажем царю о тебѣ. Окаянный же отвѣща, буди яко же рекл еси. В ту же ноц посла волхв рабы своя вервом удавити Павла. Заутра же пришел, яко да постѣтит его, обрѣте его висяща, тогда осуди его, яко сам себѣ убійца быст, и повелѣ вон извлеци труп его из града, и поврещи псом на снѣденїе, и тако злѣ скончася. Волхв же злато его взять, и совершися пророчество святых Дѣв, окаянному Павлу сугубую смерть прїимшу, яко же и учитель его Юда. О, како един грѣх смертный, въ многое безумїе сего окаяннаго во верже; то колми паче многїя грѣхи и премудрѣйшаго могут ослѣпити и погубити.

РОСА СЛЕЗ ИЗБАВЛЕНІЯ

Яко же кого Мати утѣшает, тако же и аз утѣшу вы [Исаїя гл. 62].

Чудо 7.

В замку Чернѣговском живяше Капитан Войска его Царского // Пресвѣтлаго Величества, именем Андрей Рачкевич, съ женою своею вѣры Римской. Сего дщер в пеленах от великой болести бѣ нѣма и слѣпа, имуща очеса, великими струпы и гноем затекли. Юже к смерти приближшуся, отец и мати плачуща принесоста с вѣрою в Монастыр Ілинскїй, и положиста пред чудотворною Иконою Пречистыя Богородици, теплѣ о исцѣленїи дщере своя молящася. В то время чтащася соборнѣ Акафист Пресвятѣй Богородици по обычаю, бяше бо субота. В чтенїи же Кондаков и Ікосов, отроковица она пеленами повита, пред Иконою лежаща, начат плачевен глас испущати, и иземше руцѣ от пелен очи протирати. // Родители возрадовашася, и подемше от земля дщер свою, узрѣша, и се яко чушуща струпы от очес отпадоша, и само дитя оно бысть на всем тѣлѣ здорово, еже видяще вси приключшїися zde, даше славу Богу и Богородици.

БЕСѢДА.

Пророковаше Исаїя: у горы сея испїют радость, и пїют вино [Исаїя, 25]. Не вопрошаю тя, Пророчче, у коея то горы испїют радость, испїют вино, егда в горѣ Болдинстей сицевое питїе вижду, питїе же глаголю благодать Пресвятои Дѣвы, от Иконы ея чудеснѣ истѣкающую. То наша радость, то наше вино, еже всяк пїет притѣкаей несумѣнно; притѣкает zde печальный, и пїет радость. Притѣкает стѣтуай, и пїет утѣшенїе. Притѣкает болящїй, и пїет здравїе. Притѣкает немощный, и пїет силу. // Притѣкает грѣшный, и пїет спасенїе. Притѣкает праведен, и пїет надежду. Притѣкает беззаконен, и пїет уѣломудрїе. Притѣкает ненадежный, и пїет упованїе. Притѣкает невѣжа, и пїет разум. И вси притѣкающїе пїют от обилїя благодати ея поток сладости духовныя, она бо есть рѣка Божїя, даров наполненная. От ея же исполненїя и мы приемлем.

Повѣствует Давид, яко вино веселит сердце человѣку: и кое вино тако веселит сердце, яко ты, о Марїе, Лозо истиннаго винограда? [Пс. 103] Ты еси чаша черплющая радость, чаша же добра претрусна и преизливающаяся. Праведных цѣлою чашею радости напаяеши, грѣшных же тѣми каплями, яже от изобилїя чаши твоя преливаются; обаче нас и сими напои жаждущих. Аще бо псы ядят от крупниц падающих от трапезы господїй своих, то тыяжде псы и да пїют от каплѣй преливающихся чаши милости твоя, и довлѣет им [Матф. 7]. Силна бо есть едина капля твоя благодати увеселити сердце, якоже и цѣлая чаша. //

Пишет Іоан святой, яко в канѣ Галилейстѣм сотвори Ісус начаток знаменїям своим, претвор воду в вино, и яви славу свою [Іоанн, глав. 2]. Да будет ми лѣт рещи, яко начаток чудес своих Господь мой сотвори в Пречистой Дѣвѣ Марїи, тако ей чет Церков похваляя: Радуйся, чудес Христовых начало, zde то всѣх знаменїй и чудес Божїих главизна. Радуйся, велѣнїй его главизна. Зде яви славу свою, в утробѣ славнѣйшой Серафимов вселся, и сотворив спасенїю нашему начаток, и вѣчныя тайны явленїе [Ікос 2]. Тамо лучшее свое вино поставил на

конец брака, идеже можаху мнози уже быти и пьяни. Зде же вино сіе мысленное, глаголю, Мате свою Пречистую, поставляет в начало жажды нашея, егда жаждем спасеня, егда жаждем в бѣдах помощи, егда жаждем въ скорбех утѣхи. Жаждным нам ю подаеть, сице жаждным, яко же жаждеть елень на источники водныя. Вино брачное на время увеселило друзей жениховых; сіе же увеселяет на вѣки. Аще тамо от воды вино составися, и зде вся воды скорбій, печалій и недугов наших претворяются // въ вино радости, веселія и здравія. О, Пречистая, исполни веселія сердце мое, твою нетлѣнную даючи радость, веселія рождши виновнаго.

ПРАВОУЧЕНІЕ

Двѣ суть слепотѣ: тѣлесная и душевная, но другая горша есть первая. Тѣлесная бо аще и всѣм видится зла, яко вкупѣ съ свѣтом вся утѣхи отемлет, по реченію Товіи святого: како мнѣ радость будет понеже в тмѣ сижу и свѣта небеси не вижду, обаче временна есть, вкупѣ с житіем чловѣческим скончается [Товія, глав. 10]. По скончаніи же тоя, начнет чловѣкъ зрѣти свѣт намерцающій. Нѣсть же и зла, ползет бо душу, и помагаеть спасенію. Отягу сущу очному зрѣнію, отемлется оказіа къ грѣху [Вина]. Никогда сердце не вожделѣет, аще око не покажет, и егда что внідет през ока до сердца, не скоро исходит от него, отколь глаголет Григорій святой: единою образ лица сердцу чрез очи привязанный, неудоб великоя нужды рука отрѣшится можетъ [Св. Григор. на Іоан. глав. 31]. И римский древній мудролюбец Сенека, нѣкогоя в слѣ//потѣ утѣшая, глаголет: яко слѣпота есть часть невинности, а очи грѣхов предводителми: плачеша, рече, яко погубил еси очеса. О, коль многим вожделѣніемъ путь тебѣ пресѣченъ есть? О, коль многихъ вещей зрѣти небудеши, их жебы тебѣ видѣти неподобало? Или не вѣси, яко слѣпота есть частію невинности [В щитѣ терпенія, в Книзѣ 2, глав. 24]. Очеса кому показывают нечистоту, кому домы, кому имѣнія и многообразное зло. Воистину очи грѣховъ суть вожды. Аще убо очеса сице вредятъ душу, то слепота, отемлющая вину вреда, есть неполезна, но и спасенію виновна. А душевная слѣпота, о, коль зла и душевредна, егда отемлетъ намъ то, в чесомъ вся радость, все блаженное наслажденіе угодниковъ Божіихъ залежит, в чесомъ вся труды покой имутъ. Вся подвиги вѣнца носятъ, вси добродѣтели похвалу и мзду приемлютъ. Се же есть виденіе лица Господня, то бо конецъ и пристанище всего скорбнаго пути, его же кто шествуетъ, не почто ино, точію да видитъ лице Господне. Когда прійду и явлюся лицу Божію, на //сищуся, внигда явитися слава твоя. Того всегда лишаетъ насъ слѣпота душевная, нечестивіи не узрятъ славы твоя, Христе Боже, и то само горѣесть паче всякого зла [Свт. Дамаскин]. Яко же бо лице Господне видѣти, блаженѣесть паче всѣхъ небесныхъ блаженствъ, тако неведѣти его, лютеѣесть паче всѣхъ адovýchъ мучительствъ. Тако расуждаетъ Златоустый^г святой: аще бы кто повидѣлъ тисячу геен, ничто же сего рекл бы лютеѣе, еже отъ блаженнаго славы чести изгнану, и отъ Христа возненавидѣнну быти, и слышати отъ него: не вѣмъ васъ [Златоустъ на глав. 7. Гомилія 24]. Слѣпота же душевная есть: не познаніе себе, не провидѣніе грядущихъ бѣдъ, смерти, суда и геены и вся смертны грѣхи и страсти. В нихъ же кто обыкнетъ и нехочетъ прійти в чувство. О таковой душевной слѣпотѣ премудрость глаголетъ: Ослѣпи ихъ злоба ихъ и неувидѣша таинъ Божеихъ, ниже мзды уповаша преподобія [Премудр. 2]. И Даніилъ Пророкъ: развратиста умъ свой и уклониста очи свои, яко невозглядати на небо [Даніилъ 13]. И псаломникъ: очи свои возложиша уклонити на землю [Пс. 16]. Сице // ослѣпленнымъ не являетъ Господь лица своего, глаголетъ у Іереміи: хребетъ, а не лице покажу имъ [Іереміи 18]. Заповѣдуютъ врачеве здравому, дабы не присмотревался болящимъ или ослѣпленнымъ очесамъ, да не здравые зѣнницы повредятся. И Небесный врачъ, от ослѣпленія нашего, лице свое съ свѣтлыми очесами своими отвращаетъ. Отвращеніемъ, рече, отвращу Лице свое отъ нихъ в той день, злоб ради всѣхъ, яже сотвориша [В Закон. Глав. 31]. Егда же Господь отвращаетъ отъ насъ Лице Свое, тогда вся бѣды насъ постигаютъ, еже самъ изъявляетъ: разгневаюся яростію на ня в той день и оставлю я, и отвращу Лице мое отъ нихъ, и будутъ во изъяденіе, и обрящутъ я зла многа и скорбы [Тамъ же]. Того ради Давидъ сѣтуетъ: Отвратил еси Лице свое, и быхъ смущенъ, отвращшу же тебѣ Лице

возмятутся [Псал. 29]. Воспрянем убо и къ благому врачу, просвѣщающему всякого человекѣ, съ слѣпотою нашею душевною притечѣм молящся: душевными очима ослѣплен, к тебѣ Христе прихожду, яко же слѣпый от рожденія [Конд. в Неделю 6 по Пасцѣ]. Не отвержи мене от лица твоего, не отврати Лица твоего от отрока твоего, яко скорблю [Псал. 8]. // Тебѣ рече сердце мое, взииска тебе лице мое, Лица твоего Господи взищу [Псал. 68. Псал. 26].

ПРИЛОГ

Ослѣпленный душею, ослѣп и тѣлеснѣ.

Гробный тать окрадеся, збыв очес болеснѣ.

Повѣда нам Авва Іоан, яко единою вшедшим нам, аз и отец Софроніе, въ притвор великія Церкви Александрійскія, никого же обретохом, токмо три слѣпца сидяща. Приступихом убо близ их с всякою тихостію, и сѣдохом молчаше. Слепци же ненадѣющеся нас быти тамо, бесѣдоваху к себѣ, и глаголя един к другому: воистину, брате, рци ми, како быть слѣп? Он же отвѣща: Еще юну ми сущу корабленник бѣх, и пловущим нам от Африкіи, в пучинѣ ослѣпох, белмо прием на очію моею. Глаголя же къ другому слѣпцу: Ты же како ослѣпе? Той отвѣща: Гутник бѣх, и от ярости огненныя ослѣпох. Рѣша же уму оны, ты како ослѣпе? Он же отвѣща, истину реку вам братіе, егда бѣх юн, // не хотѣх дѣлати рукама моима. Не имый же чим питатися, крадах. Но вегда же сотворити ми много зла, въ един от дній стоящу ми на торжищи, зрѣх несомѣна мертвца на погребеніе, одѣянна въ ризы честны. Послѣдовах убо им, да вижду, гдѣ погребут его. Они же принесоша в Церков святаго Іоанна, и погребоша его. Шед же аз нощію, откопах гроб и свлекох его от риз, на нем же бяху, оставль ему един хитон точію. И яко хотѣх отийти, взем много зѣло, злый обычай глаголя ми: Возми и хитон, яко добр есть. Возвратих же ся окаянный, и яко хотѣх совлещи хитон его, и оставити его нага. Встав мертвый и сѣде предо мною, и протяг руцѣ свои на мя. Персты своими содра лице мое, и изъят обѣ оцѣ мои. Тогда окаянный аз оставль все, съ многою скорбію едва избѣгох из гроба. Се, братія моя, сказах вам, како бых слѣп. Яко же сія слышахом мы, по маа ми отец Софроніе и отлучихомся от них, и глаголя ми отец: Воистину отче Іоанне много ползовахомся днесъ. Написахом же сіе // ползы ради слышашим, да увѣдят вси, яко всяк творяй зло, не может утаитися пред Богом.

РОСА УЗОРѢШИТЕЛСТВА.

Разрѣшила еси съ уз человекскій древняго осужденія, тѣм молю тя Богородителнице, разрѣши всякъ съ уз злобный сердца моего, связавши мя Пречистая Божественною любовію жидителя.

[Дамаскин: в Октоиху, глас. 2. В Четверток на Павечерници: Пѣснь 8].

Чудо 8.

Близ Чернѣгова есть весь, нарицаемая Холявин^а. З тоя веси человек бѣсный, именем Ярмола, приведен бысть к Чудотворной Иконѣ Пресвятыя Богородица в Моснастыр Илинскій. Иде же в Неделю Святаго Духа, по святой Литоргіи, ради зѣлныя в нем дѣмонскія крѣпости, в папѣртѣ Церковной, привязану ему сущу, отвязаня и опутанна // бѣсовскаго бысть раздрѣшен силою Богородичною.

БЕСѢДА.

Кто либо во узах сый хочещи отрѣшиться и свобод быти, zde внемли: Марія раздрѣшает узы, та дает свободу. Связа иногда Олоферн Ахіора къ древу рукама и ногама, и кто его отрѣши? Град Вефулія: сынове Израилевы исходяще от Вефулія, приидоша к нему, и разрѣшивше его, приведоша въ Вефулію [Юдиф. Глав. 6]. Вефулія бѣше образ Богородичин, яко же бо град он не долѣн бысть врагами, тако ни Богородици одолѣвають вси хулящій ю. И яко от Вефулія рука женска устѣче главу Олофернову, тако Богородица обезглавит тмы князя. И яко жители Вефуліи Ахіора от древа отрѣшают, тако молитвы Богородичини рѣшает всякаго Олоферном адским связаннаго. Благополучен еси Ахиоре, яко аще и связан был еси, обаче близ Вефулія прообразующея Матер Іисусову, // точію бо сѣнію тоя, приял еси отрѣшеніе. Благополучни и мы, приближающіи к самой Богородици, тою бо чаем избыти уз наших.

Не единого от нас враг наш невидимый вяжет, то коим недугом, то страстьми. Вяжет недугом, яко же реченного человекѣка. И в Евангеліи чтется о нѣкоей женѣ, связаннѣй бывшей от сатаны немало лѣтъ: сію дщер Авраамлю сущу, юже связя сатана се осмое надесят лѣто [Лука 13]. Недостояше ли разрѣшиться ей от юзы сея. Вяжет нас враг страсти, на весь мір своя распростерши сѣти, яко же видѣ святой Антоній^е от земля даже до небеси, тѣми уловляет нас, аки птицу. Глаголет святой Амвросій^е: яко же птица, тако душа наша многоразличными видами уловляется: сило в златѣ, сѣть в сребрѣ, пленици в имѣніях, узы в любодѣяніи [О добрѣ и сметри. Глав. 5]. Егда злато собираем, удавляемся. Егда сребра ищем, уловляемся. Егда имѣнія наслѣдствуем, затязаемся. Егда кого доброта денская прелщает, сего узами связует. Того ради плачет Іеремѣя: // ловяще уловиша мя, яко птенцу врази мои туне [Плач. 3]. Въ сицевых узах что сотворим? Возопіим к Богородици, тою яко Ахіор Вефулією будем разрѣшенны. Вефулія излагается Дѣва, и кая дѣва сице есть силна разрѣшати узы, яко Дѣва Марія? Та имать власть вызати и рѣшати. Но кого она вяжет? Кого же рѣшит? Вяжет Сына Божья на Землѣ пеленами, вяжет и в Небесѣ молитвами. Да елико связяся на земли, будет связан и на небеси. И толико его на небеси молитвами вяжет, яко ниже руку ему воздвигнути во еже ударити казнею грѣшника. И аще бы не она его связовала Матерними молбми, уже бы в ад вселилася душа наша. Аще бо не бы ты предстала Мольбодны [Параклис]. Кого же та узорѣшительница разрѣшает? Нас связанных грѣхами, сице к ней молимся: разрѣши мглу прегрѣшеній моих Богоневѣсто [Там же]. Нибо терпит рода человекскаго связана зрѣти, сущи свободы Мати. Связаны быхом клятвою все//родною, юже наведе праМати Евва, сію разрѣши Дѣва Богородица: Радуйся, клятвы разрѣшеніе, падших исправленіе [Акафист на Хвал.]. Связаны бѣху неплодіем Родители ея Іоаким и Анна, и сія узы она разрѣши: днесь безчадія узы разрѣшаются, Іоакима и Анны услыша Бог, паче надежды родити тѣма явѣ общаваает Богоотроковицу [Троп. Девам. 9]. Нераждаем и мы добродѣтелей плода, аки смоковница неплодная, связаны бо есмы узами грѣхолюбія. Взыщѣм прилѣжно от узорѣшительки разрѣшенія, тоя молитвами разрѣшеніе уллучивше, принесем плод Духовный: любы, радость, мир, долготерпѣніе, благость, милосердіе, вѣру, кротость, воздержаніе [К Галат. 5]. О, Мысленная Вефуліе, разрѣши мя пленницами грѣхов связаннаго, да достойны сотворю плоди покаянныя.

ПРАВОУЧЕНІЕ

Не точію своими хитросплетенными пленницами, но и нашими свойственными враг нас связует, егда мы возлюблше кую страсть, самы ея держимся, о ней любезнѣ помышляюще, и ту мысль в сердцѣ сладцѣ у//державающе, и неточію исполнити желающе дѣлом, но и благополучнаго на се времени ищуще, и самы оказію себѣ подающе до грѣха, отсюду глаголет приточник: пленцами грѣхов своих каждо затязается [Вину Притч. 6].

Юн нѣкто моли старца молитися о нем, да облегдают ему страсти, яко зѣло ми, рече, стужают и не могу терпѣти. Молившу же ся святому немало время с постом и бдѣніем, прійде юный повѣдая, яко нималу имать ослабу от навѣта вражія. Чуди же ся преподобный како не успѣвают молитвы его, и приложи пост к посту, бдѣніе к бдѣнію, труды к трудом, моля Господа да отженет искусителя от юнаго. И се явися ему бѣс глаголя: Что труждаешься старче о нем, юном; аз повнегда ты начал о нем молитися, отступих от него. Но той сам себѣ бѣс, ядый и пияй безвременнѣ, и спяй доволѣ, упоковая свое тѣло, живя в праздности, и приемля любезно скверныя мысли, сих удерживая, и в них услаждаяся, и то ему возбужает страсти, зачинает // грѣх и родит беззаконіе. Смотри како отец лжи глаголет истину, воистину бо от нас самѣх, от нашего произволенія, множицею дѣются неподобная, по реченному: А еже от них бываемая отай, срамно есть и глаголати. И мы сами волною волею, многащи виновни погибели наша бываем. Убо возненавидѣм грѣхи наша, отсецѣм страсти наша, непріемлѣм сокровенных

мыслий, ниудержаваймо их в сердце нашем, в пици и питїи будѣм воздержны, въ снѣ бодры, в дѣлѣ не лѣнны, тако разрешим пленици грѣхов наших, расторгнем узы их, и отвержем от нас иго их [Псал. 2]. Внемлѣм Апостолу совѣтующу: да не царствует убо грѣх в мертвенном вашем тѣлѣ, въ еже послуша ти его в похотех его, ниже представляйте уды ваша оружїя неправды грѣху, но представѣте себе Богу, яко от мертвых живы, и уды ваша оружїя правды Богу, грѣх бо вами владѣти не будет [Рим. Гл. 6]. Яко же бо представите удеса ваша рабы нечистотѣ и беззаконїю в беззаконїе, тако и нынѣ представѣте удеса ваши рабы правдѣ во святыню. //

ПРИЛОГ

Аще и связан баше, но исповѣдися,

Воин Христов от жены скверной неведися.

Святой Иероним*, пишы житїе Преподобнаго Павла Фивейскаго³, вначалѣ приводит нѣкоего юношу египетска, его же Пролог Философа наречет, Дрезелїй⁴ же сего Никиту именует. Сей в царство Декїя по Христе страда, его же немогуще лестными словесы отвратити от Христа, умыслив хитрѣ мучитель да девство его растлится, сицевым образом [Пролог мая 31 дня]. Во вертоградѣ зѣло краснѣм, посредѣ цвѣтов благоуханных, источников звинящих, посредѣ древес шумящих тихим вѣтром и птиц поющих краснѣ, повелѣ уготовати одр, порфирию и виссоном устланый, и на нем юношу святого положше лицом ко небеси, руцѣ и нозе к одру мякими шолковыми платны привязати, яко ниже двинутися ему. Сему же бывшу, вси отидоша, оставше его одинаго на одрѣ тако лежаща, и се прїиде от сада жена юна, и лицом свѣтла. // Сїю узрѣв очи смѣжи, но невозможе ушес заткнути, ниже рукама отягнися ей, связан бо баше. Она же приступлши к нему, нача благими словесы прелщати его, и глаголаше яже ко любодѣянїю. Сему же молчащу, она начат лобизати его, и безстуднѣ осязанїем дерзати, яко уже в юном тѣлеси возгорѣтися огню похотному, и невидяше, что сотворити страсотерпец, нибо можаше ю от себе отринуты, ни лица от сквернаго лобзанїя отвратити, ни ушес от неподобных ея глаголов заградити, ниже извинитися от руку ея, яко иногда цѣломудренный Иосиф в Египтѣ от Пентефрїи. И зри что творит доблїй страдалец: стиснув зубами язык свой крѣщѣ, и пресѣче его, и плюну отсѣченным языком налице блудници. Сему же бывшу, болезни велика со излїянїем многим крове, угаси пламен его. Жена же видѣвши невиданное, ниже слышанное когда сіе дѣло, отвѣже трепещущи. И видя мучитель, яко ничим же может преодолѣти непреодолѣннаго Христова воина, мечем главу его усѣче. О како странен образ храненїя чистоты и цѣломудрыя. //

РОСА СИЛЫ МУЧАЩЫЯ НЕВИДИМЫХ МУЧИТЕЛЕЙ

Радуйся, невидимых врагов мученїе.

Чудо 9.

От стран полѣских прїиде к Монастиру Илинскому человек нѣкїй, именем Михаил. Сей страждаше от духа нечистаго, но воскорѣ zde силою благодати Богородичной, от образа ей бывающей, избавлен бысть от той болѣзни. За что благодарячи свою благодѣтелку Пресвятую Богородицу, труждался в монастырском послушанїи не малое время.

БЕСѢДА

Мнози бяху мучители, различныя образы мук изобрѣтающїи на человека. Кто мечи, кто огни, кто разженныя волы и сковрады, кто кипящую смолу и елей, кто // во водах потопленїе, яко глаголати святым Мучеником, пройдохом сквозѣ огонь и воду, но ни един тако лют мучитель, як дїявол, ни едина лютѣйшая мука, паче муки духа лукаваго, иже множицею во вергает человека во огонь и во воду, да погубит его. Не малы и во адѣ глаголют быти мучительства: огонь неугасимый, скрежет зубный, черв не усыпающїй, и прочїя. Но ни тья суть точны дѣмоном, глаголет бо ся: Яко точїю видѣнїе их страшнѣйше есть паче всякой муки. Сих страшных и прелютых мучителей, кто умучити, и от мук их кто избавити может?

Может Пресвятая Дѣва Марія. Ярашеся Авимелех на братію, их же и избави, на Сихем, его же и запали, на Фивис, его и обсеѣдѣ, и кто его прещенія яростнаго неубояся? Все пробѣгши, крияхуся, все изыдоша на столпы и защищахуся [Судей гл. 9]. Обаче не убояся жена, но и прещеніе его укроги, и ярость попра, сверже изломок жерновный на главу Авимилеха, и сокруши ему тѣмя. Се образ быше Благословенной в женах, яже каменем, // Христом, порози на главу адска Авимилеха, убивающаго ны, он человекубійца искони, и запалющаго ны, огнем страстїи. От юности моя враг мя искушает и страсти палит мя. И обсеѣдающаго ны своим ловленіем, сѣть препя ногама нашими, при стези соблазны положил нам. Мимо иду zde Іаил, яже колом проби главу Сисаррѣ, ниже возбесѣдую о Юдифѣ, обезглавившей вождя вой ассирійских. Обѣ тыя бяху сѣновное прописаніе Дѣвы Маріи, стершой главу мучителю [Глав. 9]. Кому бѣс язва, Марія бѣсом рана. Радуйся бѣсом многоплачевный струпе [Акафист, Ікос 2]. Кого Дуси лукавіи смущают, она Духом Святым осѣннена, духов лукавых мучит, яко вопѣти им к Сыну ея: пришел еси прежде време мучити нас. Все убо боящїися бѣсовскаго мучительства, к ней прибѣгнѣм вопїюще: о, Всепѣтая, грядущаго нас изми мученія.

ПРАВООУЧЕНІЕ

О свяком вчестотѣ прождающем дни своя, глаголатися может яко стра// ждет от духа нечистаго. Гдѣ бо тако дух нечистый жити любит, яко во удесех блудничых? Совѣтоваше иногда Ангел Рафаил Товїи пояти себѣ в жену Сару, отрече ему Товїа, глаголя: слышах, яко дана бѣ седми мужем, и мертвы суть, но и се слушах, яко демон уби я [Товїа глав. 6]. Отвѣща ему Ангел: послушай мя, яз ти скажу, над ними же демон имать власть, сїи иже оженяются сїце, да Бога от себе и от своего ума отгоняют. И свему блудству тако настояят, яко конь и меск, над ими дѣмон имать власть. Но что глаголеши о Ангеле, яко над тѣми точїю имат власть дїявол? Не имат ли власти над инѣми грѣшниками, над гордыми, над завистными, над гнѣвливыми, над обястными, над пяницами и прочїими? Имать воистину, пишет бо ся в Апостолѣ: творяй грѣх – от дїявола есть. Обаче паче инѣх власть свою в блудницѣх распространяет, ибо суть свойственнѣ егвым жилищем.

Изгоняше иногда Господь бѣсы от бѣснаго, их же бяхе легион. И се молят его да не повелит // им ити во бездну, но во свинїа пасомыя при водах, и повелѣ им Господь. Они же изшедше, внїйдоша в свинїа, яко во свой дом свойственный. Двое zde два учителя заходнїи усмотрют, Августин¹ с Петром Хризологом¹, первое: Почто бѣсы горды суще не просят внїйти въ великія и славныя кїа звѣры: во львы, риси, слонѣ, еленѣ и прочая, но во безчестныя свинїа? Второе: почто Господь не отрече им, но скоро повелѣ, понеже первѣе ни единого их прошенія послушати хотяше: просиша да каменїе хлѣбы будут, да вержет себе низу со крила Церковнаго, он же никако их послуша, въ свинїа же внїйти без отреченія попускает. И отвѣщают на се: всяка, рече, вещь подобная себѣ ищет. Бѣси суть нечисты. Тако Господь наричет бѣса изгоняя: душе нечистый, изыди от человека [Марко 5]. Нечисты же суть и свинїа, в блатѣ валяются, их же и мяс ясти, яко нечистых неповелѣваше во ветсѣм завѣтѣ. И того ради бѣсы во свинїа, нечистый в нечистых внїйти просят, яко подобнїи подобных любят. Тако Хри//залог, зри рече, гдѣ бѣс хочет жити, в нечистых животных и мерзких, и он бо нечистоту любит. На второе же отвѣщает Августин блаженный: того ради повелѣ Христос внїйти бѣсом в оны свинїа, да покажет, яко оны в тѣх живут, иже во мерзостех, яко же свинїа въ блатѣ валяются. И кїа то суть, иже яко свинїа въ блатѣ в мерзостех живушїи? Воистину сїи иже нечистотѣ тѣлесной служат, тако повѣствует святой Христом: и что зло несодѣлает плотская сласть, от человека свинїю творит [Гомилїя 99, к народу]. И прилагает он учитель, что в таком, яко же в дому своем, дїявол прибывает, таков, рече, человек ничим же разнствует от бѣснаго, сїце есть безстудей: сїце яр, сїце злобен, яко же бѣсный. Гдѣ нечистота, тамо и бѣс. Повесть чтах у Проспера, иже живяше въ времена Августина блаженнаго, яко в Карфа(г)енѣ бяхе нѣкая дѣва от Аравїа, иноческа одѣянїя носящи. Сей случися видѣти образ языческа богини Венери, зѣло безстуднѣ

изображенный. Отсюду // прїять скверную мысль во сердце. Да яко же в ней надолзѣ усладжашеся, распалешеся похотию, и соизволяше мыслию, и бысть бѣсу жилище. Внїйде бо вню дух нечист и мучаша ю. Зри како замышленная точію нечистота, уже бывает вертепом разбойнику дїаволу. То что речем о исполненной дѣлом? Убоимся убо братїя, сія слышаще. Хранѣмся нечистоты да нетаяжде постражем. Очистѣм себе от всякоя скверны плоти и духа, творяще святыню в страстѣ Божїи. Поревнуим тѣм, иже и смертію пострадаша, цѣломудрїя ради.

ПРИЛОГ

Умрѣти, неже жити изволи,
да чиста будет, Дѣва жениха небеснаго и ста.

Отроковица нѣкая христїанска восхищена бысть от Персов, и ведоша ю къ князю их, бѣ бо красна зѣло. Непрестанну же молитву въ сердци слезами Владицѣ Христу възсылаше, яко да сохранить ю нескверну от нечистиваго их князя, юже и услыша Бог, подаде бо ей сице//вое умышленїе. Егда нечестивый князь видѣв ю, уязвися добротою ея, и восхотѣ быти с нею. Она смысленна сущи, глаголя к нему: се вижду Господине мой, яко аз от дне сего жена твоя имам быти, и Госпожа всѣм имѣнїям твоим. Но любя тя молю тя, остави мя ноц сію, да скажу ти заутро чудну вещь. Князь же вопроси ю, и каая есть вещь? Отвѣща: былїе, рече, нѣкое вѣм, еже аще покажу ти, не имаша убояться на раты [на войне] ни меча, ни стрѣлы, ни инаго оржїя, вреждающаго тѣло. Он же рече: заутро речеши ми сіе, нынѣ же буди со мною. Она же рече: немощно сему былїю повѣдану быти от жены расглѣбны, но от небрачныя Дѣвица. Понеже аще не сице, яко же глаголю ти, то не дѣйствует былїе оно. Слышав же князь сія, отпусти ю в ту ноц. За утра же глаголя к ней: гряди и скажи ми былїе оно. Блаженна же отроковица, шедши с ним единѣм во вертоградѣ, и взявши былїе нѣкое, еже обрѣте ту, рече к нему: се былїе еже рѣх ти. Он же к ней: и како увѣм, аще истинна есть, яже ты глаголеши? Она же, взявши, // помаза шию свою тѣм былїем, и рече ему: возьми меч остр, и замахни крѣпко обѣма руками, и удари елико можеша, и от сего увѣси, яко ни мало мене коснется меч твой. Он же вѣровав словеси ея, и взял меч, принесе на главу святыя Дѣвици, замахну и удари, и отсѣче главу ея. Послѣди же разумѣв, яко поруган бысть от нея, нача скрежетати зубы своими на ню, но что успѣ? Уже бо мудрая дѣва отиде нескверна к Христу жениху своему, оставши предивен образ, хотящим чистоту сохранить. О окаянныя нечистоты наша, мы ниже малыя страсти претерпѣти хоцем доблественнѣ. Сїя же смерть пострада, да сохранит дѣвство свое нетлѣнно.

РОСА ПРОГНАНІЯ ЛУКАВЫХ ДУХОВ

Радуйся мучителя безчеловѣчнаго измѣтающая от начальства. Ікос 5.

Чудо 10.

З литовской страны, от предѣл града Мѣнска^н, человек именем // Демян, имый духа лукава мучащаго и. Слышавши о чудотворной Пресвятой Богородици в Монастиру Ёлинском Иконѣ, и о бывающих при ней скорих исцѣленїях, ятса пути, несый со собою бѣду свою, злаго мучителя. Егда же бяше близ, противу Церкви Пресвятой Богородици Елецкой, стоящей между Чернѣговом и Монастирем Ёлинском, (еще же тогда та Елецкая Церков бяше пуста и не бѣ никого при ней живущаго)^к, начать его бѣс мучити, по землѣ валяти, пѣны тѣща. Случи же ся тѣм путем Иноком ити от Града в Монастир, иже видѣвше его, сожалишася зѣло, видяще таковое му//ченїе его. И взявше, ведоша к Иконѣ Пресвятыя Богородици, в Монастир Ёлинскїй. Да яко введоша его в Церков, в той час изыйде из него лукавый дух, он же быст здрав благодатию Богородичною, и многое время в Монастирѣ том послужа.

БЕСѢДА

Невѣста коего духа еста вы, речеся иногда нѣкїим учеником Христовым [Лука 48]. Нынѣшних времен, егда бы кто восхотѣл присмотрѣтися различным различным людїй духовом: духу гордыни, духу неправды, духу лукавства, духу вражды, духу рвенїя, духу ярости, духу ненависти, что бы рекл? Точїю се: невѣста коего духа

еста, каждо бо своим духом дышит, а не яко же прежде, вси единым дышаху, живуще в любовь единомудреніи. Нынѣ же друг друга раздражающе, друг другу завидяще, // суть многодушны. О душѣ своей сице другій небрежет, яки бы не едину, но многія имѣл души: погублши едину, имать прозапас другую и десятую. Сицевых достоит нареци бездушными, не хранят бо душа своя в живот вѣчный, имуще в сердци своем много духов злобных собранных, яко событися глаголу Давидову: сердце его собра беззаконіе себѣ. Но кто от нас сія беззаконныя отженет духи? Та на ню же Дух Святыи найде, и сила вышняя оствѣни, аще точію Духом сокрушенным и смиренным к ней приобѣгнем.

Мучаше иногда Саула бѣс, Дух Господень отступи Саула, и давяше и дух лукавый [1 Царств 12]. И что творят отроки его? Ищут Давида со гуслими. И быст егда быти духу нечисту в Саулѣ, приим Давид рукама своима гусли, и пояше и, и отдохну Саул, и благо ему быст, и отступи от него дух нечистый. Откуда гуслим сим сицевая сила, яко возмогоша единѣм подвиженіем струн отгнати от человекѣа духа лукаваго, его же едва кто прилѣжною молитвою и великим постом, несумѣнною же вѣрою изгнати может? От сюду, яко прознаменоваша Дѣву Богородицу, тако бо ей чтет Церков: Радуйся Бого-Отца Давида составна цѣвнице Духа Святого [Акафист Успенію, Икос 5]. И то прогоняше духа лукава, яко в тых гуслих бѣше прописаніе Матере Господни, ея же молитвы аки струны егда возгласят пред Богом, ябѣ вси Души лукавіи пробѣгают, аки прах вѣтром возмѣтаемый. К сей убо воззовѣм молящися, да проженет от нас духи лукавыя, и да умолит Бога Дух прав обновити во утробѣ нашей. Молитвеннице теплая, непрестай молящися о рабѣх твоих.

ПРАВОУЧЕНІЕ

Не точію пред Саулом, но и пред Богом Давид пояше в гусли, глаголет бо: Пою тебѣ в гуслих Святыи Израилев [Псал. 70]. Пояше пред Саулом, да отженет злаго духа. Пояша пред Богом да привлечет благаго духа, уста, рече, моя отверзох и превлекох дух. Дух же благий наставляющ на землю праву. Но в кія гусли пояше Давид пред Богом? Чаю болѣе неже во вещественныя, пояше в гусли мысленныя. // Си есть в Божіа оправданія, сохраняя их. Оправданія твоя сохраню, неостави мя до зѣла [Псал. 148]. Божея бо заповѣди в правду гуслими наречися могут, ибо яко же в гуслих, аще едина струна не будет настроена, вся гусли несогласну издадут пѣснь. Тако в заповѣдех Божеих, аще едина неисполнится, то вся нивочто же, аще кто в едином согрѣшит, глаголет Іаков: быст всѣм повинен [Іаков, глав. 1]. Егды убо и мы хоцем отгнати от себе злобныя духи, привлещи же благаго духа, приимѣм гусли Божія заповѣди, и тыя сохранѣм вся, аще бо не вся сохраним, то nebude приятна пѣснь наша Богу. Давид глаголет: яко благо есть исповѣдатися Господови, и пѣти имени его, в десятиструнной псалтири с пѣснью в гуслих [Псал. 91]. Чрез десятиструнную псалтир, учителя разумѣют десятирлицу Божіих заповѣдей. Егда кто въ вся сія струны воспоеет, си есть, егда вся исполнить повелѣнія, сего благо есть исповѣданіе.

Поминает Господь в Евангеліи жену, погублшую от десяти едину драхму, како со прилѣжаніем // ея ищет, вжигает свѣтилник и помѣтает храмину, и ищет прилѣжно, дондеже обратит, обрѣтши же созывает другиня и сосѣды, глаголющи: сорадуйтемя, яко обрѣтох изгибшую драхму [Лук. 15]. И что се есть, яко сице радуется о обрѣтеніи десятоя драхмы? Не без труда чаю стяжа себѣ драхму первую, и другую, и третью, и прочія, но ни о единой сице радуется. Егда же обрѣте уже десятую, тогда созывает другиня и сосѣды сорадоватися ей. Григорій святыи учит: Яко десятая драхма знаменует десятую Божію заповѣдь. Нерадовашеся убо жена обрѣтши первую, и вторую, и третію драхму, но возрадовася о десятѣй, показуя, яко не имат чесо радоватися человекѣк, сохранив Господню заповѣдь едину и другую, но тогда поистинѣ възрадуется, егда и десятую совершит, аще повелѣнія Господня дѣлом исполнит, тогда рече, непостыждуся егда призрю на вся заповѣди твоя [Псал. 118]. За преступленіе же и малыя заповѣди казнит Бог неточію злаго, но и добраго, не в будущем ли, то в нынѣшнем вѣцѣ. Яко же бо у него и ма//лая

добродѣтель без воздаянїя, тако и малое прегрѣшенїе без казни не бывает. Праведен Судїя, и комуждо въздаст по дѣлом его?

ПРИЛОГ

Грѣшнаго малу правду добрѣ zde воздано.
Праведнаго малый грѣх смертю покарано.

Повѣдаше святыи Афанасїи^а о нѣкомъ отци, отшелнику добродѣтелном, знаменїи и чудеса сїяющом. Сего отца ученик, нѣкоя ради потребы послан, иде в град, в нем же бѣше нѣкто богат, зол и немилостив, небояйся Бога. Входящу же ученику во град, се видит онаго богатаго уже умерша, и провождают его къ гробу со свѣщамїи и фимїяны. Пресвитери и дїяконы, и мног народ поюще: Со святыми покой Христе душу раба своего. Дивляше же ся како с великою честїю погрѣблют его, аки святаго нѣкоего, сотвор же повелѣнное ему дѣло, возвращашеся в пустыню. Да яко приближися к келїи старца, обрѣте правителя своего святаго и честнаго отца, пред дверми келїи, звѣром у еноу // изыденна. И начать плакати и рыдати горко по старцу, падая над костми его и бїяся, в горести же душа своя глаголаше к Богу: Господи, како злыи он богатый славно умре и честно погребен; А сей духовный старец, толико лѣт в трудѣх постнических, в молитвах и слезах препровадивый, горкою и безчестною смертїю скончася, изыдей звѣрем. Всуе труд наш пустынный, всуе тѣснота житїя нашего, всуе отреченїе наше, понеже мїрстїи людїе во пространствѣ и всякой утѣсѣ живущїи, лучшей кончины сподобляются, неже мы бѣднїи. Се ему глаголющу и плачущу, ста пред ним Ангел и рече: что жалѣши по старцу и плачещи по своем учителїи? Богач оный во всем житїи своем злом, имѣяше едино малое доброе дѣло, и зато прїять мзду на земли честное погребенїе, да тамо доконца осужден, идет в геену. Твой же отец и учитель честный, всякими добродѣтелми украшен, во всем житїи своем угоди Богу, и имѣяше же яко человек нѣкое малое прегрѣшенїе, и зато по//пусти ему Бог тою лютою от звѣра смертїю скончатися. Зде его казня, да весма очищен идет от житїя сего предстати Престолу Господню съ Святыми Мученики, во велицей чести и славѣ, яко мученик и доблїи страдалец. Сїя рек Ангел, невидим бысть. Ученик же утѣшися от плача, извѣщенїе прїем о старцѣ, яко предстоит Господню Престолу. И спрятав мощи его честныя, поживе на том мѣстѣ лѣта доволныя, въ всяцей добродѣтели, до блаженныя кончины своя. Праведен Господь, и нѣсть неправды в нем, судьбы же его бездна многа.

РОСА ИСПРАВЛЕНІЯ ЧЕЛОВѢКОМ

Ты вѣрным спасителница, Богородице, и слѣпым наставница,
и падающим исправленїе. Дамаскин, в Октоиху, глас 1, на Повечер. Пѣснь 8.

Чудо 11.

У Василїя Болдаковского, жителя Чернѣговского, бѣше слуга именем Клим. Сему от бѣса мучену быти Бог попустил. Мню, исправленїя его // ради, вся бо на ползу нашу строить, наказуя нас различными казнями, яко отец чадолюбивый да уцѣломудримся. Сего Климѣ бѣсна ведше в Монастир, привязаша и к столпу в пещерѣ Преподобнаго Антонїя, сущей здѣ же при Церкви. Живяше бо Преподобный нѣкое время на том мѣсту, о чесом повѣстается в Патерику Печерском сице: Прелестник възбуждаше Изяслава, да гнѣвом своим Преподобнаго Антонїя от предѣл Кїевских ижденет [*Лист 12 в житїи Преподобнаго Антонїя*]. Яко же на нѣкое время и получи желаемое враг, извѣщен бо быв о том Князь Чернѣговскїи Святослав, яко брат его Изяслав на Преподобнаго Антонїя гнѣвается зѣло, // присла по святаго ношїю, и к Чернѣгову того взять. Идеже он возлюби мѣсто близ града в горѣ Болдини, и ту пещеру ископав живяше в ней, на нем же мѣстѣ создан бысть и Монастир. В той пещерѣ реченный Клим, привязан сый, свободися от бѣса чудовною Благодатїю, свыше на то мѣсто излиянною, молитвами Дѣвы Богородици и Преподобнаго Антонїя.

БЕСѢДА.

Всяк хотяй злое свое исправить житїе, зовет с Давидом: обы исправился

быша путіе мои сохранили оправданія твоя [Псал. 118]. Но кто я исправит? От Господа стопы человекѣ исправятся, без него же творити не можем ничесоже [Псал. 36]. Убо да исправит Господь стопы наша, помолѣм Богородицу ходотайствовати о нас, та бо молитвами своими, многим от Бога испрошет // исправленіе. О благоразумном разбойницѣ различны разлинѣ гадагелствуют, чим спасеся: иньи глаголют вѣрою, яко же вышше в Нравоученіи третем рекохом. Друзіи глаголют покаянїем, яко Дамаскин пишет: разбойниче покаянїе Рай отверзе [И пакой, глас 1]. Иный спасенія его вину сокрушенному в молитвѣ сердцу приписуют, яко съ совершенным о грѣсех жалем помолися, рек: помяни мя Господи. Сердца, рече, сокрушенна и смиренна Бог не уничтожит. Иные исповѣданіе его глаголют быти виновно спасенію, яко исповѣдашеся глаголя: Мы убо праведно по дѣлом наю воспрїемлева. И за се исповѣданіе спасеся. Исповѣм, рече, нама беззаконія моя Господеви, и ты отпустил еси нечестіе сердца моего [Псал. 11]. Обаче яз вопрошаю, откуда прїйде сему разбойнику сице скорое исправленіе, яко и вѣрова, и покаеся, и сердцем сокрушенным помолися, и исповѣдася? По что сего исправленія не бѣ в нем, егда на смерть судяшеся? Егда вслѣд Христа на распятіе ведяшеся? Егда на Крест привязовашеся? Но егда со Крестом от земля вознесен, ста по единой странѣ Креста // Христова. Обрѣтаю у нѣких мудрецов, глаголющих, яко между Крестом Христовым и Крестом разбойническим, стояше в то время Мати Иисусова, Пресвятая Дѣва Марія [Петр Дам. и Салмер. в томѣ 10, трактат 40]. Се имаши вину внезапнаго преложенія и исправленія разбойнича. Матер Господню, та то стоячи между Господем и грѣшником, тайно исходотай у Господа дѣйственную грѣшникови къ исправленію благодать. Егда стояше Мати при Крестѣ, тогда къ Христу обратися разбойник, иже не обращашеся прежде, дондеже не ста между ими Марія. И что дивно, яко ею исправляются человекѣ в новой благодати, егда в ветсѣм завѣтѣ еще сѣнїю и прописанїем ея тожде баше. Развращающагося Израїля хотя Бог исправити, даде Закон на скрижалех. По что убо не на хартїи или на кожах, но на скрижалех изволи Бог написати своя велѣнїя; того ради, яко да пропишет Дѣву Марію, и покажет, что ею хошет спасти и исправити міра, яко же воспѣвается в Догматѣ: и спасе Богородицею мір Христос, имѣя велію милость [Догмат, глас 4]. Скрижали бо прознаменоваша Матер Божию, на ней же хотяше сам законодавец // написатися, сице ю именует Церков: закона новаго Ковчег нарицаем тя, и Благоданчертанную скрижаль, в ней же слово написеся Божїе [Мїнея, Іюня 20, Пѣснь 9]. Такожде и Святыи Ефрем^н ея нарицает: скрижаль вписанныи закон человекѣком приносящая. И сїя то новая скрижаль, Израїлеви исправленіе въ ветсѣх приношаше скрижалех сѣновнѣ, нынѣ же въ Благодати новой, самою вещью исправляет падших, егда от страстей свобождает, от заблужденія отвращает, от грѣхов молитвами очищает, от бѣд избавляет, от бѣсовских навѣстов защищает, и тѣх иже бяху отчаян своего спасенія, на стезю спасенную наставляет, и благонадежными творит. Еже исповѣдует Дамаскин Святыи: Рождши Бога и Спаса всяческим, Маріе, бысть ти отчаянным исправленіе, грѣшником обновленіе, и ненадежным Надежда.

НРАВОУЧЕНІЕ

Исправити Господь человекѣа хотя, многїя на него наводит казни. Между инѣми не меньшая казнь, егда кому попустит мучену бы//ти от дїавола, яко реченному Климу. Се же вѣдати требѣ, яко дїавол над человекѣком не имать власти ни единой, дондеже не дано ему будет свыше. Егда ему повелит Бог, тогда он прїемлет власть и мучит. О Іовѣ пишется, яко от Господа предан дїаволу страждаше, рече Господь дїаволу: се предаю ти его, токмо душу его соблюди [Іов, глав. 2]. Предает же Господь веловѣка на сичево мученіе, двоих ради вин, или искушеюще якоже онаго Іова праведнаго, да большїи вѣнец за терпѣнїе прїймет; или за грѣхи казняши, и къ исправленію приводяши. Тако казнен баше той, его же Апостол поминает: предати таковаго сатанѣ воизможеніе плоти, да дух спасется [Коринф, глав. 5]. Кто бо на тѣлѣ казнен бывает, сей на душѣ исправленіе и здравіе прїемлет. Искус сего имѣяше, Павел глаголяй: егда немоществую, тогда силен есмь [2 Коринф, 12]. И

того ради у Святого Іоана Лѣствичника^н, описанный темничники, моляху Бога, да попустит дѣволу мучити их тѣлеса: овы убо бѣсы быти моляхуся [*Слово 3 о Покаяніи*]. Хотяще сим плоти своея мученіем, прійти в исправленіе и спасеніе души своея. Господи, нака//занніе твое томя научит, точію не яростію твоею обличи мене, ни гнѣвом твоим покажи мене.

ПРИЛОГ

Хотяй вѣчныя избѣжати раны,
Молит, временнѣ да бы был караный.

Брат сѣдѣше в Монаидствѣм Монастирѣ, и се бѣ молитва его выну: Господи, не боюся тебе, но послѣ на мя или зол недуг, или напасть, или болѣзнь, негли поне тако прійдет въ страх окаянная душа моя. Се же глаголаше и моляше прилѣжно Бога, глаголя: вѣм яко невозможно есть да простиши ми грѣх, много бо согрѣших во Имя твое, Владыко, много и злѣ. Но аще есть мощно, щедрот твоих ради воспрійми мя от грѣха. Аще ли се не может быти, то помучи мене здѣ, а тамо ослаби ми поне малу часть от муки, токмо начни от селѣ казнити мя, не яростію твоею, Владыко, но человекѣколюбіем. Такожде пребыв лѣто цѣло сокрушеніем сердца, моляся Богу, постом многим и смиреніем. Мысль же имѣ в себѣ, глаголя: что убо есть слово, // еже рече Господь: блажени плачущіи, яко тыи утѣшатся [*Лука зач. 24*]. Единою убо сѣдѣашу ему на земли, и плачущуся по обычаю, и от пепчали въздремавшуся, явися ему Христос, и глагола тихим гласом и лицем смиренным: что имаша человекѣче? И что сице плачешися? Глагола же той: яко падохся, Господи. И рече ему явивыйся: востани. И отвѣща лежай: не могу, аще не простреш ми руки. И простре руку и возведе и. И паки глагола ему явлейся тихо: что плачешися человекѣче, и что скорбиши? Отвѣща же брат: не хочещи ли, Господи, да плачуся и скорблю, яко толико тя оскорбих? Тогда простер руку свою явлейся, и положи длань свою на сердци брату, и мазаше ею, и рече ему: не скорби, поможет ти Бог, понеже ты сам ся оскорбил, к тому аз не оскорблю тя. Тебѣ ради кров свою дах, колми паче дам и человекѣколюбіе всякой душѣ кающейся. И пришед в себе брат от видѣнія, обрѣте сердце свое в себѣ всякая радости исполнено. И извѣщеніе пріять, яко сотвори ему Бог милость. И поживе прочее лѣто въ мно//зѣм смиреніи, хваля Бога, и в том исповѣданіи к нему отиде.

РОСА НИЗПАДЕНІЯ БѢСОМ

Радуйся еюже врази низпадают. Ікос 12.

Чудо 12.

В Лазареву субботу, з Чернѣгова, нѣкто именем Пархом, пріведей бѣ к Чудотворной Иконѣ Пресвятой Богородици [*Року 1674*]. В том Пархомѣ, толико крѣпка бѣше сила бѣсовская, яко ѣдва его четири человекѣи удержати и привести възмогша, пружаше бо ся, изимаяся от рук их съ зѣлным кричаніем. Но не долго о сицевой силѣ своей хваляшеса гордый дѣвол. Воскорѣ бо изнемог падеся, и прогнан бысть силою Богородичиною. Человекѣк же сво//бождся горкаго мучителя, благодаряше спасителницу свою.

БЕСѢДА

Воюет на ны враг всѣми силами своими, подвиже вся легеоны, обыйде нас всѣми коварствы, яко жалѣтися нам: обыйде нас послѣдняя бездна, обыйдоша нас, яко пси мнози, своим лукавых обдержаша нас. И что сотворим? Самы одолѣти им невозможно, требѣ Господа в помощь, в подобнѣй брани нѣкто сим побѣдив глаголет: аще не Господь был бы в нас, ни един же нас противу възмогл бы вражіей брани одолѣти. Но мы Господа прогнѣвахом зѣло, и откуда помощь стяжем? Сотворѣм совѣт, съберѣм полк молитвенников, иже возмогут и Господа о нас умолити, и полки вражія побѣдити. Призовѣм Ангелы, съберѣм Пророки и Апостолы, употребѣм Мучеников, дѣвственников, совокупѣм Преподобныя, Праведныя, и вся святыя, да тыя ополчатся окрест нас. // Обаче сим всѣма воем требѣ воеводы, кто бо гдѣ видѣ Полк без вожда ратующ? Ни сему воинству прислушает без началствующаго быти. Но кто посредѣ таковых воинских соборов

достоин быти вождем? Никто же ин, точію Пресвятая Дѣва Марія, сію умолю, да посредѣ полка молитвенников наших изволит воеводою быти. Та бо достойна началствовати всѣми, Ангелов вышшая, Пророков честнѣйшая, Апостолов болшая, Мучеников, Дѣвственников, достойнѣйшая, Преподобных, Праведных и всѣх святых святѣйшая. Та убо да предидет въ Полкъ, и падут вси врази наши под ногама, сице ю и Дамаскин святой молит: лики прійми Архангел же, и множество вышних воинств зиждителя моего [Глас 6. В втор. на Повечер: Пѣсн 9. стих. 2]. Апостол же и Пророк соборы, и Мученики, и Праведныя, и Священномученики, и молитву сотвори, Чистая, за нас к Богу. Въ ветѣх завѣтъ, на бранех ношашеся пред Полком Ковчег Завѣта Господня, и падаху супостати побѣжденны, сице пишется в Числах: ковчег завѣта Божія пред идяше пред ними, и бысть егда въздвизаху Ковчег, рече Моисей: востани // Господи, да разсыплются врази твои, и вси ненавидящїи тебе да побѣгнут от Лица твоего [Числ. глав. 10]. Мы имамы новаго завѣта Ковчег, Пресвятую Дѣву, ей же чем: Радуйся Ковчеже, позлащенный Духом. Сію предпускающе побѣжденных узрим наших супостатов, тою бо въздвижутся побѣды. Та и Бога нам милостива сотворит, и сопротив гонящих нас станет, точію теплѣ воззовѣм к ней: О Пресвѣтлыи облаче Мати Божія, нас побѣждающих побѣди [Параклис].

ПРАВОУЧЕНІЕ

Горе нерадѣнію нашему: мы лѣнны, враг же наш бодр есть, промышляя о поглощенїи нашем. Мы ямы и пием, а враг зубы своими на ны скрежещет. Мы празнословим, а враг на ны плетет своя сѣти. Вопїет Апостол: трезвѣтеся, бодрствуйте, зане супостат ваш дїавол яко лев рыкая ходит, искїи кого поглотити [1 Петр, 5]. И трезвитися, и бодрствоватьи требѣ, да не дїаволом поглощенни будем. Аще лѣнны есмы, то уже поглотит ест нас враг. Аще же трезвимся бодрствующе, // то воюет на ны, поглотити хотя, но не может, Богу нам помагающе. нѣкто от отец пустынных бодр, воста на молитву в полунощи, и се слышит глас трубы, аки къ брани, рече в себѣ: откуда в пустинѣ воя и брань? Яви же ся ему бѣс, и рече: ей брань, яко на молитвѣ стоиши, ляжи и спи, хочещи ли да не боремся с тобою, мы бо с тѣми боремся, юже вооружаются на ны бодрою молитвою, со лѣнными же не боремся. Слыши, что глаголем злокозненная сила, с лѣннымы, рече, не боремся, почто? Уже бо лѣнный побѣжден падеся, и лежит врагом попираемый, трезвѣмся убо и бодрствуим.

ПРИЛОГ

Дерзай, храбрый воине, не падеш язвенный,
Аще токмо будещи бодрїи и трезвенный.

Авва Моисей, иногда прїять брань от духа нечистого, и немогїи терпѣти навѣта вражїа, иде к Аввѣ Исидору и повѣда ему вещь. Блаженный же Исидор утѣшаше его, совѣтуя храбрски терпѣти, утверждая его от Божественнаго писанїа и от житїи отец Богоносных, // веля возвратитися в келїю свою, и подвизатися на страсти, он же нехотяше, умножившу брань в нем бѣсу. Тогда святой Исидор поять его на верхнее келїи, и рече ему: зри на запад и вижд. Възрев же Моисей, и видѣ множество неизчетное бѣсов, аки уготовляющихся на рать. И рече ему вторицею Исидор: зри на восток и виждь. Егда же возрѣ, видѣ много болшїй Полк свѣтоносных Ангел, готовых такожде на брань. И рече ему Авва Исидор: се их же видѣл еси на западѣ, сїи суть иже на святых Божеих воюют. Сїи же их же на востоцѣ видѣ, суть послаемїи от Господа на помощ добрим подвижником. Виждь убо яко болѣе ест с нами. Сїа видѣв и слышав Авва Моисей, укрѣпися, и возвратися в келїю свою, славя силу Господа нашего Исуса Христа.

РОСА СЛѢПЫМ ПРОЗРѢНІЯ

Око бѣх слѣпым. Іов глава 29.

Чудо 13.

Отроковица Марія, дщи Леонтїа Полуботка°, боляше болѣзнію, ре//комою оспа. От коея болѣзни и струпов многих очное погуби зрѣніе. Сїю, скорбнїи

родители, от града Батурина, привезоша в Монастир Илинскій къ чудотворной Пресвятой Богородици Иконѣ. Иде же егда по обычаю в субботу Акафист чтяшеся, во время молитвы Нескверная неблазная, та Марія благодатію Богородичною прозрѣ, на кое чудо вси людїе смотряше, радовахуся о всѣх славных бываемых от Препоблагословенной Дѣвы Марїи.

БЕСѢДА

Не тако Іов, яко же Марія есть слѣпы око [Іов. 24]. Не точію бо тѣлесными ослѣпленных очыма, но и душевнѣ слѣпоствующих руководствует, внимай истиннѣ: Дух святыи в пѣснех утренею звѣздою нарицает ю, // глаголя: кто сїя восходящая, яко утро? [Пѣсни пѣсней, глав. 6]. И почто Пречистую Дѣву утром именована? Того ради, да покажет, яко она есть слѣпым прозрѣніе, тмы отгнаніе, нощи просвѣщеніе. Нощ бо темную, яже всѣх аки ослѣпляет, заключаая очи сном глубоким, человеком и скотом, звѣрем же птицам, кто отгонит и просвѣщает? Звѣзда утреня. Сїя восїявши день приводит, от сна будит, всякому очи отверзает, да изыйдет на дѣло свое и на дѣланіе свое до вечера. Нощ мысленную глаголю незнаніе Бога, еже ослѣпило бяше едва не всего мїра, кто отгна и день познанїя восїя? [Псалом 103] Пречистая Дѣва, ей же чтет Церков: Радуйся, заре таинаго дне [Ікос 5]. И паки: Тобою Сына Божїя познахом. Вѣсть та невѣжи к познанїю истинны наставляти, та святого Григорїя Неокесарїйскаго научи православїя: еда бо начатся ересь самосатенова, бывшу святому Григорїю в недоумѣнїи, и молящюся Пречистѣй Богородици. Та явися ему, научи и утверди его во истиннѣй православнѣй Кафоличестѣй вѣрѣ.

Вождаше иногда звѣзда восточная волхвов // къ Христу рождшюся в Вифлѣемѣ. Видѣхом, рече, звѣзду его на Востоцѣ, и прїйдохом поклонитися ему [Марко 2]. По что не Ангел, ни ина кая твар их вождаше, но звѣзда? Еще же восточная, не западная? Мню, яко се бяше Госпожи моя прописаніе, яже воистину есть звѣздою лучезарною. Восточною же, яко невѣсть запада, всегда живет в свѣтѣ неприступнѣм: Утро свѣтлѣйшее радуйся едина [Акафїст, пѣснь 3]. Сїя звѣзда ведет ны къ Христу, егда от скверных изимает дѣл, егда пламене страстей измѣняет, егда цѣломудрїя учит и на спасенную наставляет стезю. Сею звѣздою учимся кланятися солнцу Праведному, еже исповѣдует Церков, глаголя: Радуйся, ею же поклоняемся Творцу. Тако ны просвѣщает, тако очи душевныя к познанїю Бога отверзает, тако тму мрачную отгонит. Радуйся, тму разрушившая и мрачныя бѣсы отнюд отгнавшая. О ней то, чаю, глаголет слово Божїе у Ісаїи Пророка: дах ты в свѣт странам, отверстїи очи слѣпым, и извести из дому темниці сидящя в тмѣ [Ісаїа 3, 42]. // О Пречистая Дѣво, свѣта твоего зарями просвѣти мя, мрак неведѣнїя отгоняющи.

ПРАВОУЧЕНІЕ

Рѣша иногда фарисее: егда и мы слѣпы есмы? Рече им Іисус: аще бысте слѣпы были, грѣха не бысте имѣли, нынѣ же глаголете, яко видим, и грѣх ваш пребывает [Іоан. Глав. 4]. Нѣст окаянѣйшея слѣпоты сея, очи имѣти и невидѣти. Вѣдати, что есть воля Божїя благая и угодная, и совершенная, и не творити ю [К рим. 12]. Аще бо и всякому грѣшнику раны многи, обаче болшія вѣдущему и не творящему: раб вѣдый волю Господина своего и не уготовавый ниже сотворивый поволѣ его, бїен будет много [Лука 12]. Видим и слѣпы есмы, в разумѣ бо волею согрѣшает, а грѣх слѣпота есть душѣ, глаголет Софонїя Пророк: пойду, якоже слѣпый зане Господови согрѣшиша [Софон. 1]. Обячь древле тма велика Египет днїи три, яко никто же воста от одра своего, и никто же брата своего видѣти можаше [Исход. 10]. Непокаяннаго грѣшника аки в три дни, в три времена слѣпота и потемненіе души обемлет: // въ время временнаго житїя его егда немощи ему зрѣти свѣта заповѣдїй Господних от умножившихся беззаконїи, постигоша мя, рече, беззаконїя и невозмогах зрѣти [Псал. 39]. Въ время смерти, еда темнїи дуси его обыйдут, и необрѣсти ему помощи, яко собыватися глаголу псаломнику: Смерть грѣшником люта [Псал. 33]. И въ время вѣчности безконечныя, идеже даже до

вѣка неузрит свѣта Христова: нечистивїи не узрят славы твоея Христе Боже [Ирмос, глас 4, пѣс. 5]. Отверзи убо нынѣ очи своя, о грѣшнице, да познаеши окаянное устроєніе твое, и не претикайся от единого грѣха в другїй, яко же слѣпец [Діонтра, част 2, глав. 17]. Заповѣдь Господня свѣтла просвѣщающая очи [Псал. 51], сію соблюди и прозриши Богу помогающе, его же моли, глаголя: послѣ свѣт твой и истину твою: тама наставит, и воведет в гору святую твою, и в жилища твоя [Псал. 46].

ПРИЛОГ

Хощеш ли душевными очима зрѣть ясно;
Помраченя грѣховна блюдися опасно.

Святїй Павел препростїй^р, в Монастирѣ нѣкоєм стоя при Церкви, смотряше, кто каковою // мыслїю в Церков входит, имѣяше бо прозорливаго Духа, и видяше помышленїя челоувѣческая; бѣже вечерня, и всѣм входящим лицем свѣтлым и душею просвѣщенною с ними же ко егождо Ангел хранитель радуяся совхождаше. Видит единого брата в Церков градуща, лицем черна, душею помрачена, окружаема от бѣсов, кождо к себѣ влекущих его, ему же святїй Ангел хранитель издалече послѣдствоваше, уныл и плачуш. Сїя видѣв святїй, оскорбїся и рыдаше зѣло о погибшем братѣ. Не внїде и в Церков от горкїя печали, но внѣ плачевен сидяше, скончившу же ся церковному пѣнїю, исхождаху братїя таковыжде яціи и вхождаху свѣту Божественному их осїявающу. Зрит же и онаго, иже первѣ темен бяше, се лице его, аки Ангелово, и благодать Духа Святаго окрест его осѣняше руку его, бѣсы же издалеча рыдающая и ниже мало приблизитися могуща. Сицевое скорое онаго преложєніе видѣв блаженный, обрадовася, и поем удержа его, и пред всѣми // видѣнная о нем изрек, внезапнаго преложєнія его вины вопрошаше. Сей же видя себе обличена Божиим откровенїем, исповѣда яже о себѣ пред всѣми глаголя: Аз рече зѣло есм грѣшен, в нечистотѣ многїя иждив лѣта даже до днесь. Вшед же нынѣ в Святую Церков, слышах Святаго Пророка Ісаю чтома, паче же Бога им глаголюща: Измыйтеся, и чисти будите, отимѣте лукавствїя от сердец ваших пред очима моима, и научитесь добро творити, и аще будут грѣхи ваши яко багр, яко волну убѣлю я [Ісаїа, глав. 1]. Сїя аз слышав умилихся душею, отверзостѣ бо ся ми умныи очи, познах окаянство мое и пабубу, и воздахнув, рѣх в помыслѣ моем къ Богу: ты еси Бог, пришедїй в мїр грѣшники спасти, яко же нынѣ Пророком своим провѣща, сїя въ мнѣ грѣшном соверши дѣлом. Себо обѣщеваю отселѣ к тому не сотворити никоего зла, но отвергуся всякаго беззаконїя, и от нынѣ работаю тебѣ чистою совѣстїю, Владыко, точїю ты прїими мя кающася, и не отрини припадающа. С сими же, рече, обѣщаними изыйдох из Церкви, // положив в сердци моем не грѣшити пред Богом. Сїя вси слышавше, гласом велїим прославиша Бога, прїемлюща всякага прибѣгающаго к нему покаянїем. Тако сей добрѣ избыт душевнныя слѣпоты, полож твердое покаянїю основанїе.

РОСА СКОРБЯЩЫМ РАДОСТИ

Тобою дастся радост Богородице, вопїющим ти: Благословенна ты в женах,
пренепорочная Владычице (в Часѣх на Воскресєніе).

Чудо 14.

Павла Клевца, бурмистра Чернѣговского, дщи, именем Татїяна, шести лѣт сущи, от нѣкоего случая десным оком ослѣпе. От сего кая бяше скорб родителем, не требѣ повѣдати, кто бо не вѣсть, яко егда болят чада тѣлом, равнѣ с ними родители болят сердцем. Совѣтоваху же сосѣды матерѣ, да ведет ю къ Богородичной Иконѣ чудотворной, // идеже вся болѣзни скорое врачеванїе прїемлют. Мати совѣт благ приемши, въ двѣ субботѣ на Акафист къ Пресвятѣй Богородици, дщер свою с вѣрою привождаше. Во первую убо субботу начать око цѣлїтися, во вторую же всячески белмо от ока погибе. И благодариша Дѣву Богородицу, радующєся родители съ дщєрїею, получившею ясное и здоровое зрѣнїе.

БЕСѢДА.

В мїрѣ сем отвержеся утѣшїтися душа моя, понеже всяка радость мїра сего

печаль есть: нѣсть зде радости, яже не растворяется печалію. Нѣсть утѣхи, яже несопрагается съ скорбію. Нѣсть веселія, ему же не въслѣдствуетъ сѣтованіе. Нѣсть смѣха, понем же не градетъ плачъ съ въздыханіемъ. Гдѣ убо истинныя не премѣнныя и не отемлемыя // възыщу радости? Глаголютъ, яко в Рай нѣсть болѣзни, ни печали, ни въздыханія, всегда глас радости и спасенія в селѣхъ праведныхъ. Но азъ нечистъ и скверненъ, како тамо вселюся, идеже не имать ввійти всяко скверно? Идеже подобній мнѣ грѣшницы изгонятся състудомъ внѣ пси, и чародѣе, и любодѣе, и убійци, и идолослужителіе, и всякъ творяй и любяй лжу [Апок, 25]. То камо пойду грѣшный, да утѣшеніе скорбной душѣ моей обращу? Пойду къ Пресвятой Богородици, та есть Раемъ словеснымъ, всякою утѣхою и радостію избилующимъ, къ нему же не точію святымъ, но и грѣшнымъ свободный приходъ и не възбранный. В семъ Раи, глаголю въ Маріи, обрящу утѣху, егда точію въброю возопію къ ней съ поющими: подаждъ утѣшеніе своимъ рабомъ, всенепорочная, утоляючи лютая на ны вѣстанія, от всякой скорби насъ измѣняючи [Богород, глав, 4]. Рай утѣшаетъ тѣхъ точію, иже от удола плачевнаго на радостную жизньъ преидоша [Псал. 93]. Марія же и въ удалѣ плачевномъ сущихъ, и плачущихъ бѣды своя, утѣшаетъ. О, Раю краснѣйший, утѣшенія твоя да возвеселятъ душу мою. //

ПРАВОУЧЕНІЕ

Вси в Рай ввійти хотимъ, но грѣси намъ възбраняютъ. и что сотворимъ? Мой совѣтъ, прибѣгнути къ Пресвятой Дѣвѣ Богородицѣ. Та есть Дверъ Райская, всѣмъ входъ отверзающая, тако ей четъ Церковъ: Радуйся, Райскимъ дверемъ отверженіе [Икос 4]. Нибо мощно инако ввійти кому в Рай, аще не Богородицею. Слышите, что о ней глаголетъ Блаженный Германъ, Патріархъ Цариградскій: никто же позна Богъ, точію Тобою, о Пресвятая, никто же приемлетъ спасеніе, токмо Тобою о Богородице, никто же взываетъ коея бѣды, токмо Тобою, о Богомати. И Григорій Никомидійскій подобнѣ глаголетъ: Тобою рай воистину пряхомъ, Тобою рода людскаго изганіе къ своему возвратиса отчеству, Тобою отягся пламенное оружіе, стрегущее вратъ едемскихъ, Тобою врата веселія и радости затворенныя отверзошася, Тобою надѣмся ввійти в небесное Царство, Тя спасенія нашего имами Помощницу. Убо держѣмся неотступнѣ сихъ вратъ Райскихъ, Пречистой Дѣвы, и ввійдемъ ея в самый Рай, избывше всякое печали и болѣзни. //

ПРИЛОГ

Иже тя любитъ, о Мати благая,
Сему готово мѣсто средѣ Рая.

При Церкви святого Маврикія в Коліофїи, нѣкая инокиня свято поживши, яже и великое усердіе имѣ къ Владичици нашей в молитвахъ, на конецъ житія приближиса, и боляше къ смерти. Егда же прїйде время преставленія ея, обстояющимъ сестрамъ одръ, бысть лице ея свѣтло, и отверзши уста, тихимъ гласомъ и осклабленнымъ лицемъ рече: Добрѣ прїйде сладчайшая Госпоже моя Маріе. И сія рекши, предаде Духъ в руцѣхъ пришедшой Госпожѣ, юже въ все житіе любяше. И кто не извѣстенъ, яко сей рабѣ своей Дѣва Марія, Райскую отверзе дверь, и введе ю во радость вѣчную.

РОСА БОЛНЫМЪ ПОСѢЩЕНІЯ.

Едина болящимъ посѣщеніе, едина падшимъ исправленіе Владычице, едина къ Богу руководница и входъ (въ Октоиху гласъ 1, въ понедѣлокъ на Повечерницѣ, Пѣснь 4). //

Чудо 15.

Нѣкая жена, именемъ Анна, от града Брагиня, мучашася зѣло болѣзнію, гостецъ названною, два года. Та прїять исцѣленіе благодатію Богородичиною от чудотворной ея Иконы, еже сама исповѣда въ суплѣцѣхъ въ чолобитной до Преосвященнаго Пастира тыми словесы: Я, убогая Анна Розсудовска, будучи отъ найвышшаго Владыки хоробою навѣжена, южъ отъ двоихъ лѣтъ, офѣрваламъся тутъ до чудотворнаго образа Пренаисвятѣйшой Дѣвы, который есть у Ілїи святаго, и за ласкою Бога Всемогущаго, почаламъ приходити до першого здоровья.

БЕСѢДА

Болѣзни наша тѣлесная и душевныя, кто изочтет? Уврачевати же их, кто мо //жет? Одержаша нас болѣзни смертныя, и потоци беззаконїя смятоша нас [Псал. 17]. Кїих болезней ни оны премудрїи врачеве: Асклипїй, Иппократ и Гален уврачевати можаху. И от кого цѣлбы поищем? Всяко речете: от Бога, но не имами дерзновенїя к нему за премногїя грѣхи наша. То от Матере его Преблагословенныя, много бо может молитва Матерняя, и добръ, ибо та дадеся целебница всему міру. Природный есть в людех обычай, егда приемент кто язву на тѣлѣ, такожде егда възболит глава или стомах, тамо скороприлагает руку, аки нѣкую болѣзни прїемля отраду, откуда и приповѣдуются: где болит, там рука. Не невѣмы, яко ручкою Врачебница наша проименовася: Радуйся, ручко золотая, к ней же и вопїет Дамаскин: лютыми напастми томим, от враг стужаем оклянный, плачем приглашаю, свыше мнѣ прости пребогатая руку твою [Глас 1, в субботу на Павечер, Пѣснь 1]. Убо егда нас обемлют лютыя недуги и болѣзненныя страсти, сію Руку, глаголю Пресвятую Дѣву, прилагам, паче же самы к ней прилагамся, врачующе ей въ Всесилїи // руцѣ душу и тѣло наше. Рѣша древле египтяне къ Іосифу (по Іеронимову преводу): "здравїе наше в руку твою, точїю да призрит на ны Господин наш [Быт. 47]. О цѣлбнице благосердая, въистину в твоею руку наше здравїе, ты тѣла нашего врачеванїе, ты душа наша спасенїе, ты немоцїю низлежащих исцѣляеши, къ твоему врачевству притѣкаем, точїю призри на ны милостивым еи оком. От горняго возшествїя нашу назирай худость [Акафїст Успенїю, Пѣснь 50].

ПРАВОУЧЕНІЕ

Всяк врач хотяй тѣлесную болѣзнь уврачевати, вины ея взыскует, от брашна ли, или питїя, или от инага коего случая прїйдено Учителїи Церковнїи глаголют, яко всякая болѣзнь виновен есть грѣх. Тако святыи Макарий египетскїй глаголет: Разслаблен ли кто или на коей частѣ тѣла калѣвка, или феброю и коею либо немоцїю страждет, вся сія от грѣха походят, он бо всего зла есть коренем [Макарий бесѣда 16]. Святыи же Калїст: от начала міра, грѣха ради, немоц внїде в Каиново тѣло // по братоубїйствѣ расслаблен бысть, и хождаше въздыхая, и трасїйся на Землѣ [В Нед. 6, по Свят. Дусѣ]. И Іероним Святыи: елико грѣхов, толико болѣзнїи имама [Іерон. на псал. 162(?)]. Хощем ли убо тѣлесных болѣзней избыти; первѣе вину их, си есть грѣх, уврачуємо покаянїем. Ибо и Христос Господь, добрый Врач, хотя уврачевати расслабленаго тѣлом, первѣе расслабу душѣ его, си есть грѣхи, цѣлит глаголя: Чадо, отпушцаются грѣси твои. И потом: востани, возми одр твой, и иди в дом твой [Матф. гл. 9].

ПРИЛОГ

Боляй кается грѣхов своих,
убо подаетмуся здравїе сугубо.

Муж нѣкїй, от славных в Царградѣ, имѣ вѣру велику к святому Іерарху Христову Іоанну Златоустому. Сей в болѣзнь тяжку и неудоб цѣлїму впаде. Изнемогшим же врачом, и уже всѣми отчаян, повелѣ себе нести в Церков, идеже честная рака Златоустаго бяше. Принесен же быв и положен, моляшеся съ слезами, прїем в ум содѣянная грѣхи. И рыдая о них, увы мнѣ, рече, // грѣшному и непокаянну, како пойду в путь, от него же невозвращуся? Како же претерпаю трепет страшнаго суда и судїи? И како вѣчныя и нестерпимыя понесу муки? Изшедшим же всѣм из Церкви, повелѣ рабом своим отити, себе же единого оставити заключена, и сам един быв, возрѣ к верху храма святого, и видѣв образ Господа нашего Ісуса Христа, начать глаголати к нему сице: Аще твоего образа Владыко, рукама человѣческими сътвореннаго зря боюся; како же ты страшнаго судїю узрю окаянный аз, егда прїйдеши судити всяческим. Съгрѣших Господи, прости ми, несохраншу твоя повелѣнїя. Начат же исповѣдати своя согрѣшенїя, от юности сдѣянная, къ святому образу, и по исповѣданїи всѣх елико имѣ, рече паки: и ино люто сътворих согрѣшенїе Владыко, но несмѣю изрещи человѣколюбче, несмѣю, Милостиве. Се же ему глаголющу, прїйде глас от святого

онаго образа глаголай ему: Рци и нестыдися убо, и сего исповѣдати человекѣче. Изреку же ему, прійде паки глас от святого образа, глаголай: Оставляются грѣхи твои. Сему // страшному гласу пришедшу, воста здрав весь, и пад на лицѣ своем, великим гласом благодарныя пѣсни възсылаше Человѣколюбцу Богу, нехотящому смерти грѣшнаго, но обратитися и живу бытии ему. Покланив же ся гробу святого Златоустаго, отиде в дом свой радуясь. Пожив же в цѣломудрії прочая живота своего лѣта, къ Господу отиде. Се видите, како прият здравіе тѣлесное, уврачеванным сущим грѣхом.

РОСА НЕМОЩНЫМ ПОКРОВА И ЗАСТУПЛЕНІЯ.

На мя упова и избавлю и, покрыю его, яко позна имя мое (Псалом 90).

Чудо 16.

Есть весь близ Чернѣгова, рекомаа Смолин^ф. От тоя веси человекѣк бѣсен именем Стефан, крѣпщѣ связан дужности ради в нем бывшаго бѣса, привезен бысть в Монастир Ілинскій къ Пресвятой Богородици, яже его сице покры и заступи, яко в то же вре//мя свободися от мучащаго и демона. И здрав возвратися в дом свой, прославляя Покровителницу и заступницу свою.

БЕСѢДА

Кромѣ Богородична Покрова и заступленія, кто доволен цѣл сохранен быти, от врага купно же и человекѣкоубійци? [*Антифон, глас 6*] Гоняше древле фараон Ізраиля, и аще не бы Господь простерл облако в покров Ізраилеви, убо жива пожерл бы его: столп облачный ста созади посредѣ полка египетска, и посредѣ полка сынов Ізраилевых [*Исход, 14*]. Гонят и нас врази наши видимыи и невидимыи, аще не бы нам Вышній подал в защищеніе Матер свою Дѣву Богородицу; то уже бы давно погибли быхом за беззаконія наша, но та крыет ны, яко же кокош птенца своя, есть бо Покровом мїру ширшим облака.

Бѣжашу Іліи от гнѣва Езавелина, быст глагол Господен къ Іліи: иди отсюду на восток, и скрыйся в потоцѣ Хорафа прямо лицу Іорданову [*3 Царств. 17*]. Почто не иное мѣсто ему покажется // къ сокровенію от Езавелѣ, но лице Іорданово? Іордан, по свѣдѣтельству Іеронимову, прознаменоваше Дѣву Марію, яко же бо сквозѣ Іордана Киот Божій преїде по суху, тако утробу Дѣвическу пройде Слово Отчее едиородное без истлѣнія. И се тайна, почто Пророк прямо лицу Іорданову крыется, отгонящая его враждебници; яко сѣновное прописаніе Маріино въ Іордани бѣше. И нынѣ егда кто гонимый врагом сокрится прямо лицу Мысленнаго сего Іордана, глаголю Пречистыя Дѣвы, не можно будет коему злу постигнути его, сматряющу нань лицу Маріину.

О коль блажен криїйся всегда под покровом твоим заступнице, не прійдет бо к нему зло, и рана не приблизится тѣлеси его [*Псал. 90*].

ПРАВОУЧЕНІЕ

Слава Богу, и по Бозѣ Богородици, избавляющей человекѣка от мучительства бѣсовскаго. Но блюдися человекѣче, да не будет послѣдняя горша первых, возвращает бо ся діавол, поемля с собою седм инѣх духов лютѣйших себе [*Матф. 12*], си есть седм грѣхов смертелных: духа гор//дости, духа сребролюбія, духа нечистоты, духа зависти, духа чревобѣсія, духа гнѣва, духа лѣности, яже человекѣка не покаянна лютѣ бѣса умчатѣ, не временнѣ, но вѣчнѣ, ввергут бо его сїи дуси в огонь негасимый и черв неусыпающий. Убо да не внійдут в тя сїи: буди мѣсто безводно, идеже бых не обрел вмѣстилища себѣ лютый дух, проходит бо он сквозѣ безводная мѣста, ища покоя, и необрѣтает. И что есть мѣсто безводно? Святый Григорій разумѣет сердца Праведных, иже умерщвленіем плоти, страсти плотскія изсушают [*Григор. 11, морал, гл. 3*]. Не обрѣтает же в них діавол покоя, празны бо сут злых дѣл, яже блатом именовашася от святого Афанасія и Феодорита^х, пишуших на сїя псалмисты слова: углебох втимѣнія глубины, си есть, в дѣлех злых [*Псал. 68*]. Яко же бо свинія в калѣ тинном валятися хоцет, тако діавол блата грѣхов наших желает. Но да необрацет проклятый в нас мѣста, иссушити требѣ грѣховное блато умерщвленіем, паче же страхом и любовію Божією,

проти́ви//ти же ся ему има́мы, да бѣжит от нас. Како же противитися, послушаим Златоуста́го: како поратуе́мя съ тмоу? Свѣт бѣвше: како же с духи злобы? Близі бѣвше, благому бо противитися злоба, и свѣт отгоняет тму.

ПРИЛОГ

Аще помыслу скверному кто внемлет

Во сердци своем, сей бѣса приемлет.

Отец Мака́рій живяше в глубо́ей пустинѣ́ един, близ же его в долне́й части пустинѣ́, много бра́тїи пребываху. И въ един день, зрит дѣво́ла в образѣ́ челове́ччи мину́юща келїю его, одѣя́нна косматою одеждою, на коемждо же космѣ́, висяше тиквица, и глаго́ля ему старец: камо идеши? Отвѣща́ дѣвол: иду посѣ́тити бра́тїю. Старец же рече: что су́ть тиквица, их же носиши? Отвѣща́: вкуше́ніе несу бра́тїям. Рече же старец: и во всѣ́х ли сих вкуше́ніе? Отвѣща́: ей, аще бо не будет прїятно единому́ едино, подаю́ ему друго́е и трете, и вся по́ряду, да поне от всѣ́х сих еди́ним усладит́ся, и сія рек // дѣвол, отиде. Старец же пребысть стрегї́и путь, дондеже возврати́тся. И узрѣ́в его възра́щающа́ся, глаго́ля ему: добрѣ́ ходил еси? Он же отвѣща́: злѣ́, и гдѣ́ мнѣ́ добрѣ́. Рече старец: почто? Он же рече: вся бра́тїя, яко дивїи звѣ́рїе бы́ша мнѣ́, и ни один послуша мене. Глаго́ля старец: то ни еди́наго имаши тамо послуша́ющаго тя? Он же отвѣща́: ей, еди́наго то́чїю имам, иже егда мя видит, верти́тся, як порпи́ца. Выпроси же его старец: и како и́мя ему? Отвѣща́: Феопе́нт и́мя ему е́сть, сія рек, отиде. Воста́в же старец, иде́ къ бра́тїи, и сіи слы́шавше при́ход его, изы́доша востре́тїе́нїе́ ему съ Ваи́ами, и ко́ждо их готовяше келїю́ свою, мня́щи, яко к нему́ хо́щет о́тец внї́йти. Он же вопроша́ше: кто е́сть на́ряца́йся Феопе́нт? И обрѣ́т его, внї́де к нему́ в келїю́. Феопе́нт же прїят его с радостїю́, и нача́ть старец глаго́лати к нему́: како живеши́ бра́те? Он же: мо́литвами твои́ми, о́тче добрѣ́. Рече старец: не́стужают ли тебѣ́ кія помы́слы злы́я? Он же: о́баче добрѣ́ е́см, стре́мляше бо ся изре́щи // стра́сти своя. И рече старец: се аз коли́цими лѣ́ты е́см по́стяся, и по́читаю от всѣ́х, и се мнѣ́ ста́ру су́щу, стужает дух нечи́стый. Умили́в же ся Феопе́нт рече: вѣ́руй ми о́тце, яко и мнѣ́ стужает и исповѣ́дася ему. Впроси же его старец: како пости́шися? Он же рече: до часа де́вятаго. Глаго́ля ему старец: пости́ся до ве́чера. Научи́ из уст от Еванге́лія и от инѣ́х писа́ній, и ко́гда прї́йде́т ти помы́сл нечи́стый, ника́ко же внемли́ ему, и нико́ли сведен бу́ди умо́м до́лу, но всегда́ горѣ́ внима́й, и Госпо́дь помо́жет ти, и утвер́див бра́та старец, отиде во свою́ пу́стыню. И е́да стре́жаше пу́ти, зрит бѣ́са она́го гряду́ща, и рече к нему́: ка́мо идеши? Отвѣща́ он: посѣ́тити бра́тїю иду́. И а́бїе воско́рѣ́ возврати́ся. И вопро́си его свѣ́тый: како бра́тїя? Он же рече: злы́. Рече свѣ́тый: почто? Отвѣща́: поне́же вси свирѣ́пѣ́йши бы́ша, и мно́жае воору́жишася на мя, но и его́ же имѣ́ях лю́бима, и то́й непослу́шает мене́, разврати́л бо ся не вѣ́м от куду́, и ника́ко же внемлет мнѣ́. Но и от всѣ́х всерѣ́пѣ́йші́й бы́сть на мя, // и кля́хся не бы́ти тамо до друго́аго лѣ́та. И сія рек, отиде от свѣ́таго. Старец же внї́де в келїю́ свою́, благода́ря Бо́га.

Примі́тки:

^а Дамаскин Іоанн (бл. 675 – бл. 749) – знаменитый византийский богослов, поэт і філософ.

^б Андрій Критський (бл. 660 – 740) – учасник VI Вселенського церковного Собору, противник ересі монофілітства. Автор багатьох богослужбових текстів і співів, у тому числі знаменитого «Великого покаянного канону».

^в Роман Солодкоспівець (др. пол. V – поч. VI ст.) – византийський церковнослужитель, автор багатьох богослужбових текстів і співів.

^г Мова йде про Іоанна Златоустого (347 – 407), знаменитого отця церкви.

^д Халявін – нині село Чернігівського району Чернігівської обл.

^е Антоній (Великий) (бл. 250 – 356) – знаменитий єгипетський подвижник, засновник чернецтва.

^є Амвросій Медіоланський (бл. 340 – 397) – єпископ Медіолана (Милана), отець церкви.

* Ієронім Блаженний (бл. 347 – 420) – отець церкви, автор перекладу Біблії на латинську мову (Вульгата), а також творів з екзегетики та історії церкви.

³ Павло Фівейський (др. пол. III – пер. пол. IV ст.) – один із засновників єгипетського чернецтва.

^и Мається на увазі: Drexelius Jeremias (1581 – 1638) і його праця «*Heliotropium sev conformatio humanae voluntatis cum divina*» (Munchen, 1627). Перекладена на церковно-слов'янську мову чернігівським архієпископом Іоанном Максимовичем і видана у Чернігові 1714 р.

^і Августин Блаженний (354 – 430) – єпископ Гиппонський (Африка) – знаменитий богослов.

^ї Петро Хризолог (? – 458) – єпископ Равеннський, богослов.

^й Литовською країною, Литвою на Чернігово-Сіверщині у XVII ст. називали білоруські землі, а білорусів – литвинами.

^к Єлецький монастир був зруйнований і спалений під час захоплення Чернігова польським загоном під командуванням Самуїла Горностая у 1610 р. Відбудова монастиря почалася у 1660-х рр.

^л Афанасій Александрійський (бл. 295 – 373) – єпископ Александрії, богослов, отець церкви.

^м Правдоподібно мається на увазі Єфрем Сирін (? – 373) – християнський богослов і поет.

^н Іоанн Лествичник (бл. 482 – 563) – християнський подвижник і богослов, автор відомого твору «Лествиця».

^о Леонтій Полуботок обіймав старшинські посади у Чернігівському полку, полковник переяславський, потім генеральний осавул, помер бл. 1700 р. і похований біля Успенського собору Чернігівського Єлецького монастиря. Марія Леонтіївна була заміжня за генеральним хорунжим Іваном Сулимою.

^п Григорій Богослов (Назіанзин) (бл. 330 – 390) – знаменитий богослов, отець церкви.

^р Павел Препростий (IV ст.) – християнський подвижник, преподобний.

^с Герман (645 – 740) – Константинопольський патріарх, богослов.

^т Мається на увазі Біблія на латинській мові «Вульгата».

^у Макарій Єгипетський (бл. 300 – 390) – великий християнський подвижник, богослов.

^ф Смолин – нині село Чернігівського району Чернігівської обл.

^х Феодорит (бл. 387 – 457) – єпископ Кирський, богослов.

ЮВІЛЕЇ

УДК 94(477)

Володимир Половець

БОГДАН ІВАНОВИЧ ХАНЕНКО (1849 – 1917 РР.)

У статті розглянуто становлення Богдана Івановича Ханенка як колекціонера, мецената та організатора музейної справи в Києві. Дворянин Чернігівської губернії, який співчував різночинно-інтелігентській ідеї, став прикладом служіння народу, обравши метою свого дослідження художній живопис. У широкому залученні до цього він бачив запоруку розвитку народної освіти.

Минуло 160 років з дня народження Богдана Івановича Ханенка, визначного українського колекціонера – мецената, археолога, почесного члена Академії мистецтв, члена Археологічної комісії, історичного товариства Нестора-літописця та багатьох інших громадських організацій. Він народився 23 січня 1849 року в селі Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії в родині колезького секретаря Івана Івановича Ханенка [1]. Коріння цього відомого українського дворянського роду походить від козака Запорозького війська Степана Ханенка, який жив на початку XVII століття. Його син, Михайло Степанович, був гетьманом Правобережної України (1669-1674 рр.), прихильником утвердження козацької республіки. У березні 1674 року на козацькій раді під Лисянкою склав булаву на користь І.Самойловича, перейшов на Лівобережну Україну і решту життя цей значний військовий і політичний діяч прожив то в Києві, то в Лохвиці чи Козельці зі своїм сином Яковом [2].

Кожне наступне покоління Ханенків не тільки пишалось славним гетьманом, але й із роду в рід примножувало яскраві образи історичних постатей, генетично наділених чи не найкращими людськими рисами організованості, цілеспрямованості, працелюбства, обов'язковості та взірцевої комунікабельності. Стати такою особистістю допомогли Богдану Івановичу його близькі родичі – дядьки Олександр Іванович та Михайло Іванович Ханенки.

Олександр Іванович був активним учасником проведення реформи 1861 року на Чернігівщині, захоплювався минулим України, збирав стародруки, склав „Історичний нарис межевих установ на Україні” (1870 р.), „Історичний опис деяких місцевостей Чернігівської губернії” (1889 р.). Він був рідкісно освіченою людиною, знавцем європейських мов, пристрасним бібліофілом, хранителем багатющого фамільного архіву [3]. Михайло Іванович захоплювався історією України, опублікував ряд історичних джерел, серед яких важливе місце займали документи із сімейного архіву [4].

© Володимир Михайлович Половець – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Саме вони вплинули на вибір навчального закладу, де б опанував курс класичних наук їхній племінник Богдан, – юридичний факультет Московського університету, який він закінчив у 1871 році, здобувши науковий ступінь кандидата права [5].

Події, пов'язані з реформою 1861 року, тоді ще були на вустах кожного, і служба на адвокатській ниві уявлялася завданням благородним і суспільно корисним. На сімейній раді було вирішено, що кращим містом для реалізації благочестивих намірів стане північна столиця. Але сталося не так, як бажалося. Переїзд до Петербурга багато в чому визначив майбутнє молодого адвоката. Знайомство з Юрієм Васильовичем Дружиніним, братом відомого літератора, колекціонером і прихильником живопису, відкрило Богдану Івановичу доступ в коло освіченої петербурзької громади. Він став постійним відвідувачем творчих вечірок у домі Дружиніна на Сергіївській вулиці, своєрідного гуртка літераторів і любителів мистецтва. Згодом Богдан Іванович згадував: „У Дружиніна щотижня, по четвергам, вечорами зустрічався з Д.В.Григоровичем, секретарем Санкт-Петербурзького імператорського товариства заохочення художеств і з деякими іншими знайомими і любителями мистецтва, і бесіди з ними про мистецтво, про збір і виставки картин і художніх виробів надто захоплювали мене” [6].

Власне, знайомство з Григоровичем сприяло зародженню у молодого юриста інтересу до історії мистецтва. Блискучий розповідач і колекціонер, одна з ключових на той час постатей в художньому житті Росії, Григорович став для сучасників ледве не диктатором смаку, причому вплив його особи був настільки сильний, що Г.К.Лукомський назвав той період в одній зі своїх статей „епохою Григоровича” [7]. Слухаючи бесіди в гуртку Дружиніна, відвідуючи музеї столиці, Богдан Іванович усе більше захоплювався образотворчим мистецтвом. Благотворним середовищем для задоволення цього інтересу були численні лавки Апраксіна двора, переповнені різноманітним антикварним мотлохом, серед якого часто можна було знайти картини «малих» голландців, старий російський фарфор, ампірну бронзу.

Відвідування Ермітажу із розважальних прогулянок перетворилося на уроки знавцтва. „Чудові зібрання картин... полегшили знайомство з художниками старих шкіл і були зразками для порівняння. Зібрання абата Ланця про італійські школи, Карла Бланка про живописців усіх шкіл та інші твори по живопису остаточно зблизили мене зі старинними майстрами і змусили їх полюбити, ... в старовинних картинах оживало для мене давнє минуле і його діячі зі всіма їх характерними особливостями, їх настроями, їх думками” [8].

До петербурзького періоду адвокатської діяльності Богдана Івановича належить одна із найважливіших подій в його житті – він одружується з Варварою Терещенко, донькою відомого українського поміщика, цукрового магната й мецената Миколи Терещенка. Вона народилася 9 серпня 1852 року в Глухові на Чернігівщині. Родина Терещенків теж захоплювалася збиральницькою діяльністю. Їх колекція складалася із визначних творів В.Боровиковського, Д.Левицького, І.Рєпіна, І.Айвазовського, І.Шишкіна, В.Верещагіна, М.Врубеля, А.Куїнджі, В.Полєнова, В.Маковського та ін. Родинна захопленість російським мистецтвом сприяла тому, що і Варвара Терещенко збрала особисту колекцію давньоруських ікон (близько 70). Терещенківська збірка лягла в основу Київського музею російського мистецтва [9].

Зразу ж після весілля подружжя відбуло в подорож за кордон, природно, в бажану Італію. „По дорозі ми оглядали галереї і музеї Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Рима і Неаполя... Я цілком був пригнічений масою нових вражень, розібратися в яких не міг. Я ходив по музеях, дивився на мармури, на старинні бронзи, на глиняні вази, але не розумів значення побачених предметів, відчуваючи їх красу. Я прийшов до усвідомлення, що моє уявлення про мистецтво далеко було не повним, можливо, навіть неправильним” [10].

Повернувшись додому, Богдан Іванович починає збирати книги по мистецтву,

щоб поповнювати прогалини у своїх знаннях, які так гостро відчув за кордоном. Захоплення набуло систематичного характеру. Томи Андреева і Сіре потіснили на робочому столі адвоката пухлий звід законів Російської імперії. Ідея колекціонування остаточно захопила юриста. Ось як він сам згадував про це: „Я досить близько зійшовся з пейзажистом І.І.Шишкіним, бував у І.М.Крамського, зустрічався з Айвазовським, Ріццоні, Куїнджі, досить часто навідували мене прибулі з Одеси М.Д.Кузнецов та Бондаревський. Я зацікавився російським живописом, почав відвідувати виставки картин, ходив по майстернях художників і почав приглядатися до їх картин... Переді мною відкривався новий світ, і відтоді покликання моє визначилося – я безповоротно вже взявся вивчати старовинне малярство й поклав собі за мету збирати його твори” [11].

І хоча першими придбаннями Богдана Івановича були твори Боровиковського, Левицького, Кіпренського, Брюллова, Перова і Рєпіна, він зосереджується на картинах майстрів старовинного малярства, якими в той час у Петербурзі мало хто цікавився. Життєві обставини сприяли цьому. Міська дума обрала Ханенка в мирові судді, причому на території його ділянки був і Апраксін двір, що давало можливість постійно перебувати в центрі петербурзької антикварної торгівлі і „бути в курсі справи всього того, що із художніх творів з'явилося на ринку, і одним із перших могло з'являтися на огляд” [12].

Поступово в контакт з антикварним ринком викристалізувалася і сама програма майбутнього зібрання. Відомий колекціонер і знавець голландського живопису В.А.Щавінський на початку ХХ ст. писав, що в 60-70-х рр. ХІХ ст. петербурзький ринок був завалений художніми полотнами. Особливо часто зустрічалися картини голландських і фламандських майстрів. Така численність була викликана реформою 1861 р. Однією з прикмет „осені російського дворянства” став розпродаж художніх скарбниць, що перекочували із маєтків і столичних палаців у антикварні лавки. Недарма ж той час увійшов в історію як золотий вік російської антикварної торгівлі, коли колекціонування базувалося не на грошах і рекламі, а на особистих смаках і глибоких знаннях.

Як активний учасник розпродажу початковий колекціонер зав'язує знайомства з петербурзькими знавцями живопису, а серед них – Петром Петровичем Семеновим-Тяншанським, неординарною особистістю, колекціонером голландського і фламандського образотворчого мистецтва. З часом подібне обмеження було знято, і до складу зібрання Богдана Івановича увійшли перші полотна італійських і французьких художників. Тепер антикварна торгівля вже не може задовольнити потреби колекціонера, і він розшукує картини по всьому Петербургу, відвідує приватні зібрання, зустрічається з невдалим спадкоємцем, ділками-перекупниками і навіть реставраторами Ермітажу. Так петербурзький період став початком утворення майбутнього фундаментального зібрання.

1876 р. Богдана Івановича переводять до Варшави. У царстві Польському проводилася судова реформа, і його призначають суддею Варшавського окружного суду. Перебування у Варшаві продовжувалося близько п'яти років і сприяло подальшому збагаченню колекції [13]. Звідси він їздить на аукціони Відня, Мадрида, Рима, Берліна. За час перебування у Варшаві його колекція збільшилася майже наполовину. Там з'явилися полотна з відомих європейських колекцій графа Бриля, принца Боргеса, консула Вебера та знаменитого віденського збирача картин Ганса Маккарта [14].

У ці роки Б.І.Ханенко стає учасником ряду аукціонів, де розпродавалися найбагатші колекції, що збиралися протягом століть. Імена власників і утворювачів їх увійшли в історію італійського образотворчого мистецтва. Тоді продавалися картини принца Боргеса в Римі, і саме там Богдану Івановичу вдалося серед інших придбати диптих нідерландського майстра „Поклоніння чаклунів”, що отримав всесвітнє визнання і автор якого, по прийнятій у мистецтвознавстві традиції, іменується тепер „Майстер ханенківського поклоніння” [15].

Поїздки в Західну Європу не обмежувалися відвідуванням такого великого

розпродажу, як зібрання абата Піррі, герцога делла Вердура чи сімейства де Бальзон, вони сприяли також установленню тісних контактів з провідними організаторами торгівлі художніми творами та мистецтвознавцями. Серед них були такі фахівці, як директор Кайзерфрідріхсмузеума Вільгельм Боде, майстерні Маузера, Гофстед де Грот, А.Бредіус. При цьому вони не тільки консультували Б.І.Ханенка з приводу того чи іншого придбання, але й використовували матеріали його зібрань у своїх наукових студіях. Зверталися до його колекцій і такі спеціалісти, як Макс Фрідлендер і Роберто Лонго [16].

У 1888 році Богдан Іванович пішов у відставку. Він зрозумів, що й надалі поєднувати службу та колекціонування стає неможливим. Зібрані твори вимагали системи, простору і часу для свого існування, розміреного ритму життя. То був період глибоких роздумів над майбутнім. Як пише М.Слабошпицький: „Ханенко міг дозволити собі таке задоволення, як колекціонування мистецьких творів, - він належав до людей заможних, бо юридична практика забезпечувала доволі непогані статки. І все ж його жодною мірою не випадає назвати багатієм за масштабами тодішніх багатіїв, як, скажімо, Харитоненки, Бродські, Галагани, Тарновські чи його тесть Терещенко. А коли читаєш сьогодні в каталозі музею імена Веласкеса, Белліні, Донателло, Джордано, Перуджіно, Беллото, Гварді, Караваджіо, Йорданка, Рейсдала, Гроза, Давіда, Буше, Верне, Гальса, то розумієш: за всім тим – просто фантастичні кошти. Пояснення тут напрошується тільки одне – Ханенко був не тільки талановитим юристом, а й винятково здібним підприємцем та покупцем. Він умудрявся купувати картини винятково дешево. Деякі з них були в такому стані, що мало який знавець міг угадати в них славетного автора, а досвідчене око колекціонера відразу ж бачило в напівзнищеній картині те, чого не помічали інші... Одне слово, щоб зібрати саме такої ціни колекцію і саме при грошах Ханенка, треба було бути саме Богданом Івановичем» [17].

Після повернення із Варшави Богдан Іванович проводить декілька років, проживаючи поперемінно то в Києві, то в Москві, то у своєму курському маєтку. Він уважно стежив за антикварним ринком, і пошуки оригінальних художніх полотен стали для нього основним заняттям. Зібрана колекція вимагала відповідної систематизації і простору для розміщення її в експозиції. Переїхавши в Київ, Богдан Іванович і Варвара Миколаївна проживали в будинку М.Терещенка – батька Варвари. Цей будинок батько побудував для своєї доньки, попередньо придбавши ділянку землі по вулиці Олексіївській, 15. У Києві Богдан Іванович розгорнув широку громадську діяльність. Він став засновником Південно-Російського товариства захисту хліборобства і сільської промисловості та Київського товариства сільського господарства, організатором управлінь численних інших товариств, пов'язаних з розвитком промислового виробництва. На його кошти будували російський виставковий павільйон у Венеції, він постійно брав участь в археологічних розкопках, після чого були видані капітальні праці „Древности Приднепровья” та „Кресты и образки”. За участю Богдана Івановича влаштовувалися художні виставки, а молоді талановиті люди завжди отримували у нього матеріальну і моральну підтримку [18].

Київ – особлива сторінка в житті подружжя Ханенків. Будинок по вулиці Олексіївській Богдан Іванович пристосував для розміщення свого мистецького зібрання. Саме з цього часу він починає розцінювати свою колекцію як музей, а не як домашню галерею старих майстрів. У квітні 1892 року він пише Е.І.Цветкову: „Будинок мій закінчено опорядженням, і думаю, в наступному році розберуся зі своїм зібранням, яке поки що лежить без ужитку. В картинах своїх зробив сортування, до п'ятдесяти викинув, після цієї операції на душі стало легше” [19].

Упорядкування будинку і систематизація колекції займали майже увесь вільний час і залишалися головною справою Богдана Івановича, але все ж таки не змогли перетворити його в самотника, який замкнувся в стінах свого особняка-музею. Його світогляд сформувався в гуртку Дружиніна, і він залишався на все життя людиною, вихованою на ідеалах служіння суспільству. Як дворянин, котрий сповідував різночинно-інтелігентські ідеї, опинившись в колі молоді буржуазії,

він об'єктом служіння народу обирає культуру, в широкому залученні до якої бачив запоруку розвитку народної освіти.

На той час Київ був досить провінційним містом і не мав навіть музею. Неодноразово інтелігенція просила владу відкрити краєзнавчо-археологічний музей, але постійно отримувала відмову. Першу спробу було здійснено в 1889 році. У приміщенні другої міської гімназії група представників міської інтелігенції у складі професора Антоновича, Прахова, Лазаревського, цукропромисловика Терещенка, будівельного підрядчика Бродського та інших поважних у місті людей, склала доповідну записку про необхідність утворення міського музею. Але незважаючи на поважність осіб, які взяли участь у клопотанні, губернатор відмовив: „... у заснуванні подібного закладу потреби не виникає” [20].

Та попри це, Богдан Іванович підготував статут майбутнього музею. Документ було схвалено. Ханенко склав список людей, які зможуть допомогти відповідними коштами у будівництві музею. Богдан Іванович на той час очолював Київське товариство старожитностей і мистецтва, і йому було делеговано найголовніші повноваження у справі творення задумки музею. Розглядалося декілька проєктів, після чого визначили найкращий, за яким і мала будуватися споруда. Зібрали понад 70 тисяч рублів, а потрібно близько 300 тисяч. Коштів таких не було. У цей час до Києва приїздив імператор Микола II. Богдану Івановичу вдалося мати розмову з царем і вмовити його підтримати цю важливу для Києва справу. За розпорядженням Миколи II з державної казни на будівництво музею було перераховано 50 тисяч рублів. Решту грошей добирали меценати. 1904 року відбулося освячення музею. На той час він мав 3145 експонатів. Б. і В. Ханенки передали музею експонатів на 134 тисячі рублів. За активну участь у розбудові музею Богдану Івановичу було надано звання дійсного статського радника [21].

До музею увійшла археологічна колекція Богдана Івановича. Свого часу він, дізнавшись про наміри видатного археолога Вікентія Хвойки розпочати розкопки, викупив ту ділянку землі, щоб знайдені експонати не розійшлися по чужих руках, внаслідок чого було отримано найкращу в Росії приватну археологічну колекцію [22].

„Архітектура музею разом із меблями, стінним оббиттям, зброєю, посудом, іншими речами мала підкреслювати мистецько-стильові особливості експонатів, ніби продовжувати розмову „на задану тему”. Музей Ханенків був для киян справжнім „вікном в Європу”. Загалом фахівці схильні критично ставитися до архітектурного стилю будівлі, до перенасичення зал декором, меблями, речами, вони закидають Ханенкам поклоніння перед історією, гру в історизм, аматорське розуміння поняття експозиції... Разом з тим таке оформлення приватних галерей було типовим”, - пише Н.Крутенко [23].

1896 року Богдан Іванович і Варвара Миколаївна видали каталог своєї збірки „Собрание картин итальянской, фламандской, испанской и других художественных школ”, друге видання якої вийшло друком у 1899 році. Полотна їхньої колекції 1908 року мали великий успіх на виставці творів з палаців та приватних збірок, організованої часописом „Старые города” в Києві і Петербурзі. Твори з колекції київських колекціонерів привернули до себе увагу знавців та шанувальників мистецтва [24]. Про колекцію було відомо іноземним фахівцям, які не тільки добре знали її, але й консультували Ханенків. Серед них такі іноземні фахівці, як Бредіус, Фридлендер, Гроот, Боде. Зали музею, бібліотека з образотворчого мистецтва, що нараховували понад 2,5 тисячі екземплярів, приймали зацікавлених відвідувачів. Ханенки вирішили подарувати своє зібрання Києву. То була їхня громадянська позиція, яку яскраво ілюстрували слова на одному з публічних виступів Богдана Івановича. „Мати, наприклад, картину Тиціана чи грецький мармур п'ятого століття й не показувати ці речі – те саме, що привласнити собі одному неопубліковані твори Пушкіна, Гете або Шекспіра. Творіння геніїв своєю суттю не повинні належати тільки тим, хто ними володіє” [25].

Велику допомогу Богдану Івановичу у справі збирання і колекціонування художніх творів надавала Варвара Миколаївна. Вихована в сім'ї, де дитинство пройшло в оточенні кращих зразків російського класичного мистецтва, вона не тільки з молодих років обрала шлях до колекціонування, захоплюючись давньоруськими іконами, але й займалася просвітницьким благодійництвом. У своїх маєтках сіл Черкаського і Васильківського повітів за її ініціативи і матеріальної підтримки були збудовані парафіяльні школи і навчальні майстерні, де після успішного закінчення школи упродовж двох років дівчатка навчалися ткацького ремесла. Після цього кожна учениця одержувала безплатно ткацький верстат. Хлопці навчалися в столярній майстерні три роки і після успішного опанування спеціальністю отримували повний комплект столярних інструментів, матеріали для праці, допомогу в збуті виготовленої продукції. Для дорослих організовувалися вечірні класи, де навчали передових методів ведення сільського господарства. У селах комплектувалася відповідна бібліотека [26].

Діяльність Варвари Миколаївни на просвітницькій ниві пов'язана з популяризацією надбань української культури та підтримкою творчості народних майстрів. Для розширення збуту і пропагування художньої культури українського народу вона відкрила спеціальний магазин у Лондоні, де продавали килими і тканини організованою нею Оленівської майстерні Васильківського повіту. Коли в 1909 році в Києві відкрилася друга кустарна виставка, роботи Оленівської майстерні були нагороджені там великою срібною медаллю. За ескізами видатного художника, педагога і мецената Василя Григоровича Кричевського, якого Варвара Миколаївна запросила до співпраці у 1912 році, в Оленівській майстерні були виконані килими та декоративні тканини, що з великим успіхом експонувалися на виставці у Петербурзі, Берліні, Парижі та США. У Петербурзі вони були відзначені золотою медаллю. Через труднощі, викликані Першою світовою війною, майстерня, як і інші добродійні установи Варвари Миколаївни, припинила свою роботу [27].

Напередодні Першої світової війни приватне зібрання Ханенків було визнане фахівцями одним із кращих у Росії. Коли в 1915 році над Києвом нависла загроза німецької окупації, все найцінніше з колекції подружжя передало на збереження до Московського історичного музею до кращих часів [28]. На початку 1916 року Богдан Іванович тяжко захворів. Лікарі виявили капілярний бронхіт, який затягнувся на тривалий час і приносив хворому тяжкі страждання. Відчуваючи кризовий стан свого здоров'я, 26 листопада 1916 року він склав заповіт, згідно з яким колекція зарубіжного мистецтва дарувалася Києву. 10 квітня 1917 року заповідач у присутності М.Біляшівського та В.Кричевського підтвердив свою волю, застерігаючи, що його дружина Варвара Миколаївна мала залишитися довічним розпорядником колекції та будинку й повинна закінчити справу їхнього життя – підготувати збірку до перетворення її на міський музей. 26 травня (8 червня) 1917 року Богдана Івановича не стало [29].

Для Варвари Миколаївни почалися часи тяжких випробувань. Вона розуміла, що в такий складний для країни час колекція музею може опинитися під загрозою. Німецьке командування від імені свого уряду звернулося до вдови з пропозицією перевезти її майно в Німеччину, зберігши за ним ім'я Ханенків, але Варвара Миколаївна відмовилася. У грудні 1918 року вона звернулася до Академії наук України з проханням прийняти від неї в дар колекцію та бібліотеку при умові, що музей буде носити ім'я Б.І. та В.М.Ханенків. Влада переходила із рук у руки, а питання музею залишалося не вирішеним. У 1919 році більшовицька влада націоналізувала музей. Певний час він перебував у підпорядкуванні Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Незважаючи на громадянську війну, музей приймав відвідувачів. З 1921 року Академія наук України вступила у володіння музеєм. Було створено комітет для керівництва музеєм як науковою установою, до якого увійшла і Варвара Миколаївна, але 7 травня 1922 року вона померла. Директором музею було призначено Миколу Омеляновича Макаренка, мистецтвознавця, історика, археолога, а вченим

секретарем –Сергія Олександровича Гілярова, відомого в Києві мистецтвознавця. Коли почали описувати майно, що залишилося після смерті покійниці, з'ясувалася відсутність заповіту, який М.О.Макаренко підписував як свідок, та сімейного архіву Ханенків. Питання про їх долю залишається відкритим [30].

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що в 2009 році Київський музей західного та східного мистецтва, відкритий на основі музею мистецтв Б.І. та В.М. Ханенків, відзначає своє 90-річчя. Після ремонту приміщення на оновленій будівлі знову з'явився родовий герб на фасаді, упорядковано меморіальний кабінет Б.І.Ханенка. Розширюються експозиційні площі музею. Експонуються колекції східного мистецтва, влаштовуються тематичні виставки та наукові конференції. У залах цього чудового мистецького закладу на відвідувачів чекає зустріч з прекрасним надбанням світової і нашої національної культури, до збирання якого приклали стільки сил і коштів Богдан Іванович і Варвара Миколаївна Ханенки, ім'я яких, нарешті, повернуто музею.

1. Мистецтво України. Біографічний довідник. – К., 1997. – С. 612.
2. Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 425; Бакуменко П., Коцій В. Ханенки: знамениті родини // Україна. – 1992. - № 26. – С. 1-4.
3. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001. – С. 213.
4. Бакуменко П., Коцій В. Вказана праця. – С. 3.
5. Крутенко Наталія. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 63.
6. Акинша К. Забытый меценат // Наше наследие. – 1989. - № 5. – С. 29.
7. Там само. – С. 30.
8. Там само.
9. Крутенко Наталія. Фундатори // Пам'ятки України. – 1996. - № 2. – С. 9.
10. Акинша К. Вказана праця. – С. 30.
11. Крутенко Наталія. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 63.
12. Акинша К. Вказана праця. – С. 31.
13. Там само.
14. Слабошпицький М. Вказана праця. – С. 214.
15. Акинша К. Вказана праця. – С. 32.
16. Там само.
17. Слабошпицький М. Вказана праця. – С. 217.
18. Бакуменко П., Коцій В. Ханенки: знамениті родини // Україна. – 1992. - № 26.
19. Акинша К. Вказана праця. – С. 33.
20. Корнієнко Н. Український слід подружжя Ханенків // Українська газета. – 2002. – 6 червня.
21. Слабошпицький М. Вказана праця. – С. 217.
22. Корнієнко Н. Вказана праця.
23. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 64.
24. Див.: Там само.
25. Там само. – С. 65.
26. Корнієнко Н. Вказана праця.
27. Там само.
28. Солонська Н. У їхнім серці жила Україна // Голос України. – 1992. – 1 травня.
29. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 68.
30. Корнієнко Н. Вказана праця.

В статье рассматривается становление Богдана Ивановича Ханенка как коллекционера, мецената и организатора музейного дела в Киеве. Дворянин Черниговской губернии, который сочувствовал разночинно-интеллигентской идее, стал примером служения народу, избрав целью своего исследования художественную живопись. В широком приобщении к ней он видел залог развития народного просвещения.

The article deals with Bohdan Ivanovych Khanenko, his becoming a collector, Meccenas and organizer of the museum business in Kyiv. A nobleman of Chernihiv gubernia, who sympathized with the men of different rank intelligent ideas became an example of serving the people having chosen painting an object of his investigation. His wide involvement in painting was considered to be a pawning of popular education developmen.

ГОГОЛІ-ЯНОВСЬКІ Й ТУМАНСЬКІ

(До 200-річчя від дня народження М.В.Гоголя)

У статті оприлюднені нові дані про життя та діяльність близьких родичів відомого письменника Миколи Гоголя, зокрема діда Панаса Гоголя-Яновського та інших.

Постать одного з предків великого письменника М.В.Гоголя – його діда Панаса Дем'яновича Гоголя-Яновського – досі залишається мало дослідженою. А тим часом це була цікава особистість, людина із широким колом знайомств у середовищі козацької старшини Лівобережної України. І сам Панас Дем'янович, і його оточення – останнє покоління доби пізнього козацтва – стали тим ґрунтом, із якого проростали першопочатки творчості автора «Тараса Бульби» та інших його творів української тематики.

Походив Панас Яновський із священницької родини села Кононівки Лубенського повіту. Він здобув добру освіту в Київській академії, володів, крім української й російської мов, латиною, польською, грецькою й німецькою мовами. Навчав цих мов дітей заможних і знатних дідичів, зокрема, й свою майбутню дружину Тетяну Семенівну, доньку бунчукового товариша Семена Семеновича Лизогуба. Тетяна Семенівна була праправнукою гетьмана Петра Дорошенка, правнукою гетьмана Івана Скоропадського, онукою переяславського полковника Василя Танського.

Із 8 січня 1756 року Панас Дем'янович служив полковим канцеляристом у Миргородському полку, а з 8 вересня 1758 року до 1759 року – військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії в Глухові. Це був типовий шлях, який проходила молодь із української адміністративної еліти. Згодом упродовж трьох років П.Яновський служив у Миргородській лічильній комісії, а далі знову повернувся військовим канцеляристом до Генеральної канцелярії. Саме в 50-х – 60-х роках, як свідчить родинний архів Гоголів-Яновських, Панас Дем'янович часто доставляв листи козацької старшини з Глухова до містечка Сорочинців, де розміщалося миргородське полкове правління, і в зворотному напрямку.

Під час Російсько-турецької війни 1768-1774 років він брав участь у Кримському поході 1771 року. В 1772-1774 роках «находився канцеляристом беспорочної служби», далі «по команді освидетельствован»¹, тобто одержав свідоцтво про службу.

1782 року, коли розпочався процес ліквідації козацьких полків, Гоголь-Яновський переїхав із Глухова на Миргородщину, до свого маєтку на хуторі Купчиному, перейменованому на його честь у Яновщину, а ще пізніше – Василівку. З 7 липня 1782 року Панас Дем'янович служив полковим писарем у Миргородському полку. 1785 року він як людина з доброю освітою був обраний місцевим дворянством для роботи в «учрежденной в городе Киеве о разборе дворянства дел комиссии».² 15 квітня 1787 року Панас Дем'янович одержав при відставці офіцерське звання секунд-майора. Наступного року Яновський уже служив у земському суді Говтв'янського повіту³ (маєток Гоголів тоді входив до

© Розсоха Людмила Олександрівна – заступник директора з наукової роботи Миргородського краєзнавчого музею.

цього повіту). По закінченні цивільної служби Панас Дем'янович осіло жив у своїй Яновщині.

Період служби Панаса Дем'яновича Гоголя-Яновського в Глухові уможливив йому широкі горизонти спілкування й знайомств. У Генеральній військовій канцелярії зосереджувалися всі управлінські структури України – адміністративні, судові, фінансові, сюди сходився дипломатій, тут народжувалися гетьманські універсали, розглядалися козацькі й міщанські справи, накопичувався величезний архів.

Серед друзів і близьких знайомих П. Д. Гоголя-Яновського було чимало представників козацького патриціату Миргородського полку. Ще з 50-х років XVIII століття дід Миколи Гоголя знався з миргородським полковим осавулом Тихоном Кальницьким.⁴ Своєю повагу до Панаса Дем'яновича засвідчував у листах до нього миргородський полковник Федір Остроградський.⁵ Син останнього – Павло Федорович Остроградський, підкоморій Миргородського полку й депутат шляхетства, 1784 року підписав грамоту П.Гоголю-Яновському про внесення його сім'ї до родовідної книги Київського намісництва.⁶ Сусідом Гоголевого діда у Говтв'янському повіті був останній миргородський полковник Федір Григорович Заньківський.⁷ До приятелів Панаса Дем'яновича належали старшини Миргородського полку Ляховичі, Потапенки, Клименки, Тимошенки, Довгі (Долгови), Бровки, Ворожки (Ворожченки), Пащенки та інші. Упродовж трьох поколінь Гоголі-Яновські приятелювали з родом Козачківських, нащадків миргородського полкового судді Федора Козачківського.

Купчин, Купчинський, Купчинівський, Лизогубівський, згодом Яновщина, Василівка – все це найменування одного й того ж хутора в Миргородському (згодом Говтв'янському) повіті. А наприкінці XVIII століття цей хутір мав ще одну назву – Говтва, Голтва, за йменням місцевої річки.

Хутір Купчин не весь належав Гоголеві-Яновському – тільки 144 душі підданих. Інша ж частина хутора (22 хати) до 70-х років XVIII століття перебувала у власності Дем'яна Романовича Лісницького – правнука миргородського полковника Григорія Лісницького. Згодом цю маєтність від Лісницьких успадкував Лев Лапа-Данилевський, миргородський полковий хорунжий.⁸ І Лісницькі, й Лапи-Данилевські підтримували постійні дружні зв'язки з П.Д.Гоголем-Яновським.⁹

Є одна майже невідома сторінка з життя діда Миколи Гоголя – це історія, пов'язана із судовою суперечкою за хутір Купчин між Гоголями-Яновськими та їхніми віддаленими родичами Туманськими з Чернігівщини.

Хутір Купчин після одруження Тетяни Семенівни Лизогуб із Панасом Дем'яновичем Гоголем-Яновським перейшов їй у власність за уступним документом від батька, бунчукового товариша С.С.Лизогуба. Проте невдовзі з боку родичів Тетяни Семенівни з'явилися претензії на володіння цим хутором. Тетяна мала брата Петра Семеновича Лизогуба, бунчукового товариша, жителя Городницького повіту на Чернігівщині. По смерті (близько 1780 року) Петра Лизогуба його вдова Євдокія Василівна, донька бунчукового товариша Василя Івановича Комаровського, вийшла заміж удруге за надвірного радника Федора Осиповича Туманського й заявила про свої права на хутір Купчин.

Пані Євдокія не була бідною, її мати походила із знатного чернігівського роду Томар. Євдокія Василівна володіла в Городницькому повіті понад 1300 душами обох статей, двома селами й кількома хуторами, проте, либонь, і говтв'янські маєтності не вважала зайвими для себе. 1781 року вона подала до Миргородського земського суду документи, які нібито мали свідчити про те, що її перший чоловік Петро Семенович Лизогуб володів хутором Купчиним («он же и Голтва») і незадовго до смерті дав їй «уступку» на цей хутір; Євдокія ж нібито по смерті чоловіка цю маєтність «поручила в смотрение» своєму батькові Комаровському, і тепер вона домагалася своїх прав на хутір, прагнучи відібрати його у Гоголів-Яновських.¹⁰

1782 року полковий писар Панас Дем'янович Яновський і його дружина Тетяна

Семенівна подали чолобитну на ім'я імператриці Катерини Олексіївни зі скаргою на «надворную советницу Евдокию Василеву дочь Туманскую», доводячи, що вона надала до Миргородського суду «неслушний запис» (тобто фальшивий), і просили не визнавати її доказів.¹¹

Право Панаса Дем'яновича Гоголя-Яновського на хутір Купчин підтвердили в цій справі дві поважні особи – колишні миргородські полкові судді Федір Максимович Козачківський і Петро Олексійович Галяхівський.¹² Гоголі-Яновські, очевидно, виграли цей судовий позов, бо хутір залишився у їхній власності.

Другий чоловік Євдокії Василівни Лизогубової – Федір Осипович Туманський – належав до когорти відомих діячів України кінця XVIII – початку XIX століть. Рід Туманських походив із Переяславського полку. Дід Федора Осиповича Григорій Тимофійович був протопопом у місті Басані, батько Осип Григорович – головою Новгород-Сіверської палати карного суду. Знаною людиною був і дядько Федора – Василь Григорович Туманський (близько 1718-1809), із 1762 року генеральний писар. Як зазначає професор Олександр Мезько-Оглоблин, наприкінці 70-х років XVIII століття в Малоросійській Колегії в Глухові «порядкували самі Туманські: водночас членами Колегії були аж троє Туманських – Василь Григорович, тоді в чині дійсного статського радника (1776 р.), його брат Іван Григорович і старший син, Михайло Васильович».¹³

Федір Осипович Туманський (1757-1810), здобувши в 1773-1777 роках блискучу освіту в Кенігсберзькому університеті, став одним із найдієвіших і найталановитіших представників високої української інтелігенції кінця XVIII століття. Він глибоко усвідомлював, що без книги, видавничої справи, науки й освіти Україна опиниться на узбіччі світових цивілізаційних процесів. Тому він у 1779-1780 роках звернувся до Петербурзької академії наук із двома важливими проектами – створення в Глухові академічної книгарні з метою «снабдити сей край книгами, коих здесь с великою трудности достают»,¹⁴ а саме: літературою з історії, географії, античною, агіографічною, юридичною, художньою та іншою; а також звернувся з проектом заснування в Глухові академічного зібрання, яке, по суті, мало б стати початком Української академії наук. Другий проект Ф.Туманському не вдалося реалізувати.

Після скасування Гетьманщини й утворення намісництв (1782) Глухів як політичний, адміністративний і культурний центр Лівобережної України занепадає. Ф.О.Туманський у середині 80-х років переїздить до Петербурга, де розгортає енергійну діяльність – літературну, наукову, видавничу. Він видає часописи «Зеркало света», «Лекарство от скук и забот» та «Российский Магазин», в якому публікує пам'ятки української історії. Зокрема, в 1792 – 1793 роках Туманський оприлюднює літопис Граб'янки («Летописец Малья России»). 1801 року Ф.О.Туманський повертається до Глухова, де стає в оборону дворянських прав українського шляхетства.¹⁵

Що ж до долі його дружини Євдокії Василівни Лизогубової-Туманської, то вона залишається невідомою. Знаємо лише, що 1785 року, в час переїзду з Глухова до Петербурга, Ф.О.Туманський уже був одружений удруге з Ф.Г.Чеглоковською.

Панас Дем'янович Гоголь-Яновський, служачи в Глухові, був знайомий із родиною Туманських. 1760 року старший полковий канцелярист Миргородського полку Марко Козиненко передавав листа з Сорочинців до Глухова Василеві Григоровичу Туманському через Панаса Дем'яновича Гоголя-Яновського.¹⁶ А 1773 року Василь Туманський разом із іншими особами українського елітного старшинства й чиновництва просив призначити Панаса Дем'яновича на вакансову посаду миргородського полкового хорунжого.¹⁷

Нащадків роду Туманських знав і Микола Васильович Гоголь. У «Вибраних місцях із листування з друзями», аналізуючи творчість найкращих російських поетів і вплив на них поезії О.Пушкіна, Гоголь зазначав: «Варто назвати обох Туманських»,¹⁸ – маючи на увазі поетів Василя Івановича Туманського (1800-1860) і його двоюрідного брата Федора Антоновича Туманського (1801-1853). А

от про свій віддалений генеалогічний зв'язок із цим родом сам Микола Гоголь навряд чи здогадувався.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського Національної Академії Наук України (далі – ІР НБУВ НАНУ). – Ф. II. – Спр. 4530. – Арк. 1 зв.
2. Щеголев П. Отец Гоголя // Исторический Вестник. – 1902, февраль. – С. 657.
3. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 4530. – Арк. 2.
4. Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 429. – Арк. 72.
5. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. III. – Спр. 8564. – Арк. 1 - 2.
6. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В двух томах. – Приложения. – Т. 2. – СПб., 1856. – С. 272.
7. Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 253, 259, 271, 276.
8. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів. / АН України. Інститут української археографії. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 192; Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – С. 256.
9. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 4550. – Арк. 1; Спр. 4736. – Арк. 1.
10. Там само. – Ф. II. – Спр. 4573. – Арк. 1 – 4 зв.
11. Там само. – Арк. 4 зв.
12. Там само. – Ф. III. – Спр. 8231. – Арк. 1 – 1 зв.
13. Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / Редактор Любомир Р. Винар. Упорядник Алла Отаманенко. – Острог, Нью-Йорк, 2000. – С. 222.
14. Там само. – С. 229.
15. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. - № 4. – С. 65.
16. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. III. – Спр. 8576. – Арк. 1 зв.
17. Там само. – Ф. II. – Спр. 4544. – Арк. 1 – 1 зв.
18. Н.В.Гоголь. Собрание сочинений в 8 томах. – Т.7. – М.: Правда, 1984. – С. 358.

В статтє обнародовань новьє данньє о жизни и деятельности близких родственников известного писателя Николая Гоголя, в частности деда Афанасия Гоголя-Яновского и других.

In the article there are promulgated new facts about life and activities of well-known writer Nikolai Gogol's relatives, in particular of grandfather Aphanasiy Gogol-Yanovskiy and other.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 7.09

Сергій Павленко

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ПОРТРЕТ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ

У статті піддається сумніву достовірність зображення гетьмана І.Мазепи на портреті Дніпропетровського художнього музею. Автор вважає, що це художня версія початку XIX ст.

У XIX столітті багато дослідників старовини, історії України зацікавилися постаттю гетьмана І.Мазепи. Так з'явилися студії, монографії Д.Бантиш-Каменського, М. Костомарова, Ф.Уманця та інших істориків. Вони були першопрохідцями у пізнанні складної особистості, відомого діяча кінця XVII – XVIII століть. Незважаючи на дискусійний характер багатьох їхніх висновків, перші узагальнюючі роботи дали історичній науці певну канву, сюжет у дослідженні неординарної постаті.

Зрозуміло, вже тоді багатьох істориків, мистецтвознавців хвилювало питання, яким був І.Мазепа не тільки в ділах, а і як виглядав. Саме в XIX столітті розгортається неприхований пошук зображень гетьмана, їх аналіз. До цієї справи залучається багато ентузіастів, любителів старовини. З'являється багато версій, гіпотез. Оскільки ніхто у той час не міг знати достеменного портрета гетьмана, у поле зору дослідників, ентузіастів потрапляють різні зображення, які, на думку їх оцінювачів, мали відношення до І.Мазепи. Шанувальники української минувшини замовляють художникам його портрети, які були найчастіше художнім вимислом малярів або перекопіюванням деяких непевного походження картин. Згодом уже ці полотна ставали предметом дискусій, оскільки складалося враження, що вони зберегли образ правителя України. Особливо активізувались ці досліді з приводу гетьманських портретів в останній чверті XIX століття.

Портрет І.Мазепи із збірки Дніпропетровського художнього музею нині фігурує у числі найбільш достовірних зображень гетьмана. О.Ковалевська фактично надає йому першу позицію серед них¹ і вміщує на обкладинку своєї книги.

Разом з тим для подібних висновків є дуже мало підстав. Із скупих відомостей, які свого часу роздобула провідний науковий співробітник Дніпропетровського художнього музею Л. Яценко², дізнаємося, що картина «невідомого (польського?) художника», підписана «Портрет Івана Мазепи в лагах з Андріївською стрічкою. Кінець XVIII ст. З оригіналу 1700 р.», була подарована на початку XX ст. А.Квоненштадтом істориком Д.Яворницькому, а той передав її близько 1905 р. у

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», заслужений журналіст України.

Катеринославський музей ім.О.Поля³. Це зображення показували на виставці XIII Всеросійського археологічного з'їзду.

Єдиним доказом причетності цього зображення до І.Мазепи є Андріївська стрічка та усний переказ. За проведеною експертизою, цей портрет багатьма моментами (10 з 11) збігається із портретами з колекції Бутовича та роботою М.Бернігерота⁴. На жаль, це ні про що не говорить, оскільки два останні зображення спотворені реставраціями, «поправками».

Однак художник явно малював не з натури. На портреті відсутній герб гетьмана. Крім того, якщо Андріївську стрічку на картині ще можна розпізнати, то орден Андрія Первозванного не відповідає реаліям. На «дніпропетровському» портреті це або якась фантазія художника, або взагалі аграф-застібка.

Відомо, що І.Мазепа став кавалером ордена Андрія Первозванного у 1700 р.⁵ У січні того року Петро I викликав його до Москви. Гетьманське посольство у складі 48 осіб прибуло до російської столиці 22 січня і залишалось у ній до 25 лютого. 8 лютого цар вручив гетьману грамоту на орден святого апостола Андрія Первозванного⁶. Першим таку нагороду у 1699р. отримав граф Федір Головкін. Як свідчать документи, орден гетьман отримав лише у серпні, про що свідчить

Невідомий художник.
Портрет Івана Мазепи в латах та з "андріївською" стрічкою
Дніпропетровський художній Музей

подяка гетьмана царю від 12 серпня 1700 р. Ще 12 березня за розпорядженням царя Ю.Головін наказав видати майстру Олександру Клерку 750 рублів *«за взятые за двадцать за пять камней алмазов, которые у него взяты к делу в кавалерский золотой крест на дачу»*⁷.

Крім того, у Москві Мазепі також подарували «кафтан венгерской бархатной зеленой»⁸ на соболях з діамантовими запонками вартістю 750 рублів. Протягом місячного перебування у Москві гетьману виділялось щодня по вісім чарок вина двійного, по піввідра вареного меду, по відру меду білого, по два відра доброго пива, старшинам, зокрема генеральному осавулу Івану Ломиковському, генеральному бунчужному Івану Скоропадському, ніжинському полковнику Івану Обидовському, по п'ять чарок вина, по три кружки вареного меду, по стільки ж пива. Децю менша ця "питна" норма була для знатних товаришів, канцеляристів. Гетьман проводив зустрічі з царськими вельможами, погоджував різноманітні питання. Так,

за його проханням генеральний суддя Василь Кочубей 15 лютого отримав звання стольника.

Орден складався з двох елементів - знака (розп'ятий святий Андрій на хресті у формі літери «Х») та срібної восьмикутної зірки з хрестом на золотому полі на середині⁹. Початково нагорода відрізнялася від тих, які вручалися після 1720 р. За висновком дослідника В.Дурова, спочатку зірку вишивали¹⁰.

Отже, відсутність ордена на «дніпропетровському» портреті вказує на те, що у цьому разі ототожнювати зображуваного з І.Мазепою дуже важко.

Андріївська стрічка теж не є дуже сильним аргументом. Зважимо на ту обставину, що подібні стрічки бачимо на персонах канцлера великого литовського Михайла Чарторийського (1748)¹¹, Михайла Потоцького (друга чверть XVIII ст.)¹², маршалка великого литовського Павла Кароля Сангушка (друга чверть XVIII ст.)¹³, князя, руського воєводи Олександра Чарторийського (до 1757 р.)¹⁴, власника Жовкви Михайла Казимира Радивиля (між 1735-1744 рр.), Вацлава Ржевувського (XVIII ст.)¹⁵, польського короля Станіслава Лещинського (початок XVIII ст.)¹⁶. Використання в одязі подібного елемента було широко розповсюджено в Європі у XVII-XVIII століттях. У тридцятилітній війні солдати ворогуючих армій розрізнялися за кольором стрічок, перекинутих через плече¹⁷. Крім того, перев'язь також означала й військовий чин¹⁸. За Петра I в російській армії для офіцерів були уведений довгі триколірні шарфи (біла, синя, червона смуги) у формі стрічок, за срібними та золотими нитками яких розрізняли вищі та нижчі звання¹⁹. Стрічки різного кольору носили на мундирах у Росії і в XIX ст.²⁰.

Звертає увагу на себе і молодий вік зображеної людини. Якщо це І.Мазепа, то ще в свої догетьманські часи, коли йому могло бути 28-35 років. Цікава і така деталь. З подібними прикрасами у вигляді великого ордена-«брошки» змальовані парсуни, наприклад, власника маєтностей Олександра Корнякта (перша третина XVII ст.)²¹, Богдана Хмельницького²².

О. Ковалевська запропонувала цікаву версію «поєднання» молодого віку І.Мазепа та Андріївської стрічки: «У 1700 р., у зв'язку з нагородженням І.Мазепа орденом святого Андрія Первозванного, виникла потреба написати новий портрет, але вже з орденською стрічкою. Художник міг скористатися вже існуючим портретом і лише додати на ньому стрічку. Таким чином виник портрет, на якому гетьман був зображений у молодшому віці, ніж це було насправді, але із зображенням історичного елемента більш пізнього часу, що внесло певну плутанину при визначенні часу написання портрета»²³.

Але ці аргументи важко прийняти, оскільки на портреті немає, як ми зазначали вище, самого ордена. Живописець мав би додати до зображеного головну деталь нагороди. Разом з тим її немає. А отже, це свідчить про те, що ніякого доповнення у 1700 р. до портрета не відбулося. Художник не міг у тих реаліях не відобразити головну відзнаку, якою пошановано гетьмана. Навіть на портреті І.Мазепа з колекції Бутовичів свого часу реставратор-самоучка за наданим йому зразком вималював, крім Андріївської стрічки, й зірку ордена. У XVIII, XIX століттях уже існувало багато портретів вельмож, царедворців, нагороджених орденом Андрія Первозванного. Тому ті, хто прагнув мати у своїй колекції зображення гетьмана, зрештою могли дізнатися, що І.Мазепа треба змальовувати не тільки з Андріївською стрічкою.

Певні розгадки щодо «дніпропетровського» портрета І.Мазепа містяться в узагальненнях мистецтвознавця В.Рубана щодо зображень гетьманів у живописі першої половини XIX століття. Саме тоді виникає в Україні захоплення минувиною, історичними діячами, наближення образів останніх «до фольклорних ідеалів»²⁴. Ось що пише автор про портрет гетьмана Данила Апостола: «Автор копії XIX ст. зберігає вірність найменшим деталям костюма, але «осучаснює» їх. Орденська стрічка із однотонної червоної смужки стає муаровою, мерехтливою. Коштовний аграф з перлин і каменя перетворюється на золотий з рубіном. Хутро, яким підбитий плащ-кирея, більш матеріалізується, як і передача металу, шкіри, шовку, – усе свідчить про інтерес до виявлення фактурності у їх змалюванні. Обличчя зовсім молоде, хоча риси перегукуються з виглядом старого гетьмана на давніх портретах. Напівзаплющене праве око – єдина «особлива прикмета» зовнішності гетьмана – залишається лише інформативним мотивом

* У каталозі В.Недяка (Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. – К:Емма, 2003) автором його записаний (с.17) О.С. Мартинович (1856-1933?). Насправді у ці роки жив художник Порфирій Денисович Мартинович. Останній не фігурує у наукових дослідженнях як автор портрета Д.Апостола.

для митця, а не перетворюється на засіб психологізування образу»²⁵.

Цей портрет Д.Апостола невідомого художника* зберігається у Національному художньому музеї України (інв.№ Ж-1156). За технікою виконання він дуже нагадує парадне «дніпропетровське» зображення І.Мазепи. В обох випадках ми бачимо молоді обличчя гетьманів. Хоча І.Мазепі в лютому 1700 р. (час нагородження орденом Андрія Первозванного) вже йшов 61 рік, а Д. Апостолу в 1730 р. (вручення ордена святого Олександра Невського) – 76.

На двох портретах – орденські стрічки не поверх темно-зеленої плащ-киреї, а під нею. Гетьмани вдягнуті у лицарські обладунки, мають коштовні аграфи-застібки. Голуба Андріївська стрічка та червона стрічка до ордена святого Олександра Невського з шовкової тканини муару аж переливаються на світлі хвилями-відтінками.

Схоже, автор цих робіт один і той же. Йому уявлялися гетьмани красивими, невідкладними часу. Тому він зробив їх удвічі молодшими, ніж вони були наприкінці свого правління. Портрети гетьманів мали показати глядачу нагороджених героїв України, а не ветхих старців. Водночас автору-художнику явно бракувало відомостей про те, як зображувати знаки орденів, навіть булаву. Тому він, мабуть, з цих причин опустил їх зображення, аби не зашкодити правдоподібності свого малювання.

Можна припустити, що художник робив копію з портретів гетьмана, створених до їх відзначення царськими нагородами. Однак на таких старовинних зображеннях, як правило, був присутній герб історичного діяча. Відсутність подібної деталі на обох портретах засвідчує, що художник або боявся помилитися у копіюванні пошкоджених елементів герба, або він взагалі користувався усними переказами про зовнішність гетьманів. Швидше за все ці картини зробив якийсь поміщицький художник на початку XIX століття для портретної галереї господаря, який зацікавився історією України.

Тому «дніпропетровський» портрет І.Мазепи можна розглядати як художню версію образу гетьмана, але вважати його достовірним за вищезгаданих зауваг досить передчасно.

1. Ковалевська О. Іван Мазепа: у запитаннях та відповідях. – К.: Темпора, 2008. – С.163.
2. Лист провідного наукового співробітника Дніпропетровського художнього музею Ігоря Борисовича Труша від 27 лютого 2009 р.// Приватний архів автора.
3. Невідомі та маловідомі портрети XVIII – початку XX ст.: Каталог/ Упорядник Л.І.Яценко. – Дніпропетровськ, 1992. – С.9.
4. Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. –2007. – №3. – С. 158-159.
5. Табачник Д., Безгін І., Бузало В. Дмитренко М.,Курас І., Куценко В., Яковлева Л. Нагороди України: історія, факти, документи. У 3 т. – К.: Українознавство, 1996. – Т.І. – С. 13.
6. Дуров В. Из истории первых награжденных орденом св. Андрея Первозванного // Цейхгауз. – 2000. – №1. – С.8-11.
7. Там само.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського. – Ф.VIII. – Од. зб.223/ 96. – Арк. 575.
9. Шепелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2005; <http://bibliotekar.ru/CentrTitul/33.htm>
10. Дуров В. Ордена России -М: Воскресенье,1993; <http://armor.kiev.ua/History/Andrew.html>
11. Белікова Г., Членова Л. Український портрет XVI – XVIII століть. Каталог-альбом. – К.:ТОВ «Артанія Нова», 2004. – С.316.

12. Там само.
13. Там само. – С.317.
14. Там само.
15. Жолтовський П.М. Український живопис XVII- XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1978. – С.175.
16. Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня -24 серпня 2003 р. м.Львів – К.: Емма, 2003. – С. 28.
17. Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. – Прага: Артिया, 1988. – С.441.
18. Там само. – С.442.
19. Военная одежда русской армии. – М.: Воениздат, 1994. – С.46.
20. Волков С.В.Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – С. 249.
21. Жолтовський П.М. Український живопис XVII- XVIII ст. – С.143.
22. Там само. – С.230 – 231.
23. Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи. – С.158.
24. Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 74.
25. Там само. – С.76 –77.

В статье подвергается сомнению достоверность изображения гетмана И.Мазепы на портрете Днепропетровского художественного музея. Автор считает, что это художественная версия начала XIX ст.

In the article the authenticity of the portrayal of Hetman Mazepa in the portrait from Dnipropetrovsk Art Museum is called in question. The author thinks this portrait version belongs to the beginning of XIX century.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

БОГДАШИНА О.М.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, МЕТОДИКИ, ІСТОРІЇ: НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК.- 3-Е ВИД., ДОП. ТА ПЕРЕРОБЛ.- ХАРКІВ: "ВИДАВНИЦТВО САГА", 2008.- 214 С.

Досягнення української історичної науки у царині вивчення минувшини українського народу та української держави достатньо широко представлені у монографіях, наукових часописах, збірках тощо. Усталені уявлення про перебіг історичних подій української історії оприлюднені на сторінках численних шкільних та вузівських підручників. Натомість забезпечення підручниками та посібниками інших галузей історичної науки залишає бажати кращого. Тим нагальнішою є поява рецензованого навчально-методичного посібника, який має на меті привернути увагу студентів до найскладніших проблем теорії історичного джерелознавства, методики та історії джерелознавства історії України, а саме до тих питань методології та методики українського джерелознавства, які забезпечують теоретичну основу наукових історичних студій, а також мають практичне значення у роботі з історичними джерелами. Це третє видання посібника О.Богдашиної. Попередні дві редакції здобули належну оцінку фахівців¹. Вихід навчального посібника є гарним приводом звернутись до теоретичних проблем джерелознавства, вкотре замислитись над його місією в історичній науці.

Проблеми теорії історичного джерелознавства з різним ступенем глибини, новизни та оригінальності вирішувались у підручниках та навчальних посібниках вітчизняних та зарубіжних авторів. Не втратили своєї актуальності роботи Л.Пушкарьова "Классификация русских письменных источников по отечественной истории" (М., 1975), В.Стрельського "Теория и методика источниковедения истории СССР" (К., 1976), О.Пронштейна "Методика исторического источниковедения" (Ростов-на-Дону, 1976), І.Ковальченка "Источниковедение истории СССР" (М., 1981), М.Варшавчика "Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика" (К., 1984), О.Пронштейна та І.Данилевського "Вопросы теории и методики исторического источниковедения" (М., 1986), В.Фарсоби́на "Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии" (М., 1989). В останні півтора десятиліття побачила світ низка ґрунтовних довідників та підручників, у яких поставлено і вирішено низку теоретичних питань в галузі історичного джерелознавства. Зокрема, довідники "Джерелознавство історії України" (К., 1998), "Історична наука: термінологічний та понятійний довідник" (К., 2002), "Історіографічний словник" (Х., 2004), "Спеціальні історичні дисципліни" (К., 2008) стали прикладами навчально-довідкових видань, в яких на основі сучасних

методологічних підходів розтлумачено сутність основних категорій, термінів і понять, що використовуються у сучасному джерелознавстві. Нові здобутки теорії історичного джерелознавства знайшли своє відображення у підручниках і навчальних посібниках, підготовлених творчим колективом викладачів Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка під керівництвом Я.Калакури "Історичне джерелознавство" (К., 2002), В.Підгаєцьким "Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст." (Дніпропетровськ, 2001), В.Вороновим "Джерелознавство історії України" (Дніпропетровськ, 2003), а також російськими джерелознавцями О.Медушевською "Источниковедение: теория, история и метод" (М., 1996), І.Данилевським, В.Кабановим, О.Медушевською та М.Румянцевою "Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории" (М., 1998), Ю.Русиною "История и теория источниковедения" (Екатеринбург, 2001), А.Соколовим, Ю.Бокаревим, Л.Борисовою, В.Кабановим, В.Магідовим та ін. "Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика" (М., 2004). Втім, О.Богдашина, узагальнивши досвід попередників, запропонувала оригінальний підхід до ключових проблем теорії джерелознавства. Це вдалося зробити завдяки своєрідній композиції посібника. У книзі інформацію розташовано таким чином, що читач має змогу простежити логіку формування тієї чи іншої думки, положення, висновку тощо. Сучасний горизонт розуміння кожної проблеми послідовно генералізується авторкою, зважаючи на здобутки, упущення та недоліки попередніх поколінь дослідників – виклад носить історіографічний характер. Зважаючи на аудиторію, на яку розраховано даний посібник, та мету, яку переслідує авторка, такий підхід є виправданим і реалізує основні дидактичні принципи підготовки фахівця за спеціальністю "Історія", адже історіографія сама є джерелом власних інтерпретаційних сутностей² і сприяє орієнтації в актуальних проблемах історичної науки, засобах та способах їхнього розв'язання. Матеріали посібника апробовані під час викладання О.Богдашиною спецкурсу "Джерелознавство історії України: теорія, історія, метод" для студентів магістратури Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

О.Богдашина справедливо вказала на те, що "розробка концепції предмета джерелознавства була пов'язана з усвідомленням предмета цієї науки як певної теоретичної моделі, її змісту, а також з необхідністю визначення наукового статусу великого комплексу наукових знань, об'єднаних словом джерелознавство"³. Тому цілком послідовними виглядають тривалі пошуки місця джерелознавства в системі історичної науки та формулювання його предмета. Зрештою, наведені у посібнику підходи дослідників до цієї категорії, дають відчуття наближення до консолідованого розуміння предмета джерелознавства.

О.Богдашина не заперечує проти того, що "джерелознавство історії України – один з розділів спеціальної галузі наукових знань – історичного джерелознавства з *власною* історією, *теорією та методикою* (виділено автором. – **А.О.**), предметом, завданнями та об'єктом дослідження"⁴. Втім, на нашу думку, включення до предмета джерелознавства історії України теоретичного аспекту є суперечливим. Наскільки можлива власна теорія та методика у кожній окремій предметній галузі історичного джерелознавства? Теорія джерелознавства знаходить своє застосування в кожній конкретній предметній галузі, однією з яких є історія України. Тому, на нашу думку, необхідно розмежовувати історичне джерелознавство, яке акумулює теоретичні знання про об'єкт, предмет та завдання цієї галузі знань (загальне), з джерелознавством історії України (конкретне), яке живиться теорією історичного джерелознавства і забезпечує функціонування його положень на практиці. Самодостатність джерелознавства історії України, його автономність по відношенню до історичного джерелознавства – ілюзія, яка виявилася нездоланною для авторки посібника. Можливо, через це, одним з "теоретичних завдань джерелознавства історії України" у посібнику визначено "впорядкування понятійно-термінологічного апарату цієї *науки* (виділено автором.

– А.О.)⁵. Також не зовсім зрозуміло, наскільки доречним є покладання на державу реалізації практичних завдань джерелознавства історії України, одне з яких, на думку О.Богдашиної, полягає у проголошенні та здійсненні "на державному рівні нової політики пошуку збереження та використання джерел з історії України"⁶.

Характеризуючи функції та завдання джерелознавства історії України, О.Богдашина, на жаль, не вказала визначальних рис конструктивно-критичної функції, виділеної разом з пізнавальною, методологічною та світоглядною. Також бракує коментарів щодо методів, які авторкою структуровані на три групи: загальнонаукові і міждисциплінарні, спеціально-історичні та окремі методики дослідження історичних джерел. Пропонована добірка виглядає занадто категоричною в частині спеціально-історичних та джерелознавчих методів і не вичерпує усіх дослідницьких технологій, які застосовуються у джерелознавчих та історичних дослідженнях.

Характеризуючи закономірності, які сприяють окресленню предмета історичного джерелознавства, О.Богдашина поділяє точку зору авторів підручника "Історичне джерелознавство" (К., 2002), додаючи кілька влучних коментарів до них.

Дещо однобічним виглядає підхід О.Богдашиної до методології та методики джерелознавства. Пропоновані визначення не розкривають їхньої суті, не вказують на відмінність одного від іншого, через що втрачається належне розуміння ролі методології та методики у процесі пізнання. Методологія джерелознавства являє собою смислове поле, в рамках якого джерелознавче знання інтегрується в історичне. Виходячи з цього, методика – система спеціальних правил та методів надання сенсу джерельній інформації, згідно з семантикою, виробленою та узгодженою в рамках певної методології⁷. Такий підхід надає доктринальності, масштабності, цілісності методології і вказує на прикладне значення методики.

Окремий параграф у навчальному посібнику присвячений структурі джерелознавства історії України та зв'язкам джерелознавства зі спеціальними історичними дисциплінами та іншими галузями знань, пов'язаними з вивченням історичних джерел. О.Богдашина доходить висновку про існування двох підходів до конструювання структури історичного джерелознавства. Перший підхід узгоджується з логікою наукового пізнання і передбачає виділення в структурі джерелознавства теорії та практики, другий, сформульований М.Варшавчиком та вдосконалений І.Войцехівською, розглядає структуру джерелознавства у чотирьох аспектах: логічному, функціональному, предметному і субдисциплінарному. У пропонованій О.Богдашиною структурі джерелознавства історії України, яка є спробою сполучити обидва підходи, цілком правильно визначено місце джерелознавства історії України в структурі історичного джерелознавства⁸ – в усіх виділених аспектах структури джерелознавство історії України є предметною галуззю, що не піднімається до рівня його теоретизації, отже, становить сферу практичної діяльності джерелознавців та істориків. Безперечно, багатоаспектне структурування точніше передає складові елементи джерелознавства, втім, слід визнати, що у дослідницькій практиці вживанішою є дихотомічна структура як джерелознавства, так і усіх інших галузей знань.

Значну увагу у посібнику небезпідставно приділено проблемі симбіозу джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, їхній ролі у вивченні та використанні історичних джерел у дослідницькій практиці. Фахівці нараховують понад 60 спеціальних історичних дисциплін⁹. Авторка справедливо зазначає, що частина з них, значно розширивши предмет дослідження, вийшла за межі "спеціальних історичних дисциплін" і репрезентує цілком самодостатні галузі знань. Це, передусім, стосується археології, археографії, архівознавства, історіографії, музеєзнавства та ін. Зміни їхнього статусу порушують важливу методологічну проблему – міждисциплінарні дослідження в історичній науці перетворюються на полідисциплінарні, що у свою чергу спонукає до корекції схеми всіх історичних наук.

Огляд спеціальних історичних дисциплін, дотичних до джерелознавства, здійснений з різним ступенем деталізації. Зокрема, досить докладними є повідомлення про предмет, завдання та зв'язки з джерелознавством історіографії, архівознавства, фалеристики, геральдики, сфрагістики, дипломатики, вексилології, палеографії, герменевтики, історичної хронології, історичної демографії, генеалогії та історичної ономастики. Авторка слушно привернула увагу до зв'язків джерелознавства з іншими гуманітарними та природничими науками, що має збагатити методологію та методику історичних студій. Водночас лишень побіжно визначено коло питань, які розв'язуються бібліотекознавством, біополістикою, літописознавством, мемуаристикою, уніформознавством (уніформологією). Характеризуючи зв'язки джерелознавства з історіографією, О.Богдашина вказує на існування історіографії джерелознавства і, на жаль, не згадує про джерелознавство історіографії, конституйоване у роботах С.О.Шмідта¹⁰. Зважаючи на роль джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін як складової гносеологічної основи історичної науки, слід було відзначити їхній вплив на методологію історичного пізнання та методику історіописання. Також, на нашу думку, термін "екзегетика" не слід уживати як синонімом до герменевтики¹¹. Вочевидь, доречнішою була б згадка про екзегетику як про попередницю герменевтики.

Досить ґрунтовно підійшла О.Богдашина до характеристики "історичного джерела" – ключової категорії історичного джерелознавства. У посібнику послідовно висвітлено процес наповнення змістом категорії "історичне джерело" від зародження ідеї про "джерела історії" до сучасних підходів, які характеризуються методологічною строкатістю. Авторка виважено підійшла до оцінки підходів фахівців до визначення цієї категорії, вказуючи на їхні переваги та недоліки, а також цілком обґрунтовано визначила чотири головні підходи до визначення поняття історичного джерела та його природи, які побутують у сучасній історичній науці: позитивістський, марксистський, культурологічний та неокантіанський¹². Історичне джерело тривалий час визначали через поняття "документ", "слід", "результати людської діяльності", "пам'ятка", "матеріали", "реалізований продукт людської психіки", "продукт суспільних відносин", однак найпридатнішим тропом для позначення "історичного джерела", на думку авторки, слід вважати "носії історичної інформації". Втім, подаючи власне визначення історичного джерела, О.Богдашина дещо відступила від цієї позиції: "Історичні джерела – ті результати людської діяльності, які містять у собі (як правило, безпосередньо) історичну інформацію, тобто які виступають носіями інформації про історичні події та явища; водночас самі виступають як пам'ятки матеріальної та духовної культури епохи, в яку вони були створені"¹³. При цьому, свідомо за межі цієї категорії виведено все, що створено без участі людини. Означені підходи не вичерпують усього розмаїття можливих тлумачень сутності історичного джерела. Заслуговують на уважне прочитання роботи Ю.Святця, у яких закладено розуміння історичного джерела як синергетичного об'єкта¹⁴. Крім того, на нашу думку, залишаються неосмисленими наслідки "лінгвістичного повороту" та постмодерністської методології щодо категорії "історичне джерело". Отож парадигма категорії "історичне джерело" має перспективи до подальшого розгортання.

У параграфі, присвяченому класифікації історичних джерел, привертають увагу новачі, запропоновані О.Богдашиною. Йдеться насамперед про поділ джерел на історичні та позаісторичні¹⁵. Наголос на тому, що "позаісторичні джерела, які звичайно не є історичними джерелами", однак "є частиною джерельної бази історії України"¹⁶, інспірує декілька питань методологічного характеру. Яким чином можуть бути створені джерела поза історією, поза межами історичного процесу? Чи правомірно вважати створене природою неісторичним? Пошук відповідей на ці питання губиться у дискусії про історичне, неісторичне та позаісторичне, тому дозволимо собі невеликий відступ. Зрозуміло, що історія пишеться людьми і для

людей. Поступ суспільства у часі важко уявити без природи як простору, середовища, умови реалізації історичного процесу, невід'ємною частиною якої є рід людський, а також природного впливу, який не завжди був контрольований та передбачуваний людством. Сучасність – це *результат* дії природи та діяльності людства по її освоєнню та самовдосконаленню. Тому, це унеможливило сприйняття природного впливу поза історичним досвідом. Льодовик, землетруси, зсуви, повені, зливи, торнадо та інші явища природи – це такі ж історичні події, як народження людини, початок чи завершення війни, винахід парового двигуна. Вони стали доступними для історичного пізнання завдяки їх фіксації людьми у доступних для розуміння формах. Тому навряд чи коректним є виокремлення джерел, які створені поза історією. Водночас пошук відповідника, який би відобразив природний вплив на людство та середовище його існування з урахуванням синтаксичного аспекту інформації, приводить нас до терміну "природно-географічні джерела", запропонованого С.Шмідтом¹⁷. Способом збереження інформації про історичну дійсність цими джерелами може бути рельєф як результат тектонічного впливу, який без його декодування на зрозумілу для людей мову і з обґрунтованою для людства потребою не несе історичної інформації. Інші явища природи також залишають по собі сліди, які не можуть бути джерелами їх вивчення – калюжі та паводки не є джерелами вивчення дощу чи зливи, руїни будівель – це не спосіб фіксації дії землетрусу чи торнадо, зміна кольору шкіри чи опіки на тілі людини не зовсім придатні для вивчення сонячної активності, а гіпертонія, гіпотонія та інші хвороби – не є джерелами вивчення сонячної активності. Природа фіксує свій вплив в оригінальній формі, виявляючи себе як постійну зміну явищ, матеріальні, візуальні або інші сліди яких, доступні для сприйняття, не завжди зберігаються. Людство ж за допомогою певних зрозумілих йому кодів констатує і фіксує ці явища, перетворюючи природні феномени на історичні події людської історії, та робить їх доступними для дослідження завдяки створеним носіям інформації. Таким чином, природа знаходить своє відображення у словесних, зображальних, речових та інших історичних джерелах, а виділення природно-географічних джерел не відповідає критеріями типології – явища природи не є способом кодування інформації. Втім, порушена проблема потребує подальшого ретельного вивчення.

Запропонована О.Богдашиною класифікаційна схема, в якій поділ джерел здійснюється на групи, типи, види та підвиди, частково долає існуючі проблеми класифікації джерел. Авторка свідомо того, що складності класифікації джерел об'єктивно зумовлені різними підходами до їх типологізації в залежності від того, яка властивість чи специфічна риса джерела взята за основу¹⁸. Тим не менше, виокремлення, крім словесних, речових та зображальних, *інших джерел* порушує дотримання критеріїв, адже до цієї групи віднесені джерела, інформація яких, на відміну від інших груп, закодована і зберігається в різний спосіб. Це істотно порушує стрункність класифікації та обмежує можливості її практичного застосування. Крім того, здається помилковим віднесення до інших типів джерел електронних носіїв інформації¹⁹. Передусім, носії інформації не є визначальною ознакою для запропонованої класифікації, а з іншого боку, інформація, яка зберігається в електронному вигляді, має чітку систему кодування у вигляді символів, слів та зображень. Отже, електронні джерела можуть бути віднесені до словесних та зображальних або у вузькому значенні, враховуючи двоїстий код, що лежить в основі програмування, до конвенціональних.

Проаналізоване розмаїття класифікаційних схем попередників та зважена оцінка власної класифікації джерел дають підстави погодитися з думкою авторки про те, що кожен науковець обирає ті принципи поділу джерел, які відповідають його теоретичним поглядам та (або) практичним завданням конкретного дослідження, а вибір проблеми корелює обрання істориком тієї чи іншої класифікації²⁰.

У параграфі, присвяченому критиці історичних джерел, розкрито основні етапи

роботи з джерелом: з'ясовано завдання джерелознавчої евристики, аналізу та синтезу. Критеріями цінності джерела О.Богдашина пропонує вважати його автентичність, вірогідність, повноту, інформаційну новизну та репрезентативність. Особливості практичного визначення цих характеристик джерела достатньою мірою представлені на сторінках посібника. Втім, на нашу думку, репрезентативність не може бути характеристикою окремого історичного джерела, оскільки в своїй суті стосується комплексу джерел або джерельної бази в цілому. Крім того, параграф про критику джерел виглядав би логічніше, якби йому передувала інформація про методико джерелознавчого дослідження, викладена у параграфі, присвяченому предмету, завданням джерелознавства історії України та його методологічним засадам. Це дозволило б зайвий раз акцентувати увагу на принципових відмінностях між методологією джерелознавчого дослідження та його методикою.

Нарис історії українського джерелознавства, представлений у шостому параграфі посібника, вкотре засвідчив нерозривний зв'язок джерелознавства з іншими галузями наукових історичних знань. Історіографічний характер викладу матеріалу дозволив авторці представити сходження джерелознавства від студій з приводу окремих джерел та їх місця в дослідженні певних історичних проблем до галузі наукових історичних знань з комплексним розумінням теоретичних і практичних завдань дослідження. О.Богдашиній вдалося представити зародження і розвитку джерелознавства історії України у широкому контексті, зважаючи на світоглядні та методологічні зрушення, характерні для різних епох. Виділені сім періодів становлення вітчизняного джерелознавства досить детально схарактеризовані авторкою. Для кожного періоду визначено характерні риси, які визначали поступ у дослідженні джерел та формуванні теоретичних підстав джерелознавства. Поділяємо думку авторки про те, що не можуть бути настільки категоричними хронологічні рамки останніх чотирьох етапів, оскільки вплив позитивізму, неокантіанства та марксизму за інерцією відчувається й донині²¹. На особливу увагу заслуговують висвітлені О.Богдашиною здобутки радянського джерелознавства, а також характеристика українських джерелознавчих досліджень на сучасному етапі. Зважаючи на складність завдання, яке поставила перед собою авторка, їй не вдалося уникнути певних неточностей. Насамперед, не усі періоди розвитку вітчизняного джерелознавства виділені за єдиним критерієм – важко знайти спільний знаменник між виокремленням просвітницького, романтичного, позитивістського, неокантіанського етапів та радянського і пострадянського, адже марксизм, який проглядається за радянським і частково пострадянським періодами, не знайшов свого безпосереднього відображення в їхніх назвах, натомість, запропоновані найменування не містять однозначних методологічних характеристик. Важко погодитися з тезою О.Богдашиної про те, що "активізація історичних, зокрема джерелознавчих, досліджень у 1920-х роках була зумовлена й політикою радянської українізації"²². Дозволимо собі у зв'язку з цим висловити припущення, що джерелознавство та історіографія стали для істориків тими рятівними паличками, які дали змогу уникнути політичних переслідувань на "історичному фронті", оскільки історіографічні та джерелознавчі дослідження давали можливість незгодним з методологічним тиском дослідникам залишатися самими собою в науці. Крім того, пропонуємо нарис історії джерелознавства історії України характеризує здобутки науковців в опрацюванні писемних пам'яток, залишивши поза увагою інші комплекси джерел.

Посібник О.Богдашиної повинен знайти своє місце серед навчальних видань з джерелознавства історії України, адже написання підручників та посібників донині являє собою певну заповідну галузь вітчизняної науки, і поява кожного нового видання є неабиякою подією. Порушені у посібнику проблеми знайшли оригінальне авторське тлумачення, а дискусійний статус декотрих з них спонукає до подальших роздумів. Вочевидь, використання даного посібника у процесі підготовки істориків визначить переваги і вкаже подальші шляхи його вдосконалення, адже найкращим і безпристрасним його поціновувачем повинен стати студент.

1. Посохова Л.Ю. Рец. на кн.: Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник // Методичний вісник історичного факультету.- Харків, 2004.- № 3.- С. 108-109; Калакура Я.С. Рецензія на навчально-методичний посібник доц. Богдашиної О.М. "Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія".- Харків: Штрих, 2004.- 164 с. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.- 2005.- № 13.- С. 442-446; Павленко С. Новий навчальний посібник з джерелознавства історії України // Історичний журнал.- 2006.- № 2.- С. 122-124; Воронов В.І. Рецензія на: Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник.- 2-е вид., доп. та переробл.- Х.: Тарбут Лаам, 2005.- 192 с. // Український історичний журнал.- 2008.- № 2.- С. 183-188.
2. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры.- М., 2003.- С. 175.
3. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник.- 3-е вид., доп. та переробл.- Харків: "Видавництво Сага", 2008.- С. 6.
4. Там само.- С. 9.
5. Там само.
6. Там само.- С. 10.
7. Філософія: історія і сучасність. Конспект лекцій: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / Ред. В.І.Шевченка.- Чернігів, 1996.- С. 28.
8. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 205.
9. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін.- К., 2008.- С. 9.
10. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии: К 75-летию академика М.В.Нечкиной.- М., 1976.- С. 264-274; Його ж. Архивный документ как историографический источник // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии.- М., 1997.- 177-205; Його ж. Историографические источники и литературные памятники // Исследования по древней и новой литературе: Сб. ст. к 80-летию Д.С.Лихачева.- Л., 1987.- С. 357-364 та ін.
11. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 40.
12. Там само.- С. 66.
13. Там само.- С. 67.
14. Святець Ю.А. Историчне джерело як синергетичний об'єкт // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі. Міжвузівський збірник наукових праць.- Дніпропетровськ, 2003.- С. 292-308; Його ж. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу).- Дніпропетровськ, 2007.
15. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 85.
16. Там само.- С. 94.
17. Там само.- С. 84.
18. Там само.- С. 95.
19. Там само.- С. 94, 208.
20. Там само.- С. 91.
21. Там само.- С. 120.
22. Там само.- С. 153.

Андрій Остряко

САМОЙЛЕНКО Г.В., САМОЙЛЕНКО С.Г. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛ. XVII - XVIII СТ. – НІЖИН: ВИД-ВО НДУ, 2007. - 241 С.

Під такою назвою вийшла в світ надзвичайно цікава книга професора, доктора філологічних наук Григорія Васильовича Самойленка та відомого й авторитетного у науковому колі краєзнавця, аспіранта Сергія Григоровича Самойленка. Грунтовна за змістом і добре ілюстрована праця розпочинається величаво оптимістичним і реально доказовим твердженням: "Розвиток культури у другій половині XVII - XVIII ст. посідає особливе місце в українській духовності, бо це був період нового її відродження, який зумовлений устремлінням українського народу до утвердження своєї національної самостійності, усвідомлення того, що і він може мати свою самобутню державу і культуру в ній" [с. 3] .

Автори рецензованої праці вперше проаналізували значний конкретно-історичний та культурологічний фактаж, почерпнутий із різноманітних документальних та історіографічних матеріалів, і подали його у систематизованому вигляді на фоні розвитку українського суспільства в означений період. Джерельну базу монографії становлять документальні фонди Центрального державного історичного архіву України, Чернігівського державного обласного архіву, його відділу у м.Ніжині; документальні фонди Інституту рукопису НБ України ім. В.Вернадського; "Акты Западной и Южной России", "Акты греческого нежинского братства...", документи і матеріали тематичних збірників; каталоги і фонди Київського, Чернігівського історичних музеїв; козацькі літописи та приватні архіви відомих історичних осіб тощо. Бібліографія використаних у книзі Г.В. і С.Г.Самойленків історіографічних праць нараховує більше 170 одиниць. Істотно сприяли розширенню і поглибленню наукової праці над книгою попередні краєзнавчі дослідження авторів.

Кропіткий збір матеріалу та його ретельний аналіз дозволили дослідникам детально розглянути процес розвитку основних видів культури на Північному Лівобережжі в складний і суперечливий період. Вступ книги вводить читача в суспільно-політичну атмосферу тогочасної України: "Друга половина XVII-XVIII ст. позначається не тільки завоюванням незалежності від Польщі й утворенням Гетьманської держави, розвитком культури в усіх її видах, а й часом Руїни, жорстокої боротьби за гетьманську булаву, зрадою гетьманської старшини в угоду своїх власних збагачень за рахунок українського народу, поступовим закабаленням Росією України і ліквідацією всіх інституцій державності аж до перетворення всієї України - Лівобережної й Правобережної - у Малоросію і Малоросійське намісництво" [с. 4]. Автори дослідження відносять до Північного Лівобережжя, яке охоплювало велику територію Гетьманської держави, території Ніжинського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Прилуцького, Гадяцького полків. На основі архівних матеріалів, зокрема ревізьких полкових книг, проаналізовано кількісний і якісний склад міст Лівобережжя. До великих міст у XVII - XVIII ст. належали Ніжин, Київ, Стародуб, Чернігів, Прилуки, Переяслав, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтава. "Зміцненню міст сприяла економічна і станова свобода міщанства та міського козацтва, поживлення внутрішньої та міжнародної торгівлі, а також поява нової правлячої еліти" [с. 8]. Потреба з'ясувати становище міст, їх органів управління пояснюється дослідниками тим, що від них залежало і часткове фінансування різних видів культури. А розвиток культури був тісно пов'язаний і визначався соціально-політичними, військовими, громадськими умовами того часу.

Науково-популярне видання "Розвиток культури на Північному Лівобережжі

України у другій пол. XVII-XVIII ст." складається із семи розділів: архітектура, освіта, декоративно-ужиткове, образотворче, музично-театральне мистецтво, література, книгодрукування. Більшість розділів мають по 2, 4, 6 підрозділів з чіткими назвами. Така структура дає можливість читачеві легше орієнтуватися в матеріалі, висвітленому в книзі. Автори ілюструють текстовий матеріал репродукціями портретів історичних діячів, духовних осіб, архітектурних пам'яток, титульних сторінок богословських та просвітницьких книг, підручників, історичних і художніх картин, гравюр, зразків ювелірних виробів, оздоблень та розписів храмів, ікон. Вдало наведені панорами, карти, схеми тощо. У цілому в праці розміщено 138 ілюстрацій. Чітка структуризація і логічна композиція в рецензованій книзі історико-культурологічного матеріалу, органічне поєднання подій національно-визвольної боротьби та українського державотворення із розбудовою міст, містечок, церков, освітніх закладів захоплюють читача, пробуджують гордість і оптимізм.

Висвітлюючи розвиток будівництва та найважливіші архітектурні пам'ятки, автори у розділі "Архітектура" стверджують: "Важливим фактором, який суттєво вплинув на специфіку розвитку культури, зокрема архітектури в добу Гетьманщини, стало народження принципово нового світосприйняття вільної людини, що мешкала на теренах України XVII ст. Людя цієї доби були до смаку високі, пишно декоровані будівлі, які вільно розташовувалися в просторі і втілювали собою дух свободи, почуття радості й тріумфу" [с.8]. Аналізуючи наукові праці дослідників української архітектури XVII-XVIII ст., автори виділяють три етапи її розвитку, що пов'язані з відповідними історичними періодами. Зокрема, перший етап (1648-1720-і рр.), який охоплює революційні та державотворчі процеси, іноземну інтервенцію, громадянську війну і Руїну, боротьбу за воз'єднання етнічних земель України, характеризується інтенсивним використанням мурованого будівництва, утвердженням українського бароко як визначального стилю в архітектурі; другий етап (1720-1750 р.) визначається різким тиском російського царизму на урядові установи України, який призвів до кризового соціально-економічного стану в Гетьманській державі, що сповільнило темпи будівництва; третій етап (1750-17810) пов'язаний з намаганням останнього гетьмана України К.Розумовського перетворити Гетьманщину на зразкову європейську державу з розвиненою культурою. "В цей період архітектура носила більше становий характер і пов'язана зі зведенням палаців, ратуш, магістратів, полкових і сотенних канцелярій тощо. Відбувається поступова зміна стилю бароко на класицизм" [с. 9].

Екскурс авторів монографії в історію заснування полкових та сотенних міст і містечок Північного Лівобережжя привів до висновку, що переважна більшість з них були фортецями або мали фортифікаційні укріплення. Про це засвідчують також і карти французького військового інженера Г.Л. де Боплана, складені ним в Україні, і свідчення арабського мандрівника Павла Алепського, який, відвідавши Україну, записав: "Земля була начинена фортецями, як гранат зернятами". Роль фортець виконували нерідко монастирі з мурованими фортечними стінами. Існували також і садиби-фортеці. Зокрема, у Мені замок магната Адама Киселя, замки-палаці у Батурині, Прилуках, Сосниці, Борзні. Навіть поселення сільського типу укріплювалися земляними ровами та валами. Специфіку забудови населених пунктів визначали умови військового часу.

Повно і зримо читач науково-популярного видання пізнає історію Ніжинської фортеці, яка була відбудована у XVII ст. Посилаючись на дослідження М.Бережкова "Про земляні й дерев'яні укріплення старого Ніжина XVII-XVIII ст.", яке нині зберігається в Інституті рукопису НБ України ім. В.Вернадського, автори рецензованої книги відзначають: "Домінуючу роль у фортеці Ніжина XVII-XVIII ст. займав замок на території нинішнього ринку, який являв собою земляні укріплення із сімома бастіонами зі східного боку" [с. 10]. Показово, що історія Ніжинської фортеці несе на собі відбиток історії України, періоди її залежності

від інших держав та власної державності. "У Ніжинській цитаделі, - пишуть сучасні дослідники, - дислокувались військові гарнізони: спочатку польський, з 1648 р. - Ніжинська сотня, а з 1667 р. - російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. - комендантом)" [с. 12]. На території Ніжинського полку розташовувалась і столиця Гетьманської держави (з 1708-1750 рр.) - Глухів.

Зацікавленість і живий інтерес викликає наукова розвідка краєзнавців з історії цивільного будівництва. Усі споруди другої половини XVII -XVIII ст. вони поділяють на 7 груп: житлові (будинки козаків та козацької старшини, духовенства, міщан, селян, купців тощо); адміністративні (полкові і сотенні канцелярії, магістрати, ратуші, суди, цехові будинки); системи обслуговування (школи, аптеки, постоялі двори, пошта, цирюльні, "шпитали", шинки, корчми); виробничі (водяні млини, цегляні заводи, броварні, ковальні); господарські (торговельні будинки, арсенали, провіантські комори); культові (церкви, собори та монастирі із різноманітними будівлями господарського призначення, синагоги, костьоли) [с.15-16]. Характеризуючи споруди цивільного будівництва (дерев'яні, глинобитні, кам'яні), автори книги детально описують їх тип, форми, кількість будівель і кімнат, спільне і відмінне в оздобленні, розміщенні тощо. "Важливо відмітити, що між житлом козацької старшини і житлом простого народу не існувало принципової різниці. ... Поступово, із зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва цей найпростіший тип життя ускладнювався. Але ...нагадував тип звичайної сільської хати "на дві половини". ...Навіть будинки гетьманів зберігали традиційну форму, характерну для українських приватних чи громадських будов"[с. 16].

Повчально дізнатися, що унікальним зразком цивільної архітектури, в якому найяскравіше втілені традиції народного будівництва Лівобережної України XVII ст. та давньоруської художньої традиції першої третини XI ст., є кам'яний будинок полковника Я. Лизогуба в Чернігові. У XVIII ст. з'являються споруди, що поєднують риси українських і російських архітектурних шкіл шляхом декоративної пластики фасадів. До якісного будівництва залучаються професійні архітектори. Персоніфікація процесу архітектурного будівництва, імена здохих і гетьманів, які залишили історичні споруди-пам'ятки у містах Північного Лівобережжя, зокрема у Ніжині, Глухові, Батурині, Качанівці, що проілюстровані на сторінках науково-популярного видання, звеличує наше минуле і збагачує нашу пам'ять. Водночас виникає і застереження, оскільки "з ліквідацією гетьманства забудова і реконструкція міст проходила лише за затвердженими проектами" [с. 27].

З сумом і жалем за втраченими національними цінностями читається історико-культурологічний нарис рецензованої книги про храмове дерев'яне будівництво. Розуміючи, що "дерево є нетривким матеріалом, і дерев'яна будова більше трьохсот років не витримає," водночас переконуєшся, наскільки "українське дерев'яне будівництво є мистецтво національне" [с. 29]. Автори праці фактами та ілюстраціями про храмове дерев'яне будівництво на Північному Лівобережжі підтверджують слова видатного дослідника української архітектури, професора Київського університету Г.Павлуцького (90-і рр. XIX ст.), який писав: "До українських дерев'яних церков неможливо прикласти жодної з відомих європейських мистецько-історичних схем. Не можна їх віднести ні до готики, ні до ренесансу, ні до бароко. Вони самі становлять стиль. Цей стиль природно випливає з будівельного матеріалу..." [с. 29]. Краєзнавчими дослідженнями Г.В. і С.Г. Самоїленків посилюється аналогічна оцінка мистецтвознавця В.Січинського щодо дерев'яної архітектури України XVII-XVIII ст., яка "створила настільки своєрідні зразки, такі вироблені типи будов та окремі форми, що у світовій літературі українська архітектура, й особливо дерев'яні церкви, фігурують під назвою українського типу, відмінного не тільки від дерев'яних будов Сходу й Заходу, але також інших слов'янських народів" [с. 27-28]. Незважаючи на те, що на Лівобережній Україні не збереглося жодної означеної пам'ятки XVII ст., існують

письмові свідчення про дерев'яні храми XVIII ст. Так, автори книги наводять записи датського посла Юля Юста, котрий проїздив через Ніжин у 1711 році і зафіксував, що в місті стояли "дві чудові, великі, дерев'яні церкви прекрасної архітектури". Ними встановлено, що у Ніжині було 10 дерев'яних храмів. Тут склалася своя будівельна школа, і ніжинські майстри-тепларі виконували замовлення в багатьох населених пунктах регіону. Характерно, що "кожний майстер мав широке поле для власної творчості. Тому в народній храмовій архітектурі не було навіть двох абсолютно однакових споруд, кожна з них мала свої індивідуальні риси й особливості" [с. 28-29]. У книзі подана детальна історична інформація та фотоілюстрації щодо збережених храмів Північного Лівобережжя XVIII ст. Зникнення дерев'яної сакральної архітектури зумовлене як пожежами, руйнуваннями минулих лихоліть, так і тим, що "у 1800 р. російський Синод заборонив не тільки будувати нові церкви в "малоросійському стилі", а й ремонтувати старі. А це були неповторні у художньому відношенні споруди" [там само]. Адже "саме мистецтву бароко судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту. Все це виявилось у декоративності архітектурних будівель, яка становить одну з найголовніших ознак українського художнього мислення" [с. 33]. Автори видання зробили висновок, що храми Північного Лівобережжя XVII-XVIII ст. є зразками нового стилю - українського бароко, яке нерідко називають козацьким, хоч це, на їх думку, перебільшення. Однак, зважаючи на те, що саме козацтво у цей час було носієм нового художнього смаку, і сам час вимагав появи оригінального стилю в мистецтві, який би став утіленням прагнення українського народу до свободи, то доля істини у визначенні стилю "козацьке бароко" є. [с. 32].

Із захопленням сприймається нарис книги про муроване будівництво, зокрема, у Ніжині, де "першим... кам'яним дивом на Лівобережній Україні", справжнім шедевром української барокової архітектури другої половини XVII ст. є Миколаївський собор. Автори відзначають, що "...українська барокова храмова архітектура відрізняється не тільки від церкви княжої доби, але відмінна від барокових храмів Західної Європи, з їх таємничою містерією, притемненою загадковістю. З іншого боку, вона не схожа з російською архітектурою цієї доби, з її тяжкими, похмурими і суто декоративними принципами" [с. 36]. По всьому Північному Лівобережжю - відзначають автори книги, - розкидані яскраві пам'ятки культової архітектури XVII-XVIII ст., які свідчать про славний і трагічний час існування Гетьманської держави.

Досить об'ємний і насичений детальною інформацією й ілюстраціями нарис про собори, церкви і монастирі Північного Лівобережжя, про причини сплеску культового будівництва (606 храмів на території Чернігівської єпархії); про мотивацію уваги і виділення коштів на будівництво й обладнання храмів гетьманами і полковниками, представниками козацької старшини. Зокрема, кошти виділяли: гетьмани І.Мазепа, І.Скоропадський, Д.Апостол, К.Розумовський; полковники Лизогуби, Миклашевські, Полуботки, Золотаренки, П. Розумовський, В. Дунін-Борковський. Сприяли будівництву культових споруд також діячі церкви, зокрема, в Чернігові архієпископ Лазар Баранович. 14 років (1702-1716 рр.) здійснювалося будівництво в Ніжині Благовіщенського собору на кошти Стефана Яворського, видатного церковного і культурного діяча, який деякий час проживав у Ніжині. Значну роль у будівництві міста відіграли грецькі купці, завдяки яким з'явилися грецькі храми. За рахунок коштів громад зводилися храми в ряді полкових міст Північного Лівобережжя. З II половини XVIII ст. стають відомі імена будівничих-архітекторів, покровителів-благодійників. Їх прізвища та діяльність відображені на сторінках видання, яке пробуджує у читача пізнавальний інтерес до історичних і архітектурних пам'яток нашого краю [с. 36-60]. Рецензована книга свідчить про глибоку обізнаність авторів із колоритом та культурою епохи. "Сам дух часу вимагав створення монументальних образів. Головним завданням,

особливо у XVII - на поч. XVIII ст., стає створення виразного, вражаючого образу-символу, пам'ятника подвигу українського народу у справі національного визволення й утвердження національної культури" [с. 36].

З професійною майстерністю висвітлюється розділ книги про розвиток освіти на Північному Лівобережжі. Аналізуючи архівні матеріали та історіографічну спадщину, автори з'ясували необхідність і потребу в освіті, шляхи і форми навчання, типи шкіл, життя та діяльність учнів, учителів, визначних історичних осіб. Однією з найпоширеніших форм навчання дітей у Гетьманській державі була початкова парафіяльна школа, яка існувала при храмах і продовжувала розвивати традиції давньоруських шкіл при церквах: сюди дітей віддавали у тому ж віці, що і в XI-XII ст., тут також навчали читати, писати, співати та рахувати. Функції вчителів виконували переважно дяки, яких призначила громада. Обирали їх за хороший голос, за знання церковної служби і за вміння вести її "благочинно і благочинно", пред'являючи педагогічні вимоги. Документи, які опрацювали дослідники, засвідчують, що "серед них було чимало і малотямущих дяків, які часто прикривали своє незнання та невміння навчити суворістю та жорстокістю" [с. 63]. До навчання дітей у школах залучалися й грамотні міщани. Основними підручниками для парафіяльних шкіл були буквар, часослов і псалтир. Освіченіші дяки використовували під час навчання підручники-граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Памви Беринди та інших. Характерною ознакою парафіяльних шкіл були тілесні покарання учнів за лінощі протягом тижня.

Автори відзначають великий потяг українського народу до освіти і висловлюють незгоду з тими дослідниками, які вважали, що парафіяльні школи у XVIII ст. втратили зв'язок з широкими масами населення, оскільки готували невелику кількість учнів, які мали стати дяками. Навпаки кількісний і порівняльний аналіз шкіл на території Північного Лівобережжя, зроблений краєзнавцями на основі полкових ревізій, свідчить, що парафіяльними школами були охоплені не тільки міста і містечка, а й села. Серед учнів були діти козацької старшини, козаків, ремісників, міщан, духовенства. Так, у Ніжині таку початкову освіту у 1728 р. одержав син місцевого бургомистра Георгій Кониський (1717-1795 рр.), відомий український письменник, педагог, церковний і громадсько-культурний діяч, представник раннього просвітництва в Україні, який продовжив навчання у Київській академії, а пізніше (1751-1755 рр.) був її ректором. Автори не виключають можливості, що таку ж школу у Ніжині закінчили Іоанн Максимович, майбутній архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський. Незважаючи на те, що парафіяльні школи – "дуже скромні розсадники освіти, але і в цьому вигляді, у якому вони існували у XVII-XVIII ст., культурно-історична заслуга їх незаперчна" [с. 68].

Цікавий нарис книги про мандрівних дяків, які були ніби "посередниками між навчальними закладами, де вони вчилися, і народом. Специфіка роботи мандрівних дяків полягала в тому, що вони з'являлися у селах та містечках, домовлялися з батьками про оплату, навчали хлопчиків та дівчаток читати, писати, рахувати, отримували гроші і йшли далі в інший населений пункт... Вони організували вистави, концерти (співали, грали на музичних інструментах) тощо. Деякі... осідали у якійсь місцевості чи продовжували мандрувати, передаючи свої знання сільським та міським дітям"[там само]. Очевидно, їх узагальнюючим образом став Г.Сковорода. Не випадково, щоб запобігти прозрінню і демократизації українського народу, у XVIII ст. цариця Катерина II заборонила дякам мандрувати. Їх ловили і відправляли на кораблі Чорноморського флоту. У Ніжинському архіві зберігаються матеріали допитів мандрівних дяків [с. 69].

На основі аналізу історичних документів у книзі з'ясовані місце і роль полкових, сотенних і гарнізонних шкіл. Зокрема, цікаво дізнатися, що виникненню і утвердженню козацьких полкових шкіл сприяв Лубенський полковник Іван Кулябка, який у 1758 р. звернувся до гетьмана України К.Розумовського з пропозицією про їх організацію. Гетьман підтримав полковника і дав відповідне

розпорядження, оскільки потреба в освічених посадовцях, кадрова ротація були необхідні. Після закінчення полкової школи здібних юнаків направляли у сотенні правління, полкову канцелярію, допускали до сотенних справ. Набуваючи досвіду, вони ставали отаманами, писарями, осавулами, хорунжими сотень. Автори видання стверджують, що документи про відкриття козацьких шкіл у всіх полкових містах та сотенних містечках, а також деяких селах Північного Лівобережжя заперечують існуючий раніше висновок про те, ніби гетьмани і старшина не брали участі в створенні цих шкіл. Водночас зазначають, що в означений період не було розроблено чіткої системи їх відкриття [с. 71].

З великим інтересом читається історико-культурологічний матеріал про спеціальні школи профільного спрямування. Читач дізнається, що за зразком школи півчих у Запорозькій Січі XVII ст. були створені музично-педагогічні заклади. Так, у 30-і рр. були відкриті співацькі школи при оркестрі Київського магістрату та в Глухові. Зокрема Глухівська співацька школа була заснована з ініціативи гетьмана України Данила Апостола в 1730 р., а в 1738 р. виданий царський указ про функціонування в місті "Школи співу та інструментальної музики". Інформація про соціальний стан, кількісний і якісний набір учнів, навчання та фінансування, імена викладачів і випускників засвідчує значну роль Глухівської співацької школи у становленні професійної освіти в Україні. У 80-90-х рр. XVIII ст. центр набору малолітніх півчих було перенесено до Новгорода-Сіверського. Система професійного учнівства набирила певних організаційних форм, що підтверджується підготовкою учнів у ремісничих цехах: ковалів, теслярів, гончарів, різьбярів, золотарів тощо. Найбільшим цеховим містом був Ніжин, який мав 8 різноманітних за спеціальністю цехів, у яких отримували відповідну освіту 380 учнів [с. 71-73].

Всебічно і цікаво висвітлюється матеріал про національні школи, які започатковує в Ніжині грецька громада наприкінці XVII ст. Автори відзначають: "Грецькі купці та ремісники, поселившись у Ніжині, відкрили власну національну школу, яка була для них центром духовності, бо тут воедино переплелись мова, віра, національні традиції, визначались перспективи життєдіяльності молодшого покоління ніжинських греків". Зі сторінок книги пізнається не лише яскрава історія ніжинської грецької громади та її діячів, але й їх взаємини з жителями міста, регіону, українськими гетьманами, зарубіжними країнами та впливом на духовно-культурну спадщину [с. 73-77]. Показово, що деякі книги пережили лихоліття воєн і бібліотечну агресію 20-30-х років XX ст. і нині зберігаються у фонді наукової бібліотеки Ніжинського університету імені Миколи Гоголя. Із 250 книг з філософії, релігії, історії, філології тут нині 157 [с. 76]. Ця проблема знайшла своє повне відображення у праці С.Г. Самойленка "Книжкове зібрання у Ніжині в XVII - XVIII ст.", опублікованій у журналі "Київська старовина" (2002. - №2).

Дослідники культури Північного Лівобережжя у своїй праці відзначили заслугу релігійних діячів у розвитку середньої і вищої освіти в Україні. Зокрема, аналізуючи документи фонду рукописів, ними встановлено: "На початку XVIII ст. у митрополита Стефана Яворського, який збудував і відкрив у Ніжині Благовіщенський монастир, виник задум заснувати у місті "Колегію вчених монахів", котрі б навчалися ораторського та проповідницького мистецтва. Він хотів перетворити монастир в осередок освіти. З цією метою митрополит надсилав кошти для подальшого його благоустрою" [с. 77]. На жаль, корисливі інтереси та нехристиянські заповіді місцевого священика призвели до того, що значна сума грошей "пошла в расточение и расхищение", "на своя бездельнія нужди, помпи, излишества, пированія, п'янства, карети...и прочія суетства". Згодом, за сприятливих умов, Стефан Яворський подарував власне книжкове зібрання для бібліотеки, яка була однією з найбільших приватних бібліотек тогочасної Російської імперії [с. 78]. Читач знайде у книзі пізнавальну та цікаву інформацію про людей, причетних до розвитку середньої і вищої освіти на Чернігівщині, Переяславщині, Києві, яка підводить до висновку, що " в силу історичних умов

Україна поступово втрачає в освітній сфері свою першість, а з утратою державності і посиленням кріпацького поневолення простий народ позбувся того, що було уже напрацьоване в період існування Гетьманської держави" [с. 88].

Вагомий за змістом та багатий за конкретно-історичним і документально-ілюстративним матеріалом розділ про декоративно-ужиткове мистецтво Північного Лівобережжя: гончарство, кахлярство, ювелірство, ткацтво, вишивку, різьблення [с. 90-124]. Цікаво дізнатися про естетичні смаки тогочасних представників українського народу. Щодо ніжинських кахлів, то якщо раніше "...зображення були запозичені з європейського мистецтва, то тепер вони відповідали народному традиційному декоративному розпису з його умовними малюнками і українським національним колоритом" [с. 95]. Зокрема, фіалка стала найулюбленішим і найпоширенішим зображенням на ніжинських кахлях. Це не випадково, адже ця весняна квіточка яскраво-фіолетового, синього, блідо-голубого кольору поширена у багатьох місцях Ніжина. Місто залишило пам'ять про себе і золотарським цехом: як іменами майстрів, зразками творінь їх рук, так і експонатами ювелірних виробів та документальними свідченнями в державних музеях [с. 96-102]. Художньою витонченістю відрізнялися оздоблення книжок, здійснених ніжинськими майстрами, різьблення по дереву, іконостаси тощо. Розділ книги, насичений матеріалами ретельного пошуку, дає читачеві уявлення про широту, багатогранність, самотуність і художню неповторність одного із видів мистецтва Північного Лівобережжя.

Автори на значному матеріалі розкрили, як за часів існування Гетьманської держави розквітали всі види мистецтва, зокрема, живопис. Вони вдало виділили і наповнили цікавими і детальними описами та ілюстраціями такі його жанри: монументальний, іконописний, історичний (портретний), фольклорно-декоративний, книжково-ілюстративний [с. 126-156]. Аналіз зразків живопису цієї доби дозволив їм стверджувати, що він був глибоко національним, відображав високий професіоналізм художників, їх уміння в кращих традиціях українського мистецтва зобразити різнохарактерні персонажі з реалістично-психологічних позицій [с. 156].

Подихом епохи і мелодикою звуків віє від розділу книги про музично-театральне мистецтво, яке посідало важливе місце в духовному житті козаків, міщан та селян. Авторі відзначають нові тенденції у розвитку народної музичної культури, якими були кобзарі, думи, історичні пісні, церковні хори. У містах і містечках Гетьманської України виникають козацькі музичні цехи, які об'єднували професійних музик. Найбільшим і найзаможнішим був ніжинський цех [с. 165]. Музичні оркестри виконували різні інструментальні п'єси, а також танцювальні мелодії різних жанрів: гопак, метелиця, горлиця, зуб, санжарівка, третяк, гайдук, журавель тощо.

Життя населення Чернігівщини у другій пол. XVII -XVIII ст. збагачується новими театральними діями: з'являються скоморохи, мандрівні актори, які одночасно були і співаками, музикантами, танцюристами і акробатами; зводяться балагани, в яких розігрувалися вистави на різні теми; народний театр розширює репертуар історичною і релігійною проблематикою; самотунім українським ляльковим театром стає вертеп; діють шкільні театри у навчальних закладах; народжується гетьманський придворний театр із західноєвропейським сценічним мистецтвом - оперою, балетом, драматичними творами; зароджується кріпацький театр у садибах вельмож та поміщиків [с. 165-176]. Дослідники наголошують, що культура Північного Лівобережжя славилася не тільки талантами, а й різноманіттям виявів театраль-но-музичного життя.

У лаконічному за назвою і розгорнутому за змістом розділі "Література" висвітлюється багате літературне життя Північного Лівобережжя гетьманського часу. Першочергова увага приділена літописній літературі, "яка вже носила більше історіографічний, ніж літературний характер, хоч деякі літописи цікаві і в художньому відношенні" [с. 178]. Описуючи, зокрема, "Літопис Самовидця ..."

(1702 р.), автори відзначають: "Вчені вважають, що його автором був ніжинець Роман Анисович Ракушка-Романовський (Ракущенко, 1623-1703). Близько 40 років він прожив у Ніжині спочатку козаком першої полкової сотні Ніжинського полку, а потім "генеральним підскарбієм", був учасником народно-визвольної війни..." [там само]. Якщо Б.Хмельницького Самовидець подає як сміливого і розумного діяча, то "засуджує поведінку і моральні принципи деяких представників козацької верхівки, які рвуться до влади, не зупиняючись ні перед чим. І перед нами постають владолобні користолюбці і авантюристи" [с. 179]. Разом з тим, це час появи яскравих особистостей, оригінальних творів, які посіли в українській літературі чільне місце. До їх числа краєзнавці відносять Чернігівську літературну школу: творчість Антонія Радивиловського та Кирила Транквіліона-Ставровецького; багатогранні і високоморальні діяння Лазара Барановича; сподвижницьку працю Іоанкія Галятовського; неординарність життєдіяльності Данила Савича Туптала (Димитрія Ростовського); яскраві барокові праці Івана Величковського; творчість Олександра Бучинського-Яскольда, Лаврентія Крщоновича, Івана (Яна) Орловського [с.179-206]. Послідовниками Чернігівської літературної школи стали Іван (Іоанн) Максимович (родом із Ніжина), Антоній Стаховський, Петро Армашенко. Серед письменників і літераторів Чернігівщини XVIII ст. виділяються Ігнатій Максимович, Іоасаф Горленко, Ілля Турчиновський, Іпполіт Вишенський. Аналіз літературної творчості представників Північного Лівобережжя дав можливість авторам зробити вагомий висновок та оцінки. Зокрема, вони фіксують, що "у центрі уваги мистецтва, літератури XVII ст. поставала людина. І зображення її залежало не стільки від роду, її титулів чи соціального становища, скільки від її розуму, особистої гідності, таланту, доблесті, праці і любові до українського народу, її енергійної діяльності і життєвої активності" [с. 207].

З глибокою обізнаністю написаний розділ про книгодрукування в означений період на Північному Лівобережжі. Переконливий фактичний матеріал, порівняльний аналіз, персоніфікація процесу, ілюстративний матеріал засвідчують, що в історії української культури "Чернігівська друкарня зайняла визначне місце, бо в кращі свої роки дбала про забезпечення шкіл навчальними посібниками, сприяла творчості українських письменників..." [с. 219].

Цінність рецензованого науково-популярного видання полягає в тому, що автори, використовуючи культурологічні та етнодержавницькі методологічні засади, здійснили всебічний та об'єктивний аналіз багатогранного явища культури в досить складний і суперечливий період української історії. Водночас є сподівання, що в другому перевиданні книги буде враховано ряд побажань. Зокрема, згідно з новітніми науковими висновками, хронологічні рамки Національно-визвольної війни охоплюють 1648-1658 рр. Доцільно завершити книгу загальними "Висновками", аналогічно "Вступу". На деяких сторінках (3, 62, 77, 198, 208 тощо) є потреба виправити стилістичні і технічні помилки, а також русизми. І, безперечно, значущість видання зростає за рахунок кольорових ілюстрацій.

У цілому праця Г.В. і С.В. Самойленків "Розвиток культури на Північному Лівобережжі у другій пол.. XVII-XVIII ст." істотно збагатила історіографічну скарбницю української дослідницької школи та історичну пам'ять сучасників і їх нащадків.

Ольга Ростовська

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Марина Каранда

●

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИМИ ШЛЯХАМИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Перші регіональні філософсько-культурологічні читання, присвячені 190-ій річниці з дня народження видатного культурника України П.О.Куліша, відбулися на філологічному факультеті Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка 12-14 лютого 2009 року. Читання, ініційовані професором В.А. Личковахом, згуртували науковців Києва, Чернігова, Ніжина на методологічному ґрунті філософії етнокультури та націлили на поглиблення вивчення культурологічної регіоніки. Доповіді відрізнялися багатоаспектністю: від першого аналітичного кола безпосереднього занурення у спадщину П. Куліша крізь вивчення фольклору, музики, літератури Чернігівщини до найширшого кола розмислів про етнонаціональні виміри української духовності.

З теплим вітальним словом до учасників конференції звернулися перший проректор ЧДПУ, к.і.н., доц. В.М.Тандура, декан філологічного факультету ЧДПУ к.філол.н., доц. С.Б.Пономаревський, начальник міського відділу культури, к. мистецтвознавства, доц. О.П.Васюта.

Наскрізною лінією виступів стало наголошення на нагальній потребі в меморіальній конференції, яка зможе висвітлити багатогранну постать П.Куліша в адекватному світлі, вшанувати як піонера української культурології, перекладача Біблії, славіста, автора настільки ємкої творчості, що потребує дисертабельної уваги (що і зроблено останнім часом такими викладачами університету, як В.І.Пуліна та О.М.Тютюнник). Підкреслено було також позитивний вплив культурологічних ідей Куліша на духовне життя сучасного Чернігова: доц. О.П. Васюта проанонсував перший Всеукраїнський фестиваль кобзарства, який відбудеться восени в дусі Кулішевого заклик «боротися над пробудженням національної свідомості».

Перше пленарне засідання проходило під егідою актуалізації саме кулішезнавчих наукових розвідок. Особливо виділяється філософський блок доповідей, у яких було приділено увагу онтологічним, екзистенціальним, історіософським та філософсько-освітянським поглядам Куліша. Природним чином виникла дискусія з проблем ієрархії концептів «хутір» - «державна» та номінальності чи реальності приналежності Куліша до Кирило-Мефодіївського товариства.

Культурологічні доповіді стосувалися таких аспектів, як оцінка М.Коцюбинським діяльності П.Куліша та сучасні реалії музейної справи в меморіальній садибі Білозерських і Кулішів під Борзною. Особливе емоційне зацікавлення наукового зібрання викликав наведений факт створення

неоміфологічних фольклорних оповідей про Куліша.

Філологічний блок доповідей торкнувся проблем концептуального розвитку української мови на основі мовознавчих поглядів Куліша, проблем вивчення афористичної та орфографічної спадщини мислителя. Для певного кола філологів літературна творчість Куліша стала прикладово-емпіричною базою для студювання сучасної української граматики.

Друге пленарне засідання тематично розширило наукові обрії конференції і було присвячене проблемам етнокультурної ідентичності українства. Парадигматичним стрижнем в роботі конференції стала доповідь проф. В.А. Личковаха на тему «Європейське, етнонаціональне та регіональне в українській культурі», де висвітлювалися універсалістичні засади європеїзації української культури взагалі і сучасної культурологічної науки зокрема; різноаспектно було розкрито концепт «регіоніка» у зв'язку із об'єктивним явищем глобалізації культурного розвитку.

Своєрідним продовженням теми стала доповідь доц. С.Б.Пономаревського, присвячена проблемам класифікації та функціонування народної балади на Чернігівщині, яка спричинила в аудиторії низку культурологічних питань з приводу діалогу балади в різних регіонах України, проникненню цього жанру в авторську літературу, навіть на телебачення та естраду. Органічно вписалася в окреслене тематичне коло і доповідь з проблем української іконографії.

Завершив перший день конференції ряд виступів аспірантів, пошукувачів чернігівських та київських вищих навчальних закладів, студентів III – V курсів філологічного і психолого-педагогічного факультетів ЧДПУ. Спектр їхніх наукових пошуків відрізнявся різнобарв'ям, підпорядкованим сучасним проблемам етнокультурології: полікультурність українців, питання автентичності деяких праукраїнських філософських джерел, культурні різдвяні традиції в Україні, естетичні традиції у церковних проповідях XIX століття, розуміння святості у вітчизняному філософському дискурсі XX століття. Майже всі молоді доповідачі отримали уточнюючі запитання та побажання від старших колег, які сприятимуть їхньому дослідницькому зростанню.

Другий день Кулішевих читань відзначився можливістю вислухати доповіді учасників і взяти участь у безпосередньому обговоренні теми «Духовний світ українства і сучасний гуманітарний дискурс». Запропоновані доповіді так чи інакше тяжіли до загального знаменника філософії етнокультури.

На початку пленарної роботи мова йшла про фундаментальні підвалини української духовності, побудованої на ісіхастському вченні, яке посідало чільне місце в культурі Київської Русі. Були наведені переконливі аргументи на користь проникнення ісіхазму на Русь шляхом «умної справи», «високохудожніх духовних творів» Єфрема Сиріна та вчення Григорія Палами про «боротьбу із помислами», обминаючи холод схоластичних трактатів. Крайній екстремум, занурений у сучасну філософію культури, було означено доповіддю доц. О.О. Явоненка з проблем національної ідентичності в епістемологічній царині. Архітектонічні засади культури не виключають, на думку автора, варіативності, проте основними бінарними опозиціями в українській культурній матриці є «благо-лихо», «будівництво-руйнація», «Україна-Європа», «хутір-місто», «минуле-сучасне». В дискусії було з'ясовано, що упродовж останніх років в ідейному полі України намітилася тенденція прагматизації, утилітаризації, але на противагу є збереженням (не кількісно, а якісно) рух до сакральних цінностей. Більшою загрозою для української ментальності було названо втрату поліфонічного відчуття світу.

Заявлену пленарну тему підтримано доповідями з культурологічно-регіональним колоритом: емблематичність та символізм «Чернігівських Афін» (розглянуто засоби трансляції релігійних цінностей у творах представників чернігівського літературного бароко); музична регіоніка в контексті етнокультурології (на прикладі історичного музикознавства Чернігівщини).

Наступний блок доповідей об'єднувався навколо естетичної складової в

гуманітарному дискурсі. Це було означено у виступах з приводу естетичного досвіду української казки, української естетичної інтерпретації міфу про Наркіса, можливостей байки з відображення «життєвого світу», іншого.

До релігієзнавчої дисциплінарності тяжіли доповіді, де висвітлено еkleзіологічні пошуки у філософії слов'янофілів; парадокси біблійних ремінісценцій в житті і творчості М. Гоголя, сучасний стан та тенденції розвитку релігійної освіти в Україні.

Виступ к.філос. н., доц. Є.В. Босенка (м. Київ), який занурювався у тему ціннісних орієнтирів сучасної української студентської молоді, став відправною точкою «круглого столу», в якому в дискусійному порядку взяла участь більшість присутніх. У рамках «круглого столу» обговоренню підлягали проблеми універсального і національного в сучасній культурі, етичної безвідповідальності постмодерного мистецтва і, навпаки, відповідальності сучасної української інтелігенції за критичне засвоєння історико-культурних уроків.

Учасники конференції на завершення другого дня роботи могли насолодитися мистецьким контекстом заходу. Організатори галереї сучасного мистецтва «ПЛАСТ-арт» люб'язно запросили переглянути виставку «Територія душі», експозиція якої розмістилась у семи ошатних просторих залах, змістовно торкаючись найактуальніших антропологічних та етнокультурних шукань у живописі та графіці.

Останнім культурницьким акордом Кулішевих читань, який відбувся на третій день, можна вважати встановлення контактів з Борзнянським музеєм народного художника України О.Ф.Саєнка та відвідини науковою делегацією хутора Мотронівка, де поховано нашого земляка П.О. Куліша з дружиною, й вшанування його пам'яті покладанням квітів у день його кончини 14 лютого.

